

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

TÜRK KAMUOYUNDA SAKARYA SAVAŞI

DOKTORA TEZİ

Muhammet YILDIZ

Mart - 2023

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

TÜRK KAMUOYUNDA SAKARYA SAVAŞI

DOKTORA TEZİ

Muhammet YILDIZ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ

Mart - 2023

TRABZON

ONAY

Muhammet YILDIZ tarafından hazırlanan “Türk Kamuoyunda Sakarya Savaşı” adlı bu çalışma 13.04.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / çokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı doktora programında **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Abdurrahman BOZKURT	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Muhammet YILDIZ

13.03.2023

ÖNSÖZ

Millî Mücadele döneminde Türk ve Yunan orduları açısından kırılma noktası olarak görülen Sakarya Savaşı, önemli bir süreci de içinde barındırmaktadır. Bu bakımdan askeri, siyasi ve toplumsal alanda yaşanan olayların kamuoyu açısından incelenmeye çalışıldığı “*Türk Kamuoyunda Sakarya Savaşı*” isimli tez, öncelikli olarak bu konuda görülen bazı eksikliklerin giderilmesi amacıyla yapılmıştır. Literatürde Sakarya Savaşı’nın askerî ve siyasî yönleri üzerinde duran çeşitli eserler olmasına rağmen, adı geçen savaşın toplumsal ve ekonomik sonuçları ile kamuoyu üzerindeki etkilerinin yeterli düzeyde irdelenmediği görülmüştür. Dolayısıyla ele alınan bu konuyla ifade edilen eksiklerin giderilmesinin yanında, Sakarya Savaşı’yla ilgili bütüncül bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızda kullanılan ana kaynaklar, Millî Mücadele döneminde yayınlanmış olan gazetelerdir. Bu kaynakların temini, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Millî Kütüphane, TBMM Mikrofilm Arşivi, Türk Tarih Kurumu ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Faik Ahmet Barutçu Kütüphanelerinden elde edilmiştir. Ayrıca konunun farklı yönlerinin değerlendirilebilmesi açısından, başta Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet ve Osmanlı Arşivleri olmak üzere, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Kızılay ve Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivlerinden faydalanılmıştır. Bunların yanında hipotezimizin uluslararası alandaki yankılarını analiz edebilme adına İngiltere Kabine Raporları, Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Arşivi ve dönemin bazı yabancı yayın organlarından da istifade edilmiştir.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, Sakarya Savaşı’nın askerî yönü, ikinci bölümünde, siyasî gelişmeler ve yansımaları, üçüncü bölümünde ise meselenin ekonomik ve toplumsal açıdan etkileri üzerinde durulmuştur.

Sadece akademik danışmanlık değil, fikirleri ile de dünya görüşümüze katkı sağlayan ve bu eserin ortaya çıkmasında büyük emeği olan kıymetli danışmanım Sayın Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ’e, konu ile ilgili bilgi ve metot paylaşımlarını esirgemeyen tez izleme komitesi üyeleri Sayın Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ ve Sayın Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA’ya, ayrıca çalışmalarında her daim yardımcı olan Dr. Mustafa ARIKAN’a çok teşekkür ediyorum.

Nisan, 2023

Muhammet YILDIZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR LİSTESİ	X
GİRİŞ	1-4

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ASKERÎ GELİŞMELER.....	5-82
1.1. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sonraki Askerî Gelişmeler	5
1.2. Sakarya Savaşı Öncesindeki Askerî Gelişmeler.....	10
1.2.1. İnönü Muharebeleri.....	10
1.2.2. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri	18
1.2.3. Türk Ordusunun Sakarya'nın Doğusuna Çekilmesi	25
1.3. Sakarya Savaşı.....	30
1.3.1. Savaş Öncesi Yunan Hükümeti'nin Hazırlıkları.....	30
1.3.1.1. Yunan Hükümeti ve Askeri Yetkililerin Değerlendirmeleri	30
1.3.1.2. Yunan Halkının Savaşa Bakışı ve Küçük Asya Ordusu	34
1.3.1.3. Arazi Koşulları İkmâl Meselesi ve Yunan Taarruz Planı.....	40
1.3.2. Türk Hükümeti'nin Hazırlıkları.....	43
1.3.2.1. Başkomutanlık Kanunu ve Komuta Kademesindeki Değişiklikler.....	43
1.3.2.2. Türk Ordusunun Durumu ve Alınan Tedbirler	50
1.3.2.3. Türk Savunma Planı.....	55
1.4. Savaşın Başlaması	57
1.4.1. Yunan Ordusunun Taarruzları	61

1.4.2. Yunan Taarruzlarının Durdurulması ve Türk Ordusunun İlerleyişi	75
1.4.3. Savaşın Sonucu ve Bilançosu	83

İKİNCİ BÖLÜM

2. SİYASÎ GELİŞMELER.....	88-136
2.1. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sonraki Siyasî Gelişmeler	88
2.2. Sakarya Savaşı Öncesindeki Siyasî Gelişmeler	95
2.2.1. Londra Konferansı	95
2.2.2. Türk-Afgan Dostluk Antlaşması.....	101
2.2.3. Türk-Sovyet İlişkileri ve Moskova Antlaşması	104
2.2.4. İtilâf Devletlerinin Tarafsızlık İlân Etmeleri ve Arabuluculuk Girişimleri	111
2.3. Sakarya Savaşı Sonrasındaki Gelişmeler	113
2.3.1. Yunanistan'ın İtilâf Devletlerinden Yardım Talebi	113
2.3.2. Sovyet Rusya'yla Kars Ukrayna'yla Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması	117
2.3.3. Ankara İtilâfnamesi.....	122
2.3.4. İngiltere'yle Esir Değişimi Antlaşması.....	127
2.3.5. İtalya'nın Ankara Hükümeti'yle Anlaşma Teşebbüsleri	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TOPLUMSAL VE EKONOMİK GELİŞMELER.....	135-218
3.1. Mütareke Sonrası Osmanlı Devleti'nin Toplumsal ve Ekonomik Durumu	135
3.1.1. Toplumsal Durum	135
3.1.2. Ekonomik Durum	139
3.2. Sakarya Savaşı'nda Toplumsal ve Ekonomik Durum.....	141
3.2.1. Yunanistan'ın Durumu	141
3.2.2. TBMM Hükümeti'nin Durumu	147
3.2.2.1. Ayrılıkçı Faaliyetler ve Asayiş Sorunu	147
3.2.2.2. Asker Kaçakları Meselesi	153
3.2.2.3. Türk Milletinin Orduya Desteği.....	157

3.3. Savaş Ekonomisi	164
3.3.1. Savaş Öncesi Durum.....	164
3.3.2. Tekâlif-i Milliye Emirleri	170
3.3.3. Yardım Faaliyetleri	176
3.4. Savaşın Etkileri ve Yankıları.....	184
3.4.1. Savaş Sonrası Yunanistan.....	184
3.4.2. Savaşın Anadolu'daki Etkileri.....	188
3.4.2.1. Yunan Mezalimi.....	188
3.4.2.2. Ekonomik Tahribat ve Alınan Önlemler.....	202
3.4.3. Savaş Sonrası Kutlamalar ve Tebrikler.....	205
3.4.4. Takdir Taltif ve Terfiler	212
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	216
KAYNAKÇA	222
EKLER.....	241
ÖZGEÇMİŞ.....	277

ÖZET

Sakarya Savaşı, Türk Millî Mücadelesinin en önemli safhalarından biridir. Bu savaş, sadece İzmir'in işgalinden sonra Anadolu içlerine doğru genişleyen Yunan ilerleyişinin değil, genel olarak Türk milletinin İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra yaşadığı iki yüz yılı aşkın geri çekilme sürecinin de son bulduğu bir zaferle sonuçlanmıştır. Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından bir yıl sonra Büyük Taarruz gerçekleştirilerek, Anadolu, işgalci Yunan ordusundan tamamen temizlenmiş, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla da Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri atılmıştır. Bütün bu süreci ortaya çıkaran, Millî Mücadele'nin en önemli aşamalarından biri olan Sakarya Savaşı'nın askerî, siyasî, ekonomik ve toplumsal boyutlarını genel olarak Türk kamuoyu üzerinden ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, konunun tarihî boyutuna ışık tuttuğu kadar sosyoloji, siyaset ve ekonomi bilimlerine de katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Sakarya Savaşı, Basın, Kamuoyu.

ABSTRACT

The Battle of Sakarya is one of the most important phases of the Turkish National Struggle. This war resulted in a victory in which not only the Greek advance, which expanded into Anatolia after the occupation of Izmir, but also the withdrawal period of more than two centuries that the Turkish nation experienced after the Second Siege of Vienna, came to an end. One year after the Battle of Sakarya was won, the Great Offensive took place and Anatolia was completely cleared of the invading Greek army. The foundations of the Republic of Turkey were laid with the Lausanne Peace Treaty signed on July 24, 1923. This study, which aims to reveal the military, political, economic and social dimensions of the Battle of Sakarya, one of the most important stages of the National Struggle, which revealed this whole process, through the Turkish public in general, sheds light on the historical dimension of the subject as well as on sociology, politics and economics. aims to contribute.

Keywords: National Struggle, The Battle of Sakarya, Press, Public Opinion.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
ATBD	: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
ATTB	: Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri
B.	: Belge
BCA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi,
Bkz.	: Bakınız
bkz.	: Bakınız
BOA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi,
C.	: Cilt
CAB	: Cabinet Papers (Meclis Dökümanları)
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
G.	: Gömlek
Haz.	: Hazırlayan
HR.SYS	: Hâricîye Nezâreti Siyasî
İSH	: İstiklal Harbi
K.	: Kutu/Klasör

NA.	: National Archive (Ulusal Arşiv)
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİH	: Türk İstiklal Harbi
TİTE	: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve diğerleri / ve devam
Yay.	: Yayın

GİRİŞ

Kamuoyu kavramının kullanılması çok eski yıllara dayansa da açık bir şekilde formüle edilişi ilk olarak 18. yüzyılda ortaya çıkmış ve 19. yüzyıl itibariyle sistemli hale getirilmiştir.¹ Sosyal ve politik anlamda birçok genel tanımlamalar üzerinden değerlendirmeye tabi tutulan kamuoyu kavramı, belli bir fikrin kitle iletişim araçları vasıtasıyla duyurulması ve tartışılmasıdır.² Her ne kadar bireysel, sosyal, psikolojik veya kurumsal olarak bir oluşumun gerçekleştirilebilme durumu hasıl olsa dahi kamuoyu gerçeğinin en önemli etkinliği kitle iletişim araçları vasıtasıyla yapılmaktadır.³

Kamuoyunun gelişimi için bazı reel şartların oluşması gerekmektedir. Belli bir sorunun ortaya çıkması, bu sorunların tartışılabilmesi, fikir hürriyetinin sağlanması ve farklı söylemlerin ifade edilebilmesi için basın yayın organları, sivil toplum kuruluşu gibi olanakların sağlanması, kamuoyu varlığının en önemli göstergeleridir.⁴ Bu önem içinde kitle iletişim araçları olarak ifade edilen gazete, radyo, televizyon, afiş ve kitap gibi çeşitli araçlar, kamuoyu oluşumunu sağlayan en önemli öğelerdir.⁵ Ancak bunların içinde kamuoyu oluşturabilecek en etkili kavram basındır. Zira basın, herhangi bir mesele üzerinde güçlü bir kamuoyu yaratabilecek en temel iletişim aracıdır.⁶

Türk Kamuoyunda Sakarya Savaşı isimli çalışma, yukarıda ifade edilen şekliyle bir kitle iletişim aracı olan ve Millî Mücadele döneminde önemli bir kamuoyu görevi ifa eden basın yayın organları üzerinden hazırlanmıştır. O dönemin en önemli kitle iletişim vasıtası, gazete ve dergilerdir. Kamuoyuna yansıyan konuların değerlendirilmesi, belirtilen basın yayın araçları üzerinden yapılmış, halka yansıyan bilgi ve algı süreci bu şekilde gelişim göstermiştir. Arşiv belgeleri ve yardımcı kaynaklar üzerinden de desteklenen bu çalışmada, yoğun olarak Millî Mücadele dönemi İstanbul ve Anadolu'da çıkan basın yayın organlarının haber içerikleri ve bunların kamuyuna yansıyan yönleri değerlendirilmiştir.

Türk Millî Mücadelesinin en önemli safhalarından biri olan Sakarya Savaşı, öncesi ve sonrasında meydana gelen olaylar göz önüne alındığında, stratejik bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Askerî ve siyasî bakımdan olduğu kadar sosyolojik, ekonomik ve insanî

¹ Orhan Gökçe, "Kamuoyu ve Kitle İletişim Araçları", *Bilgi*, S. 1, Bahar 1996, s. 163.

² Uğur Üçüncü, *Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 4.

³ Üçüncü, a.g.t., s. 5.

⁴ Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, s. 251. Üçüncü, a.g.t., s. 4-5.

⁵ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 7.

⁶ Üçüncü, a.g.t., s. 5.

açılardan da çok önemli sonuçlar doğuran Sakarya Savaşı'nın bütün yönleri ile incelendiği bu çalışma, savaş öncesinde yaşanan askeri ve siyasi gelişmelerden başlayarak, Sakarya zaferinin sonuçlarının hissedilmeye devam edildiği 1921 yılı sonuna kadar olan süreyi kapsamaktadır. Bu genel araştırma içerisindeki temel amaç, Sakarya Savaşı'na yol açan süreci ve sonrasında yaşanan olayların yankılarını anlayabilmek, uluslararası gelişmelerin ve siyasi gerilimlerin askeri vaziyete dönüşünü algılayabilmektir. Bu doğrultuda oluşturduğumuz plan ve ortaya koyduğumuz çalışmanın işleyişi içerisinde, savaş öncesinde yapılan hazırlıklar, savaş boyunca halkın karşılaştığı problemler ve savaşın toplumsal etkileri üzerinde durulmuş, propaganda faaliyetleri ve bunların siyasi yönden sonuçları da değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ana çerçevesini olayın kamuoyu üzerindeki etkileri oluşturmaktadır. Dolayısıyla dönemin gazete ve dergileri, başvurduğumuz birincil kaynaklardır. Sakarya Savaşı'nın yaşandığı dönemde İstanbul ve Anadolu'da *Hâkimiyet-i Milliye*, *Açıksöz*, *İstikbâl*, *Yenigün*, *Anadolu'da Yenigün*, *Albayrak*, *Babalık*, *Peyâm-ı Sabah*, *Alemdar*, *Akşam*, *İkdam*, *Vakit*, *Varlık*, *Tevhid-i Efkar*, *Tasvir-i Efkar*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Hadisat*, *Yeni Adana*, *Öğüt*, *İleri*, *Minber*, *Islahat* ve *İzmir'e Doğru* gibi birçok gazete ve *Sebilürreşad* ile *Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuaları* gibi gündemin nabzını tutan önemli dergiler yayınlanmaktadır. Savaş sürecini yakından takip eden bu yayın organları, iç ve dış kamuoyu ile ilgili gelişmeleri aktarabilen kaynaklardır. Adı geçen gazetelerden bazılarının Millî Mücadele'ye muhalif olması, farklı bakış açılarını ve siyasi eğilimleri görebilmek bakımından oldukça önemlidir. Yine konunun farklı cephelerine ışık tutabilmek adına *The New York Times*, *The Guardian*, *The Boston Globe*, *Yorkshire Post*, *Belfast Newsletter*, *The Pall Mall And Globe*, *Western Daily Press Bristol* ve *The Times* gibi bazı yabancı gazeteler de temin edilerek incelenmiştir. Böylece Sakarya Savaşı'nın uluslararası alandaki yankıları da değerlendirilerek karşılaştırmalı bir çalışma anlayışı ortaya konulmuştur.

Araştırmanın zenginleşmesini sağlayan bir başka unsur, gazetelerden elde edilen haber ve yorumların arşiv belgeleriyle desteklenmesi olmuştur. Bu, aynı zamanda çalışmanın birincil kaynaklarla daha sağlam temellere dayanmasına imkân vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi, Kızılay Arşivi ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi müracaat ettiğimiz arşivler olmuştur. Belirtilen arşivlerin yanı sıra konu ile alakalı İngiltere Kabine Belgeleri ve Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Arşiv raporlarının ilgili kısımları da incelenen kaynaklar arasında yerini almıştır. Ayrıca bir taraftan TBMM'deki tartışmaları ortaya koymak diğer taraftan da çalışmayı bütüncül değerlendirebilmek amacıyla Meclis Zabıt Cerideleri, Hatırat Eserler ve Askeri Tarih Belgeleri Dergisi yine başvuru alan önemli kaynaklar içerisinde bulunmaktadır.

Yakın Türk tarihi açısından bu denli kritik bir öneme sahip olması sebebiyle, genel olarak Millî Mücadele dönemi, özel olarak da Sakarya Savaşı ile ilgili literatürümüzde pek çok çalışma bulunmaktadır. Araştırmamızı doğrudan veya dolaylı ilgilendiren birçok eser olduğu gibi, Millî

Mücadele dönemini bütünüyle anlatırken, içerisinde Sakarya Savaşı'na değinen birçok kaynağın veya savaş dönemini yaşayan şahısların hatıralarını zikredebilmek de mümkündür. Yerli ve yabancı olarak ikiye ayırabileceğimiz hatırat eser örneklerinden yerli olarak başta Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'u olmak üzere; İsmet İnönü *Hatıralarım*, Ali Fuat Cebesoy *Millî Mücadele Dönemi Hatıraları* ve *Moskova Hatıraları*, Kazım Karabekir *İstiklal Harbimiz*, Asım Gündüz *Hatıralarım*, Damar Arıkoğlu *Hatıralarım*, Rahmi Apak *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* ve *İstiklal Savaşında Garb Cephesi Nasıl Kuruldu*, Fahrettin Altay *On Yıllık Savaş ve Sonrası*, İzzettin Çalışlar *Gün Gün Saat Saat İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi*, Kazım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, Emin Sazak, *Emin Beyin Defteri Hatıralar*, Mehmet Turgut Argun, *İstiklal Harbi ve Anadolu*, Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, gibi bazı örnek eserleri ifade edebilmek mümkündür. Yine Papulas *General Papulas'ın Hatıratı*, Prens Andre *Felakete Doğru*, Emile Bujak, *1918-1922 Yunan Ordusunun Seferleri*, Alexander Anastasius Pallis, *Yunanların Anadolu Macerası* isimli yabancı hatırat eserler de hâlihazırda ulaşılabilen kaynaklar arasında gösterilebilir. Bu eserler Millî Mücadele dönemini farklı yönleriyle ve bir bütün olarak tasvir etmekte, araştırmamız ile alakalı Sakarya Savaşı'nın birçok boyutuna da değinmektedirler. Dolayısıyla çalışmayı oluştururken önemli katkılar sunabilecek değere sahip olan bu eserler, başvuru yardımcı kaynaklar olarak düşünülebilir.

Yukarıda arz edilen literatür haricinde, Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanmış olan *Türk İstiklâl Harbi* serisi, yine konunun askerî boyutlarının işlendiği fevkalâde önemli bir kaynaktır. Bunun yanında, Selim Erdoğan *Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez*, Mücahit Özçelik *Türk Kamuoyunda Sakarya'dan Büyük Taarruz'a (Eylül 1921-Ağustos 1922) Sessiz Bekleyiş*, Hatice Hilal Seyhan *Sakarya Savaşı'nın ve Zaferinin Yankıları*, Cansu Bolat *Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi*, Sezgin Cebecioğlu *Sakarya Meydan Muharebesinde Çaldağının Önemi*, Mürsel Güler *Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Askere Alım Faaliyetleri*, Harun Karakütük *Türk Basınında Sakarya Meydan Muharebesi*, Şener Çakır *Sakarya Meydan Muharebesi ve Milli Mücadele Açısından Önemi* ve Alptekin Müderrisoğlu *Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü* isimli çalışmalar da konu ile alakalı önemli bir yer teşkil etmektedirler. Ancak söz konusu eserler, ele aldığımız araştırma alanını ya genel olarak askerî yönleri ile ya da sadece dönemin basın kaynakları ile incelemeye çalışmışlardır. Ayrıca Sakarya Savaşı'na odaklanan çalışmaların genellikle siyasî ve askerî alanlara eğildiği, savaşın toplumsal boyutlarını tam olarak ele almadıkları görülmekte ve bu boşluğun doldurulma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Örneğin son dönemin popüler çalışmalarından biri olan Selim Erdoğan'ın *Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez* adlı eseri, bu açıdan zikredilebilir. Erdoğan, harp coğrafyasındaki izlenimleri çerçevesinde oluşturduğu değerli çalışmasını *Türk İstiklâl Harbi* serisi, hatırat, telif ve tetkik eserler üzerinden hazırlamıştır. Genel olarak savaşın siyasî ve askerî yönlerini ele alarak harp sahası üzerinden tasarlanan kıymetli araştırma, bu alana önemli katkılar sağlamış ve meselenin toplumsal yönlerine eğilmemizde bize farklı bir istikamet çizmiştir. Nitekim Erdoğan'ın askerî boyut açısından sunduğu

Çalışma, bu tezde basın ve arşiv kaynakları üzerinden değerdendirilmiş, Sakarya Savaşı'nın toplumsal ve ekonomik durumları da incelenmiştir.

Sakarya Savaşı'na kısmen değinen ve dönemin bazı basın yayın organlarının kaynak olarak kullanıldığı diğdr bir çalışma, yukarıda da arz edilen Mücahit Özçelik'in *Türk Kamuoyunda Sakarya'dan Büyük Taarruz'a (Eylül 1921-Ağustos 1922) Sessiz Bekleyiş* isimli eseridir. Bu eser ilk bölümünde, Sakarya Savaşı ile ilgili muharebelerin kamuoyuna yansımalarından bahsetmekte ve savaş sonrası oluşdn siyasî ortam ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Yapılan çalışmanın dönemin gazeteleri, konu ile alakalı kitap, makale ve zabıt cerideleri ile oluşturulduğu görölmektedir. Sakarya Savaşı'na kısmen değinen bu eserin literatüre yaptığı en önemli katkı, konunun bütüncül bir değerdendirmeye ele alınmasını göstermesidir. Zira Özçelik'in eserinde incelenen kaynakların verdiği bilgiler buna işaret etmektedir. Dolayısıyla hazırladığımız çalışmanın bir yönü de Sakarya Savaşı'nın genel olarak her yönüyle değerdendirilmesidir. Yine Hatice Hilal Seyhan'ın yapmış olduğu *Sakarya Savaşı'nın ve Zaferinin Yankıları* adlı yüksek lisans tezine bakıldığında, araştırmanın her ne kadar basın, telif-tetkik eserler ve zabıt cerideleri üzerinden yapılan bir çalışma olduğu gözükse de konunun muhteva ve yorumlar açısından daha geniş çerçevede ele alınmasının gerekliliğı ortaya çıkmaktadır.

Yakın zamanda tamamlanmış benzer bir alışma, Harun Karakütük tarafından hazırlanan *Türk Basınında Sakarya Muharebesi (Temmuz-Ekim1921)* isimli yüksek lisans tezidir. Dönemin önde gelen gazetelerinin Sakarya Savaşı'yla ilgili haberlerinin günü gününe aktarıldığı bu araştırma, daha çok askerî konuları öne çıkarmaktadır. Sakarya Savaşı ile ilgili literatüre önemli katkılar sunan söz konusu tezin kaynak bağlamında verdiği bilgiler, karşılaştırmalı anlayışla yeni bir Sakarya Savaşı konusunun çalışılabileceğini göstermektedir. Nitekim Karakütük'ün tezinde yoğun olarak başvurduğu dönemin basın kaynakları bunu ıspatlamakta ve meselenin askeri yönlerinin yanında toplumsal ve ekonomik açıdan daha bütüncül değerdendirilme durumu ortaya çıkmaktadır.

Belirtilen bu ve bunlara benzer eser veya araştırmaların Millî Mücadele ve Sakarya Savaşı tarihine ciddi katkılar sundukları muhakkaktır. Ancak savaşın taraflı tarafsız Millî Mücadele basını, yabancı gazeteler ve arşiv vesikaları üzerinden değerdendirmeye tâbi tutulmasının gerekli olduğu da görölmektedir. Bu bakımdan yapmış olduğumuz çalışmanın, Sakarya Savaşı'yla ilgili mevcut bilgileri toparlaması ve konuyu bütüncül bir yaklaşımla ele alması sebebiyle, alanında önemli bir boşluğu dolduracağı ümit edilmektedir. Ayrıca ortaya konan bu tez, yapılacak farklı araştırmalara katkı sağladığı ve yön verdiği ölçüde başarılı sayılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ASKERÎ GELİŞMELER

1.1. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sonraki Askerî Gelişmeler

Türk Millî Mücadelesi'nin en önemli zaferlerinden biri olan Sakarya Savaşı, 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında, gece ve gündüz 22 gün devam etmiştir. Savaş, TBMM'ye bağlı Türk ordusuyla Yunan ordusu arasında cereyan etmiştir. Bu savaşta elde edilen zafer, Millî Mücadele içinde taarruz inisiyatifinin Türk tarafına geçmesini sağlamıştır. Ancak kazanılan başarının anlamı sadece bununla sınırlı değildir. Nitekim Sakarya zaferiyle birlikte Türk devletinin II. Viyana Kuşatması'ndan sonra başlayan ve Anadolu içlerine kadar devam eden geri çekilmesi de sona ermiştir.

Sakarya zaferinin Millî Mücadele'yle ilgili olduğu kadar Türk tarihinin akışı açısından da taşımış olduğu bu sembolik değerin anlaşılabilmesi, harbin askerî seyrini Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeler içinde ele almayı zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple çalışmanın bu bölümüne, Mondros Mütarekesi'nden sonra yaşanan askerî gelişmelerin bir panoramasını sunarak başlayacağız.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkmıştır. Her ne kadar savaşın sonlarına doğru Kafkasya Cephesi'nde önemli bazı başarılar kazanılmış olsa da savaşın son ayında Irak ve Suriye Cepheleeri çökmüş, Osmanlı ordularının mevcudu son derece azalmış ve bu durum geriye çekilmeler sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918 tarihinde mütareke imzalaması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle olan kara bağlantısı kesilmiş, başkent İstanbul tehdit altına girmiştir.⁷ Dolayısıyla Mondros Ateşkes Antlaşması bu zor askerî şartlar altında imzalanmıştır.

Mondros Ateşkes Antlaşması, kısa bir süreliğine İstanbul Hükümeti ve kamuoyu üzerinde olumlu bir hava oluştursa da⁸ uygulanması oldukça ağır şartlar içermektedir. Mondros Ateşkesi ile Osmanlı Devleti'nin demiryolları ve tünellerinin İtilâf güçlerinin kontrolü altına alınması öngörülmüş ve ayrıca telgraf hatları da aynı şekilde denetim altına alınarak bütün iletişim kontrol edilmek istenmiştir. Bu süreçte Osmanlı ordusunun silah ve cephanesini teslim etmesi ve büyük

⁷ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Cilt I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 15; Tolga Başak, *Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, IQ Yayınları, İstanbul, 2013, s. 3-10.

⁸ Başak, a.g.e., s. 19; Mustafa Arıkan, *Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Dış Politika Yönelimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 28-32.

oranda terhis edilmesi gerekmektedir.⁹ Mondros'un esas tehlikeli olan yönü ise belirsiz ifadeler içermesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın henüz Adana'da Yıldırım Orduları Komutanlığı'ndan ayrılmadan önce işaret ettiği bu durum,¹⁰ Antlaşmanın 7. ve 24. maddelerinden kaynaklanmaktadır. Zira İtilâf Devletleri bu iki maddeyi ileri sürerek güvenlik gerekçesiyle Osmanlı topraklarının herhangi bir yerini işgal edebilme yetkisini elde etmişlerdir.¹¹

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın taşıdığı bu ağır hükümlerin sonuçları, imzayı takip eden günler içinde görülmeye başlanmıştır. Öyle ki 3 Kasım 1918'de Musul'a ve 9 Kasım 1918'de İskenderun'a giren İtilâf Devletleri, aynı günlerde Çanakkale istihkâmlarına yerleştikten sonra, 13 Kasım 1918'de birleşik donanmalarıyla birlikte fiilen İstanbul'u işgal etmişlerdir.¹² İlerleyen aylarda bu durum daha da genişlemiş, Urfa, Maraş, Antep civarını ilk olarak İngilizler, Paris Konferansı sonrasında taraflar arasında yapılan Suriye İtilâfnamesi ile de Fransızlar işgal etmişlerdir. İtalyanlar Antalya'dan Kuşadası'na kadar uzanan sahada Güneybatı Anadolu'ya yerleşmiş, bunlar dışında Anadolu'nun pek çok şehir ve kasabası da işgal kuvvetlerince denetim altına alınmıştır.¹³

Bu süreçte kurulan İstanbul Hükümetleri¹⁴ ciddi bir direnç gösterememişlerdir. Bu durumun temel sebeplerinden biri, yaşanan işgallerin geçici olduğu düşüncesi,¹⁵ diğeri ise İtilâf Devletlerine karşı yeni bir silahlı direnişe girişimin başarılı olamayacağı kaygısıdır. Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde ordudaki firari sayısı 300 bin civarındadır. Cephelerde yaşanan kayıplar eklendiğinde askerî birliklerin mevcudu ise son derece azalmıştır.¹⁶ Askerî açıdan yaşanan bu zaafların etkisiyle İstanbul Hükümetleri, İtilâf Devletleriyle uyumlu bir siyaset izlemenin, ülkeyi en az zararla bir barış antlaşması yapmaya götürebileceğini düşünmüşlerdir.¹⁷

Padişahın ve İstanbul Hükümetlerinin göstermiş olduğu pasif tavır karşısında işgaller zaman içinde genişlerken, ülke içindeki gayrimüslim unsurların ayrılıkçı hareketleri de güçlenmiştir. Yaşanan bu gelişmeler, Türk kamuoyunda devletin bütünlüğüne ve ülkenin geleceğine ilişkin

⁹ **Türk İstiklâl Hârbî I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, ATASE Yayınları, Ankara, 1999, s. 36.

¹⁰ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, ATAM Yayınları, Ankara, 1991, s. 14-16.

¹¹ **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 36.

¹² **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 79, 114, 170-171.

¹³ **Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi**, II. Cilt 2. Kısım, ATASE Yayınları, Ankara, 1999, s. 2.

¹⁴ Mütareke döneminde kurulan İstanbul Hükümetleri sırasıyla şunlardır: Ahmet İzzet Paşa Hükümeti (14 Ekim 1918-12 Kasım 1918), Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (12 Kasım 1918-4 Mart 1919), Damat Mehmet Ferit Paşa Hükümeti (4 Mart 1919-3 Ekim 1919), Ali Rıza Paşa Hükümeti (3 Ekim 1919-8 Mart 1920), Salih Hulusi Paşa Hükümeti (8 Mart 1920-5 Nisan 1920), Damat Mehmet Ferit Paşa Hükümeti (5 Nisan 1920-18 Ekim 1920), Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (18 Ekim 1920-4 Kasım 1922). Bkz: Akşin, a.g.e., s. 1-500. Ayrıca bkz: **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt 1, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 97.

¹⁵ Arıkan, a.g.t., s. 102.

¹⁶ **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 15.

¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 154; M. Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25.

kaygıları artırmıştır. Özellikle büyük savaş içinde İtilâf Devletlerinin kendi aralarında yaptıkları gizli antlaşmalar,¹⁸ bu kaygıları daha da büyütmüş ve bölgesel kurtuluş çareleri kapsamında “*müdafaa-i hukuk*” cemiyetlerinin kurulması gündeme gelmiştir.¹⁹ Kuruluş aşaması tamamlandıktan sonra faaliyete geçen cemiyetler, daha çok halkı örgütleyip yayınlar yapmış, tarihi gerekçeleri ve istatistiksel nüfus kayıtlarını dünya kamuoyuna duyurarak millî hakları korumaya çalışmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra barış antlaşmalarını hazırlamak üzere 18 Ocak 1919 tarihinde açılan Paris Barış Konferansı’nda yaşanan gelişmeler, Türk kamuoyunun devletin geleceğine ilişkin sahip olduğu kaygı ve hassasiyetlerin haklılığını açık biçimde göstermiştir. Nitekim barış konferansında Osmanlı Devleti’ne temsil hakkı verilmezken Yunanistan’ın Batı Anadolu, Ermenistan’ın Doğu Anadolu üzerindeki toprak talepleri yüksek sesle dillendirilmiştir.²⁰ Bundan kısa bir süre sonra ise özellikle İngiltere’nin desteğiyle Yunan ordusu, İtilâf Devletleri adına İzmir’i işgal etmiştir (15 Mayıs 1919).²¹ İzmir’den sonra Aydın, Nazilli, Tire, Bayındır, Ahmetli, Akhisar, Bergama ve Ayvalık yönlerinde işgal sahasını genişletmeye çalışan Yunanlar, askeri faaliyetlerini daha da arttırmaya başlamıştır.²²

İzmir’in işgali, Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan sonra yaşanan olaylar içinde çok büyük bir kırılma noktası teşkil etmektedir. O güne kadar yaşanan işgaller, ateşkes antlaşmasının bir gereği olarak geçici mahiyette ve askeri tedbirler şeklinde yorumlanmışken, İzmir’in işgali, Türklerin öz vatanlarının parçalanarak yabancı bir ülkeye verilmesinin ilk adımı olarak görülmüştür.²³ Bu sebeple o güne kadar var olan işgallere ve işgal tehditlerine karşı milletin haklarını korumak amacıyla gerçekleşen “*müdafaa-i hukuk*” örgütlenmelerinin yanı sıra artık silahlı direnişe geçilmiş ve “*kuvâ-yı milliye*” birlikleri kurulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda İzmir’in işgal günü gazeteci Hasan Tahsin’in (Osman Nevres) silahından çıkan kurşunlarla

¹⁸ Söz konusu gizli antlaşmalar Rusya’da yaşanan ihtilâl sonrasında Bolşevikler tarafından yayınlanmıştır. Savaş yılları içinde yapılan bu antlaşmalara göre İstanbul ve Boğazların Rusya’ya, Ortadoğu’nun İngiltere ve Fransa’ya, İzmir dâhil olmak üzere Güneybatı Anadolu’nun ise İtalya’ya bırakılması öngörülmüştür. Bkz: Faruk Sönmezoglu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1914-1945**, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 61-63.

¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk-Söylev**, Cilt 1, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. 4-8; Gökbilgin, a.g.e., s. 26-32.

²⁰ Margaret MacMillan, **Paris 1919**, (Çev. Belkıs Dışbudak), Odtü Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 344-345, 370-371.

²¹ Mehmet Gönübol vd, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 6-8.

²² **TİH**, II. Cilt, 2. Kısım, s. 2. 18 Ocak 1919’da başlayan Paris Konferansı’nda İngiltere ile yakın ve ikili görüşmeler yapan Yunan heyeti, İngilizlerin yönlendirmesi ile sadece Batı Anadolu’ya değil, daha geniş bir saha üzerine yerleşme planlamalarına yönelmiştir. Yunan donanmasını güçlendirmek, İngiliz-Yunan ortak tatbikat ve operasyonları için Limnos Adası’nda bir İngiliz üssü kurmak, Kıbrıs üzerinde silah yığınağı yaparak İskenderun’un işgalini kolaylaştırmak gibi hususlar bu planlamalardan bazılarıdır. Nitekim 12 Mayıs 1920’de imzalanan İngiliz-Yunan gizli antlaşması muhtevasında ele alınan bu planlamalar, Batı Anadolu ve Akdeniz Bölgesi’nde kalıcı bir siyasi yapılanmanın temeline işaret etmektedir. Ayrıca olası bir Türk-Rus ittifakı durumunun da incelendiği İngiliz-Yunan görüşmelerinde, Rusların yayılmacı politikasına karşı önlemlerin alınması gereği görülmüş ve yukarıda belirtilen stratejilerin, Rusların belirtilen bölgelere ulaşımına engel olabileceği ihtimalinin yanında, kurulan askeri üslerin kavi bir jeopolitik denge unsuru taşıyacağı hedeflenmiştir. Bkz: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), BOA, HR.SYS, 2287, 7, (5 Ağustos 1921).

²³ Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hâtıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2010, s. 121.

başlayan direniş hareketi, Ayvalık'ta Yüzbaşı Ali Çetinkaya'nın Yunan birliklerine mukavemetiyle devam etmiştir. Askerler, siviller, bürokratlar ve Türk halkının iş birliği yapmasıyla şekillenen direniş hareketi Bergama, Soma, Akhisar, Ödemiş ve Nazilli başta olmak üzere Batı Anadolu'da bir savunma cephesine dönüşmüştür.²⁴

Batı Anadolu'da başlayan, daha çok gayri nizami harp taktikleri kullanılan ve "*kuvâ-yı milliye*" olarak nitelenen bu direniş hareketi, her ne kadar askerî açıdan düzenli Yunan ordusu karşısında kesin sonuçlu bir başarı kazanamamış olsa da işgallere karşı yurt genelinde millî mukavemet hislerini ateşlemiş ve Yunan ilerleyişini yavaşlatmıştır. Bu anlamda Yunanların, henüz 1919'un temmuz ayında gördüğü direniş karşısında endişeye düştüğü ve İzmir'in doğusunda birkaç hat hâlinde savunma mevzileri hazırladığı görülmektedir.²⁵ Ayrıca aynı günlerde İtilâf Devletleri de Yunan işgal bölgesindeki direnişin etkisini kırmak amacıyla İngiliz General Milne tarafından oluşturulan bir sınır hattı çizmeye çalışmıştır.²⁶

İtilâf Devletlerinin bu faaliyetlerine karşı Millî Mücadele'nin örgütlenme sürecinde, Anadolu'da yapılan kongrelerde kuvâ-yı milliye'nin kabul edilmesi ve desteklenmesi söz konusudur. Erzurum ve Sivas Kongreleri, Millî Mücadele'nin liderliğinin oluşması ve dağınık durumdaki örgütlenmelerin düzenli bir teşkilata kavuşturulması açısından önemli bir adım olmuştur. Bölgesel bir kongre gibi başlayan, ancak alınan kararlar ve verilen mesajlar doğrultusunda ulusal bir organizasyona dönüşen Erzurum Kongresi, fiili bir teşkilat sürecinin başlangıcı olmuş, akabinde yapılan Sivas Kongresi'nde alınan kararlar ise ülke genelindeki yerel nitelikli "*müdafaa-i hukuk*" örgütlerini tek bir çatı altında birleştirerek örgütsel bir yapılanma süreci başlatılmıştır. "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" adıyla birleşen bu yapı, Sivas Kongresi'ni temsil etmek üzere kurulan, esasında Erzurum Kongresi'nden beri varolan ve adeta fiili bir hükümet gibi çalışacak olan "*Heyet-i Temsiliye*" ise mücadelenin liderliğinin Mustafa Kemal Paşa'da toplanmasını sağlamıştır.²⁷

Sivas Kongresi'nden sonra yurt genelinde kontrolü ele almaya çalışan millî teşkilat, askerî sahada da bir bütünlük sağlanmasını hedeflemiştir. Bu amaçla henüz Sivas Kongresi devam ederken 9 Eylül 1919'da alınan bir kararla 20. Kolordu Kumandanı Ali Fut Paşa, "*Umum Kuvâ-yı Milliye Kumandanı*" olarak tayin edilmiştir.²⁸ Bu kararın alınmasında Yunan işgal kuvvetleri karşısında ancak düzenli askerî birliklerle başarı kazanılabileceği düşüncesi etkilidir. Bununla birlikte "*kuvâ-yı milliye*" unsurlarının ihtiyaçlarını doğrudan halktan temin ederken ortaya çıkan düzensizliklerin ve hoşnutsuzlukların da ortadan kaldırılmak istendiği görülmektedir. Netice

²⁴ Kazım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, TTK Yayınları, Ankara, 1985, s. 19-31; Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 17-29.

²⁵ **TİH**, II. Cilt, 2. Kısım, s. 3.

²⁶ Mustafa Turan, "İstiklâl Harbi'nde Milne Hattı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 7, S. 21, 1991, s. 567-579.

²⁷ Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 93-94.

²⁸ Cebesoy, **Millî Mücadele**, s. 248.

itibariyle 1920 yılına girilirken bir yandan düzenli ordu birliklerinin kuruluşu hızlandırılmış, bir yandan da kuvâ-yı milliye unsurları bu orduya entegre edilmeye çalışılmıştır.²⁹

Batı Cephesi'nde bu gelişmeler yaşanırken 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul, İtilâf Devletleri tarafından resmen işgal edilmiştir. İşgal sebebiyle son Osmanlı Mebusân Meclisi çalışmalarına ara vermek zorunda kalmış, bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, milleti temsil etmek üzere yeni bir meclisin Ankara'da açılması çağrısında bulunmuştur.³⁰ TBMM'nin açılmasından sonra, 16 Mayıs 1920 tarihinde alınan bir kararla kuvâ-yı milliye birlikleri Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne bağlanmış, 26 Haziran 1920 tarihinde ise Batı Cephesi Kumandanlığı kurularak başına Ali Fuat Paşa getirilmiştir. Aynı şekilde Adana'da, daha sonra İkinci Kolordu Kumandanlığı'na çevrilecek olan Adana Cephesi Kumandanlığı kurulmuştur. Ankara'da subaylara eğitim verilmeye başlanan bu dönemde³¹ Yunan ordusu, Paris Konferansı'nda üzerinde çalışılan ve San Remo Konferansı'nda son şekli verilen Sevr mutabakatını kabul ettirmek üzere, 22 Haziran 1920'de Milne Hattı'nı geçerek ilk genel taarruzuna başlamıştır. Yunan ilerleyişi karşısında Türk birlikleri tutunamamış, 30 Haziran 1920'de Balıkesir, 8 Temmuz 1920'de ise Bursa düşmüştür.³²

Yunan ordusunun Bursa-Uşak hattını ele geçirmesi üzerine Ali Fuat Paşa kumandasındaki düzenli ordu birlikleri ve kuvâ-yı milliye müfrezeleri Gediz'de bir karşı taarruza girişmiş, ancak başarılı olamamışlardır.³³ Gediz Taarruzu'nda yaşanan başarısızlık, düzenli orduya geçiş konusunda TBMM Hükümeti'ni daha hızlı davranmaya sevk etmiştir. 9 Kasım 1920 tarihli Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) kararıyla Batı Cephesi, yeni bir yapılanmayla Batı ve Güney Cepheleeri olmak üzere ikiye ayrılmış ve böylece Batı Cephesi Albay İsmet (İnönü)'nün, Güney Cephesi Albay Refet (Bele)'nin kumandasına verilmiştir.³⁴ Ali Fuat Paşa ise o dönemde son derece kritik önemde olan Bolşeviklerle ilişkiler konusu göz önünde bulundurularak Moskova Büyükelçiliği'ne atanmıştır.³⁵

Batı Cephesi'nde bu gelişmeler yaşanırken Doğu Cephesi'nde Kâzım Karabekir'e bağlı Türk ordusu, Ermenilere karşı başarılı bir taarruz gerçekleştirmiş ve 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması'nı Ermenistan'a kabul ettirerek bu cephenin kapanmasını sağlamıştır.³⁶ Doğu Cephesi'nde elde edilen bu başarıya paralel olarak orduda başlayan yeni teşkilatlanma, özellikle kuvâ-yı seyyâre birliklerinin başında önemli görevler alan Çerkes Ethem ve kardeşlerinin tepkisini

²⁹ Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 234.

³⁰ **Nutuk**, C. 1, s. 562.

³¹ **Türk İstiklâl Harbi**, 2. Cilt, IV. Kısım, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1974, s. 57.

³² **Türk İstiklâl Harbi**, 2. Cilt, III. Kısım, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1999, s. 1.

³³ Cebesoy, **Millî Mücadele**, s. 557-569.

³⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.1.1.18.13, (9 Kasım 1920).

³⁵ Cebesoy, **Millî Mücadele**, s. 582-583; Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 101; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt 2, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. 474.

³⁶ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 986-987, 991-1001.

çekmiştir. Düzenli orduya bağlanmak istemeyen Çerkes Ethem’le uzlaşma yolları aranmış olmasına rağmen olumlu bir sonuç alınamamıştır.³⁷ Yaşanan gelişmeler karşısında Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, 10 Aralık 1920 tarihli gizli oturumda meclisi bilgilendirmiştir. 25 Aralık 1920 tarihinde mecliste alınan bir kararla gelişigüzel asker toplanması yasaklanmıştır. 2 Ocak 1921’de ise Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti, kuvâ-yı milliye müfrezelerinin kaldırılmasını emretmiştir.³⁸ Bu durum karşısında Kütahya bölgesinde bulunan Çerkes Ethem, kendisine bağlı birliklerle isyan etmiştir. 1920 yılının son günlerinde başlayan bu isyan hareketi, Batı ve Güney Cephesi Kumandanlıkları tarafından bastırılmaya çalışılırken 6 Ocak 1921 tarihinde Yunan birlikleri bu durumdan yararlanarak İnönü mevzilerine doğru taarruza başlamışlardır.³⁹

1.2. Sakarya Savaşı Öncesindeki Askerî Gelişmeler

1.2.1. İnönü Muharebeleri

Birinci İnönü Muharebesi’nin hemen öncesinde başlayan Çerkes Ethem isyanı, teşkilatlanma aşamasında olan düzenli Türk ordusunu çok büyük oranda meşgul eden bir mesele olmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın 29 Aralık 1920 tarihinde Çerkes Ethem kuvvetlerine yönelik vermiş olduğu taarruz emri uyarınca⁴⁰ Batı ve Güney Cephesi birlikleri Kütahya üzerine yürümüş, bölgede sıkıyönetim ilân edilmiştir.⁴¹ Başlangıçta 4500’ü aşkın insan gücüyle kuvâ-yı seyyâre birlikleri, 24 Ocak 1921’e kadar düzenli Türk ordusu karşısında tutunmaya çalışmış, ancak başarılı olamayınca Yunanlara sığınmak zorunda kalmıştır.⁴² Türk ordusunun Çerkes Ethem meselesiyle meşgûl olduğu sırada Yunan birlikleri, 6 Ocak 1921 tarihinde ileri taarruza geçmiştir.

Yunan ordusunun ileri taarruzunun başlamasının arkasında, Ankara Hükümeti’nin ve ordusunun Ethem meselesiyle uğraşmasından yararlanma isteği olduğu açıktır.⁴³ Bununla birlikte Birinci İnönü Muharebesi’nin farklı sebepleri olduğu da belirtilmelidir. Bu sebeplerden biri, Kral Konstantin’in İtilâf Devletleri karşısındaki durumudur. Konstantin, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İtilâf Devletleri safında savaşa girilmesine karşı çıkmış, Yunanistan’a Anadolu’nun Ege kıyılarından toprak verme vaatleri karşısında “*ne İzmir ne savaş*” yaklaşımını benimsemiştir.⁴⁴ Bu

³⁷ Cemal Şener, **Çerkes Ethem Olayı**, Ant Yayınları, İstanbul, 1994, s. 78-80

³⁸ Hüsnü Özlü, “Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi’nin Analizi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXVIII, S. 82, Mart 2012, s. 27-28; Adnan Sofuğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1944, s. 443.

³⁹ İbrahim Tavukçu, **Millî Mücadele’de İnönü Muharebeleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 33-35.

⁴⁰ **Nutuk**, C. 2, s. 728.

⁴¹ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 3, Öğretmen Yayınları, Ankara, 1986, s. 354.

⁴² Özlü, “Harp Raporlarına Göre”, s. 29.

⁴³ “Garp Cephesinde”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (12.01.1921), s. 1; İzzettin Çalışlar, **Gün Gün Saat Saat İstiklâl Harbi’nde Batı Cephesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 97.

⁴⁴ Alexander Anastasius Pallis, **Yunanların Anadolu Macerası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 25.

yaklaşımı sebebiyle, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Venizelos'un siyasî hamleleriyle tahtını kaybeden Konstantin, kendi yerine geçen oğlu Aleksander'ın maymun ısırması sonucu 25 Ekim 1920 tarihinde ölmesinden sonra yapılan halkoylamasıyla tekrar Atina'ya dönmüştür.⁴⁵ İtilâf Devletleri özellikle de Fransa tarafından Alman taraftarı olarak görülen Konstantin'in tahtına dönmesi, Yunanistan'a olan güveni sarsmış, verilen ekonomik ve siyasî desteğin son derece azalmasına yol açmıştır.⁴⁶ Bu dönemde Venizelos'un, yapılan seçimleri beklenmedik biçimde kaybetmesi, İtilâf Devletlerinin bu yaklaşımını derinleştiren bir etken olmuştur. Netice itibarıyla Konstantin, her ne kadar iç politikada Venizelos taraftarlarıyla sert bir mücadeleye girmiş olsa da dış politikada eski başbakanın politikalarını benimsemiş ve böylece İtilâf Devletlerinin desteğinin devam etmesini sağlamaya çalışmıştır.⁴⁷

Kral Konstantin'in İtilâf Devletleri karşısındaki durumuna ek olarak, Türk ordusunun düzenli bir teşkilatlanmaya girmiş olması da Yunan ileri taarruzunun ve Birinci İnönü Muharebesi'nin önemli sebeplerindendir. 1920'nin aralık ayından itibaren Yunan karargâhına ulaşan istihbaratlarda, Türklerin gitikçe artan bir faaliyet içinde olduğu ve bir taarruza hazırlandıkları vurgulanmaktadır.⁴⁸ Yunan ordusunun kadrolarında siyasî sebeplerle baş gösteren fikir ayrılıkları ve emir-komuta zincirinde görülmeye başlanan zafiyetlere karşın Türk ordusundaki toparlanma emareleri, taarruz konusunda Yunanların aceleci davranmalarına yol açmıştır. Aslında Yunan Hükümeti açısından Türk ordusu için ulaşım ve lojistik bakımından stratejik değerdeki Eskişehir'e yapılacak bir saldırıda önemli kazanımlar sağlanacağını düşünmesi taarruzun en önemli sebebidir.⁴⁹

Birinci İnönü Muharebesi'ni ortaya çıkaran bu özel sebeplerin yanı sıra Millî Mücadele sürecinin tamamında Yunan genel taarruzlarının temel gerekçesinin, Sevr Antlaşması'yla elde edilen kazanımların Ankara Hükümeti'ne kabul ettirilmesi olduğunu hatırlatmak gerekir. Savaşın ağır ekonomik yükü altında her geçen gün daha fazla ezilen Yunan kamuoyunun yatıştırılması, orduda terhisi geciken askerler arasında yaşanan huzursuzluğun giderilmesi ve ekonomik darboğazın aşılması, ancak savaşın bitmesiyle mümkün olacaktır. Bu da Ankara Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'nı kabul etmesine bağlıydı.⁵⁰ Çerkes Ethem isyanı, bu amaçların sağlanması için iyi bir fırsat olarak görülmüş ve 6 Ocak 1921 tarihinde Yunan ileri taarruzu başlamıştır.⁵¹

⁴⁵ “Kral Konstantin'in Avdeti”, **Peyâm-ı Sabah**, (20.12.1920), s. 1; “Kral Davet Olunuyor”, **İstikbâl**, (16.12.1920), s. 1.

⁴⁶ “Londra Konferansı'nın Yunanistan'a Beyannamesi”, **Alemdar**, (05.12.1920), s. 1.

⁴⁷ Nilüfer Erdem, **Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı 1919-1923**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 282; **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 148.

⁴⁸ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 149.

⁴⁹ Tavukçu, a.g.t., s. 43-44.

⁵⁰ Tavukçu, a.g.t., s. 40.

⁵¹ Fevzi Paşa, 8 Ocak 1921 günü mecliste yaptığı konuşmada, Ethem'in 2 Ocak'ta Yunanlarla temasa geçerek Türk cephe durumları hakkında bilgi verdiğini belirtmiştir. Bkz: TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 131, Cilt: 7, s. 231; “Müdâfaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın Beyânâtı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.01.1921), s. 2; “Anadolu'da Yunan Taarruzu” **Alemdar**, (06.01.1921), s. 1; “Garb Cephesinde Yunan Taarruzu”, **Açıksöz**, (13.01.1921), s.1.

Yunan ilerleyişi başladığında, herhangi bir plânı olmayan Türk ordusu stratejik savunma yapma kararı almıştır. Bu amaç doğrultusunda Batı Cephesi Komutanlığı'nın görev bölgesinde olan İnönü'de bir savunma mevzii oluşturulmuştur.⁵² Ancak bu mevzileri savunacak olan birliklerin önemli bir kısmı Kütahya bölgesinde Çerkes Ethem isyanıyla uğraşmaktaydı. Bursa ve Uşak istikametlerinde sadece zayıf örtme birlikleri mevcuttu. Bu şartlar altında Yunan birlikleri, Yenişehir-Bilecik istikametinden İnönü mevzilerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu arada Yunan taarruzunun haber alınmasıyla Türk birlikleri hızla İnönü mevzilerini tahkim etmek üzere bölgeye intikal ettirilmiştir. Böylece Türk ve Yunan orduları, en şiddetli çarpışmaların yaşanacağı 9-10 Ocak 1921 günlerinde İnönü mevzilerinde karşı karşıya gelmişlerdir.⁵³

Yunan Küçük Asya Ordusu Başkomutanı Papulas'ın sonradan "*düşmanın askerî gücünü anlamak için yapılan bir keşif taarruzu*" olduğunu söyleyeceği⁵⁴ Birinci İnönü Muharebesi'nde, 4., 11. ve 24. Tümenler şeklinde tertiplenmiş olan Türk ordusunun toplam mevcudu 8.500 kişiden ibarettir. Türk tarafının elinde 5.500 tüfek, 47 makineli tüfek ve 8 top bulunmaktadır. Bu arada Kütahya ve Polatlı'dan cepheye sevk edilen, ancak pek çoğu muharebeye yetişemeyecek olan 4.000 kişilik bir kuvvet de 850 tüfeği, 8 makineli tüfeği ve 700 kılıcıyla yola çıkmıştır. Bu birlikler Yunanlara nispetle sadece sayı açısından değil, ikmâl ve iâşe bakımından büyük eksiklikler içinde muharebe etmek durumunda kalmışlardır.⁵⁵

İnönü mevzilerinde Türk ordusunun karşısına iki piyade tümeni, bir süvari tugayı ve kolorduya bağlı çeşitli birlikler şeklinde tertiplenmiş olarak çıkan Yunan kuvvetlerinin ise mevcutları ve donanımları tamdır. İyi eğitim görmüş bu birliklerin mevcudu 427 subay, 15.816 er ve 12.500 tüfek, 270 makineli tüfek, 120 ağır makineli tüfek, 72 toptur.⁵⁶ Yunan ordusu, Türk örtme birlikleriyle girdiği küçük çaplı çarpışmalardan sonra, Bilecik ve Bozüyük'ü işgal ederek 9 Ocak 1921'de İnönü mevzilerine ulaşmıştır. Buradaki en kanlı çatışmalar, 10 Ocak sabahı saat 06.30'da sisli bir havada başlamış ve Yunan ordusu ilk etapta başarılı bir hücumla İntikam Tepesi'ni ele geçirmiştir. Akşama kadar devam eden şiddetli çarpışmaların sonunda, Türk kuvvetleri düzensiz bir biçimde 15 kilometre kadar geriye çekilirken, cephe karargâhı da İnönü İstasyonu'ndan İnönü köyüne nakledilmiştir. 10 Ocak 1921 gecesini Türk karargâhında yeni savunma tertibatının nasıl şekilleneceği üzerine çalışılırken, Türk ordusunun kavi direnişine hazırlıksız yakalanan Yunan ordusu, keşif taarruzunu sona erdirmeye kararı almış ve geri çekilmeye başlamıştır.⁵⁷ Türk tarafı, Yunanların geri çekilmeye başladığını ancak 11 Ocak günü öğleden sonra

⁵² İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Haz. Sabahattin Selek), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s. 230; Çalışlar, a.g.e., s. 146.

⁵³ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 194-216; İnönü, a.g.e., s. 230-232; "Yunan Vaziyeti", **Alemdar**, (09.01.1921), s. 1.

⁵⁴ Selim Erdoğan, **Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez**, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 29. Ayrıca bkz: "Papulas Mağlûbiyet Yoktur Diyor", **Vakit**, (20.01.1921), s. 1.

⁵⁵ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 194.

⁵⁶ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 195.

⁵⁷ "Yunan Ordusu Mağlûp", **Açıksöz**, (13.01.1921), s. 1; "Resmî Tebliğ", **Anadolu'da Yenigün**, (12.01.1921), s. 2.

farkedebilmiştir. Bu sebeple Yunanlar, Türk ordusunun takibine maruz kalmayarak ilk mevzilerine dönebilmişlerdir.⁵⁸

Birinci İnönü Muharebesi sonunda Türk tarafı 4 subay ve 117 er şehit, 12 subay ve 85 er yaralı, 5 subay ve 29 er esir vermiştir. Yunanlar ise 8 subay ve 49 er ölü, 9 subay ve 145 er yaralı olarak toplam 211 kayıp vermiştir.⁵⁹ Ancak Yunan tarafının kayıpları, dönemin Türk basınında 2.000'den 4.000'e kadar değişen abartılı rakamlarla ifade edilmiştir.⁶⁰ Bu durumun, elde edilen başarının büyüklüğünü vurgulayarak kamuoyuna özgüven aşılama amacından kaynaklandığı söylenebilir.

Birinci İnönü Muharebesi, askerî bakımdan çok büyük bir savaş olmamakla birlikte, henüz kurulma aşamasında olan Türk ordusunun mevcudiyetini ispat etmesi açısından son derece önemli bir etkiye sahiptir. Nitekim Fevzi Paşa, muharebeyle ilgili mecliste yaptığı konuşmada, elde edilen başarıyla genç Türk ordusunun rüştünü ispat ettiğini belirtmiştir.⁶¹ Mustafa Kemal Paşa, bir meydan muharebesi olarak nitelediği İnönü Muharebesi dolayısıyla İsmet Bey'i telgrafla tebrik ederken,⁶² Türk basınında ve kamuoyunda zafere ilişkin coşkulu bir sevinç yaşandığı görülmektedir.⁶³ Öyle ki kazanılan zafer, Millî Mücadele'ye muhalefetleriyle bilinen Alemdar ve Peyâm-ı Sabah gazeteleri tarafından dahi kutlanmıştır.⁶⁴ Ayrıca bu zafer sonrası Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa başta olmak üzere, subay ve astsubaylar teşekkür, terfi ve takdir ile ödüllendirilmiştir.⁶⁵

Birinci İnönü Muharebesi'nde TBMM'ye bağlı ordunun kazandığı zafer, İtilâf Devletleri tarafından görmezden gelinememiş, Sevr Antlaşması'nda bazı değişiklikler yapılmak üzere Londra'da bir konferans toplanması gündeme alınmıştır. Böylece 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri

⁵⁸ Sarihan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü** 3, s. 358-360; "İnönü Meydan Muharebesi", **Vakit**, (17.01.1921), s. 1.

⁵⁹ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 246.

⁶⁰ "Anadolu Ajansı'ndan Hülâsalar", **Albayrak**, (24.01.1921), s. 2; "Yunan Hezimetini Hakkında En Son Mâlûmat", **Peyâm-ı Sabah**, (19.01.1921), s. 1.

⁶¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 133, Cilt: 7, s. 281.

⁶² **ATTB**, Ankara 1991, s. 368. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya tebrik telgrafı dolayısıyla detaylı bilgi için bkz: Reşit Metel, **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Konuşmaları ve Nedenleri 23 Nisan 1920-29 Ekim 1923**, Cilt 2, Deniz Basımevi, İstanbul, 1983, s. 292-294.

⁶³ "Anadolu'da Meserret", **Açıksöz**, (13.01.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tebriği" **Açıksöz**, (13.01.1921), s.1; "Garb Cephesinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, (12.01.1921), s. 1; "İki Zafer", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.01.1921), s. 1; "Türk Askeri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.01.1921), s. 1; "Papulas İtiraf Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, (18.01.1921), s. 1; "Yunan Hezimetini", **Vakit**, (19.01.1921), s. 1; "Zaferden Mütevellid Gururla Ric'at", **Vakit**, (19.01.1921), s. 1; "Kuvâ-yı Milliye'nin Mukabil Taarruzu", **İleri**, (16.01.1921), s. 1; "Anadolu Ajansı'ndan Hülâsalar", **Albayrak**, (17.01.1921), s. 2; "Anadolu Ajansı'ndan Hülâsalar", **Albayrak**, (24.01.1921), s. 2. Birinci İnönü Muharebesi'nin Türk basınındaki yankıları konusunda daha geniş bilgi için bkz: Yücel Özkaya, "I. ve II. İnönü Başarılarının Türk Kamuoyu ve Basın Tarafından Yorumlanması", **Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan**, Ankara, 1981; İzzet Öztoprak, "Birinci İnönü Savaşı'nın Anadolu, İstanbul ve Dış Basında Karşılığı ve Yorumu", **Belleten**, C. 64, S. 240, Ağustos 2000, s. 523-540.

⁶⁴ "Eskişehir Ovalarında Dömeke Mağlûpları", **Alemdar**, (18.01.1921), s. 1; Ali Kemal, "Türklerde Celâdet-i Askeriye", **Peyâm-ı Sabah**, (17.01.1921), s. 1; Yunan Ordusunun Mağlubiyeti Her Taraftan Teyid Ediliyor", **Vakit**, (19.01.1921), s.1. "Yunan Taarruzu ve Ricatı Nasıl Olmuş", **İkdam**, (21.01.1921) s.1.

⁶⁵ Metel, a.g.e., s. 296-298.

arasında, İtilâf Devletleri ile İstanbul ve Ankara Hükümetleri temsilcilerinin katılımıyla Londra Konferansı toplanmıştır. Ancak bu konferansta ne Ankara Hükümeti'nin Misâk-ı Milli çerçevesindeki talepleri İtilâf Devletleri tarafından kabul edilmiş, ne de İtilâf Devletleri Ankara ve İstanbul Hükümetleri arasında ihtilâf çıkarmayı başararak beklediği tavizleri koparabilmiştir.⁶⁶ Taraflar arasında baş gösteren anlaşmazlık sonucunda özellikle İngiltere'nin teşvikiyle Yunan ordusu, 23 Mart 1921'de bir kere daha genel taarruza geçmiştir.⁶⁷

Yunanların bu taaruzla ilgili hazırlıkları, henüz Londra Konferansı devam ederken başlamıştır. Londra'da bulunan Yunan delegasyonu, diplomasi masasında kendilerine avantaj sağlayacak biçimde ordunun Afyonkarahisar-Eskişehir hattını işgal edip edemeyeceğini Başkomutan Papulas'a sormuştur. Papulas, ordunun asker ve mühimmat bakımından takviye edilmesi şartıyla havalalar düzeldiğinde böyle bir taarruzu gerçekleştirebileceklerini rapor etmiştir.⁶⁸

Bundan da anlaşılacağı üzere Birinci İnönü Muharebesi'ne yol açan hedef ve beklentilerin aynen devam ettiği, Yunanların Ankara Hükümeti'ne Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmek, bunun için de Türk ordusunu daha fazla güçlenmeden işlevsiz hâle getirmek yönündeki iradesinin sabit olduğu görülmektedir. Türk tarafı ise stratejik savunmayı sürdürmek ve orduyu güçlendirmek kararındadır. Bu hedefler doğrultusunda, Birinci İnönü ile İkinci İnönü Muharebeleri arasında geçen dönemde Yunanlar küçük çaplı saldırılarla Türkleri yıpratmaya, Türkler ise keşif ve istihbarat çalışmalarını arttırarak Yunan ordusunu kollamaya öncelik vermişlerdir.⁶⁹

Bu süreçte Yunan ordusu, tıpkı Birinci İnönü Muharebesi'nden önce olduğu gibi Bursa ve Uşak kesimlerinde yığınak yapmıştır. Buna mukabil Türk ordusu Eskişehir'in kuzeybatısında ve Dumlupınar'da iki grup hâlinde mevzilenmiştir. İsmet Paşa'nın komutası altındaki Batı Cephesi birlikleri, muharebeyi yine İnönü mevzilerinde kabul edecek biçimde hazırlık yapmıştır.⁷⁰ İkinci

⁶⁶ Yasin Coşkun, "İtalyan La Stampa Gazetesinin Yaklaşımı Çerçevesinde 1921 Londra Konferansı Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi Dergisi*, S. 22, Mart 2021, s. 95-122.

⁶⁷ "Londra'da İki Perdelik Facia", *Hâkimiyet-i Milliye*, (31.03.1921), s. 1; Anadolu Ajansı'ndan alınan bilgilere göre, cephelerde ufak çaplı çarpışmaların yaşandığı ifade edilmektedir. Bkz: "Anadolu Ajansı-Tebliğ-i Resmî", *Açıksöz*, (22.03.1921), s. 1.

⁶⁸ **General Papulas'ın Hatıratı**, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul, 1969, s. 34. Yunanistan'ın 1. İnönü Muharebesi sonrası olası bir ikinci taarruz tertibine geçmesi veya bunun hazırlıkları içerisinde olması, yalnızca Yunanistan Ordu Komutanı Papulas ile Londra Konferansı'nda görevli yetkililer arasında geçen bir bilgi paylaşımı olarak kalmamıştır. Zira Türk Hükümeti'nin İsviçre Bern Maslahatgüzarı Münir Süreyya Bey'in Türk Dışişlerine çektiği 5 Şubat 1921 tarihli telgrafta, Yunanistan'ın Avrupa'nın muhtelif yerlerinde tedavi gören 80 subayını bir an önce orduya katmak için acele ettiğini belirtmesi de bu durumu kanıtlar niteliktedir. Nitekim bu bilgi paylaşımından anlaşılan, Ankara Hükümeti'nin sadece Anadolu'da değil, Avrupa'da bile istihbarat faaliyetlerinde bulunarak Yunan Hükümeti'nin alacağı refleksleri takip ettiği ve buna göre önlem aldığı anlaşılmaktadır. Bkz: BOA, HR.SYS, 2305, 15, (5 Şubat 1921). Esasında Milli Mücadele döneminde genel olarak Ankara Hükümeti'ne ve dolayısıyla Türk ordusuna katkıda bulunan birçok istihbarat teşkilatı bulunmaktadır. Ankara ile irtibat halinde olan bu gizli teşkilatların en önemli görevleri; İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve ihtiyaç duyulan birçok malzemeyi taşımak, İtilaf güçlerinin resmi evraklarına ulaşarak eriştikleri bilgileri Ankara Hükümeti'ne aktarmak olarak ifade edilebilir. M.M., Moltke (Hamza, Mücahit, Muharip, Felah), Zabitan, Yavuz, Namık, Berzenci, Ferhat, Kerimi Grupları ve Karakol Cemiyeti gibi birçok yapı bunlara örnek gösterilebilir. Detaylı bilgi için bkz: Serdar Yurtsever, **Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri (Örnek Olay İncelemeleri 1919-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013. M.M. (Mim Mim) Grubu için ayrıca bkz: Selahattin Salışık, **Kurtuluş Savaşı'nın Gizli Örgütü M.M. Grubu**, Kaynak Yayınları, 1999.

⁶⁹ Tavukçu, a.g.t., s. 134.

⁷⁰ **Nutuk**, C. 2, s. 774.

İnönü Muharebesi hazırlık safhasında, Türk ordusunun 34.175 tüfek, 235 ağır makineli tüfek, 55 hafif makineli tüfek, 3.500 kılıç ve 104 topu mevcuttur.⁷¹ Türk ordusunun bu durumu karşısında silah, teçhizat ve sayı bakımından üstün durumda olan Yunanların 41.550 tüfeği, 720 ağır makineli tüfeği, 3.134 hafif makineli tüfeği, 3.100 kılıcı ve 220 topu bulunmaktadır.⁷² Sayı ve silah üstünlüğüne güvenen Yunanlar, Bursa ve Uşak istikametlerinden taarruza geçerek Afyonkarahisar ve Eskişehir'i hedef almayı planlamışlardır. Yunan Başkomutanlığı, İnönü mevzilerini iki koldan kavrayarak Türk ordusunu Eskişehir ovasında tamamen imha edebileceğini düşünmüştür.⁷³ Bu şartlar altında Yunan ordusu, 23 Mart 1921 tarihinde Bursa ve Uşak kesimlerinden Eskişehir ve Afyon istikametlerine doğru taarruza başlamışlardır.⁷⁴

Yunan taarruzu karşısında önceden belirledikleri mevzilerine çekilen Türk birlikleri, savunma hatlarını 25 Mart 1921'e kadar güçlü bir şekilde korumaya çalışmıştır. Aynı gün cephe hareketleri Açığsöz'de şu şekilde belirtilmektedir:

Garp Cephesi: Bursa mıntıkasında 25.3.37'de Bilecik'ten ilerlemek isteyen düşman topçu ateşimizle geriye tard edilmiştir. Karaköy istikametinde hareket eden piyade, süvari ve topçudan mürekkep bir düşman kuvveti müessir ateşimizle Pazarcık istikametinde ric'at etmiştir. Uşak mıntıkasında Sandıklı garb-ı şimâlisindeki kuvvetlerimiz o cihetteki yürüyüş kollarını tevkife muvaffak olmuştur.⁷⁵

Açıksöz, aynı gün imzasız olarak yayınladığı köşe yazısında Yunan taarruzunun beklenmedik bir gelişme olmadığını belirtmiş, bu yeni saldırının arkasında Türk ve Müslüman düşmanı Lloyd George ve Lord Curzon'la Megali İdea'yı gerçekleştirmek arzusunun yattığını iddia etmiştir. Bu arada haber içeriğinde, Sevr Antlaşması'nın değiştirilmesi konusunda Fransız Başbakanı Briand'a ve İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza'ya teşekkür edilmesi dikkat çekicidir.⁷⁶

Türk örtme birliklerinin zayıf mukavemeti karşısında ilerleyen Yunan kuvvetleri, 27 Mart 1921'de Güney Cephesi'nde Afyon'a ulaşmış ve burayı işgal etmiştir.⁷⁷ Aynı gün Batı Cephesi'nde ise İnönü mevzileri önüne kadar ilerlemiş olan Yunan ordusunun Bursa grubu ile Türk birlikleri arasında beş gün boyunca devam edecek olan kanlı muharebeler başlamıştır.⁷⁸

Savaş alanındaki karşılıklı mücadeleler devam ederken Anadolu'da Yenigün, 28 Mart'ta yayınladığı haberde Yunan ordusunun kaçtığını, Türk ordusunun ise yeni bir zafere yakın olduğunu

⁷¹ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 281.

⁷² **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 281.

⁷³ "Anadolu'da Yeni Bir Harb Arifesinde", **Peyam-i Sabah**, (24.03.1921), s. 1; Çalışlar, a.g.e., s. 143.

⁷⁴ Genel Yunan taarruzu her ne kadar 23 Mart'tan sonra başlasa da Anadolu Ajansı kaynakları tarafından 22 Mart günü cephelerde ufak çaplı çatışmaların başladığı bilgisi verilmiştir. Bkz: "Anadolu Ajansı-Tebliğ-i Resmî", **Açıksöz**, (22.03.1921), s. 1.

⁷⁵ "Tebliğ-i Resmî", **Açıksöz**, (26.03.1921), s. 1.

⁷⁶ "Son Taarruz Münasebetiyle", **Açıksöz**, (26.03.1921), s. 1.

⁷⁷ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 360; Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, 3, s. 454; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 562.

⁷⁸ İnönü, a.g.e., s. 236.

iddia etmiştir.⁷⁹ Açıksöz ise Yunanların silâh altına aldıkları yeni kuvvetler olduğu propagandasına yer verirken bu durumun kuru gürültü olduğunu, Yunanistan'ın en fazla 150 bin asker çıkarabileceğini, onun da zaten silâh altında bulunduğunu değerlendiren bir yazı yayınlamıştır.⁸⁰

Yunanlar, savaşın ağırlık merkezinin İnönü'de toplanmış olması sebebiyle Kocaeli Grubundan ve Güney Cephesi'nden bazı kıtaları buraya sevk etmiştir. 30 Mart 1921 tarihinde kadar devam eden şiddetli Yunan hücumları karşısında Türk savunma mevziinin sol kanadı geri çekilmiş, cephe karargâhı İnönü'den Çukurhisar'a nakledilmiştir. Bu sıkışık durumda Meclis Muhafız Taburu'nun da içinde bulunduğu takviye birliklerinin Ankara'dan ve Güney Cephesi'nden İnönü mevzilerine yetişmesiyle karşı taarruza geçilmiş ve cephenin durumu düzeltilmiştir.⁸¹ Yunanlar 31 Mart 1921'de taarruza devam etmeye çalışmış, ancak gördükleri mukavemet karşısında başarı sağlayamayacaklarını anlayarak o günün akşamı geri çekilmeye başlamışlardır.⁸² İsmet Paşa, 1 Nisan 1921 tarihinde Ankara'ya çektiği telgrafta, Yunanların sağ grubunun düzensiz biçimde geri çekildiğini, Yunan ordusunun yakından takip edildiğini ve binlerce cesetle dolu savaş meydanının Türk silahlarına terkedildiğini müjdelemiştir.⁸³

Yunan ordusunun geri çekilmesi üzerine "Büyük Zafer" başlığı altında bir haber yayınlayan Açıksöz, şu satırları okuyucularının dikkatine sunmuştur:

Türkler Yavuz Sultan Selim zamanına kadar Türklük için vatan için, İslâmiyet şerefi için muharebe etmiş ise o tarihten sonra i'tilâ-yı şân-ı İslâm ve hilâfet için döğüşmek mecburiyetinde kalmıştır. Tarihimizi baştanbaşa dolduran muharebeler ââm-i siyâsiyeden fazla salîb ile hilâlin âlem-i İslâm ile Hristiyanlığın müsademesinden ibarettir. Şu son Harb-i Umûmî'de Yunan ordusuna mukaddes ehl-i salib ordusu nâmını vermişlerdir.

Açıksöz bu yazısında Türk-Yunan savaşını, dinî bir motif içinde ele alarak, asırlar boyunca İslâm dünyasına saldıran Hristiyanlığı haçlı zihniyetiyle özdeşleştirmiştir.⁸⁴

Türk ordusunun takibi sonucunda, Yunan taarruzuyla elden çıkan bölgeler tekrar Türk ordusunun kontrolüne geçmiş, 4 Nisan'da Yunanlar Bursa'nın doğusundaki mevzilerine geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁸⁵ Batı Cephesi'ndeki Yunan birliklerinin çekilmesi, Afyon'un

⁷⁹ "Zafere Doğru", **Anadolu'da Yenigün**, (28.03.1921), s. 1.

⁸⁰ "Yunan Propagandası", **Açıksöz**, (28.03.1921), s. 2.

⁸¹ Nilüfer Hatemi, **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 779.

⁸² Özalp, a.g.e., s. 175; Tavukçu, a.g.t., s. 258-260.

⁸³ "Yunan Mağlubiyetinin Teyidi", **Alemdar**, (01.04.1921), s. 1; "Zafer", **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.04.1921), s. 1; "Ankara Dün Heyecanlı Bir Zafer Günü Yaşadı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.04.1921), s. 1; "Anadolu Türk Ordusunun Galebesi: Yunanlar Ric'atte Devam Ediyorlar", **İleri**, (03.04.1921), s. 1; "Yunanların İnönü'deki Muvaffakiyetsizlikleri Teeyyüd Ediyor", **Alemdar**, (03.04.1921), s. 1; "Eskişehir Muhârebâtı Yunan Ordusunun İnhizâmıyla Nihayet Buldu", **Alemdar**, (05.04.1921), s.1; "Yunan Şimal Cephesi Tamamen Sarsıldı-Yunanlar Münhezimen Ric'at Ediyorlar", **Peyâm-ı Sabah**, s. 1; "Yunan Hezimetini Tahakkuk Etti-Papulası Harekât-ı Askeriyeden Bahsedemiyor", **Akşam**, (03.04.1921), s. 1.

⁸⁴ "Büyük Zafer", **Açıksöz**, (02.04.1921), s. 1.

⁸⁵ Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, 3, s. 461, 466; "Düşman Münhezimen ve Karmakarışık Ric'atte", **Açıksöz**, (04.04.1921), s. 1.

doğusuna kadar ilerlemiş olan 1. Yunan Kolordusu'nu kuzeyden saldırıya açık hâle getirmiştir. Türk komuta kademesinin bu durumdan yararlanmak için harekete geçtiği sırada Yunanlar tehlikenin farkına varmış ve Uşak istikametinde çekilmeye başlamışlardır.⁸⁶ Batı Cephesi'nden ayrılan takviye birliklerle desteklenen Güney Cephesi Komutanlığı, Yunanları takip etmiş, 8-12 Nisan tarihleri arasında Aslıhanlar, 13-15 Nisan tarihleri arasında ise Dumlupınar mevzilerinde Türk ordusunun taarruzu gerçekleşmiştir. Ancak kanlı çarpışmalar neticesinde herhangi bir başarı elde edilemediği gibi pek çok zayıat verilmiş ve taktik üstünlük Yunan tarafında kalmıştır.⁸⁷

Birincisine kıyasla çok daha büyük bir muharebe olan İkinci İnönü Muharebesi, Türk ordusunun kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. Her iki tarafın da ciddi kayıplar verdiği bu muharebenin sonunda Türk tarafı 44 subay ve 637 er şehit, 102 subay ve 1.720 er yaralı, 4 subay ve 2 er esir vermiştir. 4 subay ve 1.076 askerin firarıyla birlikte Türk tarafının toplam kaybı 4.950 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Yunan ordusunda ise 54 subay ve 701 er ölü, 164 subay ve 2.609 er yaralı, 9 subay ve 399 er kayıp olmak üzere toplam 3.936 asker kaybedilmiştir.⁸⁸

İkinci İnönü Zaferi, Türk kamuoyunda çok büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Bu sevinç, Millî Mücadele'ye muhalif Alemdar ve Peyâm-ı Sabah gazetelerinde bile açıkça görülmektedir.⁸⁹ Anadolu'da Yenigün, İkinci İnönü zaferini “*Garba Hakkını Daha Yüksek Sesle Söyleyecek ve Şarka da Amid ve İman Nurlarını Saçacak*” başlığı ile yayınlayarak kamuoyunu şevke getiren ifadeler kullanmıştır.⁹⁰ Yine aynı gazete, farklı bir haberinde İstanbul'un söz konusu zaferi tebrikle karşıladığını ve Mustafa Kemal Paşa'nın konu ile alakalı ifadelerde bulunduğunu aktarmıştır.⁹¹ İkinci İnönü Savaşı'nda şehit olan askerler için yapılan merasimleri ve orduya yapılan yardımları⁹² haber yapan Açığsöz ise zafer sonrası halkın nabzını tutmaya çalışmıştır.⁹³ Hâkimiyet-i Milliye,

⁸⁶ “Yunan Sürüleri Muzafferâne Kaçmakta Berdevamdır” **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.04.1921), s. 1.

⁸⁷ Celal Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 209-213. Daha geniş bilgi için bkz: **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 539-580.

⁸⁸ **TİH**, 2. Cilt, III. Kısım, s. 512.

⁸⁹ “Mağlûp Yunanlar Ancak Bursa'yı Tutabildiler-Papulas'ın İtirafı-Mağrurâne Ric'at Değil, Üssü'l-Harekeye Avdet”, **Alemdar**, (06.04.1921), s. 1; “İnönü Kayası”, **Alemdar**, (07.04.1921), s. 1; “Ordumuz Yunanları Aksu-Kestel Hattında Tazyik Ediyor-Mağlûp Düşmanın Bursa'yı Tahliye Edeceği Muhakkak Gibidir”, **Alemdar**, (07.04.1921), s. 1; “Anadolu'da Zafer Şenlikleri”, **Peyâm-ı Sabah**, (06.04.1921), s. 1; “Yunanlar Aksu Hattının Arkasına Kaçmışlar”, **Peyâm-ı Sabah**, (06.04.1921), s. 1; “Yunan Hezimet-i Müdhişesi Tafsîlâtı”, **Peyâm-ı Sabah**, (07.04.1921), s. 1.

⁹⁰ **Anadolu'da Yenigün**, (14.04.1921), s. 1.

⁹¹ **Anadolu'da Yenigün**, (18.04.1921), s. 1. Açığsöz gazetesi, İstanbul'daki zafer havasını aktarmayı ihmal etmemiş, İkinci İnönü zaferinin İstanbul'da büyük bir coşku ile kutlandığını, her yerin bayraklar ile süslendiğini ve okulların tatil edilerek halkın bu bayram havasına katıldığı bilgisini paylaşmıştır. Ayrıca bu zaferin Avrupadaki akislerine de değinen gazete, Fransız Tan gazetesinin aktardığı haberi paylaşarak, bu hadisenin Hindistan'ı etkileyeceğini bildirmiş ve İngiliz gazetelerinin de Yunanistan'ı eleştirdiğini ifade etmiştir. Bkz: “Zaferimizin İstanbul'da ve Avrupa'daki Mesut Akisleri”, **Açığsöz**, (05.04.1921), s. 1; 2. İnönü Muharebelerinin Türk zaferi ile neticelenmesi Rusya'da da yankı uyandırmış ve Bolşevik temsilcisi Mdivani, Türk ordusunu tebrik eden bir mesajı Hâriciye Nezâreti'ne iletmiştir. Bkz: “Rus Cumhuriyeti Zaferimizi Tebrik Ediyor”, **Açığsöz**, (10.04.1921), s. 2.

⁹² “Söke'de Hilâl-i Ahmet İânesi”, **Açığsöz**, (11.04.1921), s. 1.

⁹³ Açığsöz'ün haber detayında, Dârü'l-Hilâfetü'l-Aliyye Medresesi tarafından Ağa İmareti Camii'nde, İnönü şehitlerinin ruhu için Cuma namazından önce mevlid-i şerif okutulduğu, hâfizlar tarafından hatim indirildiği, talebeler tarafından ilahiler söylendiği, mevlide başta vali vekili olmak üzere, sivil ve asker erkânı ile esnaf, tüccar, ulemâ ve halkın katıldığı,

İnönü zaferini Türk Hükümeti'nin merkezi Ankara'dan bilgi vererek anlatmaya çalışmış, halkın bu zaferi coşkuyla karşıladığını duyurmuştur.⁹⁴

Mustafa Kemal Paşa, zafer dolayısıyla İsmet Paşa'ya yolladığı tebrik telgrafında, “cephede sadece düşmanın değil, Türk milletinin makûs talihinin de yenildiğini vurgulamıştır.”⁹⁵ Türk'ün millî mevcudiyetini bir kez daha gösteren ve moralleri yükselten bu zafer, içerde ve dışarda Ankara Hükümeti'ne olan güveni arttırmıştır.⁹⁶ Yunan tarafı ise tıpkı Birinci İnönü Muharebesi'nde olduğu gibi yine mağlûbiyeti gizlemeye çalışmıştır.⁹⁷

1.2.2. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri

Yunanlar, her ne kadar İnönü'de yaşadıkları hezimetini gizlemeye çalışsalar da karşı karşıya oldukları çıkmazın farkına varmışlardır. İzmir'in işgalinden sonra Batı Anadolu'nun geniş bir kesimine yayılan Yunan birlikleri, yeniden teşkilatlanmaya ve mevcudunu arttırmaya başlayan Türk ordusu karşısında zor bir duruma girmektedir. Sadece işgal edilen bölgeleri kontrol ederek beklemek, Türk ordusunun daha da güçlenmesine zaman kazandırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Eldeki birliklerle kesin sonuçlu bir zafer kazanmanın kolay olmadığı ise İnönü'de iki defa tecrübe edilmiştir. Kesin sonuçlu bir zafer elde edilebilmesi ya Türk ordusunun tamamen ortadan kaldırılması ya da artık savaşılamaz duruma getirilmesiyle mümkün olacaktır. Ancak bunun için Anadolu'nun içlerine doğru yayılmayı gerektirecek olan daha güçlü bir taarruza, bunu sağlamak içinse daha fazla insan, silah, mühimmat ve paraya ihtiyaç vardır. Üstelik Türk ordusunun geriye doğru çekilmesi durumunda uzayan menzil hatlarının oluşturacağı ölümcül riskler göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür.

İkinci İnönü Muharebesi'nden hemen sonra Yunan Küçük Asya Ordusu Komutanı Papulas, bütün bu riskleri gözönünde tutarak 7 Nisan 1921'de Yunan Savaş Bakanlığı'na bir telgraf çekmiştir. Papulas, yaptıkları taarruzlardan elde ettikleri tecrübeye göre Türk ordusunun her geçen gün daha da güçlendiğini vurgulamıştır. Subay ve asker sayısı artan Türk ordusunda düzen ve disiplin sağlanmaktadır. Yapılan değerlendirmelere göre Bursa Cephesi'nde 25.000, Uşak Cephesi'nde 15.000 Türk kuvveti bulunmaktadır. Ayrıca bu birlikler, Anadolu'nun doğusundan getirilecek kuvvetlerle daha da güçlendirilmektedir. Bu arada Ankara Hükümeti, Londra Konferansı'nda görüldüğü üzere İtalya ve Fransa tarafından desteklenmektedir. Papulas, bu şartlar altında Türk ordusunun daha fazla güçlenmesine müsaade etmeden 15 gün içinde yeni bir taarruz

müftü tarafından ordunun muzafferiyeti için dualar edildiği bilgileri bulunmaktadır. Bkz: “İnönü Şehitleri Ruhuna Mevlid-i Şerif Kıraati”, **Açıksöz**, (11.04.1921), s. 1.

⁹⁴ “Ankara Dün Heyecanlı Bir Zafer Günü Yaşadı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.04.1921), s. 1.

⁹⁵ “Garb Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa Arasında”, **İleri**, (05.04.1921), s. 1.

⁹⁶ Erikan, a.g.e., s. 205.

⁹⁷ Tavukçu, a.g.t., s. 285.

yapılmasını, kesin başarı elde edilmesi için ordunun 52.000 askerle takviyesinin gerektiğini yazmıştır.⁹⁸

Papulas'ın bu raporu Atina'ya sunduğu günlerde, kendisine karşı güvenin azaldığının önemli bir göstergesi olarak Başbakan Gunaris, Anadolu'daki ordunun başına geçirmek üzere İoannis Metaksas ile görüşmektedir. Yunan Başbakanı Gunaris, Venizelos'un iktidardan düşmesinden sonra sürgünden dönen Metaksas'ın ordunun başına geçmesini istemektedir. Bu amaçla 7 ve 11 Nisan 1921 tarihlerinde kendisiyle iki görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerde Metaksas ordunun başına geçme tekliflerini reddetmiştir.⁹⁹

Gunaris'in Metaksas'la yaptığı görüşmelerde dile getirilen hususlar, Yunanların içinde bulunduğu açmazı net biçimde ortaya koymaktadır. Gunaris, Yunan Hükümeti'nin savaştaki hedefinin önce Afyon ve Eskişehir tren hattını, daha sonra Ankara ve Konya'yı ele geçirerek Türk direnişini kırmak ve Sevr'i kabul ettirmek olduğunu belirtmiştir. Metaksas ise Yunan ordusunun genel durumuyla ilgili olarak yaptığı değerlendirmede, birliklerin yayıldıkları cephenin geniş, ulaştırma hatlarının uzun ve arazinin çok çetin olduğunu, halkın ise Yunanlara karşı durduğunu ve sahadaki kuvvetlerin yetersiz kaldığını vurgulamıştır. Metaksas, bu şartlar altında Anadolu seferinin kesinlikle başarı şansı olmadığını söyleyerek kendisine teklif edilen başkomutanlık görevini reddetmiş, barışçı bir çözüm bulmak mümkün değilse genel seferberlik ilân edilmesini, ordunun toparlanarak bütün gücüyle saldırıya geçmesini tavsiye etmiştir.¹⁰⁰

İkinci İnönü Savaşı'nda da umduğunu bulamayan ve Ankara Hükümeti'ne Sevr'i kabul ettiremeyen Yunanlar, üst üste yaşadıkları başarısızlıklara rağmen ilerleme fikrinden vazgeçmemişlerdir. Yunan Hükümeti, İkinci İnönü mağlûbiyetinden hemen sonra Papulas'ın ve Metaksas'ın işaret ettikleri talep ve tavsiyelere uygun biçimde yeni bir taarruz için hazırlanmaya başlamıştır. Yunanların Anadolu'da yeni bir taarruz yapacakları yönündeki haberler, 1921'in Nisan ayından itibaren Türk basınında görülmeye başlanmıştır.¹⁰¹ Bu haberlerin doğru olduğu kısa süre içinde anlaşılacak, İtilâf Devletlerinin arabuluculuk girişimleri Yunanlar tarafından 23 Haziran 1921'de reddedilecektir. Aldıkları yenilgileri unutturmak ve Sevr Antlaşması'yla elde ettiği kazanımları gerçekleştirmek isteyen Yunanlar, İngiliz politikalarının da etkisiyle yeni bir saldırı planı hazırlamışlardır. Taarruzun amacı, Başbakan Gunaris'in Metaksas'la yaptığı görüşmede dile

⁹⁸ Papulas, a.g.e., s. 51-52.

⁹⁹ Çağla D. Tağmat, "Sakarya Savaşı Öncesi Yunan Hükümetinin Komutan Arayışları: Gounaris-Metaksas Görüşmeleri", **Sakarya Zaferi ve Haymana II**, (Haz. Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 36.

¹⁰⁰ Murat Köylü, "İnönü Muharebeleri'nden Sonra Anadolu'daki Yunan Harehâtı ve İoannis Metaksas'ın Öngörülleri", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 10, S. 2, 2015, s. 171-172.

¹⁰¹ "Yunan Taarruzu Teccyüd Etmedi", (22.04.1921), **Peyâm-ı Sabah**, s. 1; "Artık Tahakkuk Ediyor ki; Yunanlar Son Bir Tecrübe-i Tali'de Daha Buluncaklar... Hele Bakalım!", (26.04.1921), **Alemdar**, s. 1; "Yunanistan'da Yine Taaruz Hazırlıyorlarmış" (02.05.1921), **Akşam**, 1.

getirdiği üzere Kütahya-Eskişehir hattını ele geçirip Ankara üzerine yürümek ve Türk milli güçlerini tamamen ortadan kaldırmaktır.¹⁰²

Bu amaçla Yunanlar temmuz ayının ilk günlerinde keşif taarruzlarına ağırlık vermişler,¹⁰³ Başkomutan Papulas'ın Afyonkarahisar-Eskişehir hattını tutmak için gerekli gördüğü 50 bin askeri¹⁰⁴ sağlamak üzere tekrar seferberlik ilan ederek asker toplamaya başlamışlardır. 7 Temmuz 1921'de ise İzmir'de Kral Konstantin'in başkanlık ettiği Yunan Savaş Konseyi toplanmıştır. Bu mecliste yapılacak taarruzun planları masaya yatırılmış ve hazırlıklar son aşamaya getirilmiştir. Bu kapsamda Yunan ordusu, iki grup hâlinde Bursa ve Uşak bölgelerine yığınak yapmıştır. Bursa Cephesi'nde 3. Kolordu, daha güçlü olan Uşak Cephesi'nde ise 1. ve 2. Kolordular konuşlanmıştır.¹⁰⁵ Yunan savaş karargâhı Uşak'a taşınmış, Başkomutan Papulas kıtaları teftiş etmek üzere Bursa'ya gitmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca havadan uçaklar marifetiyle, karadan ise daha güçlü birliklerle keşif taarruzları arttırılmıştır.¹⁰⁷ Aynı günlerde Yunan Başbakanı Gunaris, İngiltere'nin desteğini aramak üzere Londra'ya gitmiştir.¹⁰⁸

Yunan ordusunun bu hazırlıklarına karşı Türk ordusunda da birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Öncelikli olarak İkinci İnönü Muharebesi sırasında görülen bazı problemler sebebiyle Güney Cephesi Komutanlığı kaldırılmış ve Batı Cephesi, İsmet Paşa'nın komutası altında birleştirilmiştir. Ayrıca kolordu sistemi yerine her biri bir kolorduya denk gelecek biçimde grup sistemi kurulmuştur. Böylece Türk ordusu, üçer piyade ve birer süvari tümeninden oluşan dört grup şeklinde teşkilatlandırılmıştır. İdare ve ikmâl yönünden Cephe Komutanlığı'na bağlı olan bu tümenler, taktik taarruzlarda Grup Komutanlıkları'nın emirlerine uyacaklardır. Söz konusu teşkilatlanmaya göre oluşturulan gruplar ve komutanları şu şekildedir: “İnönü bölgesinde Albay İzzettin Bey komutasında 1. Grup, Kütahya bölgesinde Albay Arif Bey komutasında 3. Grup, Kütahya'nın güney bölgesinde Albay Kemalettin Sami Bey komutasında 4. Grup, Afyon bölgesinde Albay Halit Bey komutasında 12. Grup.”¹⁰⁹

Türk ve Yunan ordularının bu hazırlıkları yaptıkları dönemde, Türk basınında yakında başlaması beklenen taarruza ilişkin haber ve yorumların arttığı görülmektedir. Yapılan haber ve yorumlarda, daha çok kamuoyunun moral ve motivasyonunun yüksek tutulmak istendiği

¹⁰² Selek, a.g.e., s. 603-604.

¹⁰³ **Türk İstiklal Harbi**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1973, s. 100-102.

¹⁰⁴ Selek, a.g.e., s. 602.

¹⁰⁵ Prens Andre, **Felakete Doğru**, Askerî Matbaa, İstanbul, 1932, s. 23.

¹⁰⁶ “Yunan Harekât-ı Askeriyesi”, **İkdam**, (09.07.1921), s. 2.

¹⁰⁷ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 100-102; Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, 3, 598, Salahi R. Sonyel, **Mustafa Kemal Atatürk ve Kurtuluş Savaşı**, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, s. 1285. “Yunan Harekât-ı Askeriyesi”, **İkdam**, (09.07.1921), s. 2.

¹⁰⁸ “Yunan Başvekili Londra'ya Gidiyor”, **Alemdar**, (08.07.1921), s. 1.

¹⁰⁹ Süleyman Duman, **Kütahya-Eskişehir Kurtuluş Savaşı'nın Unutulan Muharebeleri**, Kronik Kitap, İstanbul, 2021, s. 25-42; Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 235; Fahrettin Altay, **10 Yıllık Savaş ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s. 285-286; **TİH**, 2. Cilt 2, IV. Kısım, s. 52.

anlaşılmaktadır. Örneğin 8 Temmuz 1921 tarihli Açıksöz gazetesi, bir yandan Yunan ordusunun dağılma emareleri gösterdiğini ve orduda siyasî ihtilâflardan dolayı isyanlar görüldüğünü iddia ederken, diğer yandan da emir-komuta zinciri içinde Yunanların Müslüman ahaliye karşı zulümlerini arttırdığını bildirmektedir.¹¹⁰ İleri gazetesi ise Yunan askerlerinin savaş bıkkınlığı içinde olduğunu, bir an önce taarruzu gerçekleştirip evlerine dönmek istediklerini yazmıştır.¹¹¹

Yine bu minvâlde yapılan değerlendirmelerde, Türk ordusunun geri çekilmesi durumunda, bunun stratejik bir planın sonucu olacağı fikri kamuoyuna yayılmaya çalışılmaktadır. Buna göre Türk ordusunun Yunan taarruzu karşısında geri çekileceği, Yunan ordusunu Anadolu'nun içlerine çekerek ikmâl hatlarından uzaklaştırıp yıpratacak bir strateji benimseyeceği, henüz Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önce Türk basınında dile getirilen bir durumdur. Alemdar gazetesinin 9 Temmuz 1921 tarihli nüshasında yer alan bir haber bunu göstermektedir. Söz konusu haberde Türk ordusunun muntazam bir savaşı kabul etmeyeceği ve Anadolu içlerine çekileceği yazılmıştır.¹¹²

Yunan ordusu, 10 Temmuz 1921'de 11 piyade tümeni ve bir süvari tugayından müteşekkil üç kolordusuyla yeniden taarruza geçmiştir. Yunan birlikleri Bursa, Uşak ve Dumlupınar kesimlerinde kuzeyde Eskişehir ve Kütahya, güneyde ise Afyonkarahisar ve Seyitgazi istikametlerini hedef almışlardır. Birinci ve İkinci İnönü Muharebelerinden farklı olarak bu defa Türk mevzilerine cepheden hücum etmek yerine güney kanadına yönelmek isteyen Yunan ordusu, Seyitgazi istikametine ilerleyip asıl Türk birliklerini geriden kuşatarak kesin sonuç almayı planlamıştır.¹¹³

Yeni Yunan taarruzunun ve cephelerde çatışmaların başladığına dair ilk haberler, 10 Temmuz 1921 tarihli gazetelere yansımıştır. Söz konusu haberlerde Bursa ve Uşak Cephelerinin bazı kesimlerinde Yunan müfrezelerinin ilerlediği ve Türk askeriyle çatışmaya girdiği bildirilmektedir.¹¹⁴ Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Yunan ordusunun yeniden taarruza geçtiğini 11 Temmuz 1921 tarihinde 4. Grup Komutanlığı'na bildirmiştir.¹¹⁵

Açıksöz'ün resmî tebliğlere dayanarak verdiği habere göre, Yunan ordusu dört tümeniyle Bursa Cephesi'nde taarruza başlamış ve Gemlik'in doğusunda keşif kolları arasında çatışmalar olmuştur. Bursa'nın güneyinde ise Yunanlar, Cebel-i Akça köyünü yakmışlardır. Bu arada Uşak Cephesi'nde de Yunan uçakları keşif faaliyetine başlamışlardır. Bu cephede Türk akıncı müfrezesi,

¹¹⁰ "Yunan Vahşeti", **Açıksöz**, (08.07.1921), s. 1.

¹¹¹ "Yunan Neden Bir Türlü Taarruz Etmiyor", **İleri**, (08.07.1921), s. 1.

¹¹² "Yunan Taarruzu Başlıyor", **Alemdar**, (09.07.1921), s. 1.

¹¹³ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 1.

¹¹⁴ "Resmî Tebliğ: 9 Temmuz 337", **Açıksöz**, (10.07.1921), s. 1; "Anadolu'da Yunan Taarruzu", **İkdam**, (10.07.1921), s. 1; "Son Yunan Taarruzu Başladı", **Anadolu'da Yenigün**, (11.07.1921), s.1; "Allah'ın İnyetine İnanıyor ve Süngümüzün Kuvvetine İstinâd Ediyoruz", **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.07.1921), s. 1.

¹¹⁵ **ATBD**, Sayı 95, Belge No: 2481; Duman, a.g.e., s. 45.

Güney istasyonu civarındaki demiryolunu tahrip ederek geri dönmüştür.¹¹⁶ Benzer bir haberi İstanbul'da İkdâm gazetesi, Yunan resmî tebliğine dayanarak vermekte ve bu habere göre Yunanlar, ordularının Bursa Cephesi'nde ilerlemeye başladığını teyit etmektedirler.¹¹⁷

Anadolu'da Yenigün, iki gün önce başlayan Yunan taarruzuyla Bursa Cephesi'nde İnegöl, Beyce ve Yenişehir civarında yaşanan çatışmaları, 11 Temmuz 1921'de şu cümlelerle haber vermektedir: *“İki buçuk aydan beri bilenen kılıçlarımız hamdolsun düşmana son kâhir darbeyi indirmek fırsatını buldu. İki üç günden beri emareleri görülen düşman taarruzu nihayet dün Bursa cephemizden inkişâf etmiştir.”*¹¹⁸

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, taarruz haberini 11 Temmuz 1921'de okurlarına aktarmış ve uzun zamandır beklenen bu taarruzun *“düşmanı yerlere serecek son tecrübe”* olacağını iddia etmiştir. Hâkimiyet-i Milliye'ye göre Yunanlar bu taarruzu on beş gün önce yapmaya karar vermişler, ancak ordudaki isyan ve itaatsizlik sebebiyle bugüne kadar geciktirmişlerdir. Ankara'nın yarı resmî yayın organı niteliğindeki Hâkimiyet-i Milliye, Yunan ilerleyişi hakkında daha detaylı bilgi aktarırken, taarruzun alacağı şekille ilgili olarak son derece isabetli analizlerde bulunmuştur. Gazetenin aktardığı bilgilere göre Yunan taarruzu ilk olarak Bursa Cephesi'nde başlamıştır. Bu cephede harekete geçen iki tümen Yenice, bir tümen İnegöl istikametlerine yürümüştür. Diğer bir Yunan tümeni ise Orhaneli'ye doğru hareket hâlinindedir. Söz konusu gazete, Bursa istikametinden başlayan bu taarruzun bir şaşırtma saldırısı olduğunu, Yunan kuvvetlerinin ağırlıklı olarak Uşak Cephesi'nde toplandığını ve asıl saldırının buradan yapılmasının daha muhtemel olduğunu yazmıştır.¹¹⁹

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri boyunca yaşanan askerî gelişmeler, resmî tebliğler yoluyla gazeteler tarafından haberleştirilmiştir. Yunan ilerleyişinin takip edilebileceği bu haberlerde ve yapılan değerlendirmelerde, halkın maneviyatını yüksek tutma gayretinin ön planda olduğu görülmektedir. Örneğin Yunan taarruzunun ikinci gününde, 12 Temmuz 1921'de Yunan ordusunun hem Bursa hem de Uşak Cephesi'nde ilerlemeye devam ettiği, doğrudan doğruya resmî tebliğler aracılığıyla kamuoyuna aktarılmaktadır.¹²⁰ Bu durum karşısında Hâkimiyet-i Milliye, Yunan taarruzunun sebeplerini Yunan iç politikasının bir gereği olarak yorumlama gayreti içine girmiştir.¹²¹ Anadolu'da Yenigün ve İkdâm gazeteleri ise Türk ordusunun bir plan dâhilinde geri

¹¹⁶ “Resmî Tebliğ: 9 Temmuz 337”, **Açıksöz**, (10.07.1921), s. 1. Ayrıca bkz: “Taarruz Başladı”, **Açıksöz**, (11.07.1921), s. 1.

¹¹⁷ “Anadolu'da Yunan Taarruzu”, **İkdâm**, (10.07.1921), s. 1.

¹¹⁸ “Son Yunan Taarruzu Başladı”, **Anadolu'da Yenigün**, (11.07.1921), s. 1.

¹¹⁹ “Allah'ın İnyetine Sığmıyor ve Süngümüzün Kudretine İstinâd Ediyoruz”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.07.1921), s. 1.

¹²⁰ “Resmî Tebliğ: 11 Temmuz 337”, **Açıksöz**, (12.07.1921), s. 1.

¹²¹ “Son Tecrübe”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (12.07.1921), s. 1.

çekildiğini ve esas amacın Yunanları Anadolu içlerine çekerek yıpratmak olduğunu tekrar etmişlerdir.¹²²

14 Temmuz'da Yunan ordusu, Bursa Cephesi'nde Yenişehir-İnegöl yollarından ilerleyerek Bilecik'e varmıştır. Yunanlar Uşak Cephesi'nde ise Efendi Köprüsü-Yongalı gediği hattındadır. Yunan ilerleyişine rağmen aktarılan resmî tebliğlerde kamuoyunun moralinin yüksek tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Türk birliklerinin, kendinden çok üstün Yunan kuvvetlerine büyük zayıf verdirdiği, Altıntaş bölgesinde Türk örtme birliklerinin gece yarısına kadar Yunan ordusuyla başarılı şekilde muharebe ettiği bildirilmektedir. Aynı durum Afyonkarahisar'ın doğusunda da yaşanmıştır.¹²³ Hâkimiyet-i Milliye, Yunanların Bursa Cephesi'nde oldukça yavaş ilerleyebildiğini, bunun da daha önceki İnönü tecrübelerinin verdiği tedirginlikten kaynaklandığını yazmaktadır. Bu cephede Yunan ordusunun hedefi yine İnönü mevzileri olacaktır. Hâkimiyet-i Milliye, Güney Cephesi'nde Yunanların Kütahya'yı hedef aldığını, iki gündür muharebelerin geliştiğini ve yakın bir zamanda genel taarruz beklenebileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte gazeteye göre özellikle Uşak-Afyon hattında Türk birliklerinin göstermiş olduğu direnç, Yunanların kötü günlerin başlangıcında olduğunun bir göstergesidir.¹²⁴ Cepheden alınan bu haberler karşısında Hâkimiyet-i Milliye, zaferin yakın olduğunu ifade eden başyazısını "*Nasrun Min-Allah*" başlığı ile yayınlamıştır.¹²⁵

Hâkimiyet-i Milliye, 17 Temmuz 1921 tarihli nüshasında, cepheye gönderdiği özel muhabirlerinin telgraflarıyla muharebenin gidişatı hakkında haberler vermiştir. Bu haberlerde dikkat çeken nokta, Yunan ordusunun başarılı bir biçimde ileri taarruzuna devam ediyor olmasına rağmen, Türk ordusunun güçlü mücadeleye ettiğinin öne çıkarılmaya devam edilmesidir. Ruşen Eşref ve Özdemir imzalarıyla aktarılan haberlere göre, 15 Temmuz 1921 Cuma günü öğleden sonra saat 1'de Türk kıtaları Yunan birliklerinin üzerine atılmış ve Bilecik'i kurtarmıştır. Yenişehir-Bilecik şosesine taarruz eden Türk askeri, mühimmat yüklü 12 Yunan otomobilini ele geçirmiştir.¹²⁶

Güney Cephesi'nde ise aslî hatlar önünde şiddetli çarpışmalar devam etmektedir. Türk askeri, morali son derece yüksek bir biçimde kahramanca çarpışmakta, Yunanlar ise çok ağır kayıplar vermektedir. Afyon civarında devam eden çarpışmalarda Yunan ordusundan pek çok ganimet ele geçirilmiştir.¹²⁷ Hâkimiyet-i Milliye, Yunan ordusunun taze kuvvetlerle ve çok yoğun bir ateşle

¹²² "Zafer Bizdedir", **Anadolu'da Yenigün**, (12.07.1921), s. 1; "Ordu Planı Mucibince Düşman Dâhile Çekiliyor", **İkdam**, (12.07.1921), s. 1.

¹²³ "Düşman Başını Taşa Çarpmaya Başladı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.07.1921), s. 1.

¹²⁴ "Dünkü Vaziyet-i Harbiye", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.07.1921), s. 1.

¹²⁵ Nasrun Min-Allah, yardım Allah'tandır anlamına gelmektedir. "Nasrun Min-Allah", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.07.1921), s. 1.

¹²⁶ "Bursa Cephesinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, (17.07.1921), s. 1.

¹²⁷ "Cenup Gruplarımızda", **Hâkimiyet-i Milliye**, (17.07.1921), s. 1.

devam eden hücumlarının Türk ordusu tarafından başarılı bir biçimde durdurulduğunu yazmaktadır. Savaş, ağırlıklı olarak Altuntaş civarında son şiddetine varmıştır.¹²⁸

Kamuoyuna açıklanan resmî tebliğler de Hâkimiyet-i Milliye'nin bu iyimser yaklaşımını desteklemektedir.¹²⁹ Buna rağmen Yunan ordusunun Döğ'er ve Çekürler istikametinde gerçekleştirdiği şiddetli taarruzların üstünlüğünü anlayan Türk birlikleri, kesin sonuçlu bir muharebe yerine mevziî çatışmalara girmiş ve Yunan ordusuna mümkün olduğunca çok zayıat verdirerek çekilmeyi tercih etmiştir. Seyitgazi istikametinde ise karşılıklı olarak şiddetli taarruzlar gerçekleştirilmiştir. Ancak buradaki güçlü Yunan birliklerinin taarruzları karşısında ordunun daha fazla zâyiat vermemesi için hızlı biçimde çekilme kararı alınmıştır.¹³⁰ Türk birlikleri Yunanların çevirme planını boşa düşürecek şekilde Eskişehir'in doğusuna çekilmişlerdir.¹³¹ Buradaki kısa bir toparlanmanın ardından yaşanan Türk ordusunun taarruzuyla 20/21 Temmuz gecesi bu hatta şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. İlk saatlerde Türk tarafı üstünlük sağlasa da güney kanadından ilerleyen Yunan birliklerinin oluşturduğu tehdit, yeni bir çekilme mecburiyeti doğurmuştur.¹³²

Anadolu'da yaşanan bu kritik askerî mücadelelerin, o dönemde İngiliz istihbaratı ve hükümeti tarafından yakından takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum İngiliz Genelkurmayı tarafından kabineye sunulan bir raporda açıkça görülmektedir. Söz konusu belgede Yunan ileri taarruzu şu şekilde anlatılmaktadır:

Güneydeki operasyonlar 12 Temmuz'da başladı. Afyonkarahisar sonraki gün ele geçirildi ve 4. Tümen, şehri doğudan gelecek saldırılara karşı korumak üzere orada bırakıldı. Kütahya'ya karşı ana operasyon Afyonkarahisar-Eskişehir demiryolunun her iki tarafından hareket eden beş Yunan tümeni ile derhal başlatıldı. 13 Temmuz'da durum şu şekildedir: Yunan ana saldırısı, ilerlemesine demiryolu boyunca çok az direnişle karşılaşarak devam etti. Uşak'tan kuzeydoğuya ilerleyen 9. Tümen Gediz'de kaldı. Bursa'dan 7. ve 10. Tümenler Kütahya'ya ilerlemeye devam etti. 3. ve 1. Tümenler Pazarcık-Bilecik hattına ulaştı. 15 Temmuz akşamına kadar Yunan ana hücumu, Altuntaş'ın kuzeyine ulaşmıştı. Bu bölgede şimdiye kadarki en şiddetli çatışmalar meydana geldi. Türkler Yunan 5. Tümeni'ne karşı saldırıda bulundu, ancak püskürtüldüler ve ilerleme devam etti. 17 Temmuz'da Yunan ana harekâtı Kütahya'ya ulaştı. Bursa'dan ilerleyen 10. Yunan Tümeni şehre kuzeybatıdan, 9. Tümen ise güneyden girdi. Türkler Eskişehir'in kuzeydoğusuna çekildi. Ele geçirilen emirlerden anlaşılabileceği üzere Türkler belirleyici bir savaştan kaçındı ve geri çekilme sistemli ve iyi şekilde gerçekleştirildi. Süvari, koruma için geride bırakıldı. Yunanlar çok sayıda esir ve silah ele geçirdiklerini ifade etti. Yunanlar başarılarına yenilerini eklemeye devam ettiler. Beş tümen Eskişehir demiryolu hattını takip etmek için yönlendirilirken 5. ve 13. olmak üzere diğer iki tümen sağa kaydırıldı ve Seyitgazi üzerinden düşmanın

¹²⁸ "Cuma ve Cumartesi Günü Cereyân Eden Şiddetli Muharebelere Nazaran Vaziyet-i Harbiye", **Hâkimiyet-i Milliye**, (17.07.1921), s. 1.

¹²⁹ "İki Günlük Vekayi-i Harbiye ve Elde Ettiğimiz Muvaffakiyetler Hakkındaki Tebliğ-i Resmîler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (17.07.1921), s. 1.

¹³⁰ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1490. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi'nin 68. Sayısı, Mart 1973'te yayınlanmıştır. Ancak basım hatası sebebiyle bu sayı dergi kapağında 67. Sayı olarak belirtilmiştir. Bu basım hatasını dikkate alarak gerekli düzenleme yapılmıştır.

¹³¹ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1491.

¹³² **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 1-2. Bu muharebenin kısa bir özeti için bkz: **ATBD**, Sayı 95, Belge No: 2528.

Eskişehir'in doğusuna çekildiği hatta kaydırıldı. Yunan 12. Tümeni'nin irtibatı sağlamak için bu ikisi arasında ilerlemesi emredildi. 19 Temmuz'da hızla ilerleyen Yunan ana hücumu Eskişehir'e yaklaştı. O anda ana Türk mevzilerinin şehrin doğusuna kaydırıldığı anlaşıldı. Geri kalanlarla küçük temaslar yaşandı. 20/21 Temmuz gecesi 5. ve 13. Yunan Tümenleri Seyitgazi'nin güneyinde durduruldu ancak bunun geçici olduğu anlaşıldı. 20 Temmuz'da Yunan ana hücumu Eskişehir'i işgal etti ve Türklerin şehrin doğusundaki mevzilerinde savaşmak istedikleri görüldü. Yunan ordusu Hamidiye-Akpınar hattına yönlendirildi. 21 Temmuz'da Türk ordusu Yunanların kuzey, doğu ve güneyine saldırdı. Yunanlar kararlı şekilde karşı koydu ve Türk ordusu tüm hatlardan püskürtüldü. Bu saldırıda en az 11 Türk tümeni yer aldı ve Türkler, Yunan ilerleyişini durdurmak için kararlı bir deneme yapmış oldu. 22 Temmuz'da Yunan Ordusu Kemikli Maden-Kısmetköy hattına 1. Tümen de Seydigazi'ye yönlendirildi. Yunanlar bu hatta iken Türkler Sivrihisar-Mihaliç hattını işgal etti. Bu tarihten itibaren Yunan askerleri az çok yerlerinde kaldı. 26 Temmuz'da Yunan karargâhı Kütahya'dayken Türk karargâhı Polatlı'nın doğu kerte güneydoğusundaki Şeyh Ali'de idi. Türk 12. Grubunun Sivrihisar'dan 27 Temmuz'da Yıldız bölgesine hareket ettiği bildirildi. Bu ve diğer bilgiler Türklerin Sivrihisar-Mihaliç hattını terk edeceğine işaret ediyor.¹³³

İngiliz kabinesine sunulan istihbarat raporlarında, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin İngilizler tarafından takip edildiği görülmektedir. Türk-Yunan mücadelesinde cephe süreçleri ve iki tarafın intikal hareketleri üzerinden yapılan yorumlar daha sonra Sakarya Savaşı öncesinde de değerlendirmeye tabi tutulacağı gibi, mevcut süreç İngiliz kabinesinde izlenmeye devam edilecektir. Ayrıca istihbarat raporlarının Kütahya-Eskişehir Muharebeleri kısmındaki son bilgiye göre Yunanlar, 13 Ağustos'tan önce savaşı devam ettirme niyetinde değildir.¹³⁴

1.2.3. Türk Ordusunun Sakarya'nın Doğusuna Çekilmesi

İngiliz istihbarat raporlarında bu derece detaylı şekilde anlatılan cephedeki gelişmeler, elbette Mustafa Kemal Paşa tarafından da yakından takip edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa, 18 Temmuz 1921'de Batı Cephesi Karargâhı'na gitmiş¹³⁵ ve Yunan ilerleyişi karşısında İsmet Paşa'ya askerliğin gereği neyi icap ettiriyorsa yapılmasını isteyen şu talimatı vermiştir:

Orduyu Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra düşman ordusu ile araya mümkün olduğu kadar büyük bir mesafe koymak lâzımdır ki, ordunun takviye, tensiki mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya doğusuna kadar çekilmek caizdir. Düşman durmadan takip ederse harekât üslerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları kurmak zorunda kalacak, herhalde ummadığı birçok güçlüklerle karşılaşacak; buna karşı ordumuz toplu bulunacak ve daha uygun şartlara sahip olacaktır.¹³⁶

¹³³ NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 2.

¹³⁴ NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 2-3.

¹³⁵ Harun Karakütük, **Türk Basınında Sakarya**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale, 2021, s. 99.

¹³⁶ **Nutuk**, C. 2, s. 812-814.

Mustafa Kemal Paşa, bu geri çekilmenin en büyük sakıncasının Eskişehir gibi stratejik bir nokta ile geniş bir arazinin Yunan ordusuna bırakılmasından dolayı kamuoyunda moral bozukluğu olacağını belirtmektedir. Ancak ona göre kısa zamanda alınacak olan zafer, bu durumu kendiliğinden ortadan kaldıracaktır. Bu sebeple İsmet Paşa'dan askerliğin gereğinin derhal uygulanmasını istemiş, diğer sakıncalara direnebileceklerini ifade etmiştir.¹³⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın bu görüşlerine uygun biçimde Batı Cephesi Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığı'ndan geri çekilme izni istemiş ve bu talebi kabul edilmiştir. Bu doğrultuda, 18 Temmuz 1921'den itibaren Pomaklar-Alpu-Mahmudiye-Çifteler hattında örtme birlikleri bırakılmış¹³⁸ ve Türk ordusu Sakarya'nın doğusuna çekilmeye başlamıştır. 25 Temmuz'a kadar ordu düzenli bir biçimde Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiştir. Bu çekilme planının başarılı bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için Fahrettin (Altay) Bey'in komutasındaki 5. Süvari Grubu artçı kuvvet olarak görevlendirilmiş ve bu süvari grubu, Yunanlar karşısında örtme faaliyetinde bulunmuştur.¹³⁹ Böylece ordunun yeniden düzenlenmesi ve eksiklerinin giderilmesine zaman kazandıracak biçimde Yunan ordusuyla Türk ordusu arasına önemli bir mesafe konulmuştur.¹⁴⁰

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin sona ermesiyle cephelerde çatışmalar kesilmiştir.¹⁴¹ Bu muharebelerden sonra Afyon, Kütahya, Eskişehir gibi son derece kritik ve geniş bir arazi kesimi Yunanların eline geçmiştir. Dolayısıyla Türk kamuoyunda büyük bir moralsizlik ve endişe ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Türk basını, öncelikli olarak ordunun geri çekilmesinin arkasındaki stratejik öngörüğü kamuoyuna mâl ederek halkın moral açıdan güçlü kılınmasına yönelik yayınlar yapmıştır. Örneğin Açıkşöz gazetesi, savaşın ilk safhasının sona erdiğini ve Yunanların istediklerini, yani Türk ordusunu bir hamlede yok etmeyi başaramadıklarını dile getirmiş, ayrıca haberin detayında, cephelerle ilgili bu objektif değerlendirmelerin yanı sıra kamuoyuna moral verme amacını taşıyan; *“ordu düşman için ölüm ve ateş oldu. Papulas askerleri, bu kırılmayan iman mukavemeti önünde başlarını vura vura azaldılar. Tebliğ-i resmîlerinde bildirildiği gibi, düşman zayiâtı fevkalâde çok ve ağırdır.”* satırlarını paylaşmıştır. Yapılan değerlendirmeye göre savaşın ilk safhası böylece sona ermiştir.¹⁴²

Türk ordusu, askerî birtakım mülâhazalarla geri çekilmiş, hatlarını kısaltmış ve saflarını sıklaştırmıştır. Türk ordusunun aldığı bu yeni vaziyet ile savaşın ikinci safhası başlamıştır. Yunan ordusunun örselenmiş ve yorgun olduğu, Türk askerinin ise metin bir biçimde savaşılmaya hazır olduğu vurgulanan yazının sonunda, cephe gerisinde kalanların da vazifeleri olduğu hatırlatılmıştır:

¹³⁷ **Nutuk**, C. 2, s. 812-814.

¹³⁸ **ATBD**, Sayı 95, Belge No: 2513.

¹³⁹ Altay, a.g.e., s. 289.

¹⁴⁰ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 2; Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Kutu: 68, Gömlek: 31, Belge: 1-2, Tarih Yok. Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna intikali husunda, daha detaylı cephe faaliyetlerini gösteren kroki için **Ek 4'e** bakınız.

¹⁴¹ “Resmî Tebliğ: 25 Temmuz 337”, **Açıkşöz**, (26.07.1921), s. 1.

¹⁴² “İkinci Safha”, **Açıkşöz**, (23.07.1921), s. 2.

“Cephe gerisinde kalanların vazifelerini bir an unutmadıklarını da söylemek lâzımdır. Vazifeleri, azim, iman, vahdet ve cepheyi mânen takviyedir.”¹⁴³

Bu değerlendirmeler, Sakarya Savaşı’nın hemen öncesinde, Yunan ordusunun ilerlemesinden dolayı ortaya çıkan sıkışık durum ve eleştirilere karşı hem kamuoyunun sakinleştirilmesi hem de TBMM içinde yükselen eleştirilerin önüne geçilmesi için yapılmaktadır.

İkdam gazetesi, Yunanların amacının Anadolu’daki Türk varlığını tamamen ortadan kaldırmak olduğunu, askerî açıdan birtakım başarılar kazanmış olsalar da amaçlarına ulaşamadıklarını, dolayısıyla ortada kaybedilmiş bir şey bulunmadığını yazmıştır.¹⁴⁴ İleri gazetesi, Türk ordusunun Eskişehir’in doğusunda yeni savunma mevzileri oluşturduğunu ve Türk akıncılarının Yunan ordusunu yıpratmak üzere saldırılar gerçekleştirdiğini haber vermiştir.¹⁴⁵ Yine bu minvâlde Türk ordusunun geri çekilmesinin esas amacının, Yunan ordusunu ikmâl üslerinden uzaklaştırarak yıpratmak olduğu sık sık gazetelerde vurgulanmıştır.¹⁴⁶ Türk komuta kademesinin takip ettiği bu strateji, sadece Türk basınında değil, İngiliz gazetelerinde de dile getirilmiştir. Bir İngiliz gazetesi, Türklerin Ankara’yı tahliye ederek savaşa savaşa Sivas’a kadar çekilebileceğini yazmıştır.¹⁴⁷ Gelinek noktada Yunanlar, bir zafer kazanmış gibi görünse de esas itibarıyla menzil hatlarının uzaması ve Türk ordusunun daha sıkı hâle gelerek birlikler arasındaki temasın güçlenmesi karşısında dezavantajlı bir duruma düşmüştür. Sakarya Savaşı’nda daha net anlaşılacak olan bu durum karşısında Yunan ordusu, muhtemel Türk taarruzlarına çok daha açık bir pozisyona gelmiştir.¹⁴⁸ Nitekim Türk ordusunun mevcudiyetini ve savaş azmini muhafaza ettiği, kısa bir süre sonra Yunan basını tarafından da kabul edilecektir.¹⁴⁹

İleri gazetesi tarafından Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra Yunanların 20 binden fazla kayıp verdiği, birlik mevcutlarının son derece azaldığı ve dağıldığı, bu şartlar altında artık savunma yapmaya hazırlandığı iddia edilmiştir.¹⁵⁰ Tevhid-i Efkâr gazetesi ise Yunan tarafında yaralı sayısının 40 binden az olmadığını yazmıştır.¹⁵¹ Açıksöz, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden günler sonra dahi Yunanların gemiler dolusu yaralılarını Atina’ya sevkettiğine

¹⁴³ “İkinci Safha”, **Açıksöz**, (23.07.1921), s. 1-2.

¹⁴⁴ “Ne Kazandılar”, **İkdam**, (29.07.1921), s. 1.

¹⁴⁵ “Yunan İleri Harekâtının Tevkifi”, **İleri**, (26.07.1921), s.1; “Yunanlara Zâiyat Verdirilmek Gayesi”, **İleri**, (26.07.1921), s. 1.

¹⁴⁶ “Kütahya’da Büyük Muharebe Olmuştur”, **İleri**, (26.07.1921), s.1; “Eskişehir’den Sonra Vaziyet-i Harbiyeye Bir Nazar”, **Tevhid-i Efkâr**, (27.07.1921), s. 1; “Kütahya-Eskişehir Muharebeleri Nasıl Oldu”, **Tevhid-i Efkâr**, (29.07.1921), s. 1.

¹⁴⁷ “Ankara Büyük Muharebeden Evvel Tahliye Edilecektir”, **İkdam**, (31.07.1921), s. 1.

¹⁴⁸ “Tekzibdeki Mânâ”, **Açıksöz**, (28.07.1921), s. 1; “Yunan Cephesi Her Taraftan Tehdit Edilebilecek Bir Hâlde”, **İleri**, (28.07.1921), s. 1.

¹⁴⁹ “Türk Kudretini Yunanlar Bile İtiraf Ediyor”, **Anadolu’da Yenigün**, (02.08.1921), s. 1.

¹⁵⁰ “Yunan Ordusu Müdâfaaya Hazırlanıyor”, **İleri**, (29.07.1921), s.1.

¹⁵¹ “En Az 40.000 Zâiyat Verdiler”, **Tevhid-i Efkâr**, (30.07.1921), s. 1.

dair haberler yayınlamıştır.¹⁵² Gazeteye göre İzmir’e vagonlarla yaralı asker taşınmakta, 35 binden fazla olan bu yaralılar için mevcut hastaneler yeterli gelmemektedir.¹⁵³ Daha geç tarihli bir haberinde Tercümân-ı Hakikat ise Yunanların 30 binden fazla yaralı verdiğini ve hatta yaralılar arasında Prens Andre’nin de bulunduğunu iddia etmiştir.¹⁵⁴

Fevzi Paşa, 30 Temmuz 1921 tarihli meclis oturumunda, Türk ordusunun durumuyla ilgili şu değerlendirmeyi paylaşmıştır:

Ordumuzun Eskişehir-Seyitgazi şarkında aldığı yeni mevzileri dolaştık. Ordumuzu evvelki harp hevesinde sebatlı gördük. Düşmanlarımız bize istedikleri yerde muharebeyi kabul ettirmek istiyorlardı. Ordumuz mahirane askerî hareketleri ile tamamıyla düşmanın bu hareketlerini boşa çıkarmıştır ve ordumuz düşmanın arzu ettiği yerde değil, bizim arzu ettiğimiz yerde düşmanı kat’i muharebeye çekecek ve orada darbeyi vuracaktır.¹⁵⁵

Ordunun Sakarya’nın doğusuna çekilmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa, 1 Ağustos 1921’de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk merkezlerine hitaben bir genelge yayınlamış ve şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Ordumuz düşmana pek kanlı muharebelerde yirmi binden fazla zayıat verdirdikten sonra haheşi cengâveranesini ve arzuyu zaferini tamamen muhafaza ederek tek mil kuvvete Eskişehir şarkında yeni mevazie çekilmiştir. Zamanı hulûlünde düşman ordusuyla muharebei katiyeyi verecektir. Mütarekeyi müteakip elinden her türlü esbabı kuvveti ve silah ve cephanesi alınan ordumuz Allahın inayeti ve milletin fevkalâde gayreti sayesinde bugünkü mevcudiyet ve kabiliyetini ihraz etmiş ve aynı menbâ mukaddesten iktibası feyiz ederek -İnşallahürrahman- düşmana darbei katiyeyi indirmeğe amade bulunmuştur.¹⁵⁶

10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında cereyân eden Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Türk ordusu 121 subay ve 1.522 er şehit, 267 subay ve 4.714 er yaralı, 54 subay ve 320 er esir olmak üzere toplam 6.978 kayıp vermiştir. Ayrıca 30.809 er de çok büyük bir kısmı silahlı olarak kıtalarından ayrılarak dağılmıştır. Kesin olarak tespit edilememekle birlikte Yunan ordusunda ise 32 subay ve 1.052 er ölü, 139 subay ve 3.495 er yaralı olmak üzere toplam 4.714 insan kaybı olmuştur.¹⁵⁷ Yunan kaynaklarına göre Küçük Asya Ordusu’nun bu muharebelerde 75 subay ve

¹⁵² “Yunan Mecruhları”, **Açıksöz**, (02.08.1921), s. 1.

¹⁵³ “Son Yunan Harekâtı Neye Mâl Oldu”, **Açıksöz**, (13.08.1921), s.1.

¹⁵⁴ “30.000 Yaralı”, **Tercümân-ı Hakikat**, (06.08.1921), s. 1; “Prens Andre Mecruh Düştü”, **Tercümân-ı Hakikat**, (07.08.1921), s. 1.

¹⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 57, Cilt: 11, s. 367-368.

¹⁵⁶ **ATTB**, s. 410-411.

¹⁵⁷ **TİH**, II Cilt, 4. Kısım, s. 537. Türk askeri, 22 Temmuz 1921’den itibaren Sakarya Nehri’nin doğusuna doğru stratejik olarak geri çekilmeye başlamıştır. Savaş sırasında alınan bu ani geri çekilme kararı, birliklerin arasında kopmalar meydana getirmiş ve askerler bağlı bulundukları guruplar ile mesafelerini koruyamamışlardır. Bu durum 30.000’in üzerinde askerin ordudan ayrıldığı hatta firar ettiği meselesinin gündeme gelmesine sebep olmuştur. Süleyman Duman, “Kütahya-Eskişehir Muharebeleri” isimli eserinde, yaklaşık 8 gün içinde yapılan geri çekilme ve bu esnada Yunan ordusunun tacizleri ile uğraşılırken yüksek sayıda kayıpların olmasını doğal karşılanacak bir durum olarak belirtmektedir. Duman, ayrıca Türk ordusunun geri çekilme esnasında kaçak hadiseleri olsa bile, bu kadar büyük bir askerin firar etmesi

1.416 er ölü, 208 subay ve 6.264 er yaralı, 110 er ise kayıp olmak üzere toplamda 8.073 insan zayıyatı söz konusudur.¹⁵⁸

31 Temmuz 1921 tarihinde Garb Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen bir istihbarat raporuna göre, taarruzun ilk gününden Temmuz'un 20'sine kadar İzmir'e 12 binden fazla yaralı getirilmiştir. Bursa'ya gönderilen yaralılar ise 10 binden aşağı değildir.¹⁵⁹ Cepheden taşınan yaralılar için mevcut hastaneler yetersiz kalırken, yerli Rumların da moralleri tamamen bozulmuştur.¹⁶⁰ İstanbul gazetelerine dayanılarak hazırlanan bir başka rapora göreyse, Yunan ordusunun toplam zâyiâtı 40 binin üzerindedir. Bunlar içinde subay kayıpları çok büyük bir yer tutmaktadır.¹⁶¹

29 Ağustos 1921 tarihinde İngiliz kabinesine sunulan dökümanlarda dahi bu konuda çelişkili bilgiler mevcuttur. Söz konusu raporda Yunanların 5., 7. ve 12. Tümenlerinin ciddi kayıplar verdiği vurgulanmıştır. Fransızlara göre her iki tarafta 10.000 ölü ve yaralı olduğu tahmin edilmektedir. İngiliz subaylarına göre Yunanlar 6.000 kayıp verirken, Türkler 2.000 ölü, 6.000 yaralı ve 4.000 esir vermişlerdir.¹⁶² Yunan ordusuyla birlikte süreci takip eden İtalyan askerî temsilcisinin raporuna göre ise Yunanlar iki bini geçmeyecek sayıda Türk askerini esir alırken, savaş ganimeti olarak sadece dört top ele geçirebilmişlerdir.¹⁶³ Esirlerin büyük bir çoğunluğu işgal bölgesindeki sivil halktan oluşmaktadır. Bu tablo karşısında Yunan gazeteleri, daha önce 30 bin Türk askeri ile 100 küsur topun ele geçirildiğini iddia eden Başbakan Gunaris'e tepki göstermiş ve izahat istemişlerdir.¹⁶⁴ Böylece 1921'in temmuz ayı biterken Türk ve Yunan orduları, Anadolu'nun kaderini tayin edecek en kanlı muharebe için yeni bir duraklama ve hazırlık devresine girmiş bulunmaktadır.

Türk ordusunun Sakarya doğusuna kadar çekilmiş olması, Türk Millî Mücadele'si açısından son derece kritik bir süreçtir. Türk birliklerinin, daha donanımlı bir güce sahip olan Yunan ordusunun şiddetli taarruzları sonucunda geri çekilmesiyle Afyon, Kütahya ve Eskişehir gibi stratejik açıdan önemli şehirler Yunanların eline geçmiştir. Bu durum Türk kamuoyunda büyük bir hayal kırıklığı ve endişe doğurmuştur. Ayrıca bu muharebeler sırasında Türk ordusunun asker sayısı ciddi oranda azalmıştır. Bütün bu olumsuz noktalara rağmen Yunanlar, kendilerinden daha

gibi durumları gündeme getirmek, Türk ordusunu ve askerini itibarsızlaştırmaktan öteye gitmemektedir ifadesiyle farklı bir analizde de bulunmuştur. Zira 5 Ağustos 1921'den itibaren elde edilen bilgiler neticesinde, geri çekilme hengâmesinde ordudan kopan birliklerin tekrar orduya katılabildiği ve bu sayede ordunun yeniden toparlandığı bilinmektedir. Bkz: Duman, a.g.e., s. 377-379.

¹⁵⁸ Erdem, a.g.t., s. 397.

¹⁵⁹ Bir başka istihbarat raporunda temmuz ayı sonuna kadar İzmir'e getirilen yaralıların sayısının 30 bin olduğu belirtilmektedir. Bkz: **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1501.

¹⁶⁰ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1498.

¹⁶¹ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1499.

¹⁶² NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 3.

¹⁶³ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1497; **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1500.

¹⁶⁴ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1501.

zayıf olan Türk ordusunu kesin sonuçlu bir muharebeye mecbur edememişlerdir. Dolayısıyla Türk ordusunu ortadan kaldıramamışlar ve savaşın başındaki hedeflerini gerçekleştirememişlerdir.

1.3. Sakarya Savaşı

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Eskişehir'e kadar ilerlemiş olmanın verdiği zafer havası büyük bir coşkunluk yaratsa da Yunanlar, geline noktada taarruza devam edip etmeme konusunda yeni bir değerlendirme yapma ihtiyacı duymuşlardır. Yaklaşık bir ay sürecek olan, muharip tarafların son hazırlıklarını ve planlamalarını yaptıkları bu kritik bekleme devresi ile sonrasında yaşanan Sakarya Savaşı detaylı biçimde bu kısımda ele alınacaktır.

Bu arada konunun takip edileceği kaynaklar bakımından şu açıklamayı yapmak yerinde olacaktır: Millî Mücadele döneminde gazeteler, kamuoyunun bilgilendirilmesi ve halkın desteğinin sağlanması açısından Ankara Hükümeti'nce etkin biçimde kullanılmak istenmiştir. Ancak Yunan ordusuna karşı gerçekleştirilen bu ölüm-kalım mücadelesinde, doğal olarak savaşın gidişatı, cephe durumları, asker sayıları ve birliklerin konuşlanması gibi konularda net ve doğru bilgileri gazetelerde bulmak pek mümkün değildir. Savaşın kazanılması için kritik önemdeki bu tür bilgiler genellikle Türk kamuoyunun moralini yüksek tutmak ya da karşı tarafı şaşırtmak amacıyla kimi durumlarda bilinçli olarak farklı gösterilmiştir. Bu sebeple Sakarya Savaşı'yla ilgili askerî gelişmeleri incelerken, gazetelerin günlük yayınlarında öne çıkarılan başlıkları hatta bazı ulusal ve uluslararası yerel veya yabancı gazetelerin verdiği bilgileri, belgelere ve telif eserlere dayanarak vereceğiz. Zira bu usûl bize, bir taraftan meseleyi tartışma ve yorumlama aşamasında karşılaştırma yapma fırsatını sunarken, diğer taraftan da tespit edilen gazete haberlerini mukayese etmemize yardımcı olacaktır. Burada uygulanan bu metot, çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

1.3.1. Savaş Öncesi Yunan Hükümeti'nin Hazırlıkları

1.3.1.1. Yunan Hükümeti ve Askeri Yetkililerin Değerlendirmeleri

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra Yunanlar tarafından Eskişehir'de coşkulu kutlamalar yapılmış ve zaferin kazanılmasında yararlılık gösterenlere kahramanlık madalyaları verilmiştir. Bu durum, Yunanların kesin bir zafer kazanmış ve Türk ordusunu savaşamaz hâle getirmiş olduklarına dair inançlarını yansıtmaktadır.¹⁶⁵ Bununla birlikte geline noktayı Savunma Bakanlığı'na sunduğu bir raporda değerlendiren Yunan Küçük Asya Ordusu Başkomutanı Korgeneral Papulas, nispeten daha ihtiyatlı bir dil kullanmıştır. Papulas, Türk kuvvetlerinin üçte birinin imha edildiğini, en az kırk top ve çok sayıda makineli tüfeğin ele geçirildiğini, ancak oluşan mevcut şartlara rağmen Ankara Hükümeti'nin herhangi bir barış talebinde bulunmadığını belirtmiş

¹⁶⁵ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 24.

ve Yunanistan'ın hedeflerinin gerçekleşebilmesi için Ankaray'a kadar ilerlemek gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶⁶

Yaşanan zafer havasına rağmen Yunan ordusunun ileri taarruza devam edip etmeyeceği konusunda bir tereddüt devresi yaşandığı görülmekte, Yunan kurmay heyeti arasında bu konuda fikir ayrılıkları yaşanmaktadır.¹⁶⁷ 28 Temmuz 1921 sabahı Kral Konstantin'in başkanlığında Başbakan Gunaris, Savaş Bakanı Theotokis, Genelkurmay Başkanı Dusmanis, Küçük Asya Ordusu Komutanı Korgeneral Papulas, Ordu Kurmay Başkanı Pallis ile yardımcısı Albay Sarıyanis ve Ordu Müşaviri General Stratigos'un katılımıyla Kütahya'da bir toplantı yapılmıştır. Başbakan Gunaris, hükümeti adına ordunun şimdiye kadar ele geçirdiği araziye emniyet içinde muhafaza edip edemeyeceğini, kazanılan zaferin hükümetin ilerideki icraatlarına sağlam bir dayanak oluşturup oluşturamayacağını ve silâhındaki yaşlı askerlerin terhis edilip edilemeyeceğini sormuştur.¹⁶⁸ Başkomutan Papulas bu sorular karşısında sessiz kalırken Ordu Kurmay Başkanı Pallis ve yardımcısı Albay Sarıyanis, Yunan taarruzunun Ankara istikametine doğru devam ettirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁶⁹

Anlaşılan o ki Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra ileri taarruzun devam ettirilip ettirilmemesi konusunda Yunan tarafında bir fikir birliği olmadığı görülmektedir. 28 Temmuz 1921 tarihinde Kütahya'da Papulas'ın kurmaylarıyla yaptığı toplantıda Sarıyanis, Türk ordusunun mücadele gücünü kaybettiğini ve toparlanmasına izin verilmeden tekrar harekete geçilmesi gerektiğini söylemiştir. Sarıyanis'in bu yaklaşımına karşı Yunan ordusunun ikmâl ve ulaştırmasından sorumlu olan yetkili Spridonos, yeni bir saldırı için hazırlık yapılması gerektiğini, ikmâl konusunda problemler yaşanabileceğini, bu sebeple hemen harekete geçilmemesini ifade etmiştir.¹⁷⁰ Papulas ise Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra yapılacak taarruzun "*neticesiz ve tehlikeli*" olacağını düşünmekte ve bu durumu hatıralarında dile getirmektedir.¹⁷¹ Ancak Papulas, bu görüşlerini ne kurmaylar toplantısında ne de 28 Temmuz 1921 tarihli Savaş Meclisi'nde açıkça söyleyebilmiştir. Nitekim bu konudaki toplantılarda Papulas, ordunun Ankara istikametine ileri taarruza devam edebilecek durumda olduğunu, ikmâl zorluklarına rağmen Türk ordusu üzerine yürünebileceğini ve ilerde şartlara bağlı olarak ya demiryolu hatlarının tahrip edilerek Eskişehir mevzilerinin güçlü şekilde tutulacağını ya da elverişli bir durum söz konusu

¹⁶⁶ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, IV. Cilt, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1974, s. 104.

¹⁶⁷ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1496.

¹⁶⁸ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Sakarya Savaşı Öncesinde Yunan Savaş Meclisi'nin Kütahya Toplantısı", **Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu III**, (Haz. Temuçin F. Ertan vd.), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 104; Erdem, a.g.t., s. 400.

¹⁶⁹ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 25.

¹⁷⁰ Cihangir, a.g.b., s. 102.

¹⁷¹ Papulas, a.g.e., s.14-16.

olursa Ankara'ya kadar gidilebileceğini yazılı bir muhtıra ile Yüksek Savaş Konseyi'ne sunmuştur.¹⁷²

İleri taarruzla ilgili Savaş Meclisi'nde konuşan Pallis, mevcut şartlarda bu taarruzun Ankara'ya kadar devam ettirilebilmesi için ordunun ikmâl üssünün İzmir'den Mudanya'ya kaydırılması gerektiğini belirtmiştir. Yunanların en çok önemseddiği mesele, uzayan cephe hattının lojistiği konusudur. İkmâl hatlarının uzaması, konu üzerinde yeniden bir çalışma yapılmasını gerektirmiş, bu noktada Albay Sarıyanis ve Ulaştırma Hizmetleri Başkanı Yarbay Spridonos, demiryollarının onarılması hâlinde taarruz lojistiğinin sağlanabileceğini rapor etmişlerdir.¹⁷³

Yunan Küçük Asya Ordusu'nun kurmay heyetinin dile getirdiği bu teklif, Genelkurmay Başkanı Dusmanis tarafından eleştirilmiştir. Daha önce kendilerinin İzmit'in işgalini gündeme getirdiği, ancak ordu komutanının buna yanaşmadığı, bu sebeple taarruzun yirmi gün geciktiği belirtilmiştir.¹⁷⁴ Yunan Hükümeti ve komuta kademesi arasında yaşanan bu tartışmalar, kamuoyunda gittikçe yükselen savaş aleyhtarlığı da düşünüldüğünde, Yunanlar arasında bir hedef birliği olmadığını açıkça göstermektedir. Bütün bu ihtilaflara rağmen Yunan Başbakanı Gunaris, Türk ordusuna karşı yapılacak taarruz için ordunun ihtiyaç duyacağı bütün araçların hükümet tarafından temin edileceğini söylemiştir.¹⁷⁵

Savaş Konseyin'de alınan Ankara'ya ilerleme kararına rağmen, Yunan subayları içinde ikmal hususları konusundaki tereddütler devam etmektedir. Örneğin, Sakarya Savaşı'na katılan Prens Nikalaos, günlüğünde konseyde alınan kararların gerçeklikten uzak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Yunan ordusunda lojistik sorunları çözecek kadar yeterli araç bulunmadığı gibi, topçu mermisi ikmalinde de sorun yaşanması büyük bir olasılıktır. Bunun dışında Yunan ordusunun elindeki uçaklar eski olduğu kadar keşif faaliyetlerine de uygun değildir.¹⁷⁶

Yapılan değerlendirmeler sonunda Savaş Konseyi, taarruzun Ankara'ya doğru devam ettirilmesine karar vermiştir.¹⁷⁷ Toplantılardan sonra ortaya çıkan muhtırada, Türk ordusunun bir daha Eskişehir önlerinde toplanabilme ihtimalini imkânsız hâle getirecek şekilde ya imha ya da tahrip edileceği, bunun için de Ankara üzerine yürümenin bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştır.¹⁷⁸ Başbakan Gunaris, alınan kararı hükümete bildirdiği telgrafta şöyle izah etmiştir:

Hükümetin savaş harekâtını düşmanı imha etmek maksadıyla emretmiş bulunduğunu, Türklere Yunan çıkarlarına uygun bulunacak bir barışın sağlanması için müzakerelere

¹⁷² TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 27.

¹⁷³ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 25-26.

¹⁷⁴ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 26.

¹⁷⁵ Cihangir, a.g.b., s. 108.

¹⁷⁶ Ünsal Başak, "Yunanca Kaynaklara Göre Sakarya Muharebesi'nde Yunan Ordusunun Lojistik Sorunları", **Sakarya Melhame-i Kübrası 100'üncü Yıl Dönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu**, (Haz. Gültekin Yıldız, Mehmet Fatih Baş), Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2022, s. 142.

¹⁷⁷ ATBD, Sayı 69, Belge No: 1503.

¹⁷⁸ Cihangir, a.g.b., s. 105.

girişilmesini, düşmanın müzakereleri ve barışı kabule taraftar görülmediği takdirde, daha üstün gayretle imhasının mümkün olup olmadığını ordudan sorduğunda düşmanın kötü bir durumda bulunduğu, bundan mahvolmuş olduğu anlamının çıkarılamayacağı cevabını aldığını, neticenin alınması için her imkâna sahip olduklarını, düşmanın en fazla Ankara-Kızılırmak hattına kadar takip edilmesinin, bu hareket için 20 günlük hazırlık süresinin yeterli olacağının, tümenlerin ikmâle ve özellikle ayakkabı ve elbiseye ihtiyaç bulunduğundan harekâta 10 gün sonra başlanabileceği, Kral hazretlerinin orduyu teftiş ederek alay sancaklarına ve bu arada temayüz etmiş bazı subay ve erlere madalya vereceği, bunu müteakip Kral'la birlikte İzmir'e hareket edeceğiz.¹⁷⁹

Gunaris'in telgrafından da anlaşılacağı üzere Yunanların esas hedefi, Sevr Antlaşması'yla ve daha sonra Kütahya-Eskişehir Muharebeleriyle elde edilen kazanımları Ankara Hükümeti'ne kabul ettirmektir. Bu amaçla Türk ordusunun savaşılamaz duruma getirilmesi ve gerekirse Ankara'nın da ele geçirilmesi söz konusu edilmektedir. Bütüncül değerlendirildiğinde Yunanları bu başarılması zor taarruza iten en önemli sebep, bir an önce barış sağlama isteğidir. Çünkü Yunan kamuoyu ve ordusu, savaşın daha fazla uzamasına tahammül edemeyecek bir duruma gelmiştir. Öte yandan kesin sonuçlu bir askeri mücadelenin geciktirilmesi hâlinde, Türk ordusunun tekrar toparlanmasına imkân verilmiş olacaktır. Ayrıca İngiltere'nin Yunanları desteklemesi ve bizzat İngiltere Başbakanı Lloyd George'un, Yunanların artık Sevr Antlaşması'yla yetinmeyeceklerine dair söylemleri, Yunan taarruzunu teşvik edici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu şartlar altında Yunanların ileri taarruza devam etmekten başka bir alternatiflerinin olmadığı söylenebilir. Nitekim bu durum Sakarya Savaşı öncesinde Yunan yetkili makamlarınca da değerlendirme raporlarına yansıtılmıştır.¹⁸⁰

Bütün mahzurlarına rağmen Yunanları Ankara üzerine yürümeye sevk eden sebep, bunun diğer alternatifler karşısında en makul hareket tarzı olacağı düşüncesidir. Şöyle ki Yunan ordusu Ankara'ya yürümediği takdirde ya Sevr Antlaşması'yla kendisine ayrılmış olan araziye ya da Eskişehir-Afyon hattını tutmak zorunda kalacaktır. Her iki durumda da uzun menzil hatları ve geniş arazinin savunması için ek kuvvetlere ihtiyaç olacaktır.¹⁸¹ Ayrıca böyle bir tercih, Yunan birliklerini Türklerin sürekli tacizlerine açık hâle getirecektir. Ancak Ankara'nın alınması, Türkler üzerinde telâfisi zor bir maddî ve manevî yıkım oluşturacak, bu durumda Yunan ordusu kuzey-güney yönünde Ankara'nın batısında kalan bütün araziye kontrol edebilecektir. Akdeniz Bölgesi'nin elverişli pozisyonu böyle bir kontrole imkân vermektedir. Ayrıca söz konusu bölgede yaşayan üç milyon nüfus, Yunanların ihtiyaç duyduğu mamullerin ve insan ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılayacak potansiyeldedir.¹⁸² Öte yandan Yunan ordusu çok fazla ilerleyemese bile Türk ordusunun Yunanları Anadolu'dan çıkaramayacağı düşünüldüğünden, Türk ordusunun bir

¹⁷⁹ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 28; Ayrıca bkz: Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi (İSH), ATASE, İSH, Kutu: 632, Dosya: 28/266, Fihrist: 29.

¹⁸⁰ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 28-29.

¹⁸¹ Michael Llewellyn Smith, **Yunan Düşü**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002, s. 296-297.

¹⁸² **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 30.

noktada yorulması ve Ankara Hükümeti'nin barışı kabule mecbur kalması da öngörülen bir başka durumdur.¹⁸³

Yunan ordusunun üst kademelerinde yapılan bu değerlendirmelere rağmen ordu içinde böyle bir taarruzun dezavantajlarını gören kişiler de yok değildir. Örneğin İkinci İnönü Muharebesi'nden sonra kendisine başkomutanlık teklif edilen Metaksas, Anadolu seferinin er geç bir hezimetle sonuçlanacağını ifade etmiştir. Sakarya Savaşı sırasında Yunan II. Kolordusu'nun başında bulunan Prens Andre de bu taarruzun erken yapıldığı, Afyon-Eskişehir hattında ordunun takviye edilmesi gerektiği kanaatindedir.¹⁸⁴

Yunanların Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde kazandığı başarı ve sonrasında yapacağı olası bir Ankara seferinin getirisi ve götürüsü konusunda dış basın önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin Atina Amerikan Askeri Ataşesi Sullenberger'in Yunan Resmi haber ajansına verdiği demeci yayınlayan The New York Times, Mustafa Kemal Paşa'nın yeni Yunan taarruzuna karşı başarılı olamayacağını dile getirmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın planının iyi olduğunu ancak Yunan Genelkurmayı'nın olası bir ileri taarruza daha güçlü hazırlandığını, bunun yanı sıra Türklerin Kafkas ve Kilikya Cephelerini savunmasız bırakamayacağını, dolayısıyla parçalanmış Türk ordusunun Yunan ordusu karşısında başarılı olamayacağı ifade edilmiştir.¹⁸⁵

1.3.1.2. Yunan Halkının Savaşa Bakışı ve Küçük Asya Ordusu

Fransız İhtilâli'nin getirmiş olduğu milliyetçi ve bağımsızlıkçı fikirler, farklı etnik ve dinî unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti için 19. yüzyılda yıkıcı problemlere yol açmıştır. Özellikle Rus yayılmacılığının etkisi altındaki Balkanlarda bulunan farklı etnik ve dinî topluluklar, Fransız İhtilâli'nin de etkisiyle Osmanlı hükümrancılığından çıkmayı hedefleyen isyanlar başlatmışlardır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, Osmanlı Devleti'nde görülen bu tür

¹⁸³ ATASE, İSH, K. 632, D. 28/266, F. 28.

¹⁸⁴ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 30-31. Ankara üzerine yapılabilecek bir tarruz hususunda Yunan Hükümeti ve komuta kademesinin aralarında yaşadığı fikir ayrılıkları için ayrıca bkz: Asım Gündüz, **Hatıralarım**, (Yaz. İhsan Ilgar), Kervan Yayınları, 1973, İstanbul, s. 66-68.

¹⁸⁵ “Binbaşı Sullenberger Kemal'in Yunanlarla Baş Edemeyeceğini Düşünüyor”, **The New York Times**, (30.07.1921), s. 2. Aynı gazete, bu haberinden bir gün sonra yayınladığı farklı bir yazıda şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Mustafa Kemal'in 50 binin altına inen kuvvetleri Eskişehirin 40 mil doğusunda pozisyon aldı. 10 mil uzakta onları izleyen Yunan kuvvetleri var. Şu anda Türkler savunma hattı hazırlamadı ve yeni bir taarruza geçecekleri düşünülmüyor. Topçu kuvvetlerinin önemli bir miktarını Yunanlara kaybettiklerinden zayıfladı. Yunan askerleri Ankaraya ilerlemek, işi bitirmek ve evlerine dönmek için sabırsızlanıyor ancak askeri uzmanlar, Yunanlar ihtiyatlı ve yeni bir taarruzdan önce 3, 4 hafta daha Eskişehir'de kalmayı düşünüyorlar ayrıca Eskişehir'i daha kuvvetli bir üs yapmak için Kütahya'dan demirrolunun tamamlanması, ordunun dinlenmesi ve iletişim imkânlarının iyileştirilmesi gerektiğini düşünüyorlar. Kemalistler Eskişehir'le Kütahya arasındaki 3 önemli köprüyü imha etti ve onları tamir etmek yaklaşık 40 gün alacak. Ulusalçılar çok hızlı püskürtüldü ancak bazı yerlere zarar vermek için zamanları oldu. Uşakla Eskişehir arasında herhangi bir zarar yok.” Bkz: “Yeni Yunan Kazanımları”, **The New York Times**, (31.07.1921), s. 2.

isyanların ilk başarılı örneği olmuştur. Avrupalı güçlerin de desteğiyle Yunanistan, 1821-1829 yılları arasındaki gelişmeler sonucunda bağımsızlığını kazanmıştır.¹⁸⁶

Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden, özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Yunan dış politikasına yön veren en önemli öge, Megali İdea olmuştur. Megali İdea, Yunanistan'ın, kendi sınırları dışındaki Yunanları da kapsayacak şekilde ülkenin genişletilmesini amaçlayan tarihsel hedefidir.¹⁸⁷ “Büyük Ülkü” anlamına gelen Megali İdea'nın somut hedefi, İstanbul başkent olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nu diriltmek ve bütün Yunanları bu devletin çatısı altında birleştirmektir. Megali İdea doğrultusunda kurulacak bu devletin sınırları Yedi Adalar, Teselya, Epir, Makedonya, Trakya, Girit, Oniki Adalar, Kıbrıs ve Anadolu'nun Sakarya'ya kadar olan batı kesimlerini içine almaktadır.¹⁸⁸

Yunanistan'ın dış politikasının şekillenmesinde etkin bir yeri olan bu ülkü, Yunan halkı tarafından da benimsenmiştir. Yunan halkı, Anadolu seferini başından itibaren desteklemiş ve orduyu bir kurtarıcı olarak görmüştür. Cephede kazanılan askerî başarılar, Yunan tarafında coşkulu bir zafer havası yaşanmasına yol açmıştır. Ancak buna rağmen Balkan Savaşlarından itibaren başlayan askerî mücadelelerin kısa aralıklarla 1921 yılına kadar devam etmiş olması, Yunan halkında bir savaş yorgunluğuna, sahip olunan kıt kaynakların savaşlarla tüketilmesi ise ülkenin ciddi bir ekonomik darboğaza girmesine yol açmıştır. Bu sebeple Sakarya Savaşı'ndan önce Yunan kamuoyunda ağırlıklı olan görüş, savaşın bir an önce bitmesi ve askerlerin terhis edilerek evlerine dönmeleri yönündedir.¹⁸⁹

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde kazanılan başarı, Yunan kamuoyunda coşkulu bir hava ve genel bir “şımarıklık” oluşmasına yol açmıştır. Venizelos taraftarı gazeteler de dâhil olmak üzere Yunan basını, artık hedeflerinin Ankara olduğunu yazmaya başlamışlardır. Bu iklim içinde Yunan kamuoyunda savaş karşıtlığı sadece sosyalistlerde görülmektedir.¹⁹⁰ Sakarya Savaşı öncesinde kazanılan başarılarla ve yükselen morallere rağmen Yunan Başbakanı Gunaris, durumun son derece kritik olduğunu farkındaydı. Hatta İngiltere'nin Atina elçisi Granville'ye göre Gunaris'in kötümser bir havası vardı. Gunaris'te görülen bu kötümserliğin sebebi askerî kaygılar değil, Yunanistan'ın içinde bulunduğu ekonomik darboğazdı.¹⁹¹

¹⁸⁶ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 165-187. Yunanistanın bağımsızlık süreci ve bu sürecin perde arkası ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Herkül Milas, **Yunan Ulusunun Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 191-244.

¹⁸⁷ Smith, a.g.e., s. 17; Richard Clogg, **Yunanistan'ın Kısa Tarihi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 63; Erkan Şekerci, **Siyasal Boyutlarıyla Türk-Yunan İlişkileri (1830-1952)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, s. 59-65.

¹⁸⁸ Erdem, a.g.t., s. 24.

¹⁸⁹ Sehernaz Güvenbaş, “İstihbarat Raporları Işığında Türk İstiklâl Harbi'nin Yunanistan'a Etkisi”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)**, S. 32, Yıl 2020, s. 146.

¹⁹⁰ İsmail Ediz, **Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919-1922)**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 271.

¹⁹¹ Ediz, a.g.t., s. 275.

Sakarya Savaşı'ndan hemen önce Türk basınına yansıyan bazı haberler, Yunan kamuoyunda var olan savaş aleyhtarlığını ve Konstantin'in politikalarına karşı gelişen muhalefeti açıkça ortaya koymaktadır. Türk kamuoyunun moralini yükseltmek amacı da taşıyan bu haberlerden birine göre Yunanistan'ın iç durumu son derece kötüdür. İç karışıklıklarla sarsılan Yunanistan'da halkın ihtilâl emareleri gösterdiği vurgulanmaktadır. Bu yönde yapılan haberlerin birinde, Konstantin taraftarlarıyla köylüler arasında yaşanan gerilimin bir çatışmaya dönüşme riski taşıdığı, ayaklanma ihtimaline karşı Teselya köylüleri üzerine Anadolu'dan asker sevk edildiği haber verilmektedir.¹⁹²

Halk arasında görülen bu huzursuzluk emarelerinin yanı sıra Yunan basınında Kral Konstantin'i eleştiren yazılar da çıkmaya başlamıştır. Konstantin'in, Venizelos'un siyasetini takip ederek kendisini desteklemiş olan halkı aldattığı, bu sebeple de birtakım isyanlar yaşandığı iddia edilmiştir.¹⁹³

Atina'da yayınlanan komünist eğilimli Rizospastis gazetesinin ifadesine göre, Türk ordusu başarılı bir şekilde geri çekilmiş ve Yunan taarruzu sonuçsuz kalmıştır. Dolayısıyla Yunan halkı, zafer kazanıldığı söylemlerine inanmamaktadır. Ayrıca gazeteye göre geline nokta cevabı aranan soru, bu savaşın Yunanistan iflas edene kadar devam edip etmeyeceğidir.¹⁹⁴

Yunan halkının durumuyla ilgili olarak ordu birliklerine iletilen raporlar, Türk basınına yansıyan bu haber ve değerlendirmeleri doğrular niteliktedir. Özellikle açık istihbarat kaynaklarından alınan bilgilere göre Anadolu'daki savaşlar sırasında yaralanan Yunan askerleri, halkın tepkisini çekmemek için Yunanistan'a götürülmemektedir. Bazı Yunan gazeteleri, Türk ordusunun Eskişehir'e kadar çekilmiş olmasına rağmen savaş kabiliyetini koruduğunu da bildirmektedir. Bu bağlamda Pastis gazetesi, *"Bizim planlarımız ve generallerimiz varsa, unutmamalıyız ki karşımızda bulunan düşman yani Türkler mükemmel kumandanlara ve planlara mâliktir. Mustafa Kemal Paşa Harb-i Umûmî'nin doğurduğu bir dâhidir."* ifadeleri ile Türk ordusunun ve komutanlarının kabiliyetlerini aktarmaya çalışarak Yunan Hükûmeti'nin işinin zor olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Bu arada ilgili gazete haberinin detayında, Yunan Kralı Konstantin'in karargâhının bulunduğu Salihli-Uşak bölgesinde bir isyan çıktığına dair şâyialar dolaştığı da vurgulanmıştır.¹⁹⁵

Yunan halkının savaşta bakışı ile alakalı değerlendirmelerden sonra Küçük Asya Ordusu'nun durumunu incelemek yerinde olacaktır. Zira Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra bir bekleme süreci geçiren Yunan ordusu, yaklaşık 20 günlük bu süreyi taarruz hazırlıklarıyla geçirmiştir. Bir yandan askerler dinlendirilirken, diğer yandan da tahrip olan yollar ve araçlar tamir

¹⁹² "Yunanistan'da İhtilâl Emâreleri", **İleri**, (04.08.1921), s. 1; "Yunanistan'daki İhtilâl Dehşetleniyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (05.08.1921), s. 1; "Yunan İzmir'den Anadolu'ya Asker Sevk ediyor", **İstikbâl**, (21.08.1921), s. 1.

¹⁹³ "Millet Sulh İsterken, Kral Harp İstedi", **Anadolu'da Yenigün**, (05.08.1921), s. 1.

¹⁹⁴ "Bir Yunan Gazetesi", **Açıksöz**, (09.08.1921), s. 1.

¹⁹⁵ **ATBD**, Sayı 68, Belge No: 1499.

edilmiş, eksiklikler giderilmeye çalışılmış ve savaş malzemelerinin ikmâli sağlanmıştır. Bu arada Kral Konstantin karargâhını Eskişehir'e taşımıştır.¹⁹⁶

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önce İtilaf Devletleri tarafsızlık ilân etmişler ve Yunanistan'a açık destek vermeyi kesmişlerdir. İtilâf Devletlerinin bu tavrı, Yunan ordusunun silah, yiyecek ve diğer araç gereçler konusunda çok büyük destek görememesine ve sıkıntı yaşamasına neden olmuştur. Ancak Yunanistan'ın yaşadığı bu zorluklar, İngiltere'nin el altından yaptığı yardımlar sayesinde aşılabılmış ve özel şirketlerin silah satışına izin verilmiştir.¹⁹⁷ Yunan ordusunun savaş öncesi hazırlıklarından biri de 3. Kolordu'ya bağlı 11. Bölüğü İzmit'ten çekerek cephe hattına sevketmesi olmuştur.¹⁹⁸

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önce Yunan Meclisi, ordu için 625.000.000 drahmi tutarında yeni bir ödenek tahsis etmiştir. Bu ödeneklerin esas amacı, Papulas'ın talebi doğrultusunda 1912 ve 1913 yıllarında sevke tâbi tutulan kişilerin çağrılmasıyla 53.000 yeni askeri orduya almaktır. Yunan ordusunda askere alım faaliyetleri devam ederken görev başında bulunan askerlerin terhisi ertelenmiş ve emekliye ayrılmaları önlenmiştir. Ayrıca yeni kurulan birliklerin yanı sıra Yunanistan'da bulunan 4. ve 9. Kolordulardaki birlikler de Küçük Asya Ordusu'nu takviye etmek üzere kullanılmıştır. İngiliz basınına göre yapılan bu takviyelerle birlikte Yunan ordusunun sayısı 160 bini bulmuştur. Ancak İngiliz resmî makamlarına göre bu sayı ancak 100 bin civarındadır.¹⁹⁹

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde ciddi bir ilerleme kaydeden Yunan ordusu, moral bakımından oldukça iyi durumdadır. Yunan tarafında, Türk ordusuna karşı kesin bir zafer kazanıldığı yönünde bir hava hâkim olmaya başlamıştır. Başkomutan Papulas, Millî Savunma Bakanlığı'na gönderdiği abartılı raporda, Türk ordusunun çok ağır kayıplara uğratıldığını, en az 40 top ve çok sayıda makineli tüfeğin ele geçirildiğini ve Türk tarafının geri kalan döküntülerinin erime noktasına geldiğini yazmıştır. Papulas'ın raporuna yansıyan bu zafer yanılgısı, Yunan ordusunda görev yapan subayların çoğunluğuna da hâkim olmuş görünmektedir. Bu sebeple Yunan Küçük Asya Ordusu, Sakarya Savaşı öncesinde gereği gibi bir hazırlık yapamamış, tedbirsizlik ve gevşeklik göstermiştir.²⁰⁰

Öyle ki Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde elde edilen başarıya rağmen Yunan ordusunda savaşın bir an önce sona ermesine dair çok açık bir beklenti söz konusudur. Kara Kuvvetleri bu manevî şartlar altında bulunan Yunan Küçük Asya Ordusu, çok sayıda muhrip ve yardımcı kruvazörlerden oluşan Deniz Kuvvetleri ve dokuzar uçaktan oluşan iki uçak taburu ile Hava

¹⁹⁶ Ediz, a.g.t., s. 276.

¹⁹⁷ Ediz, a.g.t., s. 267, 275.

¹⁹⁸ Ediz, a.g.t., s. 267. Hilal-ı Ahmer mecmuasına göre “Yunanlılar İzmit'ten çekilmezden evvel, Şehrin bir kısmını ihrak ve ahaliyi muhacerete icbar ettirmişlerdir.” Bkz: “İzmit Muhacirleri”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, (15.09.1921), S. 1, s. 3.

¹⁹⁹ Ediz, a.g.t., s. 266-267.

²⁰⁰ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 24.

Kuvvetleri tarafından desteklenmektedir.²⁰¹ Yunan Cephesi'nde bulunan İtalyan temsilcisi, Yunanların kuvvetinin 150 bin nefer olduğunu tahmin etmiş ve asıl taarruzun, güçlü bir şekilde takviye edilmiş yedi fırka ile icrâ edileceğini ifade etmiştir.²⁰²

Yunan kaynaklarına göre 14 Nisan 1921 tarihinde Yunan ordusunda bulunan toplam 8.093 subayın 4.364'ü Küçük Asya Ordusu'nda görev yapmakta, toplam 224.993 erden 122.164'ü de Anadolu'da bulunmaktadır. Yine Yunan kaynaklarına göre bu sayı, 24 Haziran 1921 tarihine gelindiğinde toplamda 6.159 subay ve 193.994 ere ulaşmıştır. Bu sayı içinde 2.526 subay ve 107.476 er savaşabilir durumdadır. Ayrıca Yunan ordusunun elinde 63.639 hayvan, 344 top, 106.007 tüfek, 908 makineli tüfek ve 1.469 kılıç bulunmaktadır.²⁰³

Sakarya Savaşı öncesinde Türk istihbaratı, Yunan kuvvetlerinin toplamının 162.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir. Bu kuvvetlerin 28.000'i 1. Kolordu, 28.000'i 2. Kolordu, 31.000'i 3. Kolordu, 41.000'i lojistik destek birliklerinde ve 34.000'i ise bağımsız tümen ve alaylarda görevlidir.²⁰⁴ Ancak gerçekte Yunan Küçük Asya Ordusu'nun mevcudu 1921 Temmuz'unda 6.418 subay, 129.541 muharip, 37.616 destek, 55.653 menzil olmak üzere toplam 222.810 insan olarak kayıtlara geçmiştir. Bu ordunun 63.721 hayvanı, 87.880 tüfeği, 1.120 ağır ve hafif makineli tüfeği, çeşitli cins ve ebatlarda 450 topu, 4.036 arabası ve 1.776 motorlu aracı bulunmaktadır. Türk Genelkurmayı'nın sonradan yaptığı değerlendirmelere göre Sakarya Savaşı'ndan önce Anadolu'daki Yunan ordusunun toplam mevcudu 5.500 subay ve 178.000 erdir. Ayrıca Yunan ordusunun hizmetinde 48.900 hayvan, 600 adet üç tonluk kamyon ve 240 adet bir tonluk kamyon mevcuttur. Yunanlar, savaşta bu mevcuttan 3.780 subay, 120.000 er, 75.900 tüfek, 2.768 makineli tüfek, 286 top, 3.800 hayvan 600 adet üç tonluk kamyon, 240 adet bir tonluk kamyon kullanmışlardır. Bunlar dışında 18 adet uçak ve bağımsız alaylara bağlı birlikler de söz konusudur.²⁰⁵

Sakarya Savaşı arifesinde Yunan Küçük Asya Ordusu, Ege ve Marmara sahillerinden Eskişehir'e kadar uzanan geniş coğrafyaya yayılmış bulunuyordu. Bu ordu, toplam dokuz tümendenden oluşan 1., 2. ve 3. Kolordular şeklinde tertiplenmiştir. Ayrıca orduda komutanlığına bağlı 4. ve 11. Piyade Tümenleri ile Bağımsız Piyade Tümeni, Süvari Tugayı, 9., 49., 18. ve 47. Bağımsız Piyade Alayları bulunmaktadır. Ordunun başkomutanlığını, uzun savaşların oluşturduğu psikolojik ağırlığı bertaraf edebilmek amacıyla Kral Konstantin bizzat üzerine almıştır. Genelkurmay Başkanı Korgeneral Victor Dusmanis'tir. Yunan Küçük Asya Ordusu'nun komutanı Korgeneral Papulas, kurmay başkanı Albay Pallis'tir. Yunan başkomutanlık karargâhı İzmir'de,

²⁰¹ Murat Köylü, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Yunan Lojistik Sisteminin Karşılaştırılması", **Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, S. 5, Temmuz 2016, s. 77-78.

²⁰² **ATBD**, Sayı 69, Belge No: 1503.

²⁰³ Erdem, a.g.t., s. 372, 374.

²⁰⁴ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 71.

²⁰⁵ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 71-72; **Türk İstiklâl Harbi**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1973, s. 4.

Küçük Asya Ordusu Komutanlığı'nın karagâhı ise Eskişehir'dedir. Komutanlığını Tümgeneral Aleksandros Kondilis'in üstlendiği 1. Yunan Kolordusu'na bağlı birlikler Eskişehir ve civarında konuşlandırılmıştır. 2. Kolordu'nun başında Tümgeneral Prens Vasipedos Andre bulunmakta, bu kolorduya bağlı birlikler ise Seyitgazi civarında mevzilenmişlerdir. Son olarak birlikleri Eskişehir Alpuköyü civarına yerleşmiş olan 3. Kolordu'nun başında ise Tümgeneral Georgios Polimenakos yer almaktadır.²⁰⁶

1921 Haziran'ında İngiliz askerî ateşesi, Yunan ordusunu “*çok daha etkin bir savaş makinesi*” olarak tanımlamış, kurmaylarının yetenekli ve disiplinli olduğunu belirtmiştir.²⁰⁷ Türk Genelkurmayı tarafından hazırlanan İstiklâl Harbi Serisi'nde ise Yunan ordusunun sevk ve idaresinde görülen problemlere işaret edecek şekilde komuta kademesiyle ilgili şu dikkat çekici tespitler yer almaktadır:

Küçük Asya Ordusu Komutanı Korgeneral Papulas, emekli bir general olup başına geçtiği orduyu yönetecek ve özellikle Anadolu işgali gibi önemli bir stratejik görevi kavrayacak, başarabilecek kudret ve nitelikte değildi. Karargâhtaki kurmay heyeti ve üst komutanlar arasında değerli subaylar vardı. Ancak bunlar da komutandaki bu noksanlığı gideremediler. Kolordu ve tümen komutanlarının çoğu harp tecrübelerinden yoksun olduğundan değişik silah ve silahlardan kurulu birlikleri, günün harp icaplarına uygun olarak sevk ve idare edecek nitelikte değildi. Stratejik hedefleri analiz edecek ve kıymetlendirecek kudret bir yana, modern taktik bilgileri de hazmetmiş komutanlar değillerdi. Aksine bu komutanların çoğu Birinci Dünya Harbi'nde çeşitli nedenlerle hizmet ve komuta dışı bırakılmış, şimdi ise sırf siyasî nüfuzlarıyla yeniden işbaşına getirilmiş kişilerdi. Yunan Küçük Asya Ordu Komutanlığı karargâhında hükümetin askerî temsilcisi ve komutan Papulas'ın danışmanı olarak bulunan General Krenefon Stratigos görevi itibarıyla sorumsuz olduğu hâlde harekâtın sevk ve idaresinde önemli bir rol oynamıştı.²⁰⁸

Verilen bilgiler haricinde esasında Yunan ordusunun en önemli zaaflarından biri, kökleri Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar giden Konstantinci ve Venizelosçu subaylar arasında yaşanan gerilimdir. 1920 yılının sonlarında, Kral Konstantin'in tahtına dönmesinden sonra ordu içinde tasfiyeye gidilmiş, Venizelosçu subaylar görevlerinden uzaklaştırılırken daha önce aynı siyasî gerekçelerle ordudan atılan subaylar etkin konumlara getirilmiştir. Bunun üzerine Venizelosçu subaylar arasında bir askerî darbe yapma yönünde hazırlıklar başlamış ve iki taraf arasındaki gerginlik tırmanarak devam etmiştir.²⁰⁹ Ordunun bu şekilde siyasete bulaşmış olması savaş gücünü oldukça olumsuz etkilemiştir. 1921 yılının ilk aylarında İstanbul'dan alınan haberlere göre Yunan ordusunun morali ve disiplini son derece bozulmuştur. Subaylar, eski askerlere güvenemedikleri gibi askerler, maceraperest hedefler peşinde savaşmanın lüzumsuzluğundan bıkmışlardır.²¹⁰

²⁰⁶ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 66-67.

²⁰⁷ Smith, a.g.e., s. 297.

²⁰⁸ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 70.

²⁰⁹ Smith, a.g.e., s. 270-274.

²¹⁰ “Yunan Ordusunun Hâlet-i Rûhiyesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (07.02.1921), s. 2.

İtalyan askerî temsilcisinin hazırlamış olduğu bir rapora göre, Sakarya Savaşı öncesinde İzmir ve çevresindeki jandarmalarla Aydın hattı üzerindeki küçük askerî müfrezelerin tamamı cepheye gönderilmiştir. Bölgede asayişin temini için Kıbrıs'tan toplanan yedi yüz bahriye askeri getirilmiş hatta papazların dahi silâhına alınacağı belirtilmiştir. Bu arada işgal bölgesindeki Rumlar da Anadolu seferinin bir felâkete dönüşmeden akıllıca hareket edilmesini tavsiye eden bir beyannameyi Yunanistan'a göndermişlerdir.²¹¹

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra Yunan tarafında görülen tereddütlü durumun beyhude olmadığı, Avrupa basınında yer alan bazı yorumlardan da anlaşılmaktadır. Yunan ileri taarruzuna karşı Türk ordusunun ve Ankara Hükümeti'nin savaş azminin kırılmadığı gazetelere yansıyan haberlerde dile getirilmiştir.²¹² Bu durum karşısında İngiliz ve Fransız basını başta olmak üzere Avrupa'da yayınlanan bazı gazeteler, Yunanların Ankara üzerine yeni bir saldırıya teşebbüs etmelerinin kendileri açısından büyük bir felâkete yol açacağı yorumlarında bulunmuşlardır.²¹³ Dış basından Türk kamuoyuna yansıyan yönleri ile Yunan ordusunun Ankara üzerine yürümek niyetinde olduğu anlaşılmış ve planlanan taarruzun sebepleri gazete sayfalarının haber başlıklarına yansımıştır.²¹⁴

1.3.1.3. Arazi Koşulları İkmâl Meselesi ve Yunan Taarruz Planı

Sakarya Savaşı'nın cereyan ettiği bölge, taarruz eden taraf için ciddi zorluklara, savunan taraf için ise bazı avantajlara sahiptir. Savaş sahası kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları, batıda İç Anadolu batı eşiği, güneyde Orta ve Batı Toros Dağları, doğuda ise Kızılırmak ile çevrelenmiştir. Bozdağ, Türkmen Dağı, Elmalı Dağı, İlbudak Dağı, Kocatepe, Sultan Dağları, Bulgar Dağı, Cihanbeyli Yaylası, Paşa Dağı, Kızılırmak ile Seyitgazi, Emirdağ, Çubuk, Ankara, Haymana ve Cihanbeyli ovaları bu bölge içinde kalan coğrafi mevkilerdir. Yaylalar ve yüksek ovalarla kaplı olan savaş alanı, çevresine göre yüksek ve az engebelerlidir. Yunan kuşatma kolunun güneyde takip ettiği güzergâh, yer yer çöl özellikleri gösteren bir tabiata sahiptir. Nitekim söz konusu bölgenin yazın sıcak ve kurak oluşu, engebeli araziyle birleşerek taarruz eden tarafın manevra kabiliyetini düşüren bir yapı sergilemektedir.²¹⁵

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde kazandığı başarıya rağmen Yunanlar, 24 Temmuz'da taarruza ara vermişlerdir. Yunan taarruzundaki duraksamada bu zor arazi şartlarının yanı sıra iki temel sebep bulunmaktadır. Birincisi, Türk ordusunun cephede teması keserek geri çekilmesidir.

²¹¹ ATBD, Sayı 68, Belge No: 1497; ATBD, Sayı 68, Belge No: 1500.

²¹² "Ankara Harbe Devam Kararı Verdi", *Peyâm-ı Sabah*, (01.08.1921), s. 1.

²¹³ "İngiliz Gazeteleri, Ankara'ya Yürümek Yunan Menâfi-i İktisâdiyesinden Değildir Diyorlar", *Peyâm-ı Sabah*, (01.08.1921), s. 1.

²¹⁴ "Ankara Üzerine Yürüyeceklerini Saklamıyorlar", *Tercümân-ı Hakikat*, (06.08.1921), s. 1.

²¹⁵ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 32-36.

Türk ordusuyla teması kaybeden Yunanlar, Türk kuvvetlerinin tam olarak nerede konuşlanacağını kestirememişlerdir. Yunan ordusunun durmasına sebep olan ikinci ve daha önemli sebep ise Ankara'ya kadar ulaştırılmak istenen taarruz için ikmâl hatlarının hazırlanması ve eksiklerin giderilmek istenmesidir. Yunan ordusu, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra bu gerekçelerle yaklaşık üç haftalık bir duraklama devresi geçirmiştir. Sakarya Savaşı öncesinde uzayan menzil hatları boyunca cephenin ileri noktalarının ikmâl ve iaşesinin temini, yaralıların nakli gibi konular, Yunan ordusu açısından en ciddi sorunlardır.²¹⁶ Bu sebeple Sakarya Savaşı'ndan önce Albay Sarıyanis ile Yarbay Spridonos, ikmâl meselesiyle ilgili araştırma yapmak üzere görevlendirilmişlerdir. Bunların hazırlamış olduğu raporda yüzde yirmilik bir farkla mevcut yolların yeterli olduğu ve tamir edilmesi koşuluyla demiryollarının da lojistiğe imkân vereceği belirtilmiştir.²¹⁷

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önce Türk akıncı müfrezesinin İlhanlar civarındaki Güney istasyonuna yaptığı bir baskında ele geçirilen belgeler, Yunanların Sakarya Savaşı'ndan önce cepheye yapmış olduğu sevkiyat hakkında önemli bilgiler vermektedir. Söz konusu belgeye göre Yunanlar, günlük olarak İzmir'den Uşak'a beş, Uşak'tan İzmir'e dört tren göndermiş ve 27 Haziran 1921'e kadar 29 askerî tren sevk etmişlerdir. Ayrıca verilen emirlerde bütün açık trenlerin İzmir'e gönderilmesi istenmiştir. Yunan ordusunun bu kapsamlı hazırlık süreci, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ile yetinilmeyeceği, cepheye top ve araba sevkine devam edileceği, dolayısıyla yeni bir taarruzun yakın olduğunu göstermektedir.²¹⁸

Sakarya Savaşı öncesinde Yunan erzak ve nakliye durumuyla ilgili olarak İngiliz belgelerinde ise şöyle bir tablo çizilmektedir:

Yunanlar erzaklarını büyük ölçüde yerelden tedarik etmektedirler. Kütahya fırınları günlük 35.000 ekmek çıkarmaktadır. İkmâl konusunda Eskişehir'deki demiryolu atölyelerine zarar verilmediği görülmektedir. Arifiye ve Bilecik arasındaki demiryolu köprülerini ve tünellerde oluşan hasarı tamir etmek için birkaç aya ihtiyaç olduğu öngörülmektedir. Mudanya'dan Kestel'e uzanan hafif bir demiryolu mevcuttur. Kestel'le Bilecik arası ise mekanik nakliye için uygun bir yolla yalnızca 40 mil uzaklıktadır. Bilecik'le Eskişehir arasındaki demiryolu zaten iyi çalışmaktadır. Yunanlar Eskişehir-Alpuköy ve Eskişehir-Kütahya hattının 13 Ağustos'a kadar çalışacağını ummakta, Eskişehir-Kütahya hattı için bu verilen tarihin iyimser olduğu düşünülmektedir. Tatmin edici düzeydeki erzak organizasyonu için şu üç hat kullanılmaktadır: 1. Bursa'dan Karaköy'e karadan, daha sonra demiryoluyla Eskişehir'e uzanan güzergâh.²¹⁹ 2. Gediz üzerinden Uşak-Kütahya arası karayolu çizgisi. 3. Altuntaş üzerinden Uşak-Kütahya arası demiryolu ve karayolu ağı.²²⁰

²¹⁶ Köylü, Türk-Yunan Lojistik Sisteminin Karşılaştırılması, s. 78.

²¹⁷ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 26.

²¹⁸ ATBD, Sayı 57, Belge No: 1305.

²¹⁹ Karaköy'den Eskişehir'e giden demiryolunun iyi çalıştığı ifade edilen raporda, Yunanların lojistik destek açısından sıkıntı yaşamamak için var gücü ile sistemli bir çalışma içerisinde oldukları belirtilmiştir. Bkz: NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 3.

²²⁰ NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 3.

Arazi koşullarının zorluğu ikmal ve iaşe bağlantılarının sağlanabilme tartışması, Yunan taarruz planını önemli kılan meselelerdi. Neredeyse birbiri ile bütünleşmiş olan bu süreç, ileri taarruzun ana gövdesini oluşturuyordu. Bu mesele yukarıda verildiği gibi İngiliz kabine belgelerine sunulan istihbarat raporlarında bile takip edilerek değerlendirilmiştir.

Yunan ordusunun Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde takip ettiği ana taarruz planı, Türk kuvvetlerini cepheden tespit edip asıl kuvvetlerle güney kanattan kuşatma yaparak tamamen imha etmek üzerine kurulmuştur.²²¹ Bu taarruz planı, Sakarya Savaşı'nda da aynen uygulanmak istenecektir.

Sakarya Savaşı'nda Yunan ordusu, öncelikle Türk ordusunu güney kanadından kuşatmak, bu mümkün olmadığında cepheyi Uzunbey-Haymana istikametinde yarmak üzerine kurulu bir taarruz planını hazırlamışlardır.²²² Yunan Küçük Asya Ordusu, her biri üçer tümendenden oluşan üç kolordudan oluşmaktadır. Yunan taarruz planına göre bu üç kolordudan biri olan 3. Kolordu, Porsuk Nehri'ni izleyerek devam eden Eskişehir-Ankara demiryolu hattını takip ederek Türk ordusunu cepheden oyalayacak ve Sakarya köprülerini ele geçirecektir. Bu sırada 1. ve 2. Kolordular ise Türk ordusunu sol kanadından kuşatmak üzere güneyden uzun bir yürüyüş gerçekleştirecek, Türk birlikleri kavrandıktan sonra kuzeye yönelerek Gök Nehri üzerinden saldırıya geçeceklerdir.²²³

Yunan taarruz planı kâğıt üzerinde makûl görünse de uygulaması hiç de kolay olmayacaktır. Bu konuda 2. Kolordu Komutanı Prens Andre, olumsuz görüşlerini hatıralarında şu şekilde kayda geçirmiştir:

Ordu Başkumandanlığı'nın hâkim fikri, düşmanın daha uzun müddet mevcut kalamayacağı ve Ankara üzerine yapılacak bir ileri hareketin bir askerî gezintiden ibaret olacağı merkezinde idi. Bu hareketin bütün tafsîlatı açıkça münakaşa ediliyordu ve Miralay Sarıyanis beyan ediyordu ki, kıtaatı iaşe etmek hususunda bazı mertebe güçlük olacaksa da kıtaat memlekette bulacakları iaşe mevaddı ile kendilerini iaşe etmek için tedbirler alacaklardır. Öyle bir memleket ki, köyleri birbirinden yedi sekiz saat ayrı ve ahalisinin de kendilerini bile beslemeğe kâfi gelecek şeyi yok!²²⁴

Prens Andre tarafından bu şekilde eleştirilen taarruz planı, 14 Ağustos 1921 tarihinde başlayan Yunan ilerleyişi ile uygulamaya konulmuştur. Yunan Başbakan Gunaris ise taarruz planı kapsamında Yunan ordusunun hedefini şu ifadelerle açıklamıştır:

Biz muayyen coğrafi noktaları işgal etmediği değil, fakat Yunan tümenlerinin bütün süratleri ile takip ettikleri düşman ordusunun enkazını dağıtmadığını istihdaf ediyoruz. Eğer iki ordunun müsademesi Ankara önünde vaki olur ve ordumuzun takip ettiği maksat hâsıl olursa, şüphesizdir ki Ankara'ya kadar gitmek mücbir bir zaruriyet

²²¹ Erdem, a.g.t., s. 386.

²²² TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 3.

²²³ Smith, a.g.e., s. 328.

²²⁴ Prens Andre, a.g.e., s. 77.

olmayacaktır. Aksi takdirde Kemalist hükümet merkezini işgal edeceğiz. Bir tarih tayin etmek güçtür fakat askeri vazifenin ikmal edilmesi için bir ayın kâfi geleceği tahmin edilebilir. Yaptığımız himmetler öyle bir netice verecektir ki ordumuzun büyük bir kısmını terhis ederek mevcudiyetini yalnız 50.000 kişiye indirmenin mümkün olacağına katiyetle emin olunabilir.²²⁵

Sakarya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği 28 Ağustos 1921'de Tevhid-i Efkâr gazetesi, Yunan taarruzunun genel stratejisi ve o güne kadarki uygulamaları hakkında detaylı bir haber yayınlamıştır. Bu haberde verilen bilgiler, Yunan taarruzunun yukarıda ifade edilen ana plana uygun bir biçimde yürütüldüğünü göstermektedir. Yunan komuta kademesinin düşüncesi Ankara üzerine yapılacak taarruz planının bir kuşatma şeklinde ilerlemesi ve Türk ordusunun çembere alınarak imha edilmesidir. İkdam gazetesi Yunan taarruz planını bu şekliyle dile getirirken isabetli bir analizde bulunmuştur.²²⁶

Esasında kamuoyunun genel olarak savaş öncesi hazırlık safhasında aktardığı bilgiler tahmini olmakla birlikte, bazen dış basın bazende askeri yetkililerle yapılan mülakatlar üzerinden servis edilmiştir. Bu bakımdan Türk ve Yunan ordularının savaş planları detaylı bir şekilde basında yer bulmuştur. Özellikle 14 Ağustos 1921 tarihinde Yunan ordusunun Sakarya boylarına doğru ilerlemesi ile bu haberlerin sıklaştığı görülmektedir.²²⁷

1.3.2. Türk Hükümeti'nin Hazırlıkları

1.3.2.1. Başkomutanlık Kanunu ve Komuta Kademesindeki Değişiklikler

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonucunda stratejik bir hamle ile Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesi, kamuoyunda büyük bir endişe ve moral bozukluğuna, Büyük Millet Meclisi içinde de tartışmalara yol açmıştır. Fevzi Paşa, 23 Temmuz 1921'de yapılan gizli oturumda ordunun düzenli ve bilinçli biçimde geri çekildiğini, menzil hatları uzayan ve ağırlık merkezinden uzaklaşan Yunan ordusuyla uygun görülen bir yer ve zamanda meydan muharebesine girişileceğini açıklamıştır. Ayrıca önemli bir tedbir olarak hükümetin, meclisi Kayseri'ye taşıma kararında

²²⁵ Yunan Savaş Bakanı Theotokis ise; “Hedefimiz Ankara’yı zaptetmektir. Fakat orada yerleşmek için değil, fakat Avrupa mukarreratını saymayacak olan Kemal Paşa vesair asilerin istikbaldeki tecavüzlerinden kendimizi koruyacak teminatı, Kemal Paşa’nın hükümet merkezinde almak için. Yunanistan’ın metalibine gelince bunu yapmağa mecbur olduğumuz paraca ve insanca fedakârlıkları nazarı itibara alarak Türkiye ile akdedeceğimiz Sevr Muahedesi’nin yerine kaim olacak yeni bir sulh muahedesi ile temin edeceğiz” ifadeleri ile Ankara seferinin Yunanistan nezdindeki sebeplerini açıklamaya çalışmıştır. Bkz: Emile Bujak, **1918-1922 Yunan Ordusunun Seferleri**, Çev. İbrahim Kemal, Askeri Matbaa, İstanbul, 1939, s. 218-219.

²²⁶ “Arslanlar Gibi Döğüşen Bahadır Ordumuz Zafer Arefesinde”, **Tevhid-i Efkâr**, (28.08.1921), s. 1.

²²⁷ Tebliğ-i Resmî”, 19 Ağustos 337”, **Açıksöz**, 20.08.1921), s.1; “Resmî Tebliğ”, **Anadolu’da Yenigün**, (11.08.1921), s. 2.

olduğunu söylemiştir. Ancak bu kararın bir panik havasına yol açması istenmemiş, bu sebeple ordunun savaş gücünü koruduğu kamuoyuna gösterilmeye çalışılmıştır.²²⁸

Açıksöz, imzasız köşe yazısında Fevzi Paşa'nın açıklamalarını destekleyen değerlendirmelerde bulunmuş, Yunanların taarruzlarını niçin durdurduklarının bu açıklamayla anlaşıldığını vurgulamış ve şu iddiada bulunmuştur: "*Vaziyete hâkim olmayı elden kaçıran düşman şimdi ne yapacağını değil, kendisine ne yapılacağını düşünüyor.*"²²⁹ Aynı yorumu eski Yunan savaş bakanlarından Lapontonis de Atina gazetelerine verdiği röportajda dile getirmiştir.²³⁰

Fevzi Paşa'nın gündeme getirdiği meclisin Kayseri'ye nakli konusu ciddi tartışmalara yol açmıştır. Bu konu hakkında söz alan Erzurum Mebusu Mustafa Durak Bey, böyle bir kararın hem ordu hem de halk üzerinde çok olumsuz etkiler doğuracağını ve bir panik havası yaratacağını belirtmiştir. Gerekirse hükümetin Kayseri'ye taşınmasını, halkın da bu konuda serbest hareket etmesine izin verilmesini isteyen Durak Bey, meclisin son ana kadar Ankara'daki çalışmalarına devam etmesini söylemiş ve konuşmasına şunları eklemiştir:

[...] Millet bizi kemâl-i ciddiyetle takip ediyor. Millet yüzümüze bakıyor. Eğer bizde bir heyecan ve telâş görürse herkesin kuvve-i mâneviyesi gâib olur. Millete biz heyecan vermeyelim, metin olalım, ölürsek ölürüz. Yedi senenin içinde milyonlarca insanlar telef ettik, biz o milyonlarca insanlardan büyük değiliz. Biz de feda olalım.²³¹

Fevzi Paşa'nın açıklamaları meclisteki tedirginliği ortadan kaldıramamış, muhalefeti teskin edememiştir. Bu sebeple meclisin cepheye acilen bir heyet göndermesi, Ankara'nın savunulması için şimdiden hazırlık yapılması ve muhtemel riskler karşısında meclisin Kayseri'ye nakli konusunun ertelenmesi kararlaştırılmıştır. Alınan kararlara uygun biçimde meclis, 24 Temmuz 1921'de cepheye bir heyet göndermiştir. Söz konusu heyet cephedeki incelemelerini tamamlayıp döndükten sonra olağanüstü tedbirler alınması gerektiği anlaşılmıştır.²³²

Türk Hükümeti'nin Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin neticeleri hususu ile yaşadığı tedirginlik ve bu doğrultudaki Yunan tehdidine karşı meclisi ve önemli evrakları Kayseri'ye taşıma düşüncelerini İngiliz The Guardian gazetesi yakından takip ederek kamuoyuna servis etmiştir. Gazete, "Türkler Ankara'yı Terketmeye Hazır" başlığı ile yayınladığı haberde Türk ordusunun

²²⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s. 102. Ayrıca bkz: **ATBD**, Sayı 95, Belge No: 2523; "Fevzi Paşa Hazretlerinin Beyânâtı", **Açıksöz**, (01.08.921), s. 1.

²²⁹ "Muharebe-i Kat'iy", **Açıksöz**, (01.08.921), s. 1.

²³⁰ "Yunan Harbiye Nâzırlarından Lapontonis'in Mütâlâat-ı Askeriyesi", **Açıksöz**, (06.08.1921), s. 1.

²³¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s. 103.

²³² Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, Tan Matbaası, İstanbul, 1961, s. 235-236; **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 18. İngiliz istihbarat raporlarına göre, Türk Hükümeti meclisin bir bölümünü Kayseri'ye taşımıştır. Gerek duyulduğunda ise kalan kısmı da taşınacaktır. Bkz: NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 5.

etkili bir direniş sergilemeyeceğini ve adeta Ankara'yı Yunan ordusuna bırakabileceğini iddia etmiştir.²³³

The Pall Mall And Globe gazetesi ise 12 Ağustos 1921'de yayınladığı haberde, "Türkler Ankara'yı Boşaltmanın Eşiğinde" başlığı ile meseleye yaklaşıyor; Türk ordusunun Sakarya Nehri boyunca bir direniş gösteremeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca haberin detayında, Türklerin yeni karargâhlarını nereye kuracağı konusunda çeşitli görüşlerin olduğu, Yunanların iletişim hattının da bu kadar uzamasının kendilerine dezavantaj yaratabileceği dile getirilmiştir.²³⁴

Dış basında yer alan meclisin farklı bir vilayete taşınması meselesi Türk kamuoyunda çok detaylıca dile getirilmemiştir. Halkın motivasyonunu kırıcı bir durum olması ve meselenin meclis içinde tartışılması dolayısıyla basında bu tür haberler her ne kadar dile getirilmese de bazı gazeteler yabancı basın organları aracılığıyla kısa bir bilgi paylaşımında bulunmuştur. Örneğin İkdâm, ismini vermediği bir İngiliz gazetesinin bu konudaki iddiasını haberleştirmiş, Açıksöz ise Fevzi Paşa'nın beyanatını yayınladığı nüshasında bu konuya değinmiştir.²³⁵ Ancak bu süreçte Türk kamuoyunun odaklandığı en önemli nokta Türk ordusunun Yunan ordusunu istediği yere çekerek yıpratacağı ve imha edeceği yönündedir.²³⁶

Ordunun Sakarya Nehri doğusuna çekilmesinin tamamlandığı ve muharebelerin durduğu günlerde cepheye giden Mustafa Kemal Paşa, 1 Ağustos 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta bir durum değerlendirmesi yapmıştır. Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Yunan ordusuna 20 binden fazla kayıp verdiren ordunun Eskişehir'in doğusundaki mevzilerine yerleştiğini belirten Mustafa Kemal Paşa, zamanı geldiğinde kesin sonuçlu muharebenin icra edileceğini söylemiştir. Bunun için en önemli husus, bütün milletin topyekûn bir mücadele bilinciyle orduyu madden ve mânen desteklemesidir. Bu maksatla cephedeki asker ve subaylar ile şehit ailelerinin her türlü ihtiyaçlarının giderilmesi ve bakaya durumdaki kişilerin bir an önce silâh altına alınması gerekmektedir.²³⁷ Benzer bir uyarıyı Garb Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, 3 Ağustos 1921 tarihinde mülkî makamlara gönderdiği bir tamimle yapmıştır.²³⁸

²³³ Haberin orijinal yazısında tam olarak şu ifadeler yer almaktadır: "Kemalist hükümet arşiv, depo ve cihazlarını Kayseri'ye taşıyor. Türklerin Ankara'nın batısında son bir direniş sergilemeleri olası görünmüyor. Kemal'in orduyu olabildiğince koruma, kayıpları engelleme gibi bir stratejisi var. Mustafa Kemal'in Sivas'a değil de Kayseri'ye taşınma tercihinin sebebi, Kayseri'nin kıydan daha uzak olması. Yalnız bu strateji her ne kadar iyi görünse de halkın morali üzerinde kötü bir havaya yol açmış durumda. Yunanların hava bombardımanları da panik havası yaratıyor. Ancak yönetim ulusalcıların nihai zaferinden umutlu ve Bolşeviklerin yardım teklifi şu aşamada kibarca reddedildi. Kemal işler daha kötüye giderse teklifi düşünebileceğini ifade etti." Bkz: "Türkler Ankara'yı Terketmeye Hazır", **The Guardian**, (08.08.1921), s. 5.

²³⁴ "Türkler Ankara'yı Boşaltmanın Eşiğinde", **The Pall Mall And Globe**, (12.08.1921), s. 1.

²³⁵ "Ankara Büyük Muharebeden Evvel Tahliye Edilecektir", **İkdâm**, (31.07.1921), s. 1; "Fevzi Paşa Hazretlerinin Beyânâtı", **Açıksöz**, (01.08.1921), s. 1.

²³⁶ "Eskişehir'den Sonra Vaziyet-i Harbiyeye Bir Nazar", **Tevhid-i Efkâr**, (27.07.1921), s. 1.

²³⁷ **ATBD**, Sayı 57, Belge No: 1310.

²³⁸ **ATBD**, Sayı 69, Belge No: 1504.

2 ve 4 Ağustos'ta mecliste yapılan gizli oturumlarda askerî durum tekrar ele alınmıştır. Bu toplantılarda Fevzi Paşa ve Mustafa Kemal Paşa'dan gelen teskin edici açıklamalara rağmen meclisteki muhalif milletvekilleri, “*Ordu nereye gidiyor, millet nereye götürülüyor*” diyerek gelinen feci noktanın esas sorumlusunun, yani Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun başına geçmesini, başkumandanlığı üzerine almasını istemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun başına geçmesini isteyenlerin büyük bir kısmı, ona gerçekten inanıp güvenen kişilerdir. Ancak meclisteki muhalif milletvekilleri, geri çekilmenin sorumlusunun Mustafa Kemal Paşa olduğunu düşündükleri için bu fikri ileri sürmüşlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan olmasıyla, alınacak olası bir yenilginin sorumluluğunun da ona yükleneceği düşünülmüştür.²³⁹ Meclisteki bu tablo Nutuk'ta şöyle tasvir edilmektedir:

Bu teklifte bulunanları ikiye, hatta üçe ayırmalıyım: Beni ordunun başında fillî vazifeye davet edenlerin bir kısmı artık ordunun tamamıyla mağlup olduğuna, vaziyetin iadesine imkân kalmadığına, binaenaleyh millî davamızı kaybettiğimize hüküm vermişler. Bu sebeple duydukları hiddeti benim üzerimde teskin etmek istiyorlar... Ordunun başına geçmemi isteyenlerden ikinci kısım, ekseriyetle bana itimat besleyenlerdir. Samimi olarak bu vazifeyi arzu ediyorlar ve ben ordunun başına geçersen vaziyeti düzelterceğimi umuyorlar.²⁴⁰

Netice itibariyle 5 Ağustos 1921 tarihli gizli oturumda, bu konuda bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından mecliste verilen önerge görüşülmüştür. Söz konusu önergede yer alan başkumandan sıfatı ile meclis yetkilerinin başkumandana devri maddeleri eleştiri konusu olmuştur.²⁴¹ Başkumandanlık Kanunu mecliste önce gizli oturumda oylanmış, 13 ret oyuna karşılık 169 oyla kabul edilmiştir. Aynı gün yapılan açık oturumda kanun teklifi tekrar okunarak yeniden oylama yapılmıştır. Kanun, açık oturumda tartışmasız bir biçimde yapılan oylama sonucunda mecliste bulunan 184 üyenin oybirliğiyle kabul edilmiştir. Bu durum, meclis içindeki tartışmalara rağmen ülke geleceğiyle ilgili kritik bir oylamada millete ve tüm dünyaya birlik mesajı verilme istenmesinin bir sonucudur. Kabul edilen kanunla Mustafa Kemal Paşa'nın orduyla ilgili vereceği her türlü emrin, üç ay boyunca kanun niteliği taşıması sağlanmıştır.²⁴²

²³⁹ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 19-20.

²⁴⁰ **Nutuk**, C. 2, s. 814. Aynı ifadeler için ayrıca bkz: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Vatan Yolunda**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 142-143.

²⁴¹ Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 261-265.

²⁴² Başkomutanlık Kanunu ile ilgili meclis görüşmeleri ve kanunun kabulü için bkz: TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s. 164-168; Metel, a.g.e., s. 368-369; Saime Yüceer, “Sakarya Zaferine Giden Yolda Önemli Bir Devrim: Mustafa Kemal Paşa'ya “Başkomutan” Unvanının Verilmesi”, **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, (Haz. Hakan Uzun, Necdet Aysal), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2012, s. 103-134; Gothard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 158; Demirel, a.g.e., s. 265.

Başkumandanlık Kanunu'nun kabulü, ilk olarak Açıksöz gazetesinin 5 Ağustos tarihli haberinde duyurulmuştur.²⁴³ Kabul edilen Kanun metni, belirtilen gazete içeriğinde şu şekilde yayınlanmıştır:

Madde 1- Millet ve memleketin mukadderatına bilfiil vâzı'û'l-yed-i yegâne kuvvet-i âliye olan ve âzâsından her birinin Kanun-ı Esâsî ve Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'yla hukuk ve masuniyet-i teşri'iyesi tabiatıyla mahfuz bulunan ve şahsiyet-i mâneviyesi başkumandanlığı hâiz olan Türkiye Büyük Millet Meclisi kuyûd-ı âtiye ile başkumandanlık vazife-i fiiliyesine kendi reisi Mustafa Kemal Paşa'yı memur etmiştir.

Madde 2- Başkumandanlık ordunun maddî ve mânevî kuvvetini azamî surette tezyid ve sevk-i idaresini bir kat daha tersin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin buna müteallik salâhiyetini Meclis nâmına fiilen isti'mâle mezundur.

Madde 3- Müşârünileyhe bâlâdaki mevâd ile mevdû' sıfat ve salâhiyet üç ay müddetle mukayyedir. Meclis lüzum gördüğü takdirde bu müddetin iktizasından evvel dahi bu sıfat ve salâhiyeti ref' edebilir.

Madde 4- İşbu kanun tarih-i neşrinden mer'î'ül-icrâdır.

Madde 5- Kanunun icrasına Türkiye Büyük Millet Meclisi memurdur.²⁴⁴

Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlık Kanunu'nun kabulünden sonra mecliste bir teşekkür konuşması yapmıştır.²⁴⁵ Buna karşılık meclisin en yaşlı üyesi olan Şeref Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben, *"Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, milletin senin omuzlarına yüklediği bu muazzam gücü bu zafer ilmini, bu milletin al bayrağını daha ilerilere götüreceksin. Bugün İzmir'de, Edirne'de, Balıkesir'de düşman elinde inleyen biçarelerin namusunu, ırzını, bu milletin azim ve imanı ve Allah'ın inayetiyle sen kurtaracaksın ve nâmin tarihi altın harflerle geçecektir."* şeklinde bir konuşma yapmıştır.²⁴⁶ Peyâm-ı Sabah gazetesi, ilgi çekici biçimde Şeref Bey'in bu konuşmasıyla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamalarını haberleştirmiştir. Söz konusu habere göre Mustafa Kemal Paşa şunları söylemiştir: *"Allah'ın lütfu, hiç şüphesiz Allah'ın kâbesini, Allah'ın zaferini ve Allah'ın kitabını muhafaza eden Türk milletiyle beraberdir."*²⁴⁷

Ertesi gün orduya ve millete hitaben bir beyanname yayınlayan Mustafa Kemal Paşa, kendisine güvenerek verilen başkumandanlık vazifesi ve bugüne kadarki üstün mücadelesi için orduya teşekkür etmiştir. Yunanların bütün ordularını Anadolu'ya sevketmelerine rağmen

²⁴³ "Başkumandan'ın 5 Ağustos Tarihli Orduya ve Millete Yolladığı Beyanname", **Açıksöz**, (05.08.1921), s. 1. Konuyla ilgili diğer gazetelerin haberleri için bkz: "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Kahraman Ordularımızın Başkumandanlığını Deruhte Buyurmuşlardır", **Anadolu'da Yenigün**, (06.08.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Başkumandan", **İstikbâl**, (07.08.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Başkumandan", **Tevhid-i Efkâr**, (09.08.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Başkumandan", **İleri**, (09.08.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa'nın Mühim Bir Nutku", **Peyâm-ı Sabah**, (09.08.1921), s. 1.

²⁴⁴ "Başkumandanlık Hakkındaki Kanun", **Peyâm-ı Sabah**, (10.08.1921), s. 1; "Başkumandanlık", **Açıksöz**, (06.08.1921), s. 1. Belirtilen kanun layihası için ayrıca bkz: **Düştur**, 3. Tertip, 2. Cilt, Matba-i Osmaniye, İstanbul, 1330, s.133.

²⁴⁵ "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Meclis-i Millî'de İrâd Buyurdıkları Nutuk", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.08.1921), s. 1; "Millet Meclisi'nde Mühim Bir Celse", **Tevhid-i Efkâr**, (09.08.1921), s. 1. Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık Kanunu vesilesiyle mecliste yaptığı konuşmanın detayı için bkz: Metel, a.g.e., s 369.

²⁴⁶ "Millet Meclisi'nde Mühim Bir Celse", **Tevhid-i Efkâr**, (09.08.1921), s. 1; "Millet Meclisi'nde Vatanperverâne Tezâhürat", **Vakit**, (09.08.1921), s. 1.

²⁴⁷ "Mustafa Kemal Paşa'nın Mühim Bir Nutku", **Peyâm-ı Sabah**, (09.08.1921), s. 1. Ayrıca bkz: "Başkumandanımız", **Açıksöz**, (07.08.1921), s. 1.

istediklerini elde edemediklerini vurgulamış, hedeflerinin Yunan ordusunu tamamen yok etmek olduğunu ve bunun için gerekli bütün tedbirlerin kararlı bir biçimde alınacağını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu beyannamesi gazetelere şöyle yansımıştır:

Büyük muharebeden çıktığımız en zayıf zamanımızda tek mil memleketi çiğnemek ve bütün ahaliyi mahvetmek için üzerimize hücum eden düşmanlara karşı milletçe birleştik ve pek kıymetli ordular vücuda getirdik. Muhtelif ve müteaddid cephelerde emsalsiz fedakârlıklarla hukuk-ı milleti müdafaa eden ve İnönü'de Yunanistan'ın istilâ ordularını iki defa tepeleyen bu millî ordumuz o kadar yüksek bir azim ve iman ile muharebe ettiler ki, düşmanlar yalnız Garb Cephemizdeki ordumuza karşı kralları başta olduğu hâlde tek mil Yunan ordusunu Anadolu'ya getirmeye mecbur oldular. Garb Cephesi'nde vukûa gelen son muhârebâtta bu düşman ordusunu pek mahuf zâyîata dūçar ettikten sonra ordumuzun cevher-i aslîsinden hiçbir şey zâyî etmeden bugünkü vaziyeti aldı. Bugün düşman ordusu menâbi-i asliyesinden ve üssü'l-harekesinden uzaklaşmış bir vaziyette karşımızdadır. Bütün mezâyâ-yı kahramânâne ve evsâf-ı âliyesini en mühim muharebe meydanlarında tanıdığım ordumuzun müdir ve yüksek kumanda heyetiyle fedakâr zâbitânına ve kahraman efradına ve cedlerimizden mütevâris hasâil-i mümtâze ile mütemâyiz bilumum efrâd-ı millete hitap ediyorum: Mukadderât-ı millete vâziü'l-yed bulunan Büyük Millet Meclisi bugün beni ordunun temin-i muvaffakiyetini kâfil bütün tedâbirde salâhiyet-i kâmile ile mücehhez kılarak meclis riyasetinden başka bütün ordular başkumandanlığına memur eyledi. Sizlere bu beyannameyi yazdığım dakikadan itibaren inâyet-i Sübhâniye'ye istinaden ve müftehiren bu büyük ve şerefli vazifeyi ifâya başlamış bulunuyorum. Bana bu vazifeyi tevdi etmiş olan meclisin ve o mecliste temessül eden milletin irâde-i kat'îyesi tarz-ı hareketimin mihrâkını teşkil edecektir. Hiçbir sebep ve suretle tâdilîne imkân olmayan bu irâde-i kat'îye behemehâl düşman ordusunu imhâ etmek ve bütün Yunanistan'ın kuvve-i müsellahasından mürekkep olan bu orduyu ana yurdumuzun harîm-i ismetinde boğarak nâil-i halâs ve istiklâl olmaktadır. Memleket ve milletin maddî ve mânevî bütün kuvvetlerini bu neticenin istihsâlî tarikine sevk ve imâle için hiçbir tedbir ve teşebbüste müsamaha edilmeyecek ve ne zemin ve zaman ile ne de vatan mefhumu karşısında teferruattan ibaret kalan mülâhazât-ı sâire ile mukayyed olmayarak düşman ordusunun imhasından ibaret olan bu tek gayenin istihsâlî için muktezî her şey yapılacaktır. Tevfik Allah'tandır. Bu beyannamenin ta neferlere kadar bilumum ordu mensûbîni ile bütün memurin ve tabakat-ı ahaliye tebliğini rica ederim.²⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan seçilmesinden sonra İsmet Paşa kendisine bir tebrik telgrafi göndermiştir. Yine aynı günlerde farklı kişi ve kurumlar tarafından da Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik eden telgraflar çekilmiş, bu telgraflar gazetelere haber olarak yansımıştır.²⁴⁹ Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan olması halk tarafından sevinç gösterileriyle

²⁴⁸ **ATTB**, s. 412-413; **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, (Haz. Zekâi Güner, Orhan Kabataş), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 23-24; "Başkumandanımızın Ordu ve Millete Beyannamesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.08.1921), s. 1; "Orduya ve Millete Beyanname", **Açıksöz**, (08.08.1921), s. 1; "Başkumandanımız Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Beyannamesi" **Anadolu'da Yenigün**, (07.08.1921), s. 1; "Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın Beyannameleri", **İstikbâl**, (09.08.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Diyor ki: Gayenin İstihsâlî İçin Herşey Yapılacaktır", **İkdam**, (10.08.1921); "Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Orduya ve Millete Beyannamesi", **Vakit**, (10.08.1921), s. 1.

²⁴⁹ "Cephelerden Gelen Tebrik Telgrafnameleri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (09.08.1921), s. 1; "Zafer İçin Her Şey", **Anadolu'da Yenigün**, (09.08.1921), s. 1.

karşılanmıştır.²⁵⁰ Ordu kademelerinden gelen tebrik mesajlarına karşı Mustafa Kemal Paşa, bunlara cevap olmak üzere Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne şu telgrafı göndermiştir:

Büyük Millet Meclisi'nin uhde-i âcizâneme tevdî buyurduğu Başkumandanlık vazifesinden dolayı vârid olan tebrikat münasebetiyle izhar buyurulmuş olan teveccüh-i umûminin minnettariyım. Allah'ın inâytine ve Peygamber'in rûhâniyetine sığınarak ehemmiyetini tamamıyla müdrik bulunduğum hizmet-i mevduayı deruhte eder iken aynı zamanda işbu itimâda da istinâd eylemişdim. Bütün ordu mensûbînine, bilcümle memurîne ve her ferd-i millete ayrı ayrı teşekkür ederim. Milletın ve ordunun bu azim ve iman ve kahramanlığı ile adalet-i zülcelâlin hudûd-ı milliyemiz dâhilinde istiklâl-i tam temininden ibaret gâye-i meşrûamıza mutkalâ îsâl eyleyeceğine itimadım lâyetezelzâldır.²⁵¹

Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan olmasına paralel biçimde ordu kademelerinde de bazı değişikliklere gidilmiştir. İsmet Paşa, Batı Cephesi Kumandanlığı ile birlikte yürüttüğü Genelkurmay Başkanlığı görevini bırakmıştır. Bu göreve Fevzi Paşa getirilmiş, Millî Savunma Bakanlığı ise Refet Paşa'ya verilmiştir.²⁵² Başkumandanlık Kanunu'nun kabulünden sonra yine Başkumandanlık'a bağlı bir askerî özel kalem kurulmuştur. Söz konusu birimde Mirliya Kâzım Paşa, Kurmay Miralay Mehmet Arif Bey, Kurmay Yüzbaşı Faruk Bey ve Piyade Yüzbaşı Hilmi Bey görev almıştır.²⁵³ Bu birim, Sakarya zaferinin kazanıldığı 13 Eylül 1921 tarihinde, işlerin daha hızlı bir biçimde yürütülmesi için Başkumandan'ın Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'yle bizzat temasta bulunacağı düşüncesiyle lâğvedilmiştir.²⁵⁴

Başkumandanlık Kanunu'nun kabulüyle ilgili değerlendirmelerde öne çıkan husus, olağanüstü şartların yaşandığı bir dönemde hızlı ve isabetli karar alma zorunluluğu karşısında böyle bir mekanizmanın zaruret olduğudur. Konuyla ilgili İkdâm gazetesi, Mustafa Kemal Paşa'nın geniş bir programa sahip olduğunu ve onun sahip olduğu askerî kabiliyetlerin, ordu üzerinde çok olumlu etki yaratacağını yazmıştır.²⁵⁵ Tercümân-ı Hakikat'e göre de Anadolu, ordunun başına geniş yetkilere sahip bir başkumandan tayin ederek zafere doğru büyük bir adım atmıştır. Gazete, başkumandanlığın savaş sahasındaki fonksiyonunu şu cümle ile vurgulamıştır: *"Harekâtın sevk ve idaresinde münhasıran başkumandanlığın mesul olması, şu fâideyi müstelzimdir ki muhtelif*

²⁵⁰ "Vilâyetlerde Tezâhürât", **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.08.1921), s. 1.

²⁵¹ **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1620; **ATBD**, Sayı 79, Belge No: 1750.

²⁵² "Refet Paşa Hazretleri Müdafaa-i Milliye Vekili", **Anadolu'da Yenigün**, (06.08.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Başkumandan İntihâb Edildi", **Vakit**, (09.08.1921), s. 1; "Ankara Heyet-i Vekile Riyâseti", **Peyâm-ı Sabah**, (10.08.1921), s. 1; Jaeschke, a.g.e., s. 158.

²⁵³ "Anadolu Ordusunun Umûmî Başkumandanı", **İkdâm**, (10.08.1921), s. 1; "Başkumandanımızın Ordu ve Millete Beyânâtı", **İleri**, (10.08.1921), s. 1; "Müdâfaa-i Milliye Vekili Refet Paşa Hazretlerinin Tamimi", **Açıksöz**, (11.08.1921), s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Başkumandan İntihâb Edildi", **Vakit**, (09.08.1921), s. 1; "Orduya ve Millete Beyanname", **Tercümân-ı Hakikat**, (09.08.1921), s. 1. Ayrıca bkz: Mehmed Arif Bey, **Anadolu İnkılâbı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)**, (Haz. Bülent Demirbaş), Arba Yayınları, İstanbul, 1987, s. 77.

²⁵⁴ **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1623.

²⁵⁵ "Geniş Bir Program ve Son Zafere İtimad", **İkdâm**, (11.08.1921), s. 1. Benzer bir yorum için bkz: "Başkumandanlık İhdâsındaki Ehemmiyet", **Tevhid-i Efkâr**, (13.08.1921), s. 1.

cephelerde müstakilen icrâ-yı harekât eden ordu kumandanları arasında zuhuru tabî olan içtihad ve nokta-i nazar farklarının uzun muhâberât ile telifine lüzum kalmamasıdır."²⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık görevine tevdi edilmesi ve sonrasındaki ordu kademelerinde yaptığı değişiklikler, The New York Times gazetesi tarafından da haber yapılarak "Kemal Komutayı Aldı Eskişehir'i Kaybeden İsmet Paşa İstifa Etti" manşetiyle aktarılmıştır. Bu bilgi ilgili gazete tarafından bir değerlendirme metni ile birlikte yayınlanmıştır.²⁵⁷

Başkumandanlık Kanunu'nun kabulünden sonra Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa'yla birlikte Polatlı'da bulunan karargâha gitmiş ve birlikleri denetlemiştir. 12 Ağustos günü bineceği atın ürkmesi sonucu düşmüştür. Bu olaydan sonra Ankara'ya dönen Mustafa Kemal Paşa'nın, yapılan muayeneden sonra bir kaburga kemiğinin kırıldığı tespit edilmiştir. Ancak Başkumandan, buna rağmen ertesi gün tekrar cephe hattına gitmek üzere Ankara'dan ayrılmıştır.²⁵⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutan olması sonrasında, yetkisini kullanarak yaklaşan Yunan tarruzu ile ilgili topyekûn mücadeleyi ifade eden ve bizatihi Türk milletini savaşa ortak etmeyi amaçlayan Tekâlif-i Milliye Emirleri adı altında bir kanun üzerinde çalıştığını biliyoruz. Söz konusu kanunun detayı ve kamuoyuna yansımalarını üçüncü bölümde incelemeye çalışacağız.

1.3.2.2. Türk Ordusunun Durumu ve Alınan Tedbirler

Ankara, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde alınan yenilgi ve daha sonra ordunun Sakarya Nehri boyunca doğuya doğru geri çekilmesiyle birlikte bir takım askeri gereklilikleri yerine getirmek için taktiksel çalışmalar yapmanın zarureti anlamış ve bu doğrultuda birtakım önlemler almıştır. Her ne kadar yıpranmış bir Yunan ordusunun ciddi bir hazırlık yapmadan ileri bir taarruza devam edebilmesi ön görülmemekle beraber yinede yapılan değerlendirmeler neticesinde Türk ordusunun Sakarya Nehri boyunca önemli geçiş noktalarını tutması kararlaştırılmıştır.

Türk komuta kademesinin yaptığı değerlendirme sonrasında, 3. Grup, Engürü suyu ile Beylikköprü'nün güneyine yerleştirilmiştir. 2. Grup, Tekeköyü ve İler-Katrancı hattını savunacaktır. 1. Grup, Mihaliççık-Beypazarı yoluyla Engürü suyu arasındaki yolları ve Sakarya geçitlerini keşfetmekle görevlendirilmiştir. 4. Grup, Polatlı'nın güneyindeki Sivri bölgesinde ihtiyat kuvveti olacaktır. Yunan ileri taarruzu başladığında, Sakarya hattının batısına yakın yerlerde bir emniyet perdesi kurulması, bunun için 3. ve 12. Grupların Sazılar-Boyalıca-Kavuncu Ovası-Ayvalı-Baba-Kabak hattına, 4. Grubun ise İler-Katrancı hattına ileri birlikler sürmesi planlanmıştır.²⁵⁹

²⁵⁶ "Başkumandanlık İhdâsındaki Fevâid", **Tercümân-ı Hakikat**, (11.08.1921), s. 2.

²⁵⁷ "Kemal Komutayı Aldı, Eskişehir'i Kaybeden İsmet Paşa İstifa Etti", **The New York Times**, (09.08.1921), s. 3.

²⁵⁸ Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, 3, s. 627; **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1621; **ATBD**, Sayı 79, Belge No: 1751.

²⁵⁹ **ATBD**, Sayı 95, Belge No: 2527.

Mustafa Kemal Paşa, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra cepheye giderek ordu birliklerinin durumunu incelemiş ve meclise bir bilgilendirme telgrafi çekmişti.²⁶⁰ Daha sonra TBMM de durumu yerinde incelemek üzere sekiz kişilik bir heyeti cephe hattına göndermiştir. Bu heyetin yapmış olduğu incelemelerden sonra meclise sunmuş olduğu raporda ciddi eleştiriler söz konusudur. Nitekim yine bu rapor doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığa getirilmesinin önü açılmıştır. Söz konusu raporda görülen ve mecliste tartışmalara yol açan bu eleştiriler, gazeteler tarafından kamuoyuna yansıtılmamıştır. Tam tersine, meclis heyetinin yaralı askerleri ziyaret ettikleri, ordunun bütün kumandan ve neferlerinin moralinin yüksek görüldüğü ve zafer için özveriyle çalışmaya devam ettikleri dile getirilmiştir.²⁶¹

Mecliste yaptığı konuşmada ordunun durumunu değerlendiren Fevzi Paşa, daha önce ifade ettiği üzere Türk ordusunun, savaşı Yunan ordusunun değil kendi belirlediği yerde yapmak için geri çekildiğini açıklamıştır.²⁶² Peki, bu yer neresi olacaktır? Peyâm-ı Sabah gazetesine göre savaş, Eskişehir'in 20 kilometre doğusundaki hatlarda başlayacak ve Ankara önlerine kadar şiddetli bir savunma yapılacaktır.²⁶³

Bu savunmanın etkili olabilmesi için Başkumandanlık Kanunu'ndan sonra ordu mevcudunun arttırılması için çalışmalar yapılmış, 1300-1303 (Milâdî 1884-1887) doğumlu vatandaşların dahi silâh altına alınması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Büyük Millet Meclisi içinden seçilen üyeler, ordu mevcudunun arttırılması hususunda ilgili memurlar ve halkla temas kurmak üzere görevlendirilmişlerdir. Böylece Bolu, Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Çorum, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Aksaray, Konya, Isparta, Silifke, Burdur ve Antalya'da şehir merkezlerinden köylere kadar her yerde halkın seferber edilmesi için görüşmeler yapılmış, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri harekete geçirilmiştir. Bu girişimler sonucunda istenen neticeler kısa sürede alınmaya başlanmıştır.²⁶⁴ Gazeteler, bu çağrıya halkın coşkuyla karşılık verdiğini gösteren çeşitli haberler yayınlamışlardır. Bu kapsamda Hâkimiyet-i Milliye'de yer alan bir haber, Ankaralıların sevinçle vazife başına koştuklarını şu cümlelerle bildirmektedir:

Dün Ankara en hâr ve samimi tezâhürât-ı vatanperverâne içinde çalkandı. Canla başla uğraştığımız istiklâl mücâhedesinin müstesnâ bir gününü daha yaşadı. Ahîren silâh altına davet edilen 300 ilâ 303 tevellüdlüler daha erkenden sefer için hazır bir vaz[iyet] almışlardı. Bütün camilerden sancaklar çıkarılmış, altına yeni askerler gözlerinde kin ve ümit dolu olduğu hâlde toplanmıştı. Her mahallenin tehliller, tekbirlerle kahraman askerleri şubeye götürmeleri esnasındaki tezahürât-ı vatanperverâne bu milletin Garb'dan gelen imha tehlikesini pek mükemmel anlamış, istiklâlini muhafaza için her şeyi fedâya hazır olduğunu pek açık bir surette göstermişti.²⁶⁵

²⁶⁰ "Mustafa Kemal Paşa Cephede", **Tevhid-i Efkâr**, (07.08.1921), s. 1.

²⁶¹ "Harp Cephesini Ziyaret", **İstikbâl**, (01.08.1921), s. 1.

²⁶² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s. 101-102.

²⁶³ "Millî Ordu Nerelerde Tahaşşüt Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, (05.08.1921), s. 1.

²⁶⁴ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, s. 17. Ayrıca bkz: "Çağırılan Kahramanlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.08.1921), s. 2.

²⁶⁵ "Dünkü Tezâhürât", **Hâkimiyet-i Milliye**, (13.08.1921), s. 1.

Ankara Valisi ve Tekâlif-i Milliye Komisyonu Reisi İhsan Bey, Hâkimiyet-i Milliye'ye verdiği bir röportajda, her köy ve kasabadan orduya katılmak için insanların şehre geldiğini, ancak asayiş bozucu hiçbir olayın yaşanmadığını söylemiştir. Ayrıca halk elindeki silahı ve ordu için gerekli malzemeyi büyük bir fedakârlıkla Tekâlif-i Milliye Komisyonlarına teslim etmektedir. Bütün şehir, kasaba ve köyler, seve seve göreve koşarak millî gayeyi ve maksadı tamamen anladığını göstermiştir.²⁶⁶

Savaş öncesi hazırlıklar ve asker alımıyla ilgili Vakit gazetesinde yer alan bir haberde şunlar yazmaktadır:

Anadolu baştan başa vatanperverâne bir galeyân içindedir. Düşmana kat'î bir darbe indirmek için herkeste büyük bir arzu, bir tehâlûk vardır. İstiklâl mücadelesine iştirak etmek üzere ahz-ı asker şubelerine koşanların haddi hesabı yoktur. Şu sırada Anadolu'da bir tek arzu vardır: Düşmanı bir daha bizi iz'âc edemeyecek sûrette ezmek. Bu arzunun husûlü için lâzım gelen her şey yapılmaktadır. İnşallah yakın zamanda emelimiz tahakkuk edecek, düşman kat'î sûrette ezilecektir. Anadolu'da herkes vazife başına koşmuştur. Bu defa düşmanı mağlûp etmek için bir ay evvelkine nispetle üç dört kat fazla bir azm-i kavî mevcuttur. Bu azim ile hareket eden bir milletin muzaffer olmamasına ihtimâl yoktur.²⁶⁷

Aynı konuda Peyâm-ı Sabah'ta ise şu satırlar paylaşılmıştır:

Anadolu'dan gelen son haberler, nefr-i âmm tarzında ahz-ı asker muâmelâtının hummâlî faaliyetini tasvir ediyor. Askere alınanlar üç kısma tefrik olunmaktadır. 38-45 yaşında bulunanlar, derhâl alaylarına gönderileceklerdir. 45-52 yaşında olanlar evvel emirde depo taburlarında tâlim ve ba'de alaylara gönderileceklerdir. Alaylarda hâsıl olacak boşlukları doldurmak için son bir kuvve-i ihtiyatiye teşkil olunacaktır. 52 yaşından yukarı bulunanlar ve mâlûl olmayan ihtiyarlar, üçüncü kısmı teşkil edecekler ve jandarma vazifesini göreceklerdir. Anadolu jandarma kuvvetleri, Karadeniz ve Akdeniz sahilinde muhafız sıfatıyla bulunanlar müstesna olmak üzere cepheye gönderilmektedir. Sahil ahalisi, iki yüz kilometre derinliğe kadar husûsî birtakım teşkilâta ithâl olunmakta ve sahilin muhafazasına mecbur bulunmaktadır.²⁶⁸ Anadolu'dan gelen mevsuk haberlere göre Müdâfaa-i Milliye Vekâleti harp ve taarruz hazırlıklarına devam eylemektedir. Millî ordu kumandanlığı başlamak üzere bulunan muharebenin kat'î ve hayatî bir ehemmiyeti hâiz olacağını anladığı cihetle eli silah tutan bütün ahaliden istifade etmeye çalışmaktadır. Ezcümle Müdâfaa-i Milliye Vekili Refet Paşa Anadolu ahz-ı asker şu'bâtına gönderdiği bir tamimde 1300 tevellüdlülerden 1316 tevellüdlülere kadar silahlı, silahsız bütün halkın 12 Ağustos'a kadar mensup oldukları ahz-ı asker şubelerine müracaat etmelerini emreylemiştir. Mâmâfih silâhına davet olunan bu esnândan bazıları elyevm silâhında bulunmaktadır. Binâenaleyh bu davet daha ziyade esbâb-ı muhtelif yüzünden tecil veyahut istisnâ edilmiş ve hidmet-i gayr-i müsellahaya tefrik edilmiş olanların bu on yedi sınıf arasında bulunup henüz silâhına çağrılmamış olan esnân erbabına ait bulunmaktadır. Teciller, istisnâlar, mezuniyetler ref olunmuş, hidmet-i gayr-i müsellahaya ayrılmış olanların yeniden muayeneleri emredilmiştir. Davete icabet etmeyenlerin derhâl İstiklâl Mahkemelerine tevdieleri emrolunmuştur.²⁶⁹

²⁶⁶ "Ahalimizin Gayret ve Himmeti", **Hâkimiyet-i Milliye**, (14.08.1921), s. 1.

²⁶⁷ "Anadolu'da Maddî ve Mânevî Hazırlıklar", **Vakit**, (11.08.1921), s. 1.

²⁶⁸ "Bütün Halk Silah Başına", **Peyâm-ı Sabah**, (12.08.1921), s. 1.

²⁶⁹ "Anadolu'da Askerliğin Teşmîli", **Peyâm-ı Sabah**, (14.08.1921), s. 1.

Ordu-millet bütünleşmesi kapsamında değerlendirilebilecek bir haberde Tevhid-i Efkâr, Anadolu'da insanların Tekâlif-i Milliye Emirleri'ne uyarak asker yazıldıklarını ve büyük bir iştiyakla cepheye gittiklerini yazmıştır.²⁷⁰ Tercümân-ı Hakikat'e göre bu yeni katılımlarla Türk ordusunun mevcudu 200 bine yükselmiştir.²⁷¹ Bu tip haberlerle, Sakarya Savaşı öncesinde halkın güven ve moralini yükseltmek amaçlanmıştır. Ayrıca savaş boyunca halkın vatan uğruna fedakârca çalışması gerektiği de sık sık köşe yazılarında vurgulanmıştır.²⁷²

Yine moral ve motivasyonu artırıcı bir unsur olarak kamuoyu nezdinde başarılarıyla öne çıkmış komutanların ve birliklerin bu savaşta Türk ordusuna katkı sunacağına dair yayınlar yapılmıştır. Örneğin Doğu Cephesi'nden asker sevkedileceğine dair haberlerin somut bir gerçekliği yansıtmakla beraber, psikolojik etkisi daha büyüktür. Buna benzer bir başka haberde, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Azerbaycan'da başarılı bir mücadele sergileyen Nuri Paşa ve Kafkas Ordusu'nun Sakarya Savaşı'nda Türk ordusuna katılacağı bildirilmektedir. Habere göre Nuri Paşa ve emrindeki gönüllü Kafkas birlikleri Kars üzerinden Anadolu'ya girmiştir.²⁷³

Sakarya Savaşı öncesi ve sürecinde orduyu takviye ve cepheyi tahkim etme çalışmaları aralıksız devam etmiştir. Türk ordusunda yaşanan bu olumlu gelişmelerden dolayı Müdafaa-i Milliye Vekili Refet Paşa gazetelere, orduya katılan kişilere, ordunun takviyesi için çalışanlara, ihtiyar heyetlerine, jandarma ve polis kuvvetlerine, müdafaa-i hukuk cemiyetlerine, sivil ve askeri memurlar ile Tekâlif-i Milliye Komisyonlarına teşekkür eden bir beyanat vermiştir.²⁷⁴

Bu dönemde ordunun mevcut teşkilâtı, personel sayısı ve teçhizatıyla ilgili sağlıklı bilgileri gazetelerden okumak mümkün değildir. Yapılan haberlerde çoğunlukla ordunun çok güçlü olduğu ve durumunun her geçen gün daha da iyiye gittiği vurgulanarak halkın morali yüksek tutulmak istenmektedir. Bununla birlikte zaman zaman haberlerin içinde ordulara dair birtakım küçük bilgiler de verilmektedir. Örneğin Akşam gazetesi Sakarya Savaşı başladığında, Yunan ordusunun 80 bin civarında bir mevcudu olduğunu yazmıştır.²⁷⁵

²⁷⁰ "Anadolu'da İstihzârât ve Sevkiyât-ı Askeriye", **Tevhid-i Efkâr**, (11.08.1921), s. 1.

²⁷¹ "Ordumuz 200 Bine İblâğ Ediliyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (14.08.1921), s. 1. Benzer bir haber için bkz: "Anadolu Mektubu", **Tercümân-ı Hakikat**, (18.08.1921), s. 1.

²⁷² Bu yöndeki bir değerlendirme için bkz: Faik Ahmet, "Fedakârlık Zamanı", **İstikbâl**, (22.08.1921), s. 1.

²⁷³ "Nuri Paşa Kıtâatı Anadolu'da", **İleri**, (16.08.1921), s. 1. Türk ordusunun takviyesi ile ilgili başka bir mesele de Rus Kafkas ordusunun Türk ordusuna yardım ihtimalidir. Bu mevzu, İngiliz istihbaratının "Rus Müdahalesi" başlığı ile kabineye sunduğu raporda, Rus Trans-Kafkasya Kumandanı'nın, İngilizlerin Yunanlıları desteklemesi durumunda Türk ordusuna yardım teklifinde bulunduğu bildirilerek, Türk Hükümeti'nin Rus kumandana teklif için teşekkür ettiği, fakat şimdilik yardıma ihtiyacı bulunmadığını ancak gerekli olursa değerlendirebileceğini söylediği ifade edilmiştir. Raporun açıklama kısmında ise Rus takviye gücünün Sivas'a kar yağmadan ulaşmak için hareket edemedikleri takdirde yapılacak olası bir yardım sürecinin aksayacağı ve kış şartları nedeniyle etkili olamayacağı da bildirilmiştir. Bkz: NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 5.

²⁷⁴ "Refet Paşa Hazretlerinin Teşekkürleri", **Açıksöz**, (30.08.1921), s. 1.

²⁷⁵ "Taarruz Eden Kuvvet Adetleri ve Hatt-ı Hareketleri", **Akşam**, (21.08.1921), s. 1.

10 Ağustos 1921 tarihli İleri gazetesi, hükümet içinde ve komuta kademesinde yaşanan görev değişiklikleriyle ilgili haberinde, ordunun üç kolorduyla takviye edileceğini iddia etmiştir.²⁷⁶ Ayrıca gazete, Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan olarak seçilmesini, Türk ordusunun taarruza geçeceğinin bir göstergesi olarak yorumlamıştır.²⁷⁷

İleri gazetesinin bu yorumuna karşın Tercümân-ı Hakikat, ordunun savunmaya hazırlandığını, ancak gerekirse taarruz da edebileceğini yazmıştır.²⁷⁸ Zira başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele'nin önde gelen şahsiyetlerinin hemen hemen tamamı, Yunanlara karşı zafer kazanılacağını kesin bir dille basın aracılığıyla sürekli olarak tekrar etmişlerdir. Örneğin Müdafa-i Milliye Vekili Refet Bele'nin Açıksöz tarafından yayınlanan demecinde, kendisine bağlı bulunan bakanlığın tek vazifesinin Türk ordusunun başarısı ve zaferi için çalışmak olduğu ifade edilmiş ve en nihayetinde Türk ordusunun galip geleceği vurgulanmıştır.²⁷⁹ Tercüman-ı Hakikat başka bir haberinde, Yunanlar ile yapılacak mücadele için Doğu Cephesi'nden batıya asker sevkedileceğini, hatta Kâzım Karabekir Paşa'nın bile Ankara'ya geldiğini iddia etmiştir.²⁸⁰

Resmî kayıtlara göre Sakarya Savaşı'ndan önce Türk birliklerinden 39.122 er silahsız, 687 er silahlı olarak firar etmiş görünmektedir. Sakarya Savaşı sonrasında kaçakların sayısı 48.335 olarak tespit edilmiştir.²⁸¹ Ancak Selim Erdoğan'ın işaret ettiği ve saha çalışmalarında ispatlamaya çalıştığı üzere, resmî olarak firari olduğu tespit edilen bu askerlerin önemli bir bölümünün, ordunun geri çekilmesi ve muharebeler esnasında geride kalarak şehit düşmüş olma ihtimalleri de son derece yüksektir.²⁸²

Sakarya Savaşı'ndan önce herhangi bir asker firari vakasının büyümemesi ve ordu içerisinde bir zaaf oluşmaması için meclis, daha önce kurulmuş ve faaliyet göstermiş olan İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden açılması için bir kanun düzenlemiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, asker kaçakları meselesi başlığı altında daha detaylı değerlendirilecek olan bu husus, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere meclisin ana gündem maddelerinden biri olacaktır.²⁸³

Yunan Genelkurmayı'na göre 14 Haziran 1921'de Türk ordusunda 79.530'u piyade, 7.370'i süvari ve 8.750'si düzensiz olmak üzere toplam 95.650 mevcut bulunmaktadır.²⁸⁴ Türk kaynaklarında ise ordunun durumu şöyle açıklanmaktadır: Sakarya Savaşı'ndan önce Batı Cephesi Karargâhı Polatlı'ya taşınmıştır. Türk ordusu, Sakarya Nehri'nin doğusunda, kuzeyden güneye

²⁷⁶ “Başkumandanımızın Ordu ve Millete Beyânâtı”, *İleri*, (10.08.1921), s. 1.

²⁷⁷ “Başkumandanlığın İhdâsından Sonra Ne İstidlâl Edilebilir”, *İleri*, (11.08.1921), s. 1.

²⁷⁸ “Anadolu Müdâfaaya ve İcap Ederse Taarruza Hazırlanıyor”, *Tercümân-ı Hakikat*, (11.08.1921), s. 1.

²⁷⁹ “Müdâfaa-i Milliye Vekili Refet Paşa Hazretlerinin Tamimleri”, *Açıksöz*, (11.08.1921), s. 1.

²⁸⁰ “Şarktan Garba Asker Geliyor”, *Tercümân-ı Hakikat*, (10.08.1921), s. 1.

²⁸¹ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Bilgi Yayinevi, Ankara, 1975, s. 142.

²⁸² Erdoğan, a.g.e., s. 12.

²⁸³ Cansu Bolat, *Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2019, s. 9-10.

²⁸⁴ Erdem, a.g.t., s. 374.

doğru Mürettep Kolordu, 12., 4., 3. ve 2. Gruplar şeklinde tertiplenmiştir. 5. Grup ile 2. ve 3. Süvari Tümenleri güney kanat açığında bulunmaktadır. 1. Grup ise Haymana bölgesinde ihtiyatta bırakılmıştır. Bunlar dışında Gemlik, Akhisar, Çerkeşli, Geyve, Lefke, Selçi kesimleri ile İznik Gölü çevresinde faaliyet gösteren Türk müfrezeleri de bulunmaktadır.²⁸⁵

Böylece Batı Cephesi'nde bulunan Türk birliklerinin toplam mevcudu 6.855 Subay, 122.186 er, 63.416 tüfek, 344 hafif makineli tüfek, 524 ağır makineli tüfek, 181 çeşitli top, 1.309 kılıç, 41.405 çeşitli hayvan, 6.147 çeşitli araba, bir miktar binek ve yük kamyonu ile 2 uçaktır. Bu toplam içinden Sakarya Savaşı'na 5.401 subay, 96.326 er, 54.572 tüfek, 825 makineli tüfek, 169 top, 32.137 hayvan, 1.284 araba ve 2 uçak katılmıştır.²⁸⁶

1.3.2.3. Türk Savunma Planı

Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun temel hedefi, Yunus Nadi'nin ifade ettiği üzere mümkün olan en kısa zamanda Yunan varlığını Anadolu'dan atmaktır.²⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa, bu amaç uğrunda gerekirse ordunun savaşıarak Sivas'a kadar çekileceği düşüncesindedir. Bu sebeple ordunun Yunan ordusu karşısında rahat hareket edebilmesi için TBMM'nin Kayseri'ye taşınmasını gündeme getirmiş, hükümet bu konuda meclise bir teklifte dahi bulunmuştur.²⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın orduyu her ne pahasına olursa olsun elde tutmak ve Yunan kuvvetlerini uzayan menzil hatlarıyla iyice zayıflatıp yıpratmak üzerine kurulu yaklaşımı, Kâzım Karabekir tarafından doğru bulunmamıştır. Karabekir, ordunun daha fazla doğuya çekilmesinin felâket olacağını, bu sebeple Sakarya doğusunda tutulan mevcut cephenin tahkim edilerek mutlaka elde tutulmasını tavsiye etmiştir.²⁸⁹

Belirtilen görüşler neticesinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve Türk Genelkurmayı'nın taktiksel planı, Sakarya doğusunda tutulan mevzilerin adım adım savunulması yönündedir. Bununla birlikte ordunun tek bir mevziye yapışıp kalması değil, hareketli bir savunma stratejisi benimsendiği söylenebilir. Sakarya Savaşı'nın hemen öncesinde, 21 Ağustos 1921 günü nüshasında İkdâm gazetesinde yer alan bir yazı, Türk ordusunun bu savunma stratejisini isabetli bir biçimde öngörmüştür. İkdâm'a göre iki ordunun mevcut durumları ve hareketleri dikkate alındığında, Sakarya hattını savunmaya çalışmak Türk ordusuna faydadan çok zarar getirecektir. Türk savunmasının esas amacı Ankara'yı korumaktır. Dolayısıyla Sakarya hattı da müdafaasız bırakılmayacaktır. *“Fakat müfadaa denilince millî ordunun herhangi bir mevzide yapışıp kalarak*

²⁸⁵ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 3.

²⁸⁶ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 4.

²⁸⁷ Yunus Nadi, “Başkomutanlık Heyet-i Teftişiyesi”, *Anadolu'da Yenigün*, (06.08.1921), s. 1.

²⁸⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s. 102.

²⁸⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz II* s. 1106-1107.

*bir müdafaa-i mutlaka ihtiyâr eyleyeceği” zannedilmemelidir. Yunan ordusu sayı üstünlüğünü devam ettirdiği sürece böyle bir savunma yapmak mümkün de değildir.*²⁹⁰

Damar Arıkoğlu’nun hatıralarında kaydettiği şu satırlar, Mustafa Kemal Paşa’nın da Sakarya Nehri’ni bir savunma hattı olarak görmediğini ve orduyu buna göre mevzilendirdiğini göstermektedir:

Meclis’in Başkumandanlığı uhdeme tevdiinden sonra Sakarya’ya gittim. Bütün ehemmiyetin Sakarya Nehri’ne inhisar ettirilmesinden, boydan boya siperler meydana getirilmesinden kaçındım. Düşman Sakarya Nehri’nin herhangi bir noktasından nehrin karşı yakasına geçebilir. Bu geçiş müdafiler üzerinde fena tesir husule getirir. Nehrin geçilmesi harbin kaybedildiği zehabına meydan verir. Askerin ruhundan bu kötü ihtimalleri berataraf etmek maksadile, cepheyi epeyce geriye çektim bazı yerlerde onbeş kilometre kadar mesafe bıraktım. Eğer burada da düşman zorlarsa, biraz daha geriye çekilir yeni bir cephe tutar harbimize devam ederiz. Bu çekiliş neferin ruhunda kötü bir tesir yaratmaz. Fakat nehrin kıyısındaki cephe bu manâdan uzaktır. Düşmanın hangi noktadan katî taarruza girişeceğini tahmin edemediğimizden, o uzayıp giden cephemizi, hilâl şeklinde tesis ettim ve ihtiyat kuvvetlerimizi tam merkez noktasına yerleştirdim. Buradan sağa sola kolaylıkla yardım edilebilirdi.²⁹¹

Tevhid-i Efkâr gazetesinin, Times gazetesinden aktardığı habere göre Yunanlar, Mustafa Kemal Paşa’nın savaş planını bir şaheser olarak yorumlamışlardır.²⁹²

Kütahya-Eskişehir Savaşları sonrasında, iki taraf arasında devam eden mücadeleyi takip eden analistlerin görüşlerini, Türk askeri temsilci sıfatıyla not edip Genelkurmay Başkanlığı’na 6 Ağustos’ta çektiği bir telgrafla ileten Mümtaz Bey’in yazısı son derece ehemmiyet arz etmektedir. Telgraf şöyledir:

Türk ordusu savaş yeteneğini korudukça ve Anadolu halkı herhangibir suretle olursa olsun savaştan bıkmadan hükümete ayaklanmadıkça, Yunan ordusunun birkaç yüz kilometre ilerlemesi, birkaç şehir ele geçirmesi hiçbir zaman kesin sonucu belirlemez. Yunan ordusunun Anadolu’nun içerisine fazlaca ilerleyeceği sanılmamaktadır. Fakat Türk ordusunun yalnız başına Yunanları Anadolu’dan çıkaramayacağından Yunanlar elverişli bir savunma hattı seçer, orada kalırlar ve Türklerde buraya yapacakları tarruzda başarılı olmazlarsa veya tarruz etmez dursalar dahi seferberliğin uzun süreceği ve dolayısıyla ordunun yorulup bezerek disiplininin gevşeyeceği ve bu suretle hükümetin barış yapmak zorunluluğunda kalabileceği düşünülmektedir.²⁹³

Yazıdan anlaşılacağı üzere Yunan ordusunun kaderi, Türk ordusunun yeteneği ve motivasyonuna bağlıdır. Zira Yunanlar bilmedikleri bir sahada yorgun ve bitkin bir halde sonuca ulaşma çabasındadırlar.

²⁹⁰ “Sakarya Hattı Müdafaa Edilecek mi”, **İkdam**, (21.08.1921), s. 1.

²⁹¹ Arıkoğlu, a.g.e., s. 258.

²⁹² “Mustafa Kemal Paşa’nın Planları Şaheser”, **Tevhid-i Efkâr**, (27.08.1921), s. 1.

²⁹³ ATASE, İSH, K. 632, D. 28/266, F. 28.

Sakarya Savaşı öncesi hem Yunan hemde Türk tarafını takip eden İngiliz istihbaratı savaş ofisinin kabineye sunduğu raporda, Türk ordusunun durumu ve planını izah etmeye çalışmıştır. 5 Ağustos'a kadar gelen bilgilerde Türk ordusunun durumu ve yapabilecekleri hususu maddeler halinde şöyle değerlendirilmiştir:

Madde 1- Türkler Yunanların zor bir ülkede uzun bir ilerleyiş yapmasına izin verdi.

Madde 2- Türklerin Kütahya'yı boşaltmaktan memnun olmasına rağmen, 21 Temmuz 1921'de Eskişehir'in doğusundaki saldırıları Yunan ilerleyişini orada durdurmak istediklerini ancak başarısız olduklarını ortaya koyuyor.

Madde 3- 11 tümen 21 Temmuz'daki şiddetli çatışmada yer aldı ve tüm hatlarda yenildi.

Madde 4- Türklerin ordusunun yapacağı en mühim eylem; Yunanlarla kararlı bir mücadeleye girmek, geri plandaki mevzileri tutmak ve çekilmeye devam edip hücumu sonraya bırakmak, orduyu dağıtıp gerilla savaşına geçmek.²⁹⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi İngilizler, Türk ordusunun Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde ağır bir yara aldığını ve Yunan ordusunu durdurmak için yaptıkları tüm çalışmaların başarısız olduğunu dile getirmişlerdir. İngiliz istihbarat raporları bu paylaşımlardan sonra, Türklerin motivasyon kazanmak için zamana ihtiyaçları olduğunu ve Yunan taarruzu öncesi sessizliğin bu zamanı verip vermeyeceği hususunun ise ilerleyen günlerde belli olacağını dile getirmektedir. Yine aktarılan farklı bir istihbarat raporunda, Türk ordusunun henüz oluşum aşamasında bulunduğunu ve Türklerin yapabilecekleri en önemli faaliyetin Yunan ordusu ile dirayetli bir şekilde mücadele etmek olduğu belirtilmektedir. Ayrıca 17 Ağustos'a kadar gelen istihbarat raporlarının İngiliz kabinesine sunulan diğer bir bölümünde, Türk ordusunda 3. Grup kısmının Ankara demiryolunun iki tarafından olmak üzere Polatlı'ya çekildiği, 2. Grubun ise Polatlı'nın yaklaşık 20 mil güneyinde olduğu bildirilmiştir.²⁹⁵

1.4. Savaşın Başlaması

Garb Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne sunduğu rapora göre, 24 Temmuz 1921'den itibaren Yunan ordusu Eskişehir-Afyon hattına yerleşmiş ve cepheye sükûnet hâkim olmuştur.²⁹⁶ Cephelerde yaşanan kısa süreli sükûnetin ardından ağustos ayına girilirken, Türk ve Yunan keşif birlikleri arasında temasın ve küçük çaplı çatışmaların tekrar başladığına dair haberler gelmektedir. Bu durum, cephelerdeki sessizliğin yakın bir gelecekte bozulacağını işaretleri olarak yorumlanmıştır.²⁹⁷ Ayrıca bu çatışmalarda Türk akıncılarının²⁹⁸

²⁹⁴ NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 4.

²⁹⁵ NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 4.

²⁹⁶ ATBD, Sayı 57, Belge No: 1308.

²⁹⁷ "Resmî Tebliğ: 1 Ağustos 337", **Açıksöz**, (02.08.1921), s. 1; "Tebliğ-i Resmî: 10 Ağustos 337", **Açıksöz**, (11.08.1921), s. 1; "Tebliğ-i Resmî: 12 Ağustos 337", **Açıksöz**, (13.08.1921), s. 1; "Harbin Sükûn Devresi Hitam Bulmak Üzeredir", **İleri**, (02.08.1921), s.1; "Resmî Tebliğ", **Anadolu'da Yenigün**, (11.08.1921), s. 2; "Taarruz Henüz Başlamamıştır, Kıtaatımız Akımlar Yapmaktadır", **Vakit**, (14.08.1921), s. 1. Cephelerde yaşanan ufak çaplı çarpışmalar ve Yunan ordusunun aldığı vaziyet, Türk Genelkurmayı tarafından dikkatle takip edilmiş ve yakında olması yüksek

Yunanlara çok ciddi kayıplar verdirdiğine dair haberler de yine halkın moral ve motivasyonunu arttırmak amacıyla öne çıkarılmıştır.²⁹⁹

14 Ağustos 1921 tarihinde Yunan ordusu, dört fırkalık bir kuvvetle Bozan-Beylikahır-Kaymaz hattına ve bir fırkalık kuvvetle Afyon tarafından Çobanlar-Işıklı istikametine ilerlemeye başlamıştır.³⁰⁰ Buna karşılık Türk kumanda heyeti, daha önce öngörüldüğü şekilde Yunan birliklerinin hareketlerine bağlı olarak cephe hattını Sakarya'nın doğusuna doğru uzatmaya çalışmıştır.³⁰¹

Türk komuta kademesi, başlayacak muharebe arifesinde tedbiri elden bırakmamak gerektiğini düşünmektedir. Örneğin Batı Cephesi Kurmay Başkanı Naci Bey her ne kadar Türk savunma planının başarılı sonuçlanacağı ile alakalı umutlu olduğunu belirtse dahi iâşe sorunu konusunda şüpheleri olduğunu ve derhal tedbir alınması gerektiğini bildirmiştir.³⁰² Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ise 16 Ağustos'ta sadece grup ve tümen komutanlarına çektiği telgrafta, Topçu kuvvetlerinin güçlendirilmesi gerektiğini ve cephanenin dikkatli kullanılmasını dile getirmiş, İnönü Muharebelerindeki başarının bu doğrultuda gerçekleştiğini vurgulamaya çalışmıştır.³⁰³ Muharebelerin Batı Cephesi'nde ayın 19'u, Batı Cephesi sol kanatta ise ayın 20'sinden itibaren yoğunluk kazanacağı ifade edilen ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa tarafından 16 Ağustos saat 19.45'te Batı Cephesi Komutanlığı'na gizli damgası ile gönderilen bir telgrafta, Yunan mevzilerine

gözülen Yunan tarruzuna karşı önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bkz: ATASE, İSH, K. 1074, D. 107/62, F. 75. Ayrıca 9 Ağustos'ta Türk Genelkurmayı'na çekilen telgrafta, Yunan Başvekili'nin Pire'ye dönüşünde ifade ettiği taarruzun pek yakında yeniden başlayacağı ve Türk ordusunun imha edilene kadar savaşın bitmeyeceği sözleri de Yunan ataklarının yakında başlayacağına işaret olarak görülmektedir. Bkz: ATASE, İSH, K. 632, D. 28/266, F. 28.

²⁹⁸ Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilen Türk ordusu, savunma tedbirleri kapsamında çalışmalara başlamış ve ileride devam edebilecek olan büyük bir harbin hazırlığına geçmişti. Sakarya Savaşı sürecinde önemli hizmetlerde bulunan Türk akıncıları, gerek Türk ordusunun Sakarya Nehri'ne geri çekilişi gerekse savaşın devam ettiği günlerde, Yunan öncü birliklerini yıpratma konusunda özverili katkılar sunmuşlardır. Türk akıncılarının Yunan mevzilerine yönelik çalışmaları arasında; Yunan telgraf ve telefon hatlarını tahrib etmek, Yunan birliklerine ani baskınlar düzenlemek, istihbarat çalışmaları ile karşı tarafı şaşırtma stratejileri yapmak gibi başarıyla uyguladıkları birçok faaliyet bulunmaktadır. Nitekim Türk akıncı birliklerinin bu ve buna benzer çalışmaları, harp sürecinde Türk ordusuna hareket alanı sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Baki Vandemir, **İstiklal Harbinde Demirci Akıncıları**, Askeri Matbaa, Ankara, 1936, s. 28-45.

²⁹⁹ Bu yöndeki bazı haberler için bkz: "Çetelerimiz Yunanlıları İz'âc Ediyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (13.08.1921), s.1; "Yunan Mühimmâtı Berhevâ Edildi", **İstikbâl**, (20.08.1921), s. 1.

³⁰⁰ Yunan ordusunun 14 Ağustos 1921 tarihi sonrası durumu için bkz: Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s. 193-200.

³⁰¹ **ATBD**, Sayı 69, Belge No: 1510. Ayrıca bkz: Gündüz, a.g.e., s. 70-71.

³⁰² ATASE, İSH, K. 1074, D. 107/62, F. 123.

³⁰³ ATASE, İSH, K. 1074, D. 107/62, F. 184-1. Top, topçu kuvveti, genel cephanenin önemi veya çekilen cephaneye sıkıntısı ile ilgili Batı Cephesi Kurmay Başkanı Asım Gündüz'ün hatıralarında aktardığı şu ifadeler dikkat çekicidir: "Ne derece kanlı olabileceğini tahmin ettiğimiz bir savaşın hazırlığının son safhaları içindeydik ve cephelelerde büyük fırtınadan önceki sessizlik vardı. Eskişehir-Kütahya yenilgisinin ortaya çıkardığı boşluğu doldurmak için aldığımız tedbirler semeresini veriyordu. Muhtelif yolları açmış ikmal işlerini düzene koyabiliştik. Eli silah tutanların hepsi cepheleydi. Geri hizmetleri ihtiyarlar, çocuklar ve kadınlar görmekteydiler. Sakarya Savaşına kadar ikişer toptan ibaret bulunan bataryalarımız, yeniden getirilen toplarla genişletilmiş ve bataryalar dörder topa çıkarılmıştı. Fakat, asıl sıkıntımız topçu mühimmatı ile ilgiliydi. İnönü Savaşları ile Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde, hasara uğramış bulunan makinalı tüfek ve toplar, Ankara'da kurulan harp imalatı tesislerinde başarı ile tamir ediliyordu. Bu müesseseyi bizzat kuran Mustafa Kemal Paşa, birçok geceler bu müessesede sabahlıyordu." Bkz: Gündüz, a.g.e., 63-64.

olabildiğince baskın yapılması, bu vesile ile Yunan askerinin Türk savunma hatlarına sokulmasına engel olunmasının mecburiyet olduğu bildirilmiştir.³⁰⁴

Yunan ileri taarruzunun devam ettiği, ancak kesin sonuçlu büyük çatışmaların henüz başlamadığı 14-21 Ağustos 1921 tarihleri arasında, Türk basını cephelerde yaşanan küçük çaplı çatışmaların büyük ölçüde Türk ordusu tarafından kazanıldığına dair moral verici yayınlar yapmıştır.³⁰⁵

Dış basın bu tarihler arasında devam eden cephe çatışmaları ile ilgili haberlerinde, Yunan ordusunun rahatça ilerlediğini ifade eden manşetler aktarmışlardır. The Pall Mall And Globe Türklerin Ankara'yı boşaltmak üzere olduğunu ancak uzayan menzil hatlarının Yunanlar için tehlikeli olabileceğini, Yorkshire Post Yunanların hedefinin Ankara'yı işgal etmek olduğuna taarruzun başarısının mutlak görüldüğüne işaret etmiş, Belfast Newsletter ise Yunanların hızlı ve sorunsuz bir şekilde ilerlediklerini haber vermişlerdir.³⁰⁶ The New York Times, Yunanların ikinci taarruza başladığını ve ulusalcıların direnmeksizin Sakarya Nehrine çekildiğini, The Guardian ise Yunanların Ankara'ya ilerlediğini Porsuk, Sivrihisar, Sakarya ve Keçeli'nin fazla direnişle karşılaşmadan işgal edildiğini ve Türklerin İzmit Yarımadasını tamamen boşalttığını bildirmişlerdir.³⁰⁷

20 Ağustos'ta basın üzerinden kamuoyuna yansıyan haberler, artık cephe hattında çatışmaların iyice yoğunlaştığını ve büyük muharebenin yakın zamanda başlayacağını göstermektedir.³⁰⁸

Tercümân-ı Hakikat gazetesi, Yunan ordusunun taarruzuyla ilgili şu detaylı haberi 18 Ağustos 1921 tarihinde okurlarıyla paylaşmıştır:

Yunan taarruz ordusu şimâlde dar bir cephe üzerinde ileri hareketine devam ediyor. Düşmanın cenup ve şimâl isimlerini alan iki kolu yekdiğerinden otuz beş kırk kilometre kadar uzakta bulunan iki üssü'l-harekeden kımıldayarak mütekarib bir hareketle Ankara istikametine doğru yürümeye başladılar. Birinci kol Sakarya Vadisi'ni, İkinci kol da Porsuk mecrasını takip etmektedir. Bu iki nehir 'Bolu'yu kat' etmek üzere şimalden

³⁰⁴ ATASE, İSH, K. 1074, D. 107/62, F. 185.

³⁰⁵ Bu tip haberler için bkz: "Eskişehir Civarında Otuz Altı Saatlik Bir Muharebe", **İleri**, (16.08.1921), s. 1; "Düşman Kanlı Zâyîât ile Eskişehir'e Tard Edildi", **Tercümân-ı Hakikat**, (16.08.1921), s. 1.

³⁰⁶ "Türkler ve Ankara", **The Pall Mall And Globe**, (12.08.1921), s. 1; "Yeni Yunan Saldırısı", **Yorkshire Post**, (16.08.1921), s. 7; "Yunan Kampanyası", **Belfast Newsletter**, (22.08.1921), s. 5.

³⁰⁷ "Yunanlar Türkler Karşısında İkinci Harekâta Başladı", **The New York Times**, (16.08.1921) s. 5; "Yunanlar Ankaraya İlerliyor", **The Guardian**, (18.08.1921), s. 9. Ayrıca The Guardian, 22 Ağustos'taki yazısında Yunanların işinin hiç de kolay olmadığını anlatmaya çalışan bir haber yapmış ve ilgili haberde Türk ordusunun nasıl komuta edildiği ve ihtiyaçlarını nasıl karşıladığı dile getirilerek, Başkomutanlık Kanunun ve Tekâlif-i Milleye Emirlerinin Türk ordusuna sağladığı faydalardan bahsedilmeye çalışılmıştır. Bkz: "Kemalist Direniş Güçleniyor", **The Guardian**, (22.08.1921), s. 6. Dış basın savaşın gidişatı üzerinden bilgi paylaşımı yaparken çoğunlukla tarafgir bir yayın politikası izlemiş, Yunanları Türk tarafı karşısında desteklemeyi ihmal etmemiştir. Sakarya Savaşı sürecinde özellikle İngiliz basını, Yunan ordusu üzerinden propaganda yapmayı ihmal etmemiştir. Konu ile ilgili bkz: Enis Şahin, "Sakarya Meydan Savaşı'nın İngiliz "The Times" Gazetesindeki Tezahürleri", **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, (Haz. Temuçin Faik Ertan, Hakan Uzun vd.), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 181-216.

³⁰⁸ "Tebliğ-i Resmî: 19 Ağustos 337", **Açıksöz**, (20.08.1921), s. 1.

cenuba indiği farz olunan bir hat üzerinde birleşerek geniş bir dirsek teşkil ederler. Eskişehir tahliye edildiği zaman ordumuzun bu dirsek gerisine çekilerek kat'î muharebeyi kabul edeceği tahmin edilmiş ve müdafaaya son derecede elverişli olan bu mevkie Sakarya hatt-ı müdafaası nâmı verilmişti. Sivrihisar'ın daha iki gün evvel düşmana terk edilmiş olmasına göre elyevm iki ordu kuvâ-yı külliyesinin bu hat üzerinde temasa gelmiş olmaları icap eder. Ancak Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın evvelki tahminlerin delâlet ettiği plana uygun bir tarz-ı hareket ihtiyâr edip etmeyeceğini bilmiyoruz. Ordumuz için kat'î muharebeyi kabul etmek zamanı gelmemiş olabilir. Bu takdirde Yunan pişdarları ile bizim dümdârlarımız arasında küçük muharebeler bir müddet daha devam edecek ve Yunan ordusu daha içerilere doğru getirilecektir. Bilâkis muharebe kabul edilecekse, ordumuza terettüb eden en büyük vazife merkezde müdafa-i kat'iyeyi ihtiyâr etmekle beraber cenahlarda bilhassa cenubda düşmanın ihâta harekâtına mâni olmak ve şimâlde indirilecek ağır bir darbe ile Yunanların gerisine düşmektir. Ordumuzun cenup harekâtını ehemmiyet-i lâyika ile takip ettiği zaman zaman icra edilen mukabil taarruzlarla ve bilhassa Çobanlar'ın düşmandan istirdâdıyla âşikârdır. Şimâle gelince, Yunanların burada bir ihata hareketi icra etmelerine arazi kat'iyen müsait değildir. Kocaeli Grubumuz da vazifesini henüz tafsîlen bahsetmek istemediğimiz surette ifa ediyor.³⁰⁹

İstanbul basınından Tercümân-ı Hakikat, cephede yaşanan gelişmeleri çok yakından izlemekte, aktarmış olduğu bilgilerle savaş sahasında yaşananları olabildiğince gerçeğe uygun biçimde tasvir etmektedir. Açıksöz gazetesinde Yunan ordusundaki hareketliliği değerlendiren İsmail Habib ise Türk ordusunun Yunan ordusu karşısında gerekeni yapacağına dair kesin inancını şu cümlelerle ifade etmiştir:

Biz de artık ordumuzun yapacağı şeyi pek iyi biliyoruz: Düşmanı durdurmak icap ederse o devrilme bilmez bir duvar, düşmanı çekmek iktizâ ediyorsa o korkulu bir kapan, düşmanı ezmek lâzım geliyorsa o önüne geçilmez bir merdane olacaktır. Üç dört gündür başlayan düşman hareketi karşısında başkumandanımız elindeki orduya acaba bu üç vazifeden hangisini gördürecek? Biz şimdi artık burasını düşünmüyoruz bile: Ordu ister bir kapan ister bir duvar ister bir merdane olsun. Yalnız şunu biliyoruz ki düşmanın artık bu seferki hareketi son çırpınışı ve bu seferki çırpınışı son hareketidir.³¹⁰

Türk komuta heyetinin yaptığı değerlendirmelerde Yunan ordusu, üç fırkalık bir kuşatma kolunu 21 Ağustos 1921'de Cambaklı-Hacımusaoğlu hattının 6 kilometre doğusuna kadar uzatmıştır. Yunan taarruzunun, Sakarya'dan İnlerkatrancı'ya ve bu bölgenin daha doğusuna kadar olan sahada kuşatma kolu tarafından yapılması beklenmektedir. Dolayısıyla Yunan ordusunun hareketlerine bağlı olarak Türk savunma hattı doğuya doğru açılmış ve bölgeye birlik kaydırmaları olmuştur.³¹¹ Böylece ağırlık merkezi güney mevzilerinde olmak üzere Yunan taarruzu 100 kilometrelik bir cephe hattına yayılmıştır.³¹²

³⁰⁹ "Ordumuz Henüz Muharebe-i Kat'iyeyi Kabul Etmedi", **Tercümân-ı Hakikat**, (18.08.1921), s. 1.

³¹⁰ İsmail Habib, "Çıkılmaz Çırpını", **Açıksöz**, (20.08.1921), s. 1.

³¹¹ **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2531.

³¹² Seyhan, a.g.t., s. 81.

Gazeteler, cephedeki büyük çatışmalara dair ilk haberlerini 21 Ağustos 1921'den itibaren vermeye başlamışlardır.³¹³ Bu haberler, sadece bir savaşın değil, Türk varlığının Anadolu'daki ölüm-kalım mücadelesinin başlangıcının habercileri olmuşlardır. Bu hayatî devrede, 18 Ağustos 1921'de cephede görev alma isteği kabul edilen Halide Edip, Batı Cephesi Karargâhı'na giderken yolda gördüklerini şu şekilde kayda geçirmiş, esasında Anadolu insanının içinde bulunduğu ruh hâlini tasvir etmiştir:

Cephenin karargâhı gizli tutulduğundan nereye gideceğimi bilmiyordum. Mallı İstasyonu'nda trenden indim. Bana, cepheye gitmekte olan bir genç yüzbaşı arkadaşlık ediyordu. Şimdi artık Ankara'dan Sarıköy'e kadar küçük bir yer Türklerin elinde kalmıştı. Kömür hemen hemen hiç yok gibiydi. Hemen yalnız askerlerin ihtiyacı için kullanılan trenler odunla işliyordu. Vagonlar hep üçüncü ve çok eskiydiler. Her yer tahtakurusu ile doluydu. Her istasyonda orduya katılacaklar geliyor, istasyonda kadınlar arkalarından koşarak ağlıyorlardı. Dişsiz bir ihtiyar dadının açık ağzından çıkan iniltileri hâlâ duyar gibiydim. Trendeki erkekler birbirleriyle konuşuyor, nereli olduklarını soruyorlardı. İşlemlerin büyük kudrete rağmen, pek de ümitli görünmüyorlardı. Ümidi yalnız, tanınmamış genç subaylardan alabiliyordunuz. Evet, bu ateşle imtihanın son safhasıydı.³¹⁴

1.4.1. Yunan Ordusunun Taarruzları

Gazetelere yansıyan resmî tebliğlere göre 21 Ağustos 1921'de Yunan birlikleri Afyonkarahisar Cephesi'nde Çobanlar ve Işıklar istikametinde ilerlemiş, bu yürüyüş Türk askeri tarafından Hamidiye-Kamerali hattında durdurulmuştur. Bir Yunan uçağı ise Akşehir kasabasına bomba atmıştır.³¹⁵

Türk ordusuna karşı harekete geçen Yunan ordusu, başarıya ulaşabilmek için bir kuşatma planı yapmanın zorunluluğunu kavramışlardır. Ancak savaşın cereyân ettiği coğrafya, Yunanların hedefledikleri kuşatmayı gerçekleştirmelerinin önünde çok zorluklar ortaya çıkarmıştır. Yunan 2. Kolordusu, kuşatma yapabilmek için dokuz günlük zorlu bir yürüyüş yapmak zorunda kalmıştır. Bu manevra için aşılması gereken yürüyüş yolu, Yunan kaynaklarında Tuz Çölü olarak tanımlanan Tuz Gölü'nün kuzeyindeki çorak arazidir. Su bulmanın neredeyse imkânsız olduğu bu bölgede, Yunan ikmâl birlikleri ve başta kamyonlar olmak üzere ulaştırma vasıtaları çok yetersiz kalmıştır. Gündüzleri yakıcı sıcak ve toz, geceleri soğuk hava ile boğuşan Yunan birlikleri, kuzeye doğru

³¹³ “Sakarya’da Evvelki Günden İtibaren Büyük Muharebeler Başladı”, **Tercümân-ı Hakikat**, (21.08.1921), s.1; “Yunan Taarruzu Bütün Yurtta Heyecan Yaratmıştır”, **Yeni Adana**, (21.08.1921), s. 1.

³¹⁴ Halide Edip Adivar, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, Cilt 2, Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 13.

³¹⁵ “Tebliğ-i Resmî: 20 Ağustos 337”, **Açıksöz**, (21.08.1921), s. 1. Ayrıca Yunan ordusunun bu ilerleyişinden bir gün önce Cambaklı-Hacımusca arasında Türk süvarileri ile karşılaştığı ve çarpışmalar neticesinde iki bölge arasında kalarak yerleştiği bilgisi Hacıömeroğlu bölgesinden verilen telsiz konuşmaları neticesinde anlaşılmıştır. Bkz: ATASE, İSH, K. 1018, D. 24/29, F. 86/1.

yönelerek Türk birliklerine karşı saldırıya geçtiklerinde oldukça yorgun ve bitkin bir hâlde olmaktan kurtulamamışlardır.³¹⁶

Yunan ordusu, 22 Ağustos 1921 tarihine kadar Türk cephesini güneyden kuşatıp kavrayabilmek amacıyla doğuya doğru yayılmıştır. Ancak Türk komuta heyeti, Yunan birliklerinin hareketlerine paralel olarak Türk savunma hattını doğuya doğru uzatmış ve cephenin yönü güneye doğru dönmüştür. Bu şartlar altında kuşatmanın mümkün olmadığını gören Yunanlar, cepheyi Uzunbey-Haymana doğrultusunda yaracak biçimde ileri hücum edeceklerdir.³¹⁷

Sakarya Savaşı'nın ilk günü olan 23 Ağustos 1921, Türk ordusu için oldukça sıkıntılı geçmiştir. Savaşın başlangıcında Türk birlikleri Sakarya Nehri'nin doğusunda, kuzeyden güneye doğru Balıkcı Köprüsü, Yıldıztepe, Toydemir, Sapanca, Kavakköy, Çiftetepe, Türbetepe, Mangal Dağı ve Köseabdallı hattı boyunca mevzilenmiştir. Yunan ordusu kuzeyden Türk birliklerine karşı bir cephe taarruzunda bulunmuşlardır. 1. ve 3. Yunan Kolorduları tarafından Beylikköprü üzerinden gerçekleştirilen bu taarruz neticesinde Türk birlikleri doğuya doğru kısmî olarak çekilmişlerdir. Böylece Yunan birlikleri Sakarya Nehri'nin doğusuna geçmeyi başarmışlardır.³¹⁸

Yunan ordusunun Sakarya'nın doğusuna geçtiği haberi yabancı basın tarafından da takip edilmiştir. The Guardian, “Kemalist Direniş Kırıldı” başlığını atarken Yunan ordusunun Sakarya'nın doğusuna geçtiğini ve Ankaranın birkaç güne işgal edileceğini ifade etmiştir. The New York Times, “Yunanların Toprak Kazandıkları Bildirildi” manşetini atarak resmi olmayan duyurulara göre Yunanların Sakarya'nın doğusuna geçtiklerini dile getirmiştir. Ayrıca tıpkı Guardian gibi Ankara'nın birkaç güne işgal edilebileceğini anlatan yazılar paylaşmıştır. Western Daily Press Bristol gazetesi ise “Yunanlar Ankara Kapılarında” başlığı ile olaya yaklaşırken Times'ten aldığı haber doğrultusunda, Yunanların Sakarya'nın doğusuna ilerlediğini ve Ankara'nın birkaç güne düşebileceğini bidirmiştir.³¹⁹

23 ve 24 Ağustos 1921 günleri kuzey bölgesi hâriç olmak üzere Yunanlar, bütün cephe hattı boyunca şiddetli hücumlarda bulunmuşlardır. Ancak bugünlerde esas kritik çarpışma Mangal Dağı'nda yaşanmıştır. Dokuz günlük zorlu yürüyüşün ardından Türk ordusunun sol kanadını kuşatmaya çalışan Yunan 2. Kolordusu, kuzeye yönelerek Türk savunması için kritik önemdeki

³¹⁶ Smith, a.g.e., s. 328.

³¹⁷ İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 368; Sayim Türkman, **Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'nde İaşe**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1997, s. 109-110. Aynı gün Hacımusaoglu doğusundan ilerlemeye başlayan Yunan ordusu, Türk ordugâhlarını yıkarak hem doğu hemde güney istikametinde yürüyüşlerine devam etmiştir. Zira bu, Yunan ordusunun taarruz öncesi son keşif yürüyüşüdür. Bkz: ATASE, İSH, K. 1018, D. 24/29, F. 9. Türk ve Yunan ordularının Sakarya Savaşı öncesi konuşlandığı durum için bkz: TİTE, K. 68, G. 29, B. 1-2, Tarih Yok.

³¹⁸ “Bütün Cephelerde Şiddetli Muharebeler Olmakta ve Ordumuz Büyük Bir Kahramanlık Göstermektedir”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (26.08.1921), s. 1; Özalp, a.g.e, s. 194-195.

³¹⁹ “Kemalist Direniş Kırıldı”, **The Guardian**, (23.08.1921), s. 6; “Yunanların Toprak Kazandıkları Bildirildi”, **The New York Times**, (23.08.1921), s. 17; “Yunanlar Ankara Kapılarında”, **Western Daily Press Bristol**, (23.08.1921), s. 5.

Mangal Dağı'na hücum etmiştir.³²⁰ Güney ve doğu kesimlerinden güçlü Yunan birlikleri tarafından başlatılan taarruz karşısında Mangal Dağı'nı savunmakla görevli 5. Tümen Komutanı Kenan Bey, bağlı olduğu 2. Grup Komutanı Selahattin Bey'in onayını alarak ciddi bir direniş göstermeksizin tümenini geri çekmiştir. Geride sadece 5. Alay'ın bırakıldığı Mangal Dağı, çok kısa bir süre içerisinde 24 Ağustos 1921'de Yunanların eline geçmiştir.³²¹ Mangal Dağı'nın geri alınması için 5. Tümen'e emir verilmiş, ancak başarı sağlanamamıştır.³²² Türk savunma sistemi içinde bir ileri mevzi görevi yapabilecek olan Mangal Dağı'nın hemen hiç direniş gösterilmeden Yunan kuvvetlerine bırakılması, ordunun yüksek komuta kademesi tarafından affedilemez bir hata olarak görülmüş ve sorumluların derhal cezalandırılması gündeme gelmiştir.³²³

Mangal Dağı'nın düşmesinden sonra Yunan birlikleri, bu dağın hemen kuzeybatısında bulunan Türbetepe'ye taarruza geçmişlerdir. 24 Ağustos'tan 30 Ağustos'a kadar Türbetepe bölgesinde cereyan eden çarpışmalarda Yunan ordusu kısa bir süreliğine Türbetepe'yi ele geçirmişse de daha sonra bu bölge Türk birlikleri tarafından geri alınmıştır.³²⁴

Sakarya Savaşı'nın ilk günlerinde yaşanan bu son derece kritik olaylar ve güçlü Yunan taarruzları hakkında gazetelerde çok fazla haber yapılmamıştır. Yunan taarruzu karşısında Peyâm-ı Sabah, Türk ordusunun geri çekildiğini ve bu manevrayla yok olmaktan kurtulduğunu, böylece Yunan ordusuyla istediği yerde muharebe edebileceğini yazmıştır.³²⁵ İstanbul basınına göre sürekli olarak takviye alan Türk ordusu, çok ciddi bir direniş sergilemektedir.³²⁶ Sakarya Savaşı başladığında gazetelerin ezici bir çoğunluğu Türk ordusunu destekleyen yayınlar yapmışlardır. Ancak Peyâm-ı Sabah'ta Ali Kemal, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ankara Hükümeti'ni maceracılıkla suçlamaya devam etmiş, Kütahya ve Eskişehir'den sonra şimdi Ankara'nın Yunan işgali altına gireceğini ve Türk ordusunun yakında iflas edeceğini iddia etmiştir.³²⁷

Sakarya Savaşı'nın ilk gününde Tercümân-ı Hakikat, Yunan birliklerinin Türk ordusunu güneyden kuşatmak üzere gerçekleştirdiği taarruzun başarısız olduğunu, bu şartlar altında Yunan ordusunun sağ kolunun geri çekilmek zorunda kalacağını yazmıştır.³²⁸ Gazete ayrıca Yunanların

³²⁰ **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2533; **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2534; Gündüz, a.g.e., s. 85-86. Savaşın başladığı 23-24 Ağustos günü Türk ve Yunan ordularının durumu için bkz: **TİTE**, K. 68, G. 38, B. 1-2, Tarih Yok.

³²¹ Mangal Dağı Muharebesi'nin detayları için bkz: **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 9-14.

³²² **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1622.

³²³ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 12.

³²⁴ Seyhan, a.g.t., s. 83-84; Gündüz, a.g.e., s. 88.

³²⁵ "Harekât-ı Taarruziye Ne Safhada", **Peyâm-ı Sabah**, (20.08.1921), s. 1.

³²⁶ "Millî Cephe Kesb-i Kuvvet Ediyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (21.08.1921), s.1; "Millî Ordu Mütemâdiyen Takviye Edilmektedir", **Akşam**, (21.08.1921), s. 1.

³²⁷ Ali Kemal, "Bir İctihâdın İflâsı", **Peyâm-ı Sabah**, (21.08.1921), s. 1.

³²⁸ "Yunan Başkumandanlığı Sağ Cenâhı Geri Çekiyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (22.08.1921), s. 1.

resmî tebliğ yayınlamamasını, daha savaşın ilk günlerinden itibaren işlerin kendileri için iyi gitmediğinin bir habercisi olarak yorumlamıştır.³²⁹

Muharebe süreci içerisinde gazeteler, savaşla ilgili haberler vermekle birlikte, bu haberlerin büyük çoğunluğu cephe hareketlerinin nasıl geliştiği hakkında açık bilgiler içermekten uzaktır. Cephedeki gelişmeler daha çok resmî tebliğlerde yer alan kısıtlı bilgiler ışığında aktarılmaktadır. Bunun dışındaki yorum ve değerlendirmelerde ise ordunun yüksek savaş kabiliyetini koruduğuna, Yunan ordusuna karşı üstünlük kurduğuna ilişkin söylemlerle cephe gerisine yönelik olumlu bir psikolojik etki doğurmaya çalışmışlardır. Örneğin cephe çatışmaları başlamış ve Türk ordusu ciddi birtakım problemlerle karşılaşmış olmasına rağmen Hâkimiyet-i Milliye, 25 Ağustos 1921 gününe kadar cephe sükûnet olduğunu, büyük muharebelerin henüz başlamadığını ve Türk ordusuyla temas eden Yunanların yeni bir tereddüt devresi yaşadıklarını yazmıştır.³³⁰ Gazeteye göre Türk ordusunun başarılı manevraları karşısında Yunanların planları bozulmuş, bu sebeple Yunanlar bir savunma hattı kurmaya çalışmışlardır.³³¹

Hâkimiyet-i Milliye'nin bu yaklaşımını diğer gazetelerde de görmek mümkündür. Savaşın başladığı 23 Ağustos'tan itibaren gazetelere hâkim olan bakış açısı, Yunanların gerçekleştirdiği taarruzların başarısız olduğu, Türk ordusunun yapılan taarruzları kırdığı ve hatta karşı taarruza geçtiği yönündedir.³³²

Bununla birlikte savaş ilerledikçe, yaşanan gelişmelere ilişkin halkın moralini yükseltmeye çalışan haberlerin yanı sıra daha sıhhatli ve detaylı bilgiler yapılan yorumlara eklenmeye başlamıştır. Örneğin Vakit gazetesi, Yunan ileri taarruzunun nasıl gerçekleştiğini ve temel stratejinin ne olduğunu oldukça isabetli bir biçimde okurlarına aktarmıştır. Buna göre Yunanlar 14 Ağustos 1921'de Eskişehir'den ileri taarruza başlamışlardır. Yunanların stratejisi, Sakarya'da toplanmış olan Türk kuvvetlerine karşı kuzeyden bir cephe saldırısı yapmak yerine kuşatma planı uygulamak olmuştur. Bu doğrultuda Yunan ordusu, güneyden yapılacak kuşatma manevrası ile büyük çatışmalara ve kayıplara yol açmadan Ankara'ya doğru yürümeyi planlamışlardır. Yunanların Polathisar ve Bozdağ üzerinden başlattığı bu çevirme planı, Haymana Ovası'nın çorak ve susuz iklimi sebebiyle çok zor olmuş, Yunan askerleri susuzluk ve ikmâl zorluklarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Vakit gazetesinin aktarmış olduğu bu bilgiler, Sakarya Savaşı'ndan önce gerçekleşen Yunan taarruz planını son derece isabetli bir biçimde ortaya koymaktadır. Ancak gazetenin bu zor şartlar altında Yunan 1. Kolordusu'nun geri çekilmek zorunda olduğunu, bunu

³²⁹ “Yunanlar Dört Günden Beri Resmî Tebliğde Bulunmadılar”, **Akşam**, (21.08.1921), s. 1; “Muharebe Yunanlara Gayr-i Müsait Bir Cereyandır”, **Akşam**, (22.08.1921), s. 1.

³³⁰ “Büyük Muharebeler Henüz Başlamadı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (23.08.1921), s. 1; “Dün de Bütün Cepheelerde Sükûnet Vardı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.08.1921), s. 1.

³³¹ “Sakarya Cenûblarında Muharebe Başladı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.08.1921), s. 1.

³³² Bu yöndeki bazı örnekler için bkz: “Müdâfaamızdaki Şecaati İtiraf”, **Tercümân-ı Hakikat**, (23.08.1921), s. 1; “Dört Günden Beri Devam Eden Sakarya Muhârebâtı Henüz Neticelenmemiştir”, **Akşam**, (23.08.1921), s.1; “Sakarya Cephesindeki Yunan Kuvvetleri Ric'ate Başladılar”, **Vakit**, (25.08.1921), s. 1.

başaramadığını ve Yunan kurmay heyetinin Eskişehir'deki ağırlıkların geriye nakledilmesini istediğini yazdığı satırlar, tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır.³³³

Vakit'te yer alan bu bilgi, daha dar kapsamlı olarak Tevhid-i Efkâr gazetesinde de yer almış ve Yunanların sağ kolunun Türk ordusunu çevirmek üzere Bozdağ eteklerinden hareket ettiği yazılmıştır. Tevhid-i Efkâr da Türk ordusunun direnişi karşısında Yunanların sonuç alamadıklarını belirtmiştir.³³⁴

Gazetelerde yer alan bu iyimser haber ve yorumlara rağmen savaş, Türk ordusu açısından son derece kritik bir hâl almıştır. 25 Ağustos günü şiddetle devam eden Yunan taarruzları, genel cephe hattında başarıyla durdurulmuştur.³³⁵ Ancak Yunanların taarruz gücü ve kararlılığı devam etmiş, 26 Ağustos 1921, Sakarya Savaşı'nın en şiddetli ve kanlı çatışmalarının yaşandığı günlerden biri olmuştur. Yunan ordusu Türbetepe, Kartaltepe, Ilıca ve Yıldıztepe istikametlerinde çok şiddetli taarruzlar gerçekleştirmiş ve Türk birliklerini gerilere atarak bu tepeleri ele geçirmişlerdir.³³⁶

Türk direnişi, belirtilen Yunan saldırıları karşısında gerilese bile kırılmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, 1., 2. ve 3. Grupların, cephedeki gelişmeler karşısında kendi savunma hatlarını düzeltmek için manevra yaparak geri çekilmeleri üzerine, savaş tarihine geçen şu ünlü emrini vermiştir:

Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük büyük her cüz'-i tam bulunduğu mevziden atılabilir fakat küçük büyük her cüz'-i tam ilk durabildiği noktada tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüz'-i tammin çekilmeye mecbur olduğunu gören cüz'-i tamlar buna tâbi olamaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur.³³⁷

Türk ordusu böylece bir satıh savunması yaparak direnişini sürdürürken, Yunanlar şiddetli saldırılarına devam etmişlerdir. Yer yer süngü hücumlarının ve mevziî boğuşmaların yaşandığı 27-28 Ağustos günlü muharebelerde Yunanlar, kuzeyde Beştepeler'e kadar ilerlemiş, ancak Alacık-Diriklitaş-Haymana istikametine yönlendirdiği taarruzlardan bir netice alamamıştır.³³⁸ 28 Ağustos

³³³ "Sakarya Cephesindeki Yunan Kuvvetleri Ric'ata Başladılar", **Vakit**, (25.08.1921), s. 1.

³³⁴ "Düşman Kuvvetli Bir Ordu Karşısında Kaldı", **Tevhid-i Efkâr**, (25.08.1921), s. 1; "Düşman İhâta Kolunun Vaziyeti Fena", **Tevhid-i Efkâr**, (25.08.1921), s. 1. Savaşın henüz başında Yunanların taarruzunun kırıldığı ve geri çekilmek zorunda kaldıkları yönünde haberler yapılması dikkat çekmektedir. Bkz: "Anadolu'daki Yunan Ordusu Atina'ya Taarruza Devam Edemeyeceğim Diyor", **Akşam**, (25.08.1921), s. 1; "Yunanların Ric'ata Başladıkları Haber Alındı", **Peyâm-ı Sabah**, (25.08.1921), s. 1.

³³⁵ **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2537. Aynı gün Yunan tarruzunun devam ettiği esnada, Cambaklı bölgesinde Türk süvarilerinin Yunan birliklerine rastlaması ve ansızın verdiği baskınlar neticesinde 2 Yunan yük otomobili ele geçirilerek 6 er öldürülmüş, 1'i teğmen 5 asker de esir edilmiştir. Bkz: **ATASE**, İSH, K. 1018, D. 24/29, F. 119.

³³⁶ Özalp, a.g.e., s. 196; Erikan, a.g.e., s. 250. Savaşın devam ettiği 26 Ağustos günü cephe durumları için bkz: **TİTE**, K. 68, G. 38, B. 4, Tarih Yok.

³³⁷ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 65. Konu ile alakalı Yunan Ordusu Müşaviri General Stratigos, Mustafa Kemal Paşa'nın bu emri sonrasında gerçekleşen Türk savunma azmine dikkat çekerek; Yunan ilerleyişinin önemli bir kazanç getirmediyi zira Türk ordusunun çekildikten bir müddet sonra yeni siperlerle karşımıza çıktığını görüyoruz diyerek bu duruma işaret etmiştir. Bkz: Şimşir, a.g.e., s. 219.

³³⁸ **ATASE**, İSH, K. 4/45, D. (Okunmuyor), F. 21; Gündüz, a.g.e., s. 90-104; **ATBD**, Sayı 70, Belge No: 1522.

1921’de ise Mürettep Kolordu Kumandanı Kâzım Bey’in verdiği rapora göre, Yunan taarruzları karşısında Kartaltepe, Uzuntepe, Tırnaksız, Velidede hattını tutmakla görevli 17. Fırka ve emrindeki birlikler çok büyük kayıplar vermiş ve bu durum karşısında zaten çok az olan mevcutlarıyla karşı taarruz yapamamışlardır. Ancak arz edilen Fırka ve askerleri Kartaltepe-Velidede hattını savunmaya devam etmektedirler.³³⁹ Yunan sağ kolunun Ankara yolunu açmak amacıyla gerçekleştirdiği hücumlar ise Gökgözüşerefli ve Güzelcekele hattını geçememiştir.³⁴⁰ Türk ordusunun gösterdiği büyük direniş çok ciddi kayıplar pahasına olmuştur ki bu kayıplar arasında subayların sayısı oldukça fazladır.³⁴¹ Garb Cephesi Kumandanlığı’nın genel cephe durumuyla ilgili raporunda bu durum ifade edilse de devam eden kanlı muharebelerin Türk ordusu lehine neticelendiği, Yunan tarafının çok büyük kayıplar verdiği vurgulanmıştır.³⁴²

Cephede yaşanan mevzî gerilemeler karşısında Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’nın almayı düşündüğü tedbirlerden biri Ankara’nın tahliye edilmesi olmuştur. Bu tahliye tedbirinin amacı, ordunun gerektiğinde daha gerilere çekilerek yeni savunma hatları kurabilmesi için hareket serbestisi kazanmasıdır. Mustafa Kemal Paşa, savaşın Ankara’ya kadar ulaşabileceğini belirterek Millî Müdafaa ve Dâhiliye Vekili Refet Paşa’ya bir telgraf göndermiş, Ankara’nın tahliyesi ve meclisin Kayseri’ye nakli için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.³⁴³ Ancak bu telgraftan hemen sonra 27 Ağustos 1921 gecesi Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Yunan taarruzunun durdurulduğu bilgisini Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’ya iletmış ve bu haber üzerine Ankara’nın tahliyesi, yeni bir emre kadar geri çekilmiştir.³⁴⁴ Buna rağmen TBMM’nin Kayseri’ye taşınma düşüncesi, Yunan basınında oldukça önemsenmiş ve bir propaganda unsuru olarak gazetelerce haberleştirilmiştir. Ankara’nın tahliye edileceğine dair Rum ve Yunan gazetelerinde sık sık dile getirilen haberlere karşı Türk basınında bu haberlerin yalanlandığı görülmektedir.³⁴⁵

Sakarya Savaşı’nın en çetin anlarının yaşandığı günlerde, Türk ordusunun genel durumundaki sıkışıklık dolayısıyla farketmeden kaçırdığı önemli bir fırsat olmuştur. Fahrettin Bey’in komutasındaki süvari tümeni, Uzunbeyli köyünde büyük bir menzil noktası olduğunu tespit etmiş ve buraya bir gece baskını yapmaya çalışmıştır. Ancak Fahrettin Bey’in o gece sıtma nöbeti geçirmesi ve kılavuzların yollarını şaşırması sebebiyle bu süreç baskın ilerleyişi olmaktan çıkmış ve cephe çatışmasına dönmüştür. Bu sırada süvari tümeninin diğer birliklere yardım etmek üzere cepheye yetişmesi emredilmiştir. Fahrettin Altay’ın hatıralarında belirttiğine göre süvari tümeninin baskın yaptığı Uzunbeyli, Papulas’ın da orada bulunduğu Yunan Başkomutanlık Karargâhı’dır.

³³⁹ ATASE, İSH, K. 4/4478, D: 74, F. 23-6; ATBD, Sayı 70, Belge No: 1523; Özalp, a.g.e., s. 198.

³⁴⁰ Özalp, a.g.e., s. 202-204.

³⁴¹ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 100.

³⁴² ATASE, İSH, K. 4/472, D. 44, F. 18-11; ATBD, Sayı 70, Belge No: 1526.

³⁴³ ATBD, Sayı 131, Belge No: 32.

³⁴⁴ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 63-65.

³⁴⁵ “Ankara’nın Tahliye Edildiği Yalandır”, *Tevhid-i Efkar*, (26.08.1921), s.1; “Artık Ankara’yı Zabt Etmek Hayâline Elveda!”, *Tercümân-ı Hakikat*, (26.08.1921), s. 1.

Papulas, buradan kendi muhafız birliğiyle son anda çıkmayı başarabilmiştir. Dolayısıyla Sakarya Savaşı'nın en kanlı günlerinde Türk süvari tümeni, farkında olmadan Yunan ordu komutanını esir alma şansını elinden kaçırmıştır.³⁴⁶

Hâkimiyet-i Milliye, 26 Ağustos günü yaşanan çok kanlı ve kritik çatışmalarla ilgili haberinde, Yunanların kuşatma planının başarısız olduğunu, bu sebeple savaşın cephe muharebesine döndüğünü ifade etmiş, Yunan ordusunun şiddetle devam ettirdiği yarma taarruz planının büyük kayıplar verilmesine rağmen akim kaldığını belirtmiştir. Türk ordusunun üstün savunma gücü karşısında Yunan birliklerinin çekilmeye başladığını yazan Hâkimiyet-i Milliye, Beylikköprü civarında devam eden taarruzların kırıldığını, Türk askerinin kahramanca savaştığını vurgulamıştır.³⁴⁷ Gazeteye göre Yunanlar, sıcak ve susuzluğun etkisiyle çok zor bir duruma düşmüşlerdir ve artık savaşı bitirmek istemektedirler.³⁴⁸

Açıksöz, Hâkimiyet-i Milliye'de görülen yaklaşımla, Yunanların özellikle Türk ordusunun sol kanadına şiddetli hücumlarını devam ettirdiğini, yirmi saat süren çatışmalardan hiçbir netice alamadığını ve karşı taarruzlarla püskürtüldüklerini yazmıştır. Ayrıca gazete, Yunan ordusunun gerilerine yapılan baskınlarla özellikle ikmâl ve iâşe yönünden onları zora sokacak zayıat verdirildiğini vurgulamıştır.³⁴⁹

26-28 Ağustos 1921 günlerinde yaşanan çatışmalarla ilgili olarak Yunan taarruzunun kırıldığı ve karşı taarruzlarla Yunan birliklerinin geri çekilmek zorunda bırakıldığı bilgisi diğer gazetelerde benzer ifadelerle karşımıza çıkmaktadır. Bu haberlere göre Yunan ordusu yapılan meydan muharebesinde yenilmiş ve geri çekilmeye başlamıştır.³⁵⁰ Hatta Tevhid-i Efkâr'a göre Yunan hatları Türk birlikleri tarafından yarılmış, Yunan ordusunun merkeziyle sağ kolu birbirinden ayrılmış ve ihtiyat kuvvetlerini dahi savaşa sokmak mecburiyetinde kalmıştır.³⁵¹ Peyâm-ı Sabah'a göre ise Yunanlar kaçmaya başlamışlardır.³⁵² İkdâm, Türk ordusunun Yunan taarruzlarını durdurarak takviye birlikler istediğini yazmıştır.³⁵³

³⁴⁶ Altay, a.g.e., s. 301-303.

³⁴⁷ "Türk Kahramanlığının En Büyük Menâkıbı Karşındayız", **Hâkimiyet-i Milliye**, (27.08.1921), s. 1.

³⁴⁸ "Cuma Günkü Muharebede Düşman Hedeflerine Vâsıl Olamamıştır", **Hâkimiyet-i Milliye**, (27.08.1921), s. 1; "Muharebe Bütün Gün ve Bütün Gece Devam Etti", **Hâkimiyet-i Milliye**, (27.08.1921), s. 1; "Londra'daki Muhabir-i Mahsûsumuzun Gönderdiği Telgraf", **Hâkimiyet-i Milliye**, (27.08.1921), s. 1.

³⁴⁹ "Tebliğ-i Resmî", **Açıksöz**, (27.08.1921), s. 1.

³⁵⁰ Bununla ilgili bazı örnekler için bkz: "Düşman Sağ Cenâhının Mağlûbiyeti Hakkında Bir Haber", **Tevhid-i Efkâr**, (27.08.1921), s. 1; "Düşman Ric'ata Başladı", **Akşam**, (27.08.1921), s. 1; "Yunan Ordusunu Feci Bir Âkıbet Bekliyor", **Akşam**, (28.08.1921), s. 1; "Sakarya Meydan Muharebesi Hakkında Gelmiş Olan En Son Haber", **Akşam**, (31.08.1921), s. 1; "Yunanlar Ric'ata Başladılar", **Vakit**, (27.08.1921), s. 1; "Sakarya Boyunda Düşmanın Mühim Bir Mağlûbiyeti", **Vakit**, (28.08.1921), s. 1; "Yirmi Saat Muharebe Düşman Taarruzları Kırıldı", **İstikbâl**, (28.08.1921), s. 1;

³⁵¹ "Sakarya Cephesi'nde Nihayet Düşmana Mühim Darbeler İndirmeye Başladık", **Tevhid-i Efkâr**, (28.08.1921), s. 1; "Sakarya'da Muharebe Şiddetle Devam Ediyor", **Tevhid-i Efkâr**, (29.08.1921), s. 1.

³⁵² "Düşman Ordusu Bozuldu", **Peyâm-ı Sabah**, (28.08.1921), s. 1.

³⁵³ "Yunanlar; Sağ Cenahlarını Tehlikeden Kurtarmak İçin Sakarya Hattında Hücum Ediyorlar", **İkdâm**, (29.08.1921), s. 1; "Yunanlar Ric'atı Nasıl Tevil Ediyorlar?", **İkdâm**, (29.08.1921), s. 1.

Yunan taarruzlarının şiddeti 29 Ağustos 1921’de nisbeten azalmıştır. 2. Yunan Kolordu Komutanı Prens Andre’nin ifadesiyle Yunanlar, 24 Ağustos’tan 29 Ağustos’a kadar bütün kuvvetleriyle gerçekleştirdikleri taarruzlarda sadece 15 kilometre ilerleyebilmişlerdir.³⁵⁴ Yunan ordusu 30 Ağustos 1921’de Yıldıztepe, Beylikköprü-Polatlı, Beştepeler-Karadağ, Baraközü Deresi-Sivri ve Büyükgökgöz-Çalış hatları boyunca taarruzlarını devam ettirmişlerdir. Bu taarruzlar karşısında da Türk ordusu savunma pozisyonunu korumuş ve karşı taarruzlarla Yunan ordusunu durdurmayı başarmıştır.³⁵⁵

Tevhid-i Efkâr, 30 Ağustos 1921’de Yunanların, savaşın ilk aşamasında Türk ordusunu kuşatarak çembere almak istediğini, ancak bunda başarılı olamadıklarını yazmış ve savaş meydanında Türk ordusunun üstün durumda olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.³⁵⁶ Gazete, Yunanların hazırlıksız olarak taarruza başladığını, Türk ordusunu kuşatmak üzere hareket eden Yunan 2. Kolordusu’nun, Türk süvarilerinin saldırıları altında ilerlemeyi başaramadığını ve Haymana Ovası’nda sıkıştığını yazmıştır. Bu haberle birlikte gazete, Türk ordusunun durumu hakkında bilgi vererek on yedi firkalık bir kuvvetten bahsetmiştir.³⁵⁷ Aynı sayfada yer alan bir röportajda ise Türk ordusunun toplam mevcudunun 250 bine ulaştığı belirtilmiştir.³⁵⁸

Hâkimiyet-i Milliye de 30 Ağustos 1921 tarihinde Sakarya’da yaşanan gelişmeleri okurlarına aktarırken yine Türk ordusunun sarsılmaz mukavemetine ve Yunan ordusunun kayıplarına atıf yaparken şunları yazmıştır: “*Düşmanın Sakarya’nın cenubunda takviye ettiği kuvvâ-yı asliyesi ile ve neticeyi behemehâl burada kazanmak azmi ile icrâ eylediği şiddetli taarruzlar kendisine pek müthiş zâyîâtta mâl olmuş, harp lehimize olarak neticelenmiştir.*” Gazete, beş gündür devam eden meydan muharebesinin en kanlı gününün 28 Ağustos’ta yaşandığını ve Yunan tarafının “*zâyîât-ı azîme ile tard edildiğini*” aktarmaktadır. Hâkimiyet-i Milliye’nin son gelişmelerle ilgili olarak verdiği bilgiler ise şunlardır:

Düşman Sakarya üzerinde Beylikköprü’deki kuvvetlerini takviye etmesi buradaki mevkiini ıslah için son derece uğraştığını göstermektedir. Buradaki düşman faaliyetinin bizim için mûcib-i endişe bir ciheti yoktur. Aldığımız mâlûmâta nazaran burada düşman son derece mesaisine rağmen, kendi vaziyetini ıslah edecek muvaffakiyâta nâil olamamış ve bilâkis müthiş zâyîât vermiştir. Daha cenubda, dün harekâtı için bir mihver teşkil eylediğini söylediğimiz Bozdağı mıntıkasında da düşman takviye ettiği kuvvetleriyle taarruzlarını tecdid eylemiş, fakat bu sefer geçen taarruzlardan daha fazla telefâtla tamamıyla tard edilmiştir. Düşmanın burada bıraktığı ecsâd kümeleri bu yaptığı fedakârlığın ne derece mühim olduğunu gösterir. Bu havalideki derelerin içerisi düşman lâşeleri ile dolmuştur. Düşmanın en şarktaki harekâtına gelince, bu harekât dünkü mütâlâatımızı değiştirmeyecek mâhiyettedir. Düşmanın kuvvâ-yı mühimmesinin burada olduğu anlaşılmaktadır. Yunan ordusunun behemehâl ve neye mâl olursa olsun

³⁵⁴ Andre, a.g.e., s. 144.

³⁵⁵ Andre, a.g.e., s. 119; TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 129-130. Türk ve Yunan taraflarının 29 Ağustos’ta cephe vaziyetleri için bkz: TİTE, K. 68, G. 34, B. 1-2, Tarih Yok.

³⁵⁶ “Ordumuz Çelik Bir Kale Gibi Düşman Taarruzlarını Defediyor”, **Tevhid-i Efkâr**, (30.08.1921), s. 1.

³⁵⁷ “Rumca Gazetelerin Saçtıkları Yalanlara Rağmen”, **Tevhid-i Efkâr**, (26.08.1921), s. 1.

³⁵⁸ “Anadolu Ahvâli Hakkında Son Mâlûmat”, **Tevhid-i Efkâr**, (26.08.1921), s. 1.

bu mıntıkada harbi kazanmak emelinde olduğu ve en son fedakârlığı yapmak istediğı görölüyor. Fakat kahraman Anadolu gazilerinin ecdadından mevrûs fikr-i mukavemeti sayesinde düşmanın bu fedakârlıklarının hepsi neticesiz kalmıştır.³⁵⁹

Yunanların sıkışık vaziyette olduğunu gösteren bir habere göre, Yunanistan'da 18-45 yaş arasındaki erkekleri kapsayan yeni bir genel seferberlik ilân edilmiştir.³⁶⁰ Savaşla ilgili psikolojik etki unsuru olarak değerlendirilebilecek bir başka haberde, Trakya'da bulunan Yunan birliklerinin Anadolu'ya sevkedilmek istemedikleri ve bu sebeple isyan başlattıkları iddiaları gündeme getirilmiştir.³⁶¹ Sakarya Savaşı'nın devam ettiği günlerde benzer bir iddiayı dile getiren İstikbâl, Yunan ordusunda disiplinin kaybolduğunu, firar olaylarının arttığını ve isyan belirtileri görüldüğünü yazmıştır.³⁶² İlerleyen günlerde bu iddiasını tekrar dile getiren gazete, Yunanistan'da sayıları 90 bini bulun asker kaçaklarının asayışı bozduklarını haber vermektedir.³⁶³

Hâkimiyet-i Milliye'ye göre Yunan ordusu, geriden gelen takviye birlikleriyle desteklenmektedir. Bu sebeple bir haftadır devam eden ve çok büyük kayıplar vermesine yol açan taarruzlarını hâlâ devam ettirebilmektedir. Ancak bütün gayretlerine rağmen Yunan ordusu, Türk ordusunun direnişini kıramamıştır.³⁶⁴ Bununla birlikte Beylikköprü üzerinden ve merkezden Yunan saldırıları devam etmektedir.³⁶⁵

Hâkimiyet-i Milliye'de yer alan bu bilgilere mukabil Akşam gazetesi, Türk ordusunun Anadolu'dan takviye birlikler alarak daha da güçlendiğini ve Yunanlara karşı taarruzlarda bulunduğunu yazmıştır. Aynı gazete, Yunan taarruzlarının şiddetinin azalmaya başladığını da ifade etmiştir.³⁶⁶ Benzer şekilde İkdâm gazetesi, Türk ordusunun Anadolu'dan gelen yeni kuvvetlerle takviye edildiğini, Yunanların galibiyet şansı kalmadığını ve savaşın sonuna gelindiğini

³⁵⁹ “Pazar Günü, Meydan Muharebesinin En Kanlı Bir Günü Olmuştur”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.08.1921), s. 1. Gazetenin savaştaki gelişmelerle ilgili verdiği diğer haberler için bkz: “Dünkü Şiddetli Muharebeler Hakkında En Son Mâlûmât”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.08.1921), s. 1; “Ordumuz Çanakkale Muharebelerine Nazîreler Yapmaktadır”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.08.1921), s. 1; “Harp Sahasında Düşman Ecsâdı Yığınlar Teşkil Eylemektedir”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.08.1921), s. 1. Gazete, cephedeki gelişmeleri ertesi günkü nüshasında da benzer bir içerikle vermiştir. Bkz: “Pazartesi Günü ve Gecesi Devam Eden Muharebeler”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (31.08.1921), s. 1; “Beylikköprü'deki Düşman Taarruzu Akim Kaldı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (31.08.1921), s. 1; “Düşmanın Sağdaki Harekâtı da Neticesiz Kaldı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (31.08.1921), s. 1.

³⁶⁰ “Yunanistan'da Umûmî Seferberlik”, **Vakit**, (30.08.1921), s. 1.

³⁶¹ “Yunan Ordusunda İsyân Mukaddimleri”, **Tevhid-i Efkâr**, (26.08.1921), s. 1.

³⁶² “Yunan Ordusu İnhilâl Ediyor”, **İstikbâl**, (26.08.1921), s. 1.

³⁶³ “Yunan Askeri Firarda”, **İstikbâl**, (29.08.1921), s. 1.

³⁶⁴ “Salı Günü Şiddetli Muharebeler”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.09.1921), s. 1; “Beylikköprü Muharebeleri”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.09.1921), s. 1.

³⁶⁵ “Beylikköprü'deki Kanlı Muharebeler”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.09.1921), s. 1; “Merkezde Mukabil Taarruzumuz”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.09.1921), s. 1. Hâkimiyet-i Milliye'de yer alan bu haber, benzer ifadelerle diğer gazeteler tarafından da paylaşılmıştır. Bkz: “Yunan Son Kuvvetini Sarf Ediyor”, **İkdâm**, (01.09.1921), s. 1; “Ankara Muhabir-i Mahsûsamızın Telgrafi”, **İkdâm**, (01.09.1921), s. 1; “Dün de Geç Vakte Kadar Devam Eden Düşman Taarruzları Hatlarımız Önünde Erimmiştir”, **İstikbâl**, (01.09.1921), s. 1.

³⁶⁶ “Sakarya Meydan Muharebesi Devam Etmektedir”, **Akşam**, (02.09.1921), s. 1. Türk ordusunun Anadolu'dan takviye birlikler aldığına dair başka gazetelerde de haberler yer almıştır. Bkz: “Takviye Kıtâatımız Cepheye Geldi”, **İleri**, (06.09.1921), s. 1.

yazmıştır.³⁶⁷ Yunanların zor durumda olduğu haberini Vakit gazetesi de okurlarıyla paylaşmıştır.³⁶⁸ Yunan ordusu bir taraftan Türk ordusuna karşı savaşırken, diğer taraftan bataklık, susuzluk ve yiyecek yokluğuyla uğraşmaktadır.³⁶⁹

Yunan ordusunun zor durumda olduğunu gösteren bu haberlerin yanı sıra propaganda amacı taşıyan bazı bilgiler de gazetelerde yer almıştır. Hâkimiyet-i Milliye'nin bu yöndeki bir haberine göre Yunan Genel Karargâhı'nda üst düzey subaylar arasında kavga çıkmış, bir subay ölmüş ve sekiz subay yaralanmıştır. Hatta gazete, ölen kişinin Yunan Başkomutanı Papulas olduğunu iddia etmiştir.³⁷⁰ Yine motivasyon unsuru olarak görülebilecek bir başka haberde Tercümân-ı Hakikat, Anadolu'nun birçok vilayetinden gelmekte olan ihtiyat kuvvetlerinin cepheye ulaşmak üzere olduğunu aktarmıştır.³⁷¹

Bu günlerde İstikbâl, halkın cephede ölüm kalım mücadelesi veren orduyu desteklediğini ve desteklemeye devam etmesi gerektiğini vurgulayan haberlere imza atmaktadır.³⁷² Peyâm-ı Sabah ve Tercümân-ı Hakikat gazeteleri Yunanların uydurma zafer haberleri yaymalarını eleştirirken³⁷³ Yeni Adana, yaşanan savaşın bir hak-batıl mücadelesi olduğunu, Yunanların amacının İslâm'ı yok etmek hedefini taşıdığını dile getirmiştir.³⁷⁴

Akşam ve Tercümân-ı Hakikat gazeteleri, Mustafa Kemal Paşa'nın Associated Press haber ajansına verdiği röportajı sayfalarına taşımışlardır.³⁷⁵ Akşam gazetesinin haberine göre Mustafa Kemal Paşa, *"hukukumuzu temin edinceye kadar silahı elimizden bırakmayacağız."* demiştir. Yine Associated Press haber ajansına röportaj veren İsmet Paşa, Yunanların Türk ordusu karşısında hiçbir zaman sayı üstünlüğü olmadığını, Mondros Mütarekesi imzalandığında Türk ordusunun 500 bin asker terhis ettiğini ve gerekirse bunları tekrar askere alabileceklerini belirtmiştir. Yunanların kaynaklarını tükettiklerini ifade eden İsmet Paşa, askerî mantık açısından bakıldığında Türk ordusunun Yunanlar tarafından mağlûp edilemeyeceğini sözlerine eklemiştir.³⁷⁶

³⁶⁷ "Sakarya Önünde Bir Haftalık Meydan Harbi", **İkdam**, (31.08.1921), s. 1.

³⁶⁸ "Kim Gülecek", **Vakit**, (31.08.1921), s. 1.

³⁶⁹ "Yunanlar Sakarya'da Nasıl Karşılandılar", **İkdam**, (30.08.1921), s. 1; "Yunan Ordusunda Açlık, Susuzluk ve Hastalık", **İkdam**, (07.09.1921), s. 1; "Türk'ün Hamâseti Sayıca Fazla Olan Yunan'ı Yendi", **Tevhid-i Efkar**, (07.09.1921), s. 1.

³⁷⁰ "Yunan Karargâhındaki Hâdise-i Mühimme", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.09.1921), s. 1.

³⁷¹ "Mükemmel İhtiyat Ordularımız Geliyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (05.09.1921), s. 1.

³⁷² "Anadolu Ordusuna Selam ve Şükran Yağıyor", **İstikbâl**, (01.09.1921), s. 1; "Tekâlif-i Milliyeyi Unutmayalım", **İstikbâl**, (01.09.1921), s. 1; "Anadolu Varını Yoğunu Fedâya Âmâde", **İstikbâl**, (02.09.1921), s. 1.

³⁷³ "Yunan Uydurmaları Devam Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, (01.09.1921), s. 1; "Sakarya Meydan Muharebesi Etrafında", **Tercümân-ı Hakikat**, (02.09.1921), s. 1.

³⁷⁴ **Yeni Adana**, (01.09.1921), s. 1.

³⁷⁵ "Mustafa Kemal Paşa ile Mühim Bir Mülâkat" **Tercümân-ı Hakikat**, (01.09.1921), s.1; "Mustafa Kemal Paşa'nın Yeni ve Mühim Beyânâtı", **Akşam**, (01.09.1921), s. 1.

³⁷⁶ "Konstantin Bizi Mağlûp Edemeyecek; Çünkü Mantık-ı Askerî Aleyhindedir", **Vakit**, (03.09.1921), s. 1.

Yunan ordusu, İngiliz Hükümeti tarafından yeni taarruz için cesaretlendirilmiş olsa da İngiliz gazeteleri Yunanların başarılı olabileceğine dair çok ümitli görünmemektedir. Türk basını, İngiliz gazetelerinde görülen karamsarlığı sık sık öne çıkararak Yunanların Ankara'ya yürüme teşebbüslerinin başarısız olacağı görüşlerini kamuoyuna aktarmıştır. İngiliz, Fransız ve hatta ABD basınından aktarılan haberlerde Türk-Yunan savaşının devam ettiği, ancak Yunanların çok zor durumda olduğu bilgileri yer almaktadır.³⁷⁷

Bu minvalde İngilizlerin önemli gazetelerinden olan The Guardian, 24 Ağustos 1921'de yayınladığı yazıda, Sakarya Cephesi'nden gelen ve Yunan zaferini bildiren haberlerin abartılı olduğunu ve Yunan ordusunun Sakarya Nehri'ni geçmesine rağmen henüz bir zafer kazanmadığını bildirmiştir. Aynı gazete 29 Ağustos günü yayınladığı haberde, "Türkler Bazı Başarılar Kazandıklarını İddia Ediyorlar" manşetini atarak Yunan ordusunun sağ cenahının çöktüğünü ifade etmiştir.³⁷⁸ Amerikan gazetelerinden The New York Times, Guardian ile benzer nitelikte haberler yaparak Anadolu'da süren Sakarya Savaşı'nı takip etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda 29 Ağustos günü paylaştığı bir haberinde, "Türkler Sakarya'da Konstantin'in Askerlerine Ciddi Zayıat Verdi" manşeti ile konuya yaklaşmış ve şunları dile getirmiştir:

Yunanların ve Türklerin aktif askeri operasyonları susuzluk nedeniyle haftalarca durabilir. Yunanlar cepheye otomobillerle şarap varilleri ve su tankı gönderiyor, Türkler Yunanların etkili taşıma sistemine karşı şöförlerin öldürülmesi veya yakalanması için 1000 dolar motor kaptanı içinse 3000 dolar vad ediyor. Yunan ordusu çok zor durumda. Türkler saldırıyor ve çok fazla cephaneleri var gibi görünüyor.³⁷⁹

İngiliz, Fransız ve ABD gazetelerinin bu görüşlerini doğrular şekilde Açıksöz, Yunan ordusunun taarruzlarına bütün cephe hattı boyunca devam ettiğini, ancak bazı mevziî başarıları

³⁷⁷ İngiliz ve Fransız gazetelerinden aktarılan bazı haberler için bkz: "İngiliz Gazeteleri Ankara'ya Yürümek Güç Diyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (23.08.1921), s. 1; "Başkomandanlık ve İngiliz Matbuatı", **Açıksöz**, (24.08.1921), s. 1; "İngilizler Bu Taarruzun Son Ümit Olduğunu Söylüyorlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (31.08.1921), s. 1; "Avrupa Gazeteleri Ümitlerini Kesiyorlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.09.1921), s. 1; "Yunanlar Bu Askerlerle mi Muzaffer Olacak", **Tevhid-i Efkâr**, (05.09.1921), s.1. "Anadolu Harbinde İki Tarafın İnadı", **İkdam**, (01.09.1921), s. 1; "Türk Celâdeti ve İngilizler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.09.1921), s. 1..

³⁷⁸ **The Guardian**, (24.08.1921), s. 8; "Türkler Bazı Başarılar Kazandıklarını İddia Ediyorlar", **The Guardian**, (29.08.1921), s. 5; Ayrıca 30 Ağustos günü Türk-Yunan mücadelesi ile alakalı başka bir haberinde, "Yunan İlerlemesinde Belirsiz Bir Durum" başlığı ile hadiseye yaklaşan The Guardian şu açıklamaları paylaşmıştır: "*Anadolu cephesinde durum belirsiz. Yunanlar Türklerin sakarya nehri doğusundaki savunmasıyla durduruldu. Türklerin fazlaca mühimmatı ve kuvveti var. Yunanlar dikkatli ilerliyor. Savaş şu an Yunanların Sakaryayı geçmesi haricinde küçük çapta devam ediyor. Türkler kararlı bir savunma yapmış olsa da geri çekilmek durumunda kaldılar. Sakarya'da tutunabilecekler mi yoksa Ankara'ya mı çekilecekler şu an belirsiz. Dumlupınar'da Türkler Yunanlıları endişelendiren bir mücadele ortaya koyuyor*" Bkz: "Yunan İlerlemesinde Belirsiz Bir Durum", **The Guardian**, (30.08.1921), s. 7.

³⁷⁹ "Türkler Sakarya'da Konstantin'in Askerlerine Ciddi Zayıat Verdi", **The New York Times**, (29.08.1921), s. 3; The New York Times gazetesinin iki gün sonra yayınladığı farklı bir haberinde ise şu ifadeler bulunmaktadır: "*Washington Atina'daki Yunan elçiliği Yunanların geri çekildiğine dair tüm raporları reddetti. Sakarya'daki çatışmalar şiddetli şekilde devam ediyor ve Yunanlar ilerleme kaydediyor. Türk kıyıların bombalanması Hristiyanların zulüm görmesini engellemede etkili olmuş gibi görünüyor. Atina, cepheden gelen haberler Türklerin Yunanların ilerleyişini durduran karşı saldırılarda bulunduğunu ifade ediyor. Düşman cepheye ölen askerlerin yerine yeni takviyeler getiriyor Türklerin kayıplarının ağır olduğu ifade ediliyor.*" Bkz: "Yunanlar Başarı Kazandıklarını Bildirdi", **The New York Times**, (31.08.1921), s. 6.

dışında herhangi bir şey elde edemediklerini resmî tebliğlere dayanarak haber vermiştir.³⁸⁰ Yunan ordusunun çok fazla kayıp verdiğini iddia eden Açıksöz, konuyla ilgili şunları yazmıştır: “*Bir haftadır geceli gündüzlü devam eden muharebeler esnasında düşman bazı taraflarda ölümlerini bile defnetmeye vakit bulamıyor. İlk taarruz gününden beri insafsızca ileriye doğru sürdüğü askerlerinin ölümlerini ateşimizin hâkim olduğu vadilere yığın yığın terk edip çekiliyor.*”³⁸¹

Tevhid-i Efkâr gazetesi ise 1 Eylül 1921 günkü nüshasında, Sakarya Savaşı’nın o güne kadarki gelişmeleri hakkında detaylı bilgiler verdikten sonra, muharebelerin ilk aşamasının sona erdiğini, Yunanların çok büyük kayıplar vermesine rağmen amacına ulaşamadığını yazmıştır. Gazeteye göre Türk direnişini kıramayan Yunan ordusu, artık son kozunu oynamaya hazırlanmaktadır.³⁸²

Açıksöz, “*Düşmanın dünkü taarruzu da tard olundu.*” “*Düşmanın zâyîâtı azim-Alınan ganâim ve üserâ-Düşman ordugâhları süvarilerimizin topçu ateşi altında*” ifadeleri ile durumu aşikâr etmeye çalışmıştır.³⁸³

Savaş alanının her noktasında adım adım verilen mücadeleler 31 Ağustos’ta da devam etmiş, Haymana istikametini hedefleyen Yunan taarruzları karşısında Türk ordusu, savunma hatlarını korumaya çalışmıştır. 1 Eylül 1921 tarihinde Yunanlar, Türk savunma sistemi içinde kritik önemdeki Çal Dağı’na yönelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu cephe hareketliliği içinde Çal Dağı’nı tahkim etmek üzere birlikler arasında çeşitli düzenlemeler yapmıştır.³⁸⁴ Buna göre 2. Grup, geçici olarak 3. Grup emrine verilmiş ve 3. Gruba bağlı 15. ve 24. Tümenlerle Çal Dağı bölgesinde yeni bir savunma mevzii oluşturulmuştur.³⁸⁵ Bu düzenlemelere rağmen 1 Eylül 1921’de Çal Dağı’na yönelen Yunan taarruzları kısmen başarılı olmuş ve Çal Dağı’nın batı kısmı Yunan ordusu tarafından kısa süreliğine ele geçirilmiştir.³⁸⁶

Yunan ordusunun Çal Dağı üzerine gerçekleştirdiği taarruz, Sakarya Savaşı’nın en kritik anlarından biridir. Zira bu taarruzun başarılı olması durumunda Türk savunma mevzii yarılarak 2. ve 3. Grupların birbirleriyle irtibatı kesilebilirdi. Bunun sonucunda ise Yunan ordusu için Türk askerini arkadan çevirme ve Ankara yolunu açma imkânı doğabilirdi.³⁸⁷ Bu sebeple Yunanlar, son güçleriyle Çal Dağı üzerine hücumlarını 2 Eylül günü devam ettirmiştir. Zira aynı gün Güzelcekele

³⁸⁰ “Resmî Tebliğ”, **Açıksöz**, (30.08.1921), s. 1. Bir gün sonraki haberinde Yunan ordusunun mahvolduğunu belirten Açıksöz, Türk ordusunun güçlü direnişine dikkat çekmiştir. Bkz: “Yunanlılar Nasıl Mahvoluyor?”, **Açıksöz**, (31.08.1921), s. 1.

³⁸¹ “Düşmanın Zâyîâtı Pek Müthiş”, **Açıksöz**, (30.08.1921), s. 1.

³⁸² “Yunanlar Son Kozlarını Oynuyor”, **Tevhid-i Efkâr**, (01.09.1921), s. 1.

³⁸³ “Tebliğ-i Resmî: 31 Ağustos 337”, **Açıksöz**, (01.09.1921), s. 1.

³⁸⁴ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı, Askeri, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 350-355.

³⁸⁵ **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 43.

³⁸⁶ **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2544.

³⁸⁷ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 145-149.

ve Duatepe, Yunan 2. Kolordusu tarafından işgal edilmiş ve akabinde Çal Dağı Yunanların eline geçmiştir.³⁸⁸ Bu gelişmenin ardından Yunan basınının bir kısmında Küçük Asya Ordusu'nun Ankara'ya doğru muzafferâne yürüdüğü iddia edilirken,³⁸⁹ bir kısmında ise Anadolu'daki kötü durum sebebiyle eleştiriler ve Türk tahkimatlarının çok güçlü olduğuna dair tespitler dile getirilmiştir.³⁹⁰

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin cephede bulunan özel muhabirinden aktardığı bilgilere göre, 1 Eylül 1921 tarihinde Yunanlar Türk ordusunun sol kanadına ve merkezine doğru yeni ve şiddetli bir taarruz gerçekleştirmiş, ancak bazı kısmî başarılarına rağmen yine geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ertesi gün, yani 2 ve 3 Eylül günlerinde Yunanlar, Türk ordusunun sol kanadında etkin bir faaliyet gerçekleştirememiş, sadece top atışları yapabilmişlerdir. Ayrıca merkeze ve sağ kanada yönelttiği taarruzlarında ise yine bir netice elde edememişlerdir.³⁹¹ Ertesi günkü nüshasında Açığsöz gazetesi, bu bilgileri teyit etmiştir.³⁹² Peyâm-ı Sabah ve Anadolu'da Yenigün, Türk ordusunun merkezine ve sağ kanadına yönelen Yunan taarruzlarının kırılmasından sonra artık savaşın yeni bir aşamaya geçtiği yorumunda bulunmuşlardır.³⁹³

Bu dönemde Millî Mücadele'ye muhalif tavrıyla bilinen Peyâm-ı Sabah, Ankara'ya destek veren yayınlarıyla dikkat çekmektedir. Gazete, iç ve dış mihraklara karşı Ankara'nın yegâne siper olduğunu, muharebelerin çok şiddetli biçimde devam ettiğini "*millî ordu*"nun taarruza geçtiğini yazmıştır.³⁹⁴

Açıksöz, 3 Eylül 1921 günkü nüshasında Yunanların çok sayıda kayıp verdiğini, bunların içinde subayların büyük bir yekûn tuttuğunu, Türk ordusunda ise asker ve subayların fedakârca savaştığını, buna rağmen kayıpların çok az olduğunu yazmıştır. Açığsöz'e göre ele geçirilen esirlerden anlaşıldığı kadarıyla Yunanlar perişan bir hâledir. Yunan ordusunda, Açlık ve susuzluk yanında hastalıklar yaşanmaya başlamıştır. Bununla birlikte Yunanların cephe gerisindeki mazlum sivil halka karşı uyguladığı zulüm politikası artarak devam etmektedir.³⁹⁵

Anadolu basınında yer alan haberlerde, Yunanların Ankara'ya giden yolda çok önemli bir eşik olan Çal Dağı'nı ele geçirmiş olduklarına dair herhangi bir bilgi söz konusu değildir. Oysa

³⁸⁸ Andrea, a.g.e., s. 127.

³⁸⁹ "İhâtâyâ Uğraşıyorlar", **Peyâm-ı Sabah**, (06.09.1921), s. 1; "İhâtâ Haberleri Tamamıyla Uydurmadır", **Tercümân-ı Hakikat**, (07.09.1921), s. 1.

³⁹⁰ "Yunanistan Karmakarışık", **İstikbâl**, (06.09.1921), s. 1; "Yunanların Hesaba Katmadığı Hakikatler", **Akşam**, (06.09.1921), s. 1.

³⁹¹ "Muhabirimizin 1 Eylül Tarihli Telgrafi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.09.1921), s. 1; "Dün Merkezde Muharebeler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.09.1921), s. 1; "Cuma Günkü Şiddetli Muharebeler ve Neticeleri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.09.1921), s. 1; "Beylikköprü'deki Düşman Taarruzu Akamette Neticelendi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (06.09.1921), s. 1.

³⁹² "Merkezde de Düşman Püskürtüldü", **Açıksöz**, (04.08.1921), s. 1; "Yamama Taarruzu", **Açıksöz**, (06.09.1921), s. 1.

³⁹³ "İkinci Büyük Muharebe Başlamak Üzere", **Peyâm-ı Sabah**, (07.09.1921), s. 1; "Harbin İkinci Safhası Başladı", **Anadolu'da Yenigün**, (07.09.1921), s. 1.

³⁹⁴ "Hakiki Müdâfaa-yı Milliye", **Peyâm-ı Sabah**, (02.09.1921), s. 1; "Muharebenin Dehşet Derecesinden Bir Numûne", **Peyâm-ı Sabah**, (03.09.1921), s. 1.

³⁹⁵ "Düşmanın Dünkü Taarruzu Tard Olundu", **Açıksöz**, (01.09.1921), s. 1.

yukarıda belirtildiği üzere Yunan ordusu, 2 Eylül günü Çal Dağı'nı tamamen ele geçirmiştir.³⁹⁶ Konuyla ilgili birkaç gün sonra Peyâm-ı Sabah gazetesi, üç Yunan tümeninin Çal Dağı'nı ele geçirmek için savaştığını haber verecektir.³⁹⁷

Yunan ordusunun 1 Eylül'de başlattığı güçlü tarruzlar sonucunda Çal Dağı'nı ele geçirmesi ve Ankara hattının açılabilme ihtimalinin doğması, dış basın tarafından özellikle takip edilmiştir. Bu konuda The New York Times, "Yunanlar Türk Savunmasını Kırdı" başlığı ile meseleyi ele alırken Türk ordusunun Ankara'ya doğru çekildiğini, operasyonların Yunan lehine devam ettiğini hatta Türklerin Ankara civarında savunma mevzileri kazdıklarını iddia etmiştir.³⁹⁸ The Guardian konu ile alakalı haberinde, "Türkler Ankaraya Çekilmeye Zorlandı" manşetini kullanarak Türk direnişin kırıldığını, savaşın birkaç gün daha sürmesi beklendiğini servis etmiştir.³⁹⁹

Çal Dağı'nın Yunanların eline geçmesi, kendileri açısından beklenen sonucu vermemiştir. Çünkü Türk birlikleri, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Çal Dağı'na 500-1000 metre mesafede hazırlanmış olan yeni savunma mevzilerine çekilerek direnişe devam etmişlerdir. Bu, Yunan komuta kademesinin hiç beklemediği bir durumdur. Dolayısıyla Çal Dağı'nı ele geçirmiş olmalarına rağmen, Türk mevzilerini tekraren karşılarında gören Yunanların taarruz azmi ve gücü kırılmıştır.⁴⁰⁰ Zira bu hadise akabinde Türk savunma mevzilerine çeşitli taarruzlarda bulunmuş olmalarına rağmen Yunanlar, herhangi bir başarı elde edememişlerdir.⁴⁰¹ Tam aksine cephe hattının bu en ileri noktasında Yunan ordusu, açlık ve susuzlukla karşı karşıya kaldığı gibi erzak ve cephanenin tükendiğine dair söylentiler yüzünden askerler arasında bir ayaklanma çıkma ihtimali belirmiştir.⁴⁰²

3 Eylül günü Yunanların merkez ve sol kola kuvvet kaydardıklarına aslında bu hareketlenmelerle çözülmeye başladıklarına dair Mustafa Kemal Paşa tarafından Refet Paşa'ya bir rapor gönderilmiştir.⁴⁰³ Gerçekten de Yunan komuta kademesi, orduyu, ileri taarruz noktasında bir takım küçük çaplı taarruz girişimlerinde bulunmaya teşvik edici planlamalar ve taktiksel çalışmalar yapsa da Türk ordusunun savunma azmi ve yıpratıcı cephe faaliyetleri karşısında daha fazla

³⁹⁶ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 24.

³⁹⁷ "Çal Dağı Civarında", **Peyâm-ı Sabah**, (06.09.1921), s. 1. Aynı bilgi ertesi gün Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde de yer almıştır: "5 Eylül Harbinin Safhaları", **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.09.1921), s. 1.

³⁹⁸ "Yunanlar Türk Savunmasını Kırdı", **The New York Times**, (1.09.1921), s. 17; 3 Eylül günü yayınlanan "Türkler Yine Geri Çekiliyor" manşetli The New York Times haberinde ise Yunanların Ankara'ya 45 mil uzaklıkta olduğu vurgulanarak şu ifadeler aktarılmıştır: "Türk kuvvetleri Ankara'ya çekiliyor. Türkler de Yunanlar da büyük zayıat verdi. Türkler Tüm Yunan ordusuna karşılık olarak yalnızca 17 bölük asker getirebildi. Yunan gazetelerinin cepheden verdikleri haberlere göre Türkler Gordium, Polatlı, Sarıgöl ve Karahoca hattında. Başkentlerine çekilmeye başlamadan önce Yunanların merkezine bir karşı taarruz başlattıkları bildiriliyor." Bkz: "Türkler Yine Geri Çekiliyor", **The New York Times**, (03.09.1921), s. 5.

³⁹⁹ "Türkler Ankaraya Çekilmeye Zorlandı", **The Guardian**, (01.09.1921), s. 8.

⁴⁰⁰ **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2546.

⁴⁰¹ Smith, a.g.e., s. 328.

⁴⁰² Andre, a.g.e., s. 131.

⁴⁰³ **ATBD**, Sayı 131, Belge No 47.

dayanamayarak ifade edilen tarihten sonra Sakarya'nın batısına çekilmeyi ve burada tutunmayı düşünmeye başlamıştır.⁴⁰⁴ Her ne kadar Yunan ordusunun cephe taarruz etkinliği bir müddet daha sürse bile süreç, Yunan komuta kademesinin istediği doğrultuda ilerlememiştir. Bu arada 1 Eylül 1921 tarihinde meclis, orduya teşekkürlerini ve güven duygularını ifade eden bir tebrik telgrafını Başkomutanlık makamına göndermiştir.⁴⁰⁵

1.4.2. Yunan Taarruzlarının Durdurulması ve Türk Ordusunun İlerleyişi

Basında yer alan haberler aracılığıyla Türk kamuoyuna verilen bilgilere uygun biçimde devam eden savaş için 4 Eylül 1921, kritik bir gün olmuştur. Bugüne kadar Basriköy-Menteşe-Karsaklı-Sivri-Çal-Ardıç-Kızılkoyunlu hattına kadar ilerlemiş olan Yunan ordusu, cephenin kuzey kısımlarında son bir taarruz gerçekleştirerek Türk savunma mevzilerini sökmeyi denemiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda böyle bir saldırıya hazırlıklı olan Türk ordusu karşısında Yunanlar yine başarısız olmuşlardır.⁴⁰⁶

Bu son taarruz, Sakarya Savaşı'nın dönüm noktasıdır. Çünkü bugünden sonra Yunan ordusu taarruz iradesini kaybederken inisiyatif yavaş yavaş Türk ordusuna geçmiştir.⁴⁰⁷ Yunan Başkomutanı Papulas'ın, savaşın geldiği noktayla ilgili Atina'ya yazdığı ve esas itibarıyla ordunun daha büyük bir felâkete uğramamak için Sakarya'nın batısına çekilmesi gerektiğini ifade eden raporu, bu durumun en büyük göstergesidir.⁴⁰⁸ Söz konusu raporda Papulas, Yunan ordusunun eksiklerine ve Türk ordusunun vatanını savunma azmine işaret etmiş, kuvvet denkliği sebebiyle kuşatmanın mümkün olamadığını belirtmiştir. Papulas, Ankara'nın işgal edilebilmesi için yeni bir gayrete ihtiyaç olduğunu, ancak yaşanacak bir şanssızlığın bugüne kadarki kazanımları tehlikeye atacak bir felakete yol açabileceğini ifade etmiştir.⁴⁰⁹

Papulas'ın raporunda dile getirilenler birkaç gün sonra İstanbul ve Anadolu basınına yansımış, Yunan ordusunun artık savaşmak istemediği ve Sakarya'nın batısına çekilmeyi düşündüğü yazılmıştır.⁴¹⁰ Aynı gün İsmet Paşa'nın, bundan sonraki hedeflerinin kaybedilen

⁴⁰⁴ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 168-169.

⁴⁰⁵ **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2545.

⁴⁰⁶ **BCA**, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937); "Vaziyet-i Harbiye", **Açıksöz**, (05.09.1921), s. 1; "Muharebenin İki Günden Beri Tekrar Başladığı Bildiriliyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (05.09.1921), s. 1; "Çay ve Çaylık Dağlarında Düşmanın Uğradığı Mukavemet", **Akşam**, (05.09.1921), s. 1; "Kükreyen Türk Varlığı Düşmanın Son Kat'ı Taarruzlarını da Kırdı ve Dağıttı", **İstikbâl**, (06.09.1921), s. 1. Tarafların 4 Eylül günü cephe durumları için bkz: **TİTE**, K. 68, G. 38, B. 6, Tarih Yok.

⁴⁰⁷ "Cephedeki Sükûnet Düşmanın Tarassud Olunan Harekâtı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.09.1921), s. 1; "Yunan Taarruzu Şiddet ve Ehemmiyetten Düştü", **Akşam**, (06.09.1921), s. 1.

⁴⁰⁸ Papulas, a.g.e., s. 26-27.

⁴⁰⁹ Erdem, a.g.t., s. 415.

⁴¹⁰ "Yunan Ordusu Artık Harp Etmek İstemiyor", **Akşam**, (05.09.1921), s. 1; "Düşman Karargâhı Ric'attan Bahsediyor", **Akşam**, (05.09.1921), s. 1; "Tebliğ-i Resmî: 30 Ağustos 337", **Açıksöz**, (31.08.1921), s. 1.

mevzileri geri almak olduğunu vurgulayan bir emir yayınlamış olması, inisiyatifin Türk tarafına geçmeye başladığının bir başka göstergesidir.⁴¹¹

İsmet Paşa'nın bu emrinden sonra Türk ordusunda, taarruz için birlikler arasında birtakım yeni düzenlemeler ve görev dağılımları yapılmış, 1. Grubun 41. Tümeni ve 3. Grubun 23. Tümeni ihtiyata alınmış, Süvari Grubuna ise Yunan ordusunun gerilerine baskınlar yapması emri verilmiştir.⁴¹² Bu emir doğrultusunda Türk birlikleri keşif ve taarruz hazırlıklarını yaparken,⁴¹³ Yunan ordusunda geri çekilme emareleri başladığı, cephe gerisinde görülen telaşlı hareketlilikten anlaşılmaktadır.⁴¹⁴

5 Eylül 1921 tarihinde cepheden Ankara'ya dönen Millî Müdâfaa Vekili Refet Paşa, mecliste yaptığı konuşmada ordunun durumu hakkında bilgi vermiş, savaşın ilk aşamasının Türk ordusunun galibiyetiyle sona erdiğini ve zaferin yakın olduğunu müjdelemiştir.⁴¹⁵ İstikbâl gazetesine göre Yunanların günlerdir cephe durumuyla ilgili resmî tebliğ yayınlamıyor oluşu, Yunan ordusunun başarısızlığının açık bir göstergesidir.⁴¹⁶ İstikbâl ifadelerine benzer biçimde Açığöz gazetesi, yine Yunan haber ajanslarının savaşla ilgili bilgi paylaşımı yapmamasını Yunan ordusunun cephelerde ciddi problemler yaşamasıyla ilişkilendirmiştir.⁴¹⁷

Dış basında Yunan ordusunun başarıya ulaşamadığı ve taarruzları durduğu ile alakalı haberlere rastlamak mümkündür. Zira The New York Times, 8 günlük mücadele sonrasında Yunanların dinlenmeye geçtiğini, Ankara'ya ilerlemenin sanıldığı kadar kolay olamayacağını bildirmiştir.⁴¹⁸ The Guardian yayınlamış olduğu haberde, Yunan ordusunun Anadolu'daki ilerlemesinin durduğunu ve Türkler tarafından sıkı bir direniş sergilendiğini ifade ederek, Sakarya etrafındaki savaşta durumun henüz belirsiz olduğu ancak Yunanların kayda değer bir ilerleme

⁴¹¹ ATBD, Sayı 96, Belge No: 2548.

⁴¹² Baki Vandemir, **Türk İstiklâl Harbinde Sakarya'dan Mudanya'ya Kadar**, Askerî Matbaa, İstanbul, 1946, s. 68-69; ATBD, Sayı 131, Belge No: 54.

⁴¹³ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s.185-186.

⁴¹⁴ Özalp, a.g.e., s. 204; Andre, a.g.e., s. 137.

⁴¹⁵ “Refet Paşa Hazretleri Ordumuz Muzafferdir Diyor”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (06.09.1921), s. 1; “Refet Paşa Hazretlerinin Beyânâtı”, **Anadolu'da Yenigün**, (06.09.1921), s. 1; “Refet Paşa Hazretlerinin İkinci Beyânâtı”, **Anadolu'da Yenigün**, (08.09.1921), s.1; “Refet Paşa'nın Mühim Beyânâtı”, **Vakit**, (08.09.1921), s. 1; “Muharebenin İlk Safhasında Silahlarımız Muzaffer”, **İleri**, (08.09.1921), s. 1; “On Dört Günlük Harbin Neticesinde Silahlarımızın Galibiyeti”, **İkdam**, (08.09.1921), s. 1. Basında çıkan haberlere göre Türk ordusu, savaşta genel olarak Yunan tarruzlarını durdurmada başarılı olsa da Yunan ordusu, ufak çaplı ilerlemeler kaydetmiştir. Örneğin 5 Eylül günü Türk ordusu IV. Gurubu'nun sol cenahındaki boşluğa tarruz eden Yunanlar, her ne kadar yardıma yetişen Türk ihtiyat kuvvetleri olsa da Polatlı/Karayavşan bölgesine yerleşmeyi başarmışlardır. Bkz: BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937).

⁴¹⁶ “Artık Her Hâdisi Yunan İnhidâmının Takrib Eylediğini Gösteriyor”, **İstikbâl**, (06.09.1921), s. 1.

⁴¹⁷ “Yunanlılar Tebliğ Neşredemiyorlar”, **Açıksöz**, (01.09.1921), s. 1.

⁴¹⁸ “Yunanlar 8 Günlük Mücadelenin Ardından Dinleniyor”, **The New York Times**, (06.09.1921), s. 16. The New York Times'ın 10 Eylül'deki haberinde ise “Yunan Taarruzu Durdu” başlığı geçmektedir. Gazetede yayınlanan haberin muhtevasında ise şu satırlar yazmaktadır: “*Türk kuvvetleri Sakarya Nehri önlerinde Yunanların tüm ataklarını püskürttü. Yunanlar 30000 asker kaybetti. Yenilgi ulaştırma ve yetersiz topçu ateşinden kaynaklandı deniyor. Türkler inatçı bir direniş sergiledi. Ancak bu galibiyet Türkler açısından her açıdan pozitif değildi çünkü epey kayıpları var ve geri çekilen Yunanları kovalayamadılar. Yunanların Sivrihisar'a çekilmeleri bekleniyor.*” Bkz: “Yunan Taarruzu Durdu”, **The New York Times**, (06.09.1921), s. 3.

sağlayamadığını aktarmıştır.⁴¹⁹ Aynı konuya müteakip Açıksöz gazetesi de Yunan ordusunun taarruzunun işe yaramadığı, bu şekilde savaşın neticesiz kalacağını bildirmiştir.⁴²⁰

7 Eylül 1921 tarihinde Türk ordusunun ilerleyişi Yunan ordusuna önemli kayıplar verdirilirken, Yunan birliklerinin kademeli olarak cephe gerisine çekildiği gözlenmiştir.⁴²¹ 8 Eylül’de Türk ordusu özellikle IV. Grubun sağ cenahından yaptığı kavi taarruzlar ile Kireçlitepe’yi ele geçirilmiş ve birçok Yunan askeri esir alınmıştır. Esirlerin verdiği bilgiler doğrultusunda Türk IV. Grubunun karşısında Yunan 9 ve 10. Fırkalarının olduğu bilgisine de ulaşılmıştır.⁴²² Yunan ordusunun hayli yıpranması üzerine aynı gün Türk ordusunun taarruza geçirilmesi için hazırlıklar hızlandırılmış, 9 Eylül 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, cephenin ileri hatlarında bulunan Zafertepe’ye gelerek durumu değerlendirmişlerdir. Bu arada aynı gün Türk ordusu Yunan siperlerine girmiş bulunmaktadır.⁴²³ Türk komuta kademesinde yapılan istişareler sonucunda 10 Eylül 1921 tarihinde Mürettep Kolordu bölgesinden başlayarak taarruz edilmesine karar verilmiştir.⁴²⁴ Garb Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, 9 Eylül 1921’de 1., 2., 3. ve 5. Gruplara gönderdiği emirde, Yunan ordusu hareketlerinde çekilme emâreleri görüldüğünü, bu durumda bir değişiklik olmadığı takdirde 10 Eylül günü gündeğümüyle birlikte 2. Grup bölgesinden Katrancı vadisi dâhil olmak üzere Yamak-Bahçecik ve Dikilitaş-Tanburoğlu istikametlerinde taarruz edileceğini belirtmiştir.⁴²⁵

Yunan ordusunun çekilme durumu gösterdiği, başlayan Türk taarruzlarında Yunanlara ciddi kayıplar verdirildiği, yayınlanan Türk resmî tebliğlerinde dile getirilmiş ve gazeteler tarafından kamuoyuna duyurulmuştur.⁴²⁶ Cephede yaşanan son gelişmeleri değerlendiren Tevhid-i Efkâr gazetesi, Yunan ordusunun artık taarruz edemeyeceğini ya geri çekilmek ya da bulunduğu mevzileri korumak isterken tamamen eriyeceğini yazmıştır.⁴²⁷

9 Eylül 1921’den itibaren özellikle Anadolu gazetelerinde, Türk ordusunun zafer kazandığı veya kazanmak üzere olduğu haberleri görülmeye başlanmıştır. Anadolu’da Yenigün, Türk

⁴¹⁹ “Anadolu’daki Savaş”, **The Guardian**, (06.09.1921), s. 8.

⁴²⁰ “İngilizler de Anladı”, **Açıksöz**, (31.08.1921), s. 1.

⁴²¹ BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937); “Düşmanın Taarruzu Tamamıyla Kırılmıştır”, **Vakit**, (09.09.1921), s. 1; **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 192; Özalp, a.g.e., s. 203.

⁴²² BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937).

⁴²³ BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937).

⁴²⁴ Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 264; **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 203-204; **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2551; Özalp, a.g.e., s. 205.

⁴²⁵ **ATBD**, Sayı 70, Belge No: 1529; ATASE, İSH, K. 4/4472, D. 6, F. 34.

⁴²⁶ “Düşman Mevzilerine Taarruzlarımız”, **Açıksöz**, (08.09.1921), s. 1; “Garb Cephesinde Devam Eden Düşman Taarruzları Tamamıyla Kırılmıştır Düşman Geri Gidiyor”, **Tercümân-ı Hakikat**, (08.09.1921), s.1; “Kahraman Millî Ordumuzun Zafer ve Galibiyeti”, **Akşam**, (08.09.1921), s. 1; “Resmî Tebliğ”, **Anadolu’da Yenigün**, (08.09.1921), s. 2; “Dün de Bütün Cephede Sükûn Vardı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (08.09.1921), s. 1; “Ric’at ve Takip, **İstikbâl**, (08.09.1921), s. 1.

⁴²⁷ “Yunanlar Ric’ata Ordumuz da Mukabil Taarruza Başlıyor”, **Tevhid-i Efkâr**, (09.09.1921), s. 1.

ordusunun başlatmış olduğu taarruzun başarıya ulaştığını, Yunan askerlerinin perişan bir şekilde kaçtığını yazarken,⁴²⁸ Hâkimiyet-i Milliye, Türk ordusunun tarihin en parlak zaferlerinden birini kazanarak taarruza geçtiğini duyurmuştur. Hâkimiyet-i Milliye'ye göre Türk ordusu, merkezden ve sağ kanattan taarruza başlamış buna mukabil iki Yunan alayı geri çekilmek zorunda kalmıştır. Türk ordusu sol kanatta da bazı Yunan siperlerini ele geçirmiştir. Yunan ordusunun artık tek amacı Sakarya'nın batısına çekilerek kendisini kurtarmaktır.⁴²⁹

Gazetelerin bu haberleri verişinin ertesi günü, 10 Eylül 1921'de Mürettep Kolordu ilerleyişe başlamış, 7. Yunan Tümeni'ne karşı taarruz ederek Duatepe'yi almıştır.⁴³⁰ Türk ordusunun taarruzları 11, 12 ve 13 Eylül 1921 günleri de devam etmiştir. Yunan Başkomutanı Papulas, ordusunu bir an önce ve mümkün olan en az kayıpla Sakarya'nın batısına geçirerek savunma tertibatı yapmak üzere tedbirler almaya çalışmış,⁴³¹ buna karşılık Türk ordusu, Yunanların Sakarya batısına geçiş yaptıkları Kavuncu Köprüsü ve Beylikköprü istikametinde baskıyı daha da arttırarak Kartaltepe'yi ele geçirmiştir.⁴³²

Bu arada Yunan ordusunda görülen duraklama karşısında Türk ordusunun, kayıplarını telâfi etmek üzere yeni bir seferberliğe hazırlandığı, basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. Açıksöz, Başkumandan Mustafa Kemal Paşa tarafından 1297, 1298 ve 1299 doğumluları kapsayan yeni bir seferberlik emri yayımlandığını duyurmuştur.⁴³³

Sakarya Savaşı sürecini takip eden yabancı gazeteleri incelerken Açıksöz'ün bu haberine The New York Times gazetesinde de rastlanılmıştır. Zira gazete, Yunanların Türk tarruzunu bir nebze de olsa kırdığı ve ilerlemeye başladığı süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın ve Türk Hükümeti'nin 35-40 yaşında bulunanların askere alınacağı ile ilgili bilgiyi daha önceden yayınladığı bir haberde servis etmiştir.⁴³⁴

Savaşın almış olduğu son durum karşısında, Yunan ordusunun nasıl ve nereye kadar çekileceği konusunda Atina Hükümeti ve ordunun komuta kademesi arasında bir çekişme olduğu görülmektedir. Yunan Başkomutanı Papulas, ordunun çekileceği hattın neresi olması gerektiği

⁴²⁸ "Sakarya Zaferi", **Anadolu'da Yenigün**, (09.09.1921), s.1.

⁴²⁹ "Yunan Ordusunun Ric'at Hareketindeki Müşkülât", **Hâkimiyet-i Milliye**, (09.09.1921), s. 1. Hâkimiyet-i Milliye'de yer alan bu bilgiler, benzer şekilde diğer gazetelerde de yer almıştır. Bkz: "Ordumuz Mukabil Taarruza Başladı", **Akşam**, (09.09.1921), s.1; "Düşmanın Süngülerimizin Önünden Kaçtığı Bir Gün", **Tercümân-ı Hakikat**, (09.09.1921), s.1; "Muzaffer ve Kahraman Kıtâatımızın Şiddetli ve Mukabil Taarruzları", **İstikbâl**, (09.09.1921), s. 1.

⁴³⁰ **ATBD**, Sayı 131, Belge No: 56; İnönü, a.g.e., s. 254.

⁴³¹ Andre, a.g.e., s. 163.

⁴³² **ATBD**, Sayı 96, Belge No: 2559. Türk ordusunun taarruzuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 260-263. Türk ordusunun taarruzları ve taarruz sonrası hedefine ulaşma süreci, her Türk ordu grubunun kendi bölgelerinde aynı düzey ve zaman diliminde ilerlememiştir. Nitekim IV. Grubun bulunduğu bölgede başlayan taarruzlarda, 10 ve 11 Eylül taarruzları başarısızlıkla sonuçlanmış hatta Çal Dağı bölgesinde Karatavşan gibi bazı önemli noktalar Yunanların karşı taarruzlarına terk edilmiştir. Ancak yıpranan ve daha fazla dayanamayan Yunan ordusu bu bölgelerde de 12 Eylül itibarı ile geri çekilmeye başlamıştır. Bkz: **BCA**, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937).

⁴³³ "1297, 1298, 1299 Doğumlulara", **Açıksöz**, (06.09.1921), s. 1.

⁴³⁴ **The New York Times**, (1.09.1921), s. 17.

konusunda hükümetten direktif beklerken, hükümet bu hattın komuta kademesi tarafından belirlenmesini istemiştir. Papulas'a göre hükümetin bu tavrı, cephedeki gelişmelerden çok siyasî kaygılarla hareket edildiğinin bir göstergesidir.⁴³⁵ Yaşanacak başarısızlığın sorumluluğundan kaçınılmak istendiğini gösteren bu şartlar altında Yunan Başbakanı Gunaris, siyasî fikirlerin etkisi altında kalınsızın sadece askerî gerekliliklere göre karar alınması direktifini Papulas'a iletmiştir.⁴³⁶ Bunun üzerine Yunan Başkomutanı orduya Sakarya'nın batısına çekilme emri vermiştir.⁴³⁷

Papulas'ın bu emrine mukabil Türk Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa, 13 Eylül 1921 tarihinden itibaren muharebeyi keserek batıya doğru çekilen Yunan ordusuna karşı süvari birlikleriyle desteklenmiş iki piyade fırkasının sağ ve sol kanatlardan dengeli bir biçimde takip harekâtı yapması emrini vermiş, ayrıca harekâta katılmayacak birliklerin hızlı bir biçimde demiryolu hattı civarlarında toplanması ve eksiklerinin tamamlanmasını istemiştir. Bu arada takip harekâtının başladığı gün, Türk ordusunda grup sistemi sonlandırılarak 18 piyade fırkasından her biri üçer fırkalı dört kolordu ile her biri dörder alaydan oluşan üç fırkalı bir süvari kolordusu kurulması kararlaştırılmıştır. Bunlara ek olarak Kocaeli bölgesinden getirilecek bir fırka, bir süvari alayı ve ihtiyaca göre oluşturulacak müfrezelerden bir grup oluşturulacaktır. Ordu karargâhı ise tekrar Polatlı'ya nakledilecektir.⁴³⁸

Yukarıda aktarıldığı üzere verilen emir sonrasında tarafların karşılıklı taarruzları 12 Eylül 1921 tarihine kadar devam etmişti. Ancak 4. Gurup Komutanı Kemalettin Sami Beyin 24. Fırkayı gece ansızın tekrar tarruza geçirmesi ile beklenmedik bir anda Türk tarruzu ile karşı karşıya kalan Yunan birlikleri perişan şekilde geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴³⁹ Sonrasında Türk birlikleri Eski Polatlı'ya kadar ilerlemiş ve 13 Eylül 1921 tarihinde takip ilerleyişi Sakarya Nehri'ne kadar devam etmiştir.⁴⁴⁰

Yunan ordusunun geri çekilişi sırasında, özellikle de 13 Eylül 1921 gecesi çok büyük bir kargaşalık yaşanmıştır. Prens Andre, Yunan birliklerinin düzensiz ve plansız bir biçimde Sakarya'yı geçmeye çalıştıklarını, bu durumda Türk ordusunun yapacağı bir baskınla Yunan ordusunu tamamen yok edebileceğini belirtmiştir. Andre'ye göre Türk ordusunun bu kargaşadan faydalanamamasının sebebi ya Yunan ricatinden habersiz olması ya da daha önceki muharebelerde yaşadığı kayıplar ve yorgunluktur.⁴⁴¹

⁴³⁵ Papulas, a.g.e., s. 27.

⁴³⁶ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 204.

⁴³⁷ Papulas, a.g.e., s. 34-35.

⁴³⁸ **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1624.

⁴³⁹ BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937).

⁴⁴⁰ BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937).

⁴⁴¹ Andre, a.g.e., s. 165-166.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Fevzi Paşa, 12 Eylül 1921’de Hâriciye Vekâleti’ne göndermiş olduğu raporda, hem Sakarya Savaşı’nın genel bir tablosunu çizmiş hem de gelinen nokta hakkında bilgi vermiştir. Sakarya Savaşı’nın kısa bir özeti sayılabilecek metin şu ifadeleri içermektedir:

Geçen Temmuz’daki Kütahya ve Eskişehir muhârebâtında düşmanın tezâhür eden tefevvuk-ı adedisine karşı ordumuz geriden celb edilmekte olan ihtiyat kuvvetleriyle birleşerek daha müsait bir mevzide kat’î muhârebâtı kabul etmek maksadıyla muvaffakiyetli bir ric’at hareketi yaparak Sakarya mıntikasına çekilmişti. Temmuz muhârebâtının Yunanlar için biraz daha arazi kazanmaktan başka bir netice temin etmemesi ve ordumuzu imhaya mâtuf olan tasavvurlarının tamamen akim kalması hasebiyle Yunanların yeniden taarruza başlayacakları muhakkak görülmüyordu. Filhakika on beş yirmi günlük bir fâsıladan sonra Yunanlar yeniden getirebildikleri bütün kuvvetleriyle ileri harekete başladılar. Ve bidayetden itibaren ordumuzu sol cenahtan ihâta ederek imha etmek tasavvuru ile ilerlediler. 23 Ağustos’tan itibaren başlayan ve intihâb ettiğimiz mevzi-i müdâfaada bilâ-fâsıla üç hafta devam eden muharebelerde düşmanın azim fedakârlıklar ihtiyâr ederek icrâ ettiği mütevâlî taarruzlar kıtaatımızın kahramâne ve mahâretkârâne müteharrik müdafaası karşısında kâmilen kırıldı. Ordumuzu sol cenahından ihata maksadıyla şarka doğru uzanan ve uzandıkça karşısında cenahımızı değil cephemizi bulan ve bilâkis kendi cenahları daima taht-ı tehdidimizde kalan düşman büyük bir inkisâr-ı hayâle uğradı ve ihata imkânı olmadığını görünce cephemizden yarmaya teşebbüs etti ve bu teşebbüslerinin kâffesi akamete mahkûm edildi. Tam bu esnada ordumuz musammem plâna tevfikân düşmanın sol cenahına karşı mukabil taarruza geçti. Düşman pek mühlik olan bu taarruzumuza karşı büyük fedakârlıklar ihtiyâr ederek mukavemete ve hatta mukabil taarruzlar ile kendisini mühlik vaziyetten tahlîse uğraştı fakat taarruzumuzun şiddeti karşısında nihayet bütün cephede ric’ate mecbur oldu. Bunun üzerine taarruzumuz bütün cepheye teşmil edilmiş ve süvarilerimiz düşmanın yan ve gerilerine tevcih edilerek düşmanın ric’atı perişanlığa kalbedilmiştir. Dört beş günden beri devam eden mukabil taarruzumuzun şimdiye kadar temin ettiği netâyic tebliğ-i resmîlerle de kısmen yazıldığı veçhile pek mühimdir. Anadolu’nun Yunan ordusu için bir mezar olacağı hakkındaki kanaatimizin tahakkuk eylemekte olduğunu arz ederim.⁴⁴²

Fevzi Paşa’nın bu değerlendirmelerinden hemen sonra, 13 Eylül 1921’de Mustafa Kemal Paşa, bütün vilâyetlere ve ordu kumandanlıklarına, İsmet Paşa’nın zaferi müjdeleyen telgrafını göndermiştir. İsmet Paşa telgrafta, 23 Ağustos 1921’den beri devam eden savaşın, TBMM ordusunun kesin zaferiyle sonuçlandığını, üç günden beri devam eden Türk ordusunun genel ilerleyişi karşısında, Yunan ordusunun tamamen Sakarya’nın batısına atıldığını ve takip harekâtının devam ettiğini bildirmiştir.⁴⁴³

⁴⁴² ATASE, İSH, K. 4/4478, D. 6, F. 38; **ATBD**, Sayı 70, Belge No: 1531. 12 Ocak 1876-10 Nisan 1950 yılları arasında yaşayan Mustafa Fevzi Çakmak Paşa, Osmanlı Devleti’nde 1920 yılı 3 Şubat-5 Nisan arası Harbiye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Millî Mücadele dönemi sergilediği üstün başarı sonrası Mustafa Kemal Paşa’dan sonra “mareşal” unvanını alan ilk ve son kişidir. Türkiye’nin ilk Millî Savunma Bakanı ve Cumhuriyet dönemi Genelkurmay Başkanı’dır. Mustafa Kemal Paşa’yla beraber yürüttüğü Sakarya Savaşı’nda, yaptığı kritik hamleler ile bu savaşın kazanılmasında büyük payı olduğu için Soyadı Kanunu ile birlikte kendisine Sakarya soyadı verilmesi düşünülmüş ancak Fevzi Bey, bazı kaynakların verdiği bilgilere göre, Çakmak isminin çok eski ve köklü bir aileden geldiğini ifade ederek Sakarya soyadını reddettiği ifade edilmektedir. Bkz: Bilal Başar ve Mehmet İhsan Gençcan, **22 Gün 22 Gece Sakarya Meydan Savaşı ve Öyküleri**, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul, 2016, s. 92.

⁴⁴³ **ATBD**, Sayı 70, Belge No: 1532; **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1625.

Açıksöz, Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamalarından bir gün önce 12 Eylül 1921'de yayınlamış olduğu resmi tebliğde Türk ordusunun kesin sonuçlu bir zafer kazandığını belirtmiştir.⁴⁴⁴

Yunan ordusunun Sakarya'da bozguna uğraması ve geri çekilmesi hususunda dış basın önemli bilgiler vermektedir. Örneğin The Guardian 15 Eylül'de yayınladığı bir haberde bu konu hakkında; Yunanlıların Sakarya Nehri'nin batısına geçtiğini, bu esnada meydana gelen Türk taarruzlarını püskürttüğünü, ancak mevcut durumun Yunanlıları endişelendirdiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁵

22 gün boyunca devam eden Sakarya Savaşı, muharip taraflar açısından son derece yıpratıcı olmuştur. Bu sebeple Yunan ordusunun Sakarya Nehri'nin batısına çekilmesinden sonra Türk ordusunun sıkı bir takip harekâtı yapması kolay olmamıştır. Rahmi Apak, bu durumu hatıralarında şöyle dile getirmektedir:

[...] Biz artık herhangi bir mukabil vuruş yapacak takatta değildik ve düşmanın çekilişini görerek sevinmekte idik. [...] Açık olarak söyleyeyim biz, Yunan kuvvetlerinin arkasından sıkı bir takip harekâtı yapacak durumda değildik. Yorgunduk, bitkindik. Çekilen Yunan kıtaları her bakımdan gerek silah ve hatta moral bakımından düşük durumda değillerdi. Eğer çekilmeyip de taarruzlarına devam etselerdi muvaffak olurlardı diyemem. Çünkü biz sonuna kadar savaşmakta devam edecektik ve onlardan daha on onbeş bin kişi öldürecektik. Fakat biz de kuvvetimizin, takatımızın sonuna gelmiştik.⁴⁴⁶

Türk ordusu, içinde bulunduğu bu zor şartlara rağmen Yunan birliklerine karşı 18 Eylül 1921'den 10 Ekim 1921'e kadar süren bir takip harekâtı gerçekleştirmiştir. Bu harekâtın icrası için öncelikli olarak Fahrettin Altay Bey'in başında bulunduğu Süvari Kolordusu görevlendirilmiştir. Bu arada Fahrettin Bey, Sakarya Savaşı'nda gösterdiği başarılar sebebiyle mirlivalığa yükseltilmiştir. Fahrettin Paşa'nın emrindeki süvari birlikleri, Yunan kuvvetleri tarafından tutulan Sakarya Nehri'ni geçebilmek için güneye, Uzunbeyli-Çifteler hattına yönelmişlerdir. Böylece Yunan birlikleri yandan ve geriden etkili bir biçimde takip edilmek istenmiştir. Bu amaçla piyade tümenlerinden kurulu bir dağ bataryası da süvari kolordusunun emrine verilmiştir.⁴⁴⁷

Takip harekâtının başladığı günlerde Mürettep Tümen'le 8. Piyade Tümeni de Süvari Kolordusu'na katılmıştır. Yunan birlikleri Eskişehir'e doğru çekilirken Türk birlikleri Sivrihisar

⁴⁴⁴ "Tebliğ-i Resmî 12 Eylül 337-Ordumuzun Kat'î Muzafferiyeti", **Açıksöz**, (13.09.1921), s. 1

⁴⁴⁵ The Guardian haber detayında şu bilgileri vermektedir: "*Ankara ele geçirilemedi, Sakarya savaşı Yunanlara göre her iki tarafa da zayıflık sebep olarak bitti. Türklerin karşı saldırılarına cevap verildi. Türkler Yunanların batıya çekildiğini söylüyor. Gerçek ne olursa olsun durum Yunan generalleri endişelendiriyor. Türkler düşmanın başarısızlığından dolayı cesaretlendi. Yunanlar ise gecikmeksizin tekrar saldırma seçimine sahip ancak buna güçleri yetmeyebilir veya oldukları yerde kış geçirme ya da büyük bir geri çekilme seçimine sahip. En kötüsü de ana üsleri İzmir'den 350 mil uzaktalar ve sadece bir demiryoluna güvenebilirler. Savaş sonlandırılabilir ya da sonlandırılmayabilir ancak bunun için bir çaba gösterme zamanı geldi. Ankara savaşıyla birlikte Müttefikler Yunanlarla Türklerin her iki tarafında da haklarını gözetecek bir barışı düşünüp düşünmeyeceklerini anlamalı denilebilir.*" Bkz: **The Guardian**, (15.09.1921), s. 6. The New York Times ise aynı konuya müteakip yaptığı haberde "Yunanlar Sakarya'nın Gerisine Çekildi" manşetini atmış ve Yunanistan içindeki Venizelostçuların görüşlerini paylaşmıştır. Zira gazete haberine göre Venizelos ve yandaşlarının Konstantin'in Anadolu'daki ilerleyişte başarısız olacağı önceden tahmin edilmektedir. Bkz: **The New York Times**, (18.09.1921), s. 2.

⁴⁴⁶ Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, s. 257-259.

⁴⁴⁷ Altay, a.g.e, s. 310-311.

istikametine yönelerek Mahmudiye-Çifteler-Alpuköy'e doğru ilerlemiştir. Yunan ordusu, geri çekilmesini Sakarya Savaşı öncesinde tahkim etmiş olduğu hatta kadar devam ettirmiştir. Eskişehir-Seyitgazi hattı güçlü bir biçimde sağlamlaştırılmış olduğundan takip harekâtı yürüten Türk birlikleri Afyonkarahisar'a yönelmiştir. Ancak Yunanlar bu bölgeye birlikler kaydırarak Türk ordusunun ilerleyişini durdurmuştur. Böylece Türk ordusu, Yunanlar tarafından tutulan Kocaeli-Eskişehir-Afyon-Sarayköy-Aydın hattı önünde umumiyetle bekleme ve hazırlık safhasına geçmiştir.⁴⁴⁸ Bundan sonra iki taraf, Büyük Taarruz'a kadar devam edecek uzun bir sessizlik dönemi içinde bulundukları mevzileri tahkim etmeye çalışacaklardır.

Sakarya zaferi, Türk kamuoyu ve basını tarafından çok büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Gazeteler, ortak bir perspektifle Yunan ordusunun tamamen perişan olduğunu ve geri çekilişin bir bozgun havasına dönüştüğünü yazmışlardır. Açıksöz, İsmet Paşa'nın 13 Eylül 1921 tarihli zafer telgrafını okurlarıyla paylaşıırken,⁴⁴⁹ Hâkimiyet-i Milliye Yunanların pek çok ganimet bırakarak perişan bir biçimde kaçmaya çalıştıklarını aktarmıştır.⁴⁵⁰

Anadolu'da Yenigün 13 Eylül'de yayınladığı haberinde, Türk ordusunun mühim bir zafer kazandığını, Yunan ordusunun ricate başladığını duyurmuştur. Ayrıca Türk ordusunun yoğun bir şekilde ilerlediğini cephenin sağ tarafında Kartaltepeyi geçtiğini, sol tarafında ise Beşköprüye ulaşmak üzere olduğunu aktarmıştır.⁴⁵¹

Akşam gazetesi, Fetih Süresi'nin ilk ayetlerini manşetine taşıyarak Türk ordusunun büyük bir zaferle fethi müjdelediğini, İleri gazetesi, Yunan ordusunun mevzilerini terk ederek geri çekildiğini ve Türk ordusunun ilerlemeye devam ettiğini paylaşmışlardır.⁴⁵² Ayrıca İleri, başka bir haberinde Yunan ajanslarının da Türk ordusunun taarruza geçtiğini itiraf ettiklerini dile getirmiştir.⁴⁵³

Anadolu ve İstanbul basınının ortak ifadeleri, genel olarak Yunan ordusunun ağır bir yenilgi aldığı ve geri çekildiği yönündedir. Bu minvalde İstikbal, Yunan ordusunun tamamen mağlub olduğunu, Öğüt, Yunan ordusunun geri çekilmeye devam ettiğini, Peyâm-ı Sabah, Yunan ordusunun sağ tarafının Türk ordusu kontrolüne girdiğini, Vakit, Yunan ordusunun tüm mevzilerini

⁴⁴⁸ Altay, a.g.e., s. 312-314. Türk ordusunun ilerleyişiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz: **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 460-465.

⁴⁴⁹ "Düşman Sakarya Garbı'na Atıldı Düşmanı Aralıksız Takip Ediyoruz", **Açıksöz**, (14.09.1921), s. 1.

⁴⁵⁰ "Düşman Süratle Pek Perişan Bir Hâlde Kaçmaktadır", **Hâkimiyet-i Milliye**, (14.09.1921), s. 1.

⁴⁵¹ "Büyük Sakarya Meydan Muharebesi Kahraman Ordumuzun Tam Bir Zaferiyle Nihayet Bulmuştur", **Anadolu'da Yenigün**, (13.09.1921), s. 1; "Ordumuz İlerliyor, Sağda Kartaltepe'yi Geçtik, Solda Beşköprü'ye Yaklaştık", **Anadolu'da Yenigün**, (14.09.1921), s. 1.

⁴⁵² "İnnâ Fetahnâ Fethan Mübînâ", **Akşam**, (14.09.1921), s. 1; "Alçak Düşman Bütün Cephede Mevzilerini Terk Etti", **İleri**, (13.09.1921), s. 1; "Ordumuz Düşmanın Sağ Cenah Mevâziini Alarak İlerlemekte Berdevamdır", **İleri**, (14.09.1921), s. 1.

⁴⁵³ "Yunanlar Müthiş Taarruzumuzu İtirafa Başladılar", **İleri**, (14.09.1921), s. 1.

terk ederek savaş üstünlüğünün Türk tarafında olduğunu kabul ettiğini, Tercümân-ı Hakikat ise cephe savaşlarında hakimiyetin tamamen Türk ordusunda olduğunu bildirmişlerdir.⁴⁵⁴

Diğer gazetelerde de ağız birliği edilmişçesine Türk ordusunun zaferi, ilerleyişi ve kahramanlığı, Yunan ordusunun mağlûbiyeti ve karamsarlığı günlerce manşetlerde yer alırken, daha sonraki tarihlerde ise Türk takip harekâtına ilişkin bilgiler, yine gazeteler tarafından kamuoyuna duyurulmaya devam etmiştir.⁴⁵⁵

1.4.3. Savaşın Sonucu ve Bilançosu

23 Ağustos 1921 tarihinde Yunan ordusunun Sakarya Nehri'ni geçerek yaptığı taarruzlarla başlayan Sakarya Savaşı, 13 Eylül 1921'de yine Yunan ordusunun Sakarya Nehri'nin batısına çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Yunan taarruzunun ana hedefi, Türk ordusunu imha ederek artık savaşılamayacak duruma getirmek ve Ankara'yı işgal ederek TBMM Hükümeti'ni barışa zorlamaktır. Böylece Sevr Antlaşması'yla elde etmiş olduğu kazanımları uygulamaya geçirmektedir. Sakarya Savaşı'nın başlangıcında Yunan ileri taarruzu karşısında Türk ordusunun hedefi ise, hazırlanan mevzilerde Yunan taarruzlarını kırmak ve bir fırsat yakalandığında karşı taarruza geçmektir.⁴⁵⁶

Yunan ordusunun 13 Eylül 1921 tarihinde Sakarya Nehri'nin batısına çekilmek zorunda kalmasıyla ortaya çıkan tablo, başlangıçtaki hedefler dikkate alındığında Türk ordusu için parlak bir zafer, Yunan ordusu içinse bir hezimettir. Çünkü Sakarya Savaşı'ndan sonra artık Türk ordusu taarruz kabiliyeti kazanıp inisiyatifi ele alırken, Yunan ordusu savunmaya çekilmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla artık Yunan ordusu yeni bir taarruzda bulunma gücü ve psikolojisini kaybetmiştir. Buna mukabil Türk ordusu, yaklaşık bir yıl sonra gerçekleştireceği Büyük Taarruz için hazırlanmaya başlamıştır.⁴⁵⁷

Sakarya Savaşı'nın hem Yunanlar hemde Türkler tarafından çok önemli bir kırılma noktası olduğunu ifade eden ve bu konuda özellikle uluslararası açıdan kıymetli değerlendirmelerde bulunan İngiliz yazar Ellsworth Thayer, "The Boston Globe" gazetesinde "Ankara'nın Kaderi"

⁴⁵⁴ "Son Haberler: Düşman Tamamen Mağlûp Edildi", **İstikbâl**, (13.09.1921), s. 1; "Yunan Ric'atı Yorgun Bir Hâlde Devam Ediyor", **Öğüt**, (14.09.1921), s. 1; "Düşmanın Sağ Cenah Mevâzii de Alındı", **Peyâm-ı Sabah**, (14.09.1921), s. 1; "Millî Ordunun Mukabil Taarruzu", **Peyâm-ı Sabah**, (14.09.1921), s. 1; "Düşman Sol Cenahımız Karşısındaki Bütün Mevzilerini Terk ile Ric'ata Başlamıştır", **Vakit**, (13.09.1921), s. 1; "Yunan Sağ Cenâhı Ric'at Etmekte Devam Ediyor", **Vakit**, (14.09.1921), s. 1; "Sakarya'da Vaziyete Biz Hâkimiz", **Tercümân-ı Hakikat**, (14.09.1921), s. 1.

⁴⁵⁵ Bununla ilgili bazı örnekler için bkz: "Düşman Müşkül Bir Vaziyettedir", **Vakit**, (15.09.1921), s. 1; "Ordumuz Sakarya'yı Geçti, Düşman Takip Ediliyor", **Vakit**, (16.09.1921), s.1; "Düşmanın Sivrihisar'da Ric'at Hattı Kesiliyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (15.09.1921), s. 1; "Ordumuz Sakarya'nın Garbına Geçti", **Tevhid-i Efkâr**, (16.09.1921), s. 1; "Ric'at Eden Düşman İdtikametini Tebdile Mecbur Ediliyor", **Açıksöz**, (17.09.1921), s. 1; "Düşmana Aman Vermeyen Kahraman Kıtâatımız Sivrihisar'ı İşgal Etti", **İleri**, (17.09.1921), s. 1; "Seyitgazi'yi İşgal Ettik", **Tercümân-ı Hakikat**, (20.09.1921), s. 1; "Bütün Cephede Düşmanı Takip Ediyoruz", **Açıksöz**, (20.09.1921), s. 1; "Takip ve İhata Hareketimiz Devam Ediyor", **Açıksöz**, (21.09.1921), s. 1;

⁴⁵⁶ **TİH**, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 454.

⁴⁵⁷ Orhan Öney, "Sakarya Meydan Muharebesi", **Atatürk Ansiklopedisi**, Erişim Tarihi: 28.01.2021, Bağlantı Adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sakarya-meydan-muharebesi-23-agustos-13-eylul-1921/>.

başlıklı yazmış olduğu makalede meseleyi bütün yönleri ile ele alarak şu önemli tespitlerde bulunmuştur:

Ankara'daki savaşın sona yaklaştığı ve Ankara'nın düşmesiyle ve savaşın sonunun görüldüğüne dair raporlar var. Dünya barış halinde olmasına rağmen Türklerle Yunanların arasındaki 200 bin askerli savaş bir yıldır devam ediyor. Türklerin Sivrihisar ve Sakarya Nehri önlerinden yavaşça geri çekildiği ve her bir santimde savaştığı bildiriliyor. Hükümetin merkezi olarak Mustafa Kemal tarafından seçilen Ankara 40.000 nüfusa sahip ve İstanbul'un 220 mil uzağında dar sokaklara ve briket evlere sahip. Türk-Yunan savaşı ile ilgili genel bilgi verdikten sonra cümlelerine "Fransa ve İtalya Türklere yardım etti" başlığı ile devam eden Thayer, yazısına şöyle devam etmiştir: "Sevr Yunanlara İzmir ve Trakya'yı verdi ancak Türk hükümeti anlaşmayı tanımadı. Başbakan Venizelos İzmir'deki birliklere işgali genişletme emri verdi ve Bursa uşak hattı direniş olmaksızın ele geçirildi. Bu aşamada Venizelos devrildi ve Konstantin tahta döndü. Bu sürede Anadolu'daki operasyonlar durdu ve bu da operasyonlara geri döndüklerinde Yunanlara pahalıya maloldu. Kemal bu sürede askerlerini tekrar organize etti. Fransa ve İtalya'nın gönderdiği yardımları Yunan deniz devriyelerinin ortada olmadığı bir zamanda Samsun'dan alabildi. Kikya'da Kemal'le savaşan Fransızlar barış imzaladı ve İstanbul'u işgal eden İngilizlerin üstünlüğüne darbe vurmak için ulusalcılara yardımın iyi bir yol olacağını düşündü. Anadolu'daki Yunan ordusunun İngilizlerin kendi pozisyonlarını güçlendirmek için kullandıkları bir silah olduğunu düşündüler. Bu diplomatik anlaşmazlık ışığında Fransız kaynakları tarafından çeşitli zamanlarda gönderilen ve Türklerin zaferini ifade eden raporları anlamak daha kolay olacaktır.⁴⁵⁸

Sakarya Savaşı, tarihin kaydettiği en büyük ve uzun meydan muharebelerinden biridir. Mustafa Kemal Paşa tarafından "melhame-i kübra" (kan gölü, kan deryası) olarak tanımlanan bu savaş, çok büyük oranda subay kaybıyla sonuçlandığı için aynı zamanda "subay muharebesi" olarak da tarihe geçmiştir. Söz konusu savaşın kazanılmasından sonra, TBMM tarafından Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya mareşallik rütbesi verilmiştir.⁴⁵⁹

Sakarya Savaşı, her iki muharip taraf için de çok yıpratıcı olmuştur. Yunan Küçük Asya Ordusu'nun kurmay başkanlığını yapmış olan Albay Pallis, "Yunanların Anadolu Macerası" başlıklı kitabında Sakarya Savaşı'yla ilgili değerlendirmesinde, Anadolu içlerinde gittikçe uzayan menzil hatlarından şikâyet etmektedir. Altı milyonluk bir Türk kitlesi karşısında kalan Yunanların, savaşçı olmayan yerli Rum ve Ermenilerden sonuç getirici bir yardım göremediğini vurgulayan Pallis, Anadolu seferini Napolyon'un Moskova seferine benzetmiş ve kendi durumlarının çok daha kötü olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁰ Öte yandan Türk istihbarat raporlarına göre Sakarya zaferinden sonra

⁴⁵⁸ "Ankara'nın Kaderi", *The Boston Globe*, (08.09.1921), s. 12.

⁴⁵⁹ Mücahit Özçelik, *Türk Kamuoyunda Sakarya'dan Büyük Taarruz'a (Eylül 1921-Ağustos 1922) Sessiz Bekleyiş*, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 31; Görgülü, a.g.e., s. 369.

⁴⁶⁰ Pallis, a.g.e., s. 50. Emile Bujak, Sakarya Savaşı'nda alınan yenilgiyi "1919-1922 Yunan Ordusunun Seferleri" isimli eserinde izah etmeye çalışmıştır. Tıpkı Pallis gibi lojistik destek açısından mesafenin uzak olduğu, neredeyse yiyeceğin bile belli bir zamandan sonra cephe hattına ulaşmadığını ifade eden Bujak, Mustafa Kemal Paşa'nın kuvvetlerini takviye güçlerle çoğaltarak her satıhta Yunan ordusuna mukavemet gösterdiğini dile getirmiştir. Ayrıca General Papulas'ın yetersizliğine de vurgu yapan Bujak, Başkomutan tarafından verilen emirlerin bir anlam taşımadığını ve tümenlerin kendi başlarına hareket ettiğini ifade etmiştir. Bkz: Bujak, a.g.e., s. 229-231.

Midilli Adası'ndaki Rumların Türk hâkimiyetinde kalma eğilimine girdiği, Yunanlara sığınan Çerkeslerin ise kendi aralarında bölündüğü anlaşılmaktadır.⁴⁶¹

Sakarya Savaşı'ndaki Yunan kayıplarıyla ilgili dönemin basınında birtakım bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Yunan ordusunun çok ağır kayıplar verdiğini vurgulayan Açıksöz gazetesi, kayıplar içinde subayların fazla olduğunu ve bu sebeple askerî öğrencilerin subay olarak cepheye sevk edildiğini yazmıştır.⁴⁶²

Tevhid-i Efkâr'a göre Yunan ordusunun 6 Eylül 1921'e kadar Sakarya Savaşı'ndaki insan kaybı 20-30 bin arasındadır.⁴⁶³ Tercümân-ı Hakikat gazetesi ise Türk ordusunun savaşarak 30 kilometre kadar geri çekildiğini, asıl müdafa hattı olan ikinci mevziye yerleştiğini duyurmuş,⁴⁶⁴ savaşın ilk safhasında ilerlemiş olmasına rağmen Yunanların istediklerini elde edemediğini ve 30 bin kişilik kayıp verdiklerini belirtmiştir.⁴⁶⁵ Akşam gazetesine göre Yunanların kaybı 20 binden fazla olmasına rağmen Türk ordusunun çekildiği bölge ise 7 kilometredir. Akşam'ın Tercümân-ı Hakikat'le ortak olan görüşü, Yunanların Türk ordusunu çevirmeyi ve cephe hattını yarmayı başaramamış olmasıdır. Yine Akşam gazetesine göre cephe hatlarının almış olduğu yeni durum, Türk ordusunun kuvvet tasarrufunda bulunmasını ve daha sıkı müdafa etmesini sağlayacak bir özellik göstermektedir.⁴⁶⁶ Bu yorum, benzer ifadelerle ertesi gün Açıksöz'de de yer almıştır.⁴⁶⁷

Tercümân-ı Hakikat, başka bir haberinde Yunan ordusunun kaybının 30 bin civarında olduğunu yineleyerek, bütün Yunan askeri kademelerinde büyük bir bıkkınlık oluştuğunu ve bir an önce savaşın bitmesinin istendiğini yazmıştır.⁴⁶⁸ Tercümân-ı Hakikat'in aksine Anadolu'da Yenigün'e göre Yunanların kaybı 20 bin civarındadır.⁴⁶⁹ Akşam gazetesi daha önce vermiş olduğu bilgiler haricinde bu sefer sayı vermeksizin Yunan ordusunun çok büyük kayıplar verdiğini belirtmiştir.⁴⁷⁰ Savaşın sona erdiği günlerde İstikbâl gazetesi ise Yunanların 16 bin ölü, 30 bin yaralı verdiklerini iddia etmiştir.⁴⁷¹

⁴⁶¹ TİTE, K. 65, G. 214, B. 1, (29 Mart 1922).

⁴⁶² "Yunan Zâbit Zâyiâtı", **Açıksöz**, (31.08.1921), s. 1.

⁴⁶³ "Harp Hakkında", **Tevhid-i Efkâr**, (06.09.1921), s. 1.

⁴⁶⁴ Türk ordusunun ikinci hatta çekildiğini ve burada yeni bir muharebe yapılacağını Peyâm-ı Sabah gazetesi de vermiştir: "Polatlı-Çaldağı Hattı Müdafaası", **Peyâm-ı Sabah**, (04.09.1921), s. 1.

⁴⁶⁵ "Harbin Birinci Safhası Bitti", **Tercümân-ı Hakikat**, (03.09.1921), s. 1; "İkinci Bir Muharebe Başlıyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (03.09.1921), s. 1.

⁴⁶⁶ "Ne Cephemizi Yarmaya Ne de Cenâhımızı Çevirmeye Muvaffak Olamadılar", **Akşam**, (03.09.1921), s. 1.

⁴⁶⁷ "11 Gün", **Açıksöz**, (04.09.1921), s. 1.

⁴⁶⁸ "Yunan Zâyiâtı 30 Bin Tahmin Olunuyor", **Tercümân-ı Hakikat**, (01.09.1921), s. 1. İlerleyen günlerde Açıksöz de Yunan ordusunda firarların arttığını gösteren bir haber yapmıştır. Bkz: "Yunan Askerleri Firar İçinde", **Açıksöz**, (06.09.1921), s. 1.

⁴⁶⁹ "Düşman Ordusunda 20 Bin Zâyiât", **Anadolu'da Yenigün**, (02.09.1921), s. 1.

⁴⁷⁰ "Yunanlar Mühim Zâyiâta Uğradık Diyorlar", **Akşam**, (01.09.1921), s. 1.

⁴⁷¹ "Yunan Zâyiâtı", **İstikbâl**, (14.09.1921), s. 1.

İstihkâm Yüzbaşı Kâzım Bey'in 21 Şubat 1922 tarihinde verdiği rapora göre Sakarya Savaşı sırasında Yunanlar, yaralıların tedavisi için İzmir'de pek çok hastane oluşturmuştur. Evlerin dahi hastaneye dönüştürülmesiyle üç-dört bin yatak kapasitesine ulaşılmıştır. Sakarya Savaşı sürecinde İzmir'e yaklaşık olarak 13 ilâ 16 bin arasında yaralı gelmiştir. Yunanlar bu yaralıları genellikle geceleri vapurlarla Yunanistan'a sevk etmişlerdir. Bu şekilde 30-35 vapur yaralı Yunanistan'a gönderilmiştir. İstihkâm subayının verdiği bilgilere göre Yunanların bu savaştaki kayıpları kesin olarak bilinmemekle birlikte, yaklaşık olarak 50-60 bin olduğu tahmin edilmektedir. Bu kayıpların yanı sıra Yunan ordusunda 30 bin civarında asker firar etmiş durumdadır. Yunan birlikleri içinde asayiş son derece bozulmuştur. Öte yandan Yunan Hükümeti'nin, orduda görülen bütün bu kayıp ve boşlukları telafi edemediği, buna mukabil Amerikalı Rumların Anadolu'daki Rumlara bir Yunan vapuruyla külliyetli miktarda elbise yardımıyla bulundukları anlaşılmaktadır.⁴⁷²

Resmî kaynaklarda yer alan bilgilerde Sakarya Savaşı'nda Türk tarafının kayıpları subay olarak toplam 277 şehit, 1058 yaralı, 23 esir, 27 kayıp, 4 firar; er olarak 1389 şehit, 5436 yaralı, 17422 esir, 805 kayıp, 8602 firardır.⁴⁷³ Yunan tarafının kayıpları subay olarak toplam 208 ölü, 700 yaralı, er olarak 3750 ölü, 18255 yaralı, 354 kayıptır.⁴⁷⁴

Sakarya Savaşı zayıtı ile ilgili kaynaklarda muğlak ifadeler bulunmaktadır. Örneğin Sakarya Savaşı sırasında 5. Süvari Grubu Kurmay Başkanı görevinde bulunan Baki Vandemir, ileriki yıllarda yazmış olduğu yazılarda söz konusu savaşta Türk tarafının kayıplarını; 200 subay şehit, 812 subay yaralı, 2.000 er şehit ve 12.000 er yaralı olarak ifade etmiştir. Vandemir, Askeri Mecmua'da belirtmiş olduğu bu istatistiklerde Yunan ordusunun kayıplarını ise; subay ve er olarak 15.000 ölü, yine subay ve er olarak 25.000 yaralı olarak aktarmıştır.⁴⁷⁵

Sakarya Savaşı saha çalışmasına eğilen ve bu hadise ile alakalı birçok araştırma yapan Selim Erdoğan ise resmi kayıtlarda verilen şehit rakamlarının yanlış aktarıldığını, bu rakamların neredeyse %75'inin yaralanarak götürülen ve hastanelerde şehit düşenler olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yaptığı arazi çalışmalarında, daha önce listelere kayıp olarak eklenen ve dolayısıyla firari muamelesi gören 8.600 askerimizin yaklaşık 4.000'ine ulaşıldığını ve bu askerlerimizin Yunan hatlarında şehit düşerek civar köylüler tarafından defnedildiklerini açıklamıştır. Erdoğan, bu iddiasını Yunan arşivlerinde bulduğu belgeler üzerinden açıklayarak kendi eseri olan "Sakarya

⁴⁷² TİTE, K. 46, G. 92, B. 1-2, (21 Şubat 1922); TİTE, K. 53, G. 152, B. 1-2, (28 Ağustos 1922).

⁴⁷³ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 484; Alptekin Müderrisoğlu, **Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2004, s. 381; **Kurtuluş Savaşında Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 120.

⁴⁷⁴ TİH, 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, s. 484; Müderrisoğlu, **Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü**, s. 381; **Kurtuluş Savaşında Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri**, s. 120.

⁴⁷⁵ Vandemir, **Türk İstiklal Harbinde**, s. 109. Vandemir aynı eserinde, Yunanlardan 25 kamyon, 180 deve, 1000 arabalık topçu ve piyade cephanesi, 110 ağır ve hafif makineli tüfek, 3 top, 4 tayyare, 4 tombaz (İrmaklarda kolay gidebilen altı düz kayak), 500 at ve öküz ele geçirildiğini de vurgulamıştır. Bkz: Vandemir, **Türk İstiklal Harbinde**, s. 109-110.

Türk Bitti Demeden Bitmez” isimli çalışmasında ifade etmiş ve yapılan çalışmalar sonunda gerçek şehit sayısının 13.000 civarında olabileceğini belirtmiştir.⁴⁷⁶

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Türk ve Yunan orduları, 1921 yılının Ekim ayından itibaren Eskişehir-Afyon hattında mevzilenmişlerdir. Bu tarihten sonra iki taraf da bir kış savaşı yapacak durumda olmadıkları için, askerî açıdan çok önemli gelişmeler yaşanmamıştır. Sakarya Savaşı’nın siyasî, ekonomik ve toplumsal sonuçları ise aşağıdaki iki bölümde detaylı biçimde ele alınacaktır.

⁴⁷⁶ Erdoğan, a.g.e., s. 12, 332.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SİYASÎ GELİŞMELER

2.1. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sonraki Siyasî Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı sona ererken imzalanan antlaşmalar, mağlup devletler için sadece savaşın değil, aynı zamanda savaş yürüten kadroların iktidarının da bitmesi anlamını taşıyordu. Savaşın sonunda Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarında krallar tahttan çekilirken cumhuriyet rejimleri kurulmuştu. Bulgaristan'da ise mütarekeyle birlikte Kral Ferdinand, tahttan feragat ederek yerini oğlu Boris'e bırakmıştı.⁴⁷⁷

Benzer bir değişiklik mütarekeden hemen önce Osmanlı Devleti'nde yaşanmış, İttihat ve Terakkî Hükümeti iktidardan çekilmek zorunda kalmıştı. Sadrazam Talât Paşa, 1918'in Eylül ayında gerçekleşen Bulgaristan seyahatinden sonra 4 Ekim 1918 tarihinde Padişah Vahdeddin'le görüşmüş ve iktidardan çekilmeyi gündeme getirmiştir. Hükümetin istifasını yerinde bulan Vahdeddin'in onayından sonra Talât Paşa, yeni kurulacak kabinede bazı İttihatçıların bulunmasını isteyerek 8 Ekim 1918 tarihinde istifa etmiştir.⁴⁷⁸ Talât Paşa'nın istifasının ardından 14 Ekim 1918'de, içinde Cavit Bey ve Hayri Efendi gibi İttihatçı isimlerin de yer aldığı Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulmuştur.⁴⁷⁹ Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, hem kendinden önceki ittifakçı hükümetin hem de diğer müttefik devletlerin esas kabul ettikleri Wilson Prensipleri çerçevesinde bir barış yapılabilmesi için İspanya aracılığıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne müracaat etmiştir.⁴⁸⁰ 1918 Ekim'inin son günlerinde Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda İtilâf Devletleri adına İngiliz Amiral Caltrophe ile Osmanlı Hükümeti adına Rauf (Orbay) Bey arasında yapılan görüşmeler neticesinde 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalanmıştır.⁴⁸¹ Mütarekenin imzalanmasından çok kısa bir süre sonra, 8 Kasım 1918'de Ahmet İzzet Paşa Hükümeti son bulmuştur.⁴⁸²

⁴⁷⁷ Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 16.

⁴⁷⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1949, s. 166; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973, s. 11.

⁴⁷⁹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 25.

⁴⁸⁰ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II. Cilt, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 25.

⁴⁸¹ Başak, a.g.e., s. 191-194.

⁴⁸² Selek, a.g.e., s. 49.

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki süreç, savaşa dâhil olan ülkelerde yaşanan siyasi kriz ve hükümet kurma sıkıntıları ile geçmiştir. Ayrıca savaşı kazananlar ile kaybeden ülkeler arasındaki müzakere mücadelelerinin bu dönem yoğun olarak sürdüğü bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan çalışmanın bu kısmında, ulusal ve uluslararası alanda yaşanan siyasi mücadeleler ve Türk Hükümetlerinin bu mücadelelerde sergilemiş olduğu reflekslerden bahsedeceğiz.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra açılan yeni dönem, Türk milletinin geleceğiyle yakından ilişkili olarak hem iç hem de dış politikada son derece çalkantılı bir süreç sahne olmuştur. Bu dönemde uluslararası arenada Osmanlı Devleti'nin varlığı ve bekası tartışmaya açık bir konuya dönüşmüştür. Savaş sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin sınırları ve nasıl bir yapıya kavuşacağı, uluslararası siyasetin en önemli gündem başlıklarından biri olmuştur. Bunun yanı sıra iç politikada ortaya çıkan yeni aktörler, Osmanlı Devleti'nin varlığına ilişkin tartışmaların zirveye çıktığı bu dönemde, zamanla birbiriyle çatışan yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu da doğal olarak ülke içinde gittikçe büyüyen bir iktidar mücadelesine yol açmıştır.⁴⁸³

İfade edilen süreçte gerileyen ve öne çıkan aktörleri kısaca şu şekilde belirlemek mümkündür: Balkan Savaşlarının bitiminden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin idare mekanizması, mutlak bir surette Enver, Cemal ve Talât Paşaların üçlü liderliği altında temsil olunan İttihat ve Terakki'ye bağlı aktörlerin elinde olmuştur. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından, adı geçen İttihatçı liderler ülkeden ayrılmak ve Almanya'ya gitmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁴⁸⁴ Ayrıca İttihat ve Terakki Fırkası kendisini feshederek Teceddüt Fırkası adını almıştır.⁴⁸⁵ Böylece Birinci Dünya Savaşı'nın müsebbibi olarak görülen İttihatçıların ağırlığı, Osmanlı siyaset sahnesinden silinmeye başlamıştır. Ancak şurası da belirtilmelidir ki bu geri çekilişe rağmen Millî Mücadele'yi yürütecek olan asker ve sivil kadroların çok büyük bir kısmı, o dönemin en örgütlü yapısı olan İttihatçılardan oluşmaktadır.⁴⁸⁶

Ülke içindeki en büyük örgütlü yapı olan İttihat ve Terakki'nin bıraktığı boşluk, genel itibarla mutlakiyetçi eğilimleri güçlü olan Padişah Vahdeddin ve ona akrabalık yoluyla bağlılıkları da bulunan Tevfik ve Damat Ferit Paşalar tarafından kurulan hükümetler vesilesiyle doldurulmaya çalışılacaktır. Dönemin kurumsal olarak öne çıkan siyasal yapısı ise Hürriyet ve İtilâf Fırkası'dır.⁴⁸⁷ Bununla birlikte Millî Mücadele boyunca kimi zaman Anadolu'da ortaya çıkan millî hareketin etkisi, kimi zaman da İtilâf Devletlerinin baskısı sonucunda bu aktörler iktidara gelip gitmişlerdir. Ayrıca bunlar dışında yine iç ve dış gelişmelerin etkisiyle Ali Rıza ve Salih Paşalar tarafından kurulan kısa süreli hükümetler de İstanbul siyasetinde rol almışlardır.

⁴⁸³ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 17.

⁴⁸⁴ "Enver ve Cemal Paşalar Kaçtı mı? **Yenigün**, (04.11.1918), s. 1; "Eski Hükümet Erkânının Firarı-Şiddetli Tedbir ve Tâkibât", **Vakit**, (05.11.1918), s. 1.

⁴⁸⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt 2, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 93. Ayrıca bkz: "İttihat ve Terakki'nin Son Kongresi", **Yenigün**, (05.11.1918), s. 1.

⁴⁸⁶ Eric Jan Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, s. 163.

⁴⁸⁷ Selek, a.g.e., s. 47; Tunaya, a.g.e., s. 264 vd.

İtilâf Devletleri'nin işgali altındaki İstanbul'da bulunan bu aktörler, işgalci devletlerle mümkün olduğunca iyi geçinip, barış müzakereleri sırasında yurdu en az zararla kurtarmak niyetindedirler. Bunun için Sultan Vahdeddin, geleneksel İngiliz dostluğunu ve Fransız yakınlığını elde etmeye ve böylece zaman kazanmaya çalışmaktadır.⁴⁸⁸ İngiliz Yüksek Komiserliği'nde görevli Andrew Ryan ve Harry Luke'un anılarında yer alan gözlemler de bu durumu doğrulamaktadır.⁴⁸⁹

İstanbul Hükümetlerinin ve Sultan Vahdeddin'in yürütmeye çalıştığı bu siyaset, Mondros Mütarekesi imzalandığında Türk milletinin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, askerî ve psikolojik durumla uyumlu görünmektedir. Trablusgarp Savaşı'ndan beri harp hâlinde olan ve Birinci Dünya Savaşı'nda çok ağır kayıplar veren Türk milleti, büyük bir savaş yorgunluğu ve karamsarlık içinde bulunmaktadır. Bu sebeple Vahidettin ve mahiyetindeki hükümetler, kaderine razı bir biçimde İtilâf Devletlerinin vereceği kararı bekleyerek işgallere ve yaşanan hukuksuzluklara karşı tepkisiz kalmıştır. Yer yer görülen ve bölgesel nitelikli olan müdafaa-i hukuk örgütlenmeleri dışında İzmir'in işgaline kadar Türk milletinin işgallere karşı büyük bir tepki vermediği söylenebilir. Ancak İzmir'in işgalinden sonra gelişen olaylar ile birlikte Türk milleti, öz yurdunun Rum ve Ermeni taleplerine uygun biçimde elinden alınmakta olduğunu görerek kesin ve kararlı bir tepki ortaya koymaya başlamıştır.⁴⁹⁰

Tam bu noktada İzmir'in işgaliyle aynı günlerde, bu girişimlere karşı harekete geçen Türk milletinin sözcüsü ve lideri olarak Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gönderiliş amacı, aslında bölgede Müslümanlarla gayrimüslimler arasında baş gösteren çatışmaları önlemek üzere teftişlerde bulunmaktır. Ancak Mustafa Kemal Paşa, zaten o güne kadar bölgesel olarak ortaya çıkmış olan direniş hareketlerini adım adım ve sistemli bir biçimde birleştirmeye çalışmıştır. Akabinde gelişen olaylarda, Amasya Tamimi ile başlayıp Erzurum ve Sivas Kongreleri ile devam eden süreç içinde Millî Mücadele'nin sebepleri ortaya konmuş, milli hareketin hedefi ve yöntemi belirlenmiştir. Böylece işgal altındaki İstanbul'da istikrarsız hükümetler gelip giderken, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının yürüttüğü millî hareket gittikçe kuvvet kazanmış ve savaş sonrası dönemin en etkili aktörü olmuştur.

Erzurum Kongresi'nden itibaren oluşturulan Temsil Heyeti'yle adeta fiilî bir hükümet başkanı gibi hareket eden Mustafa Kemal Paşa, Anadolu hareketinin merkezindeki kişidir. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, henüz Anadolu'ya geçmeden evvel İstanbul'dayken memleketin geleceğiyle ilgili gelişmelere müdahale etme girişimlerinde de bulunmuştur. İstanbul basınında yer alan demeçlerinde, ilerideki faaliyetlerine zemin hazırlamak üzere İngilizleri teskin edecek

⁴⁸⁸ Murat Bardakçı, **Şahbaba**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 96 vd; Akşin, **İstanbul Hükümetleri I**, 64.

⁴⁸⁹ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 47.

⁴⁹⁰ Sönmezoğlu, a.g.e., s. 86-89.

mesajlar vermiş,⁴⁹¹ İstanbul Hükümetlerinde etkin bir görev alabilmek için politik teşebbüslere girişmişti.⁴⁹²

Bu teşebbüslerinden netice alamayan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçtikten sonra yürüteceği millî mücadelede kendisini ve milletini başarıya ulaştıracak bir politik çerçeve oluşturmuştur. Buna göre söz konusu dönemde öne çıkan birkaç temel prensip olduğu gözlenmektedir. Öncelikle yürütülen millî hareketin temel hedefi bağımsız, egemen ve uluslararası sistemde kabul görmüş bir devlet olmaktır.⁴⁹³ Bu ideale varmak için dış politikada klasik güç dengesine, iç politikada ise doğrudan doğruya millî iradeye dayanılacaktır. Ayrıca bu çerçevede yürütülecek olan politikanın temel amacı içerde ve dışarda barışa ulaşmaktır. Bu, ilerleyen yıllarda Mustafa Kemal Paşa'nın "*Yurtta sulh cihanda sulh*" söyleminin zeminini oluşturacaktır.⁴⁹⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın bu dönemde takip ettiği siyasetin en fazla öne çıkan taraflarından biri de yürütülen politikaların hukukî ve meşrû bir zeminde yükselmesidir. Burada kastedilen şey, Misak-ı Millî ile hudutları çizilmiş muayyen bir hedefin olmasıdır. Bu hedef hem hukukî hem de siyasî açıdan haklı bir hedeftir. Ayrıca bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için yine uluslararası sistemden kaynaklanan hukukî bir zemine, Wilson Prensipleri'nin self-determinasyon ilkesine dayanılmaktadır.⁴⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, yürüttüğü politikada bu hukukî dayanaklardan hiçbir zaman kopmamış, uyumlu bir tercihle yayılmacı ve eldeki güçle orantısız bir dış politikadan uzak durmuştur. Gerçekçi hedefler gözetilmesine ve gerçekçi vasıtaların kullanılmasına azami derecede gayret göstermiştir.⁴⁹⁶ Ankara Hükümeti sıfatıyla, ifade edilen hedeflerin gerçekleşmesi için İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükümetleriyle politik mücadele yürütülmüş, ancak padişah ve aynı zamanda halife olan Vahdeddin'in iç ve dış kamuoyu nezdindeki prestiji göz önünde bulundurularak uzun bir süre saltanata bağlılık vurgusu öne çıkarılmıştır.⁴⁹⁷

Bu genel çerçeve göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapıldığında, konumuz açısından Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından 1921 yılı başına kadar yaşanan ve altı çizilmesi gereken belli başlı kritik olaylar kronolojik olarak şöyledir: Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra Ahmet İzzet Paşa Hükümeti yıkılmış ve yerine Sultan Vahdeddin'in dünürü olan adamı Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti kurulmuştur.⁴⁹⁸ Bu gelişmenin

⁴⁹¹ "Mustafa Kemal Paşa ile Mülâkat", **Minber**, (17.11.1918), s. 1-2; "Mustafa Kemal Paşa ile Mülâkat", **Vakit**, (18.11.1918), s. 1.

⁴⁹² E. Semih Yalçın, Salim Koca, **Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 103 vd.

⁴⁹³ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, s. 4.

⁴⁹⁴ Ramazan Gözen, **İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası**, Palme Yayıncılık, Ankara 2009, s. 59

⁴⁹⁵ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, s. 159-161.

⁴⁹⁶ "Asya Tehlikesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.02.1920), s. 1-2.

⁴⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu durumu o günün toplumsal zihniyet atmosferine bağlamaktadır. Bkz: **Nutuk**, C. I, s. 20-21.

⁴⁹⁸ Akşin, **İstanbul Hükümetleri I**, s. 79.

hemen ardından Sultan Vahdeddin, 21 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Mebusân'ı feshetmiş, ancak anayasal olarak en geç dört ay içinde yapılması gereken seçimler gerçekleştirilmemiştir.⁴⁹⁹

Tevfik Paşa'nın sadrazam olduğu bu dönemde, 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı açılmıştır. Bu konferansa mağlûp devletlerin temsilcileri davet edilmemiştir. Öncelikli olarak Milletler Cemiyeti'nin kuruluşu ve Alman barışıyla ilgilenen Paris Barış Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'nin geleceğini ve topraklarının sınırlarını yakından ilgilendirecek biçimde Yunan, Ermeni ve Arap temsilcilerin talepleri dinlenmiştir.⁵⁰⁰ Paris'te bu gelişmeler yaşanırken, İstanbul'da bir hükümet değişikliği daha olmuş, Damat Ferit Paşa 4 Mart 1919 tarihinde ilk hükümetini kurmuştur.⁵⁰¹ Bu arada Konferans'ta, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yapılan gizli paylaşım anlaşmalarına ve özellikle İtalya'nın çıkarlarına aykırı biçimde, İtilâf Devletleri adına İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰²

Bölgede bulunan Hristiyan unsurların korunması adına gerçekleşen İzmir'in işgali, Türk milleti tarafından büyük bir infialle karşılanmış, yaşanan olaylar sebebiyle Damat Ferit Paşa sadareten istifa etmiştir.⁵⁰³ Ancak hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verilmiş, ortaya çıkan vahim tablo karşısında nasıl hareket edileceğini istişare etmek üzere 26 Mayıs 1919 tarihinde bir Saltanat Şurası toplanmıştır.⁵⁰⁴

İzmir'in işgali dolayısıyla Türk milletinin göstermiş olduğu tepki İtilâf Devletleri nezdinde karşılık bulmuş, 30 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul Hükümeti'nin görüşlerinin dile getirilmesi için Paris'e bir heyet gönderilmesi çağrısı yapılmıştır.⁵⁰⁵ Bunun üzerine Damat Ferit Paşa ve Tevfik Paşa Paris'e gitmiş burada barışa esas olmak üzere Osmanlı Hükümeti'nin resmî görüşünü dile getirmişlerdir.⁵⁰⁶ Olumlu herhangi bir sonuç alınamayan bu teşebbüsün yaşandığı günlerde, Osmanlı kamuoyunda hararetle bir manda tartışması yürümüş, bazı aydın ve devlet adamı çevrelerinde Amerika'nın ya da İngiltere'nin mandaterliği talep edilmiştir.⁵⁰⁷

İstanbul'da bu tartışmalar yaşanırken, Karadeniz'deki olayları yatıştırmak ve teftiş etmek göreviyle Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'yi organize etmeye ve o güne

⁴⁹⁹ Gökbilgin, a.g.e., s. 22-24.

⁵⁰⁰ MacMilan, a.g.e., s. 87; Gönlübol vd, a.g.e., s. 6-7.

⁵⁰¹ Akşin, **İstanbul Hükümetleri I**, s. 201.

⁵⁰² Osman Olcay, **Sevres Andlaşmasına Doğru**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. XXXVI.

⁵⁰³ “Kabine İzmir Hâdisesi Üzerine İstifa Etmiştir”, **Vakit**, (18.05.1919), s. 1.

⁵⁰⁴ “Yeni Kabine-Hükümetin Notası”, **Vakit**, (18.05.1919), s. 1; “Saray-ı Hümayûnda Meclis-i Âlî”, **Akşam**, (27.05.1919), s. 1; “Şûrâ-yı Saltanat Dün Yıldız'da Mabeyn Salonunda İctimâ Etmiş ve Devletin Vaziyet-i Siyâsiyesi Hakkında Beyân-ı Efkar Etmiştir”, **Vakit**, (27.05.1919), s. 1; “Şûrâ-yı Saltanat İctimâî”, **Alemdar**, (27.05.1919), s. 1.

⁵⁰⁵ Mustafa Budak, **Misâk-ı Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, Küre Yayınları, İstanbul, 2014, s. 69.

⁵⁰⁶ “Sulh Murahhaslarımız”, **Alemdar**, (04.06.1919), s. 1; “Murahhaslarımız Onlar Meclisinde”, **Alemdar**, (20.06.1919), s. 1; “Sulh Murahhaslarımız Onlar Meclisinde”, **Vakit**, (20.06.1919), s. 1.

⁵⁰⁷ Mine Erol, **Türkiye'de Amerikan Mandası**, İles Basımevi, Giresun, 1972, s. 14-18.

kadar var olan bölgesel nitelikli mücadele örgütlerini birleştirmeye başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu faaliyetleri çok kısa bir sürede İngilizlerin ve Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin dikkatini çekmiş ve kendisi İstanbul'a çağırılmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa bu çağrılara bir süre direnmiş ve en nihayetinde 8 Temmuz 1919 tarihinde askerlik görevinden istifa ederek girdiği mücadeleye sivil bir vatan evladı olarak devam etme kararı almıştır. Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa, başta Kazım Karabekir ve Rauf (Orbay) Beylerin desteğiyle 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihlerinde Erzurum, 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde Sivas Kongreleri'ne başkanlık etmiştir. Bu kongrelerde, ilerde Misâk-ı Millî'nin temellerini oluşturacak kararlar alınmış ve memleket sathına yayılmış olan müdafaa-i hukuk cemiyetleri, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir. Ayrıca başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın yürüttüğü bir Temsil Heyeti oluşturulmuş ve bu heyet fiili olarak bir yürütme organı gibi çalışmıştır.⁵⁰⁸

Anadolu'da millî hareket gelişirken, İstanbul'da İngilizlerin güdümünde çalışan Damat Ferit Paşa Hükümeti, İtilâf Devletlerinin beklentilerine uygun bir politika takip etmiş, Sivas Kongresi'ni dağıtmaya ve Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamaya çalışmıştır. Millî hareketi engellemeye dönük bu teşebbüsler karşısında Sivas Kongresi'nde alınan bir kararla, Anadolu'nun İstanbul'la olan iletişimi kesilmiştir. Bu durum karşısında işlevsiz hâle gelen ve kontrolü kaybeden Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etmiş, yerine millî harekete çok daha olumlu yaklaşan Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştur.⁵⁰⁹ Ali Rıza Paşa Hükümeti, Temsil Heyeti ile doğrudan temas kurmuş ve 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Bahriye Nazırı Salih Paşa vasıtasıyla Amasya Görüşmeleri'ni gerçekleştirmiştir. Amasya Görüşmeleri'nde varılan mutabakat üzerine İstanbul Hükümeti, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde alınan kararları benimsemiş, ayrıca Meclis-i Mebusân'ın açılması için derhal seçimlerin yapılmasını kabul etmiştir.⁵¹⁰

Bu şartlar altında yapılan seçimler sonucunda, 1920 yılının ocak ayında son Osmanlı Mebusân Meclisi İstanbul'da toplanmıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından desteklenen adayların çoğunluğu oluşturduğu bu meclis, Osmanlı Devleti'nin barış antlaşması için öngördüğü asgari şartları içeren Misâk-ı Millî Beyannamesi'ni 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda kabul etmiş ve söz konusu beyannameyi 17 Şubat 1920'de bütün dünyaya duyurmuştur.⁵¹¹ Yaşanan bütün bu gelişmeler üzerine, Osmanlı Devleti'ne dayatılacak olan ağır barış şartlarının kabulüne bir zemin oluşturmak amacıyla İtilâf Devletleri, özellikle İngiltere'nin etkisiyle, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal etmiş ve Meclis-i Mebusân'ı basmıştır. Artık çalışamaz hâle gelen Meclis-i Mebusân, oturumlarına ara vermiştir. Bu arada Damat Ferit Paşa da yeniden sadarete getirilmiştir.⁵¹²

⁵⁰⁸ Bu sürecin bütününe ilişkin olarak Mustafa Kemal Paşa'nın anlatımları için bkz: **Nutuk**, C. I, s. 22-156.

⁵⁰⁹ Akşin, **İstanbul Hükümetleri II**, s. 13.

⁵¹⁰ **Nutuk**, C. I, s. 320-333.

⁵¹¹ Budak, a.g.e., s. 155.

⁵¹² Gökbilgin, a.g.e., s. 603-609.

İstanbul'daki Meclis-i Mebusân'ın işlevsiz hâle gelmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısıyla 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM açılmıştır. İstanbul Hükümeti tarafından idam fetvası çıkarılan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Ankara'yı millî hareketin merkezi hâline getirmişlerdir. Bu dönemde sadece işgalci güçlere karşı değil, İstanbul Hükümeti'nin oluşturduğu Hilâfet ordusu gibi oluşumlara ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde çıkan ayaklanmalara karşı da bir varlık yokluk savaşı verilmiştir. Bu amaçla TBMM tarafından bir hükümet kurulmuş, yasama ve yürütme faaliyetleri hızlı bir biçimde meclisin uhdesine alınmıştır.⁵¹³

TBMM'nin açıldığı günlerde İtilâf Devletleri, Osmanlı barışına son şeklini vermek üzere San Remo'da toplanmışlardır.⁵¹⁴ Buradaki görüşmeler sonucunda Sevr barış taslağı, 1920'nin mayıs ayında ortaya çıkmıştır.⁵¹⁵ Çok ağır şartları olan ve Osmanlı'nın devlet olma vasıflarını elinden alan bu barış taslağı, İstanbul Hükümeti'nin temsilcisi olarak San Remo'ya giden Tevfik Paşa tarafından imzalanmamıştır.⁵¹⁶ Bu direniş karşısında, başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletleri tarafından Yunan ordusu, 22 Haziran 1920'de Anadolu içlerine doğru taarruza geçirilmiştir.⁵¹⁷ Yunanların 1920 yılında başlattığı taarruzlara karşı kuvay-ı millîye adı altında düzensiz güçler ile karşılık veren Ankara Hükümeti, sonrasında oluşturmuş olduğu düzenli ordu ile daha işlevsel bir yapıya bürünmüştür. Türk Hükümeti'nin daha sistemli bir orduya geçmesi sonrasında bu ordunun güçlenmesini istemeyen Yunan Hükümeti, 1921 yılının başlarında yeni saldırılar başlatmıştır.⁵¹⁸ Yunan ordusunun taarruzlarına paralel biçimde Doğu Anadolu'da da Ermeniler, Türklere karşı saldırılarını arttırmışlardır.⁵¹⁹ Bu sıkışık şartlar altında TBMM Hükümeti tarafından yok sayılan Sevr taslağı, İstanbul Hükümeti'nce 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanmıştır. Ancak bu antlaşma, hiçbir zaman geçerlilik kazanamamış, TBMM Hükümeti'nin gösterdiği askerî ve siyasî direniş sonucunda kısa sürede işlevsiz hâle gelmiştir. 1920 ekiminden itibaren yaşanan iç ve dış gelişmeler, Sevr taslağının İtilâf Devletleri nezdinde de tartışmaya açılmasına yol açmış ve 1921'in şubat ayı içinde, Sakarya Savaşı'na giden kritik sürecin hemen başında, Londra Konferansı'nın toplanmasıyla sonuçlanmıştır.

⁵¹³ Mustafa Kemal Paşa'nın, meclisin Ankara'da toplanmasıyla ilgili çağrısı için bkz: **ATTB**, s. 272-274. Mustafa Kemal Paşa'nın bu süreçle ilgili değerlendirmeleri için bkz: **Nutuk**, C. I, s. 574-578; **Nutuk**, C. II, s. 586-604.

⁵¹⁴ "San Remo Konferansı 19 Nisan'da Başlayacak", **Yenigün**, (04.04.1920), s. 1; "San Remo Konferansı Dün İlk İctimâmı Akdetti", **Vakit**, (20.04.1920), s. 1; "Türkiye Sulhü", **Öğüt**, (24.04.1920), s. 1.

⁵¹⁵ "Hakkımızda Beslenen ve Tatbik Edilmek İstenen İmha Siyasetine En Belîğ Numûne", **Albayrak**, (31.05.1920), s. 2; "Sulhümüzün Muhtevî Bulunduğu Şerâit", **İstikbâl**, (24.04.1920), s. 1; "Murahhasların Hareketi, İzmir, Adana ve Boğazlar Hakkında Mukarrerât", **İstikbâl**, (04.05.1920), 1; "San Remo Konferansı Netâyici", **Alemdar**, (03.05.1920), s. 2.

⁵¹⁶ "Muâhede-i Sulhiyemiz-Tevfik Paşa Hazretlerinin Tebligatı", **Alemdar**, (15.05.1920), s. 1; "Türkiye Muâhedes-i Metninin Hülâsası: Devlet-i Osmâniye'nin Taksimi", **İstikbâl**, (19.05.1920), s. 1.

⁵¹⁷ "İzmir Cepheinde Yunan Taarruzu", **Vakit**, (27.06.1920), s. 1; "Trakya'ya Karşı Harekât Başladı", **Akşam**, (22.07.1920), s. 1; "Yunan Taarruzu Etrafında", **Alemdar**, (03.07.1920), s. 1.

⁵¹⁸ Türk ordusunun daha fazla güçlenmeden keşif ve imha yoluyla yok edilmesini planlayan Yunan ordusunun taarruza geçtiğini, bu vesileyle ilk olarak Bilecik ve civarını işgal ettiğini, Yunan saldırıları karşısında Türk ordusunun ağır silahlarını savaş bölgesinden taşıdığını aktaran The Times, 1921 Ocak ayında yayınlamış olduğu haberi kamuoyu ile paylaşarak bu minvalde bilgilendirme yapmıştır. Bkz: "Yeni Yunan Taarruzu", **The Times**, (12.01.1921), s. 11.

⁵¹⁹ "Ermenilerin Silsile-i Cinayetleri", **İstikbâl**, (16.06.1920), s. 1; "Ermenilerin Taarruzu, Ahâli-i İslâmiye'nin Mûdâfaası", **İstikbâl**, (23.06.1920), s. 1.

2.2. Sakarya Savaşı Öncesindeki Siyasî Gelişmeler

2.2.1. Londra Konferansı

Osmanlı Devleti'ni işlevsiz hâle getiren Sevr Antlaşması, 10 Ağustos 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti'nin temsilcileri tarafından imzalanmıştır. Ancak bu antlaşma meclis tarafından onaylanmadığı için hukuken yürürlüğe girmemiştir.⁵²⁰ Antlaşmanın imzalanmasından sonra Ankara merkezli olarak yaşanan bazı iç gelişmeler, Sevr'in fiilen uygulanmasını da engellemiştir. Bu bağlamda öncelikle TBMM'nin açılması ve İstanbul Hükümeti'nin imzaladığı antlaşmaları geçersiz sayan bir karar alması önemlidir.⁵²¹ Altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise TBMM'nin, aldığı bu kararı fiilen gerçekleştirecek bir güce kavuşmasıdır. Bu bağlamda 1920 yılı içinde düzenli ordu kurulması yönünde adımlar atılmış, aynı yıl içinde bunun sonuçları alınmaya başlanmış ve Doğu Cephesi'nde Ermenistan'a karşı başarılı bir ileri taarruz gerçekleştirilmiştir.⁵²² Doğu Cephesi'nde kazanılan bu başarıya paralel olarak iç isyanlar büyük oranda bastırılarak Anadolu genelinde TBMM Hükümeti'nin otoritesi sağlanmıştır.⁵²³ Ankara Hükümeti'nin artan otoritesinin en büyük göstergesi, 17 Ekim 1920'de Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlıktan istifa etmesi olmuştur. Damat Ferit Paşa'nın istifasından sonra yeni hükümet, Ankara'ya karşı daha uzlaşmacı politikalar izleyen Tefik Paşa tarafından kurulacaktır.⁵²⁴

İçerde bunlar yaşanırken uluslararası camiada da Ankara Hükümeti'nin lehine birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle Yunanistan'da, bu devletin İtilâf Devletleriyle ilişkilerini derinden etkileyen bir olay olmuştur. Yunan Kralı Aleksander, çok genç bir yaşta beklenmedik biçimde tarihinde ölmüştür.⁵²⁵ Aleksander'ın ölümünden kısa bir süre sonra yapılan seçimlerde, İtilâf Devletlerinin Yunanistan'a karşı yaklaşımlarında önemli bir etkisi olan ve Anadolu'ya

⁵²⁰ Faik Ahmet, "İmzanın Kıymeti", **İstikbâl**, (18.08.1920), s. 1.

⁵²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 1, s. 1.

⁵²² "Ermeni Hükümeti Sevr Muâhadesi'ni Reddetti", **Açıksöz**, (02.12.1920), s. 4; "Ermenistan'la Akd-i Sulh", **Albayrak**, (06.12.1920), s. 1. "İslâm'a Büyük Bir Müjde", **Sebilürreşâd**, (03.12.1920), C. 18, S. 465, s. 265-267.

⁵²³ **Türk İstiklâl Harbi İç Ayaklanmalar (1919-1921)**, VI. Cilt, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964, s. 5.

⁵²⁴ "Kabine İstifa Etti", **Akşam**, (18.10.1920), s. 1; "Damat Ferit'in Sukûtu", **Hâkimiyet-i Milliye**, (23.10.1920), s. 1; "Yeni Kabine", **Peyâm-ı Sabah**, (21.10.1920), s. 1; "Makam-ı Sadâret", **Alemdâr**, (20.10.1920), s. 1; "Dördüncü Tefik Paşa Kabinesi", **Öğüt**, (25.10.1920), s. 1.

⁵²⁵ "Yunan Kralı Vefat Etti", **Akşam**, (26.10.1920), s. 1; "Yunan Kralı Vefat Etmis", **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.10.1920), s. 2; "Kral Aleksandr Öldü", **Peyâm-ı Sabah**, (27.10.1920), s. 1.

yönelik politikalarında desteklenen Venizelos, iktidarı kaybetmiştir.⁵²⁶ Sonrasında yapılan halk oylaması ile daha önce tahtı elinden alınan Konstantin, yeniden Yunanistan'ın başına geçmiştir.⁵²⁷

Yunanistan'da bu olaylar yaşanırken, Anadolu'nun doğusunda da uluslararası siyaseti derinden etkileyen birtakım gelişmeler görülmektedir. 1917'de yaşanan Bolşevik İhtilâli'nden sonra iç savaş yaşanan Rusya'da, çar taraftarı güçler yenilmeye başlamışlardır. 1920 sonbaharında çarlık taraftarı Wrangel güçlerini yenen Bolşevikler Kırım'ı ele geçirmiş ve hızlı bir biçimde Kafkasya'ya inerek Ermenistan'ı Bolşevikleştirmişlerdir.⁵²⁸ Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın henüz Erzurum Kongresi'ndeyken önemine işaret etmiş olduğu, Türk millî güçleri ile Bolşevikler arasındaki kara bağlantısı da sağlanmıştır.⁵²⁹

Uluslararası arenada yaşanan bütün bu gelişmeler, savaş sonrası dönemde çıkarları İngiltere tarafından gittikçe zedelenen İtalya ve Fransa'nın, Sevr Antlaşması'nın değiştirilmesine yönelik taleplerde bulunmalarına yol açmıştır.⁵³⁰ Bu bağlamda İtalyan Dışişleri Bakanı Sforza, İzmir dâhil olmak üzere Midye ve Enez sınır olacak şekilde Türkiye'nin bağımsızlığının ve hâkimiyet haklarının tanınmasını savunmaktadır. Bunun için Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmaya varılmasını ve Sevr Antlaşması'nın tekrar gözden geçirilmesini istemektedir. İtalyanlara göre İngiliz Başbakanı Lloyd George, eski Yunan Başbakanı Venizelos'un yönlendirmesi altındadır ve Türkiye'nin gerçek durumu hakkında tamamen bilgisizdir.⁵³¹ Bu bakımdan İtalya, İngiltere'nin doğudaki hâkimiyetine set çekmek ve kendi çıkarlarını korumak adına bağımsız ve yaşayabilir bir Türkiye istemekte, hatta bunun için ekonomik yardıma bile hazır görünmektedir.⁵³²

İngiltere, müttefiklerinden gelen bu talepleri bir süre geçiştirmeye çalışsa da İstikbâl gazetesinde yayınlanan bir yazıda Faik Ahmet'in de ifade ettiği üzere 1921 yılının ilk günlerinde TBMM Hükümeti'nin hem Çerkez Ethem kuvvetlerine hem de Yunan ordusuna karşı elde ettiği askerî başarılarından sonra bu yaklaşımını değiştirmek zorunda kalmıştır.⁵³³ Nitekim TBMM Hükümeti'nin askerî başarılarından sonra İtilâf Devletleri, 26 Ocak 1921 tarihinde İstanbul Hükümeti'ni, Ankara Hükümeti'nin temsilcilerinin de murahhas heyetine dâhil edilmesi şartıyla

⁵²⁶ “Venizelos İhtihâbâtı Keybetti”, **Vakit**, (17.11.1920), s. 1; “Venizelos İhtihâbâtta Mağlûp Oldu ve İstifasını Verdi”, **Peyâm-ı Sabah**, (17.11.1920), s. 1; “Avrupa İstilâcılarının Şark Kaleleri Birer Birer Yıkılıyorlar”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.11.1920), s. 1. Bu konuda daha geniş bir değerlendirme için bkz: Hatice Yıldırım, “Türk Basınına Göre Venizelos'un 1920 Seçimlerini Kaybetmesi ve Yankıları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XX/41, 2020 Güz, s. 509-539.

⁵²⁷ Yıldırım, a.g.m., s. 513; “Yunanistan'da Ârâya Müracaat Olundu”, **Alemdâr**, (07.12.1920), s. 1; “Kral Konstantin'in Avdeti”, **Peyâm-ı Sabah**, (20.12.1920), s. 1; “Kral Konstantin'in Avdeti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.12.1920), s. 2; “Kral Davet Olunuyor”, **İstikbâl**, (16.12.1920), s. 1.

⁵²⁸ “Wrangel Ordularının İnhilâli”, **İstikbâl**, (21.11.1920), s. 1; “Ermenistan'a Sovyet Askeri de Girdi”, **Akşam**, (17.10.1920), s. 1.

⁵²⁹ Bayur, a.g.e., s. 193.

⁵³⁰ “Bir Çete Reisinin İhaneti”, **İstikbâl**, (14.01.1921), s. 1.

⁵³¹ BOA, HR.SYS, 2465, 49/1, (14 Ocak 1921).

⁵³² BOA, HR.SYS, 2465, 59/1, (9 Şubat 1921).

⁵³³ Faik Ahmet, “Yunan Mağlûbiyetinin Tesirâtı”, **İstikbâl**, (24.01.1921), s. 1.

Londra Konferansı'na davet etmişlerdir. İtilâf Devletleri, TBMM Hükümeti'ni resmî olarak tanımak anlamına geleceği için Ankara'ya doğrudan doğruya bir çağrıda bulunmamışlardır. Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti aracılığıyla Londra'ya davet edilmiş, söz konusu durum Sadrazam Tevfik Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmiştir. Bu dolaylı davet karşısında Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin gerçek temsilcisinin TBMM Hükümeti olduğunu, eğer hakkaniyetli, gerçekten adalet ve hukuk içerisinde bir çözüm isteniyorsa davetin doğrudan Ankara'ya yapılması gerektiğini belirtmiştir.⁵³⁴ Bununla birlikte TBMM Hükümeti'nin İtilâf Devletleri tarafından dolaylı da olsa tanınmış olması önemsenmiş, henüz resmî ve doğrudan davet gerçekleşmeden Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet oluşturulmuştur.⁵³⁵ Bu heyet İtalya üzerinden Londra'ya doğru yola çıkarılmıştır. Bu arada bir ara formülle Bekir Sami Bey heyeti, İtalyan Hükümeti tarafından Londra Konferansı'na davet edilmiştir.⁵³⁶

Londra Konferansı ile alakalı The Times gazetesi yapmış olduğu haberde, “Yunanlar ve Türkler Buluşacak” başlığını manşetine taşımıştır. Haber içeriğinde, Sevr Antlaşması'nın kabul edilmesi gerektiği hususuna değinen ilgili gazete, Batı Anadolu topraklarının Türk hâkimiyetinden alınarak Yunanistana verilmesinin bir emperyal düşünce taşımadığını ve bu toprakların zaten Yunanistan'a ait olduğunu belirtmiştir.⁵³⁷ Aynı gazete başka bir tarihli haberinde, aksi ifade edilmediği sürece Ankara Hükümeti'nin bu toplantıya davet edilmesi ile Müttefiklerin bu hükümeti resmi olarak tanıdığını duyurmuş ve Mustafa Kemal Paşa'nın ifadelerine yer vermiştir. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın; “Türk milletinin tek temsilcisinin Ankara Hükümeti olduğu, İstanbul Hükümeti'nin arz edilen durumu kabul etmesi halinde beraber hareket edebilecekleri” sözlerini de haber içeriğine taşıyan Times, yaşanan siyasi gelişmeleri takip etmeye çalışmıştır.⁵³⁸

Londra Konferansı, 21 Şubat 1921 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ile Atina, İstanbul ve Ankara heyetlerinin katılımıyla açılmıştır. Konferansın açılış gününde Ankara heyeti henüz yolda olduğu için hazır bulunamamıştır. Türk tarafını İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin ayrı ayrı temsil ediyor olması, bir anlaşmazlığa yol açabilecek büyük bir risk unsurudur. Ancak henüz konferans toplanmadan önce Peyâm-ı Sabah ve İstikbâl gazetelerinde de dile getirildiği üzere Ankara ve İstanbul heyetleri, Londra'da ortak hareket etme konusunda uzlaşmaya

⁵³⁴ BOA, HR.SYS, 2702, 1/1, (30 Ocak 1921).

⁵³⁵ BCA, 30.18.1.1.2.33/14, (6 Şubat 1921). Dışişleri Nazırı Bekir Sami Bey'in Londra Konferansı baş murahhası olması hasebiyle, yerine vekâleten Maliye Nazırı Ferit Bey'in getirilmesi TBMM tarafından uygun görülmüştür. Bkz: BCA, 30.18.1.1.2.33/15, (6 Şubat 1921).

⁵³⁶ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika** Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 122-123. Konferansa gidecek olan TBMM Hükümeti heyetinin yol masrafları Hariciye Vekâleti bütçesinden avans olarak karşılanmıştır. Bkz: BCA, 30.18.1.1.2.33./13, (5 Kasım 1921).

⁵³⁷ “Yunanlar ve Türkler Buluşacak”, **The Times**, (29.01.1921) s. 12.

⁵³⁸ “Türk Milliyetçilerin Planları”, **The Times**, (10.02.1921), s. 9. Times, ayrıca Londra Konferansı'na katılacak Türk delegeleri ve delege başkanı Bekir Sami Bey'i 17 Şubat günü yayınladığı bir haberinde paylaşarak haber başlığının sol tarafına büyük bir Sevr haritası koymayı da ihmal etmemiştir. Bkz: “Londra Konferansı” **The Times**, (17.02.1921), s. 9.

varmışlardır.⁵³⁹ Konferansın ilk günü Tevfik Paşa, konuşma sırası kendine geldiğinde, sözü, Türk tarafının gerçek temsilcisi olan Ankara heyetine bıraktığını söylemiştir.⁵⁴⁰ Bu durum, Türk heyetleri arasında yaşanması muhtemel görüş ayrılıklarından yararlanma fırsatını İtilâf Devletlerinden almıştır.⁵⁴¹

Konferansın açılması akabinde İngiliz Başbakanı Lloyd George bir konuşma yapmış, yaşlı Tevfik Paşa'nın hastalığından dolayı duyduğu üzüntüyü belirttikten sonra sözü Sevr Antlaşması'na getirmiştir.⁵⁴² İngiliz başbakanın bu yaklaşımı, Londra Konferansı'nda karşı karşıya gelen iki zıt tezin bir göstergesi olmuştur. Londra Konferansı boyunca yapılan görüşmelerde İtilâf Devletleri, Türk tarafına bazı küçük tavizler verilmesi dışında, yapılacak barışın Sevr Antlaşması temelinde olması gerektiğini savunmuşlardır.⁵⁴³ Bekir Sami Bey'in temsil ettiği Türk tarafının iddiası ise Sevr'in ölü doğmuş ve hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş bir antlaşma olduğu, dolayısıyla müzakerelerde Sevr'in tamamen yok sayılması gerektiği yönündedir. Türk heyetinin talepleri, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde genel çerçevesi çizilen ve son Osmanlı Mebusân Meclisi tarafından "Misâk-ı Milli Beyannamesi" ile dünyaya duyurulan maddelerden oluşmaktadır.⁵⁴⁴

Bu genel çerçeve içinde Türk heyeti, İstanbul ve Anadolu'daki işgallerin son bulmasını, işgalci askerlerin çekilmesini, Batı Trakya, İzmir ve Boğazlar üzerindeki Türk hâkimiyetinin tanınmasını talep etmiştir.⁵⁴⁵ Türk tarafının bu taleplerine karşı İtilâf Devletleri, Batı Trakya ve İzmir çevresindeki nüfusun araştırılması için bir inceleme heyeti oluşturulmasını gündeme getirmişlerdir. Açıksöz'e göre bu teklif, Türk heyetince kabul edilmesine rağmen Yunan Hükümeti tarafından reddedildiği gibi bunun dışında İtilâf Devletleri, İstanbul'un ve Boğazların statüsü ile ekonomik ve askerî konularda bazı küçük değişiklikler yapılmasını, İzmir'in Hristiyan bir vali idaresinde Osmanlı hükümrânlığı altında bırakılmasını ve Sevr Antlaşması'nın bu şekilde yürürlüğe girmesini istemişlerdir.⁵⁴⁶ İtilâf Devletlerinin bu teklifleri Türk tarafınca kabul edilemez

⁵³⁹ "İki Heyet Resmen Birleşti-Kürt, Ermeni ve Maliye Meselesi Müzakerede", **Peyâm-Sabah**, (28.02.1921), s. 1; "Londra Konferansı'nda Türk Milleti Nâmına Anadolu Murahhasları İzahat Verdiler", **İstikbâl**, (25.02.1921), s. 1.

⁵⁴⁰ BOA, HR.SYS, 2702, 1/3, (30 Ocak 1921). Ayrıca bkz: "Her İki Türk Heyeti Bekir Sami Bey'in Taht-ı Riyâsetinde", **Açıksöz**, (28.02.1921), s. 1.

⁵⁴¹ Tevfik Paşa'nın göstermiş olduğu bu tavır karşısında Bekir Sami Bey yaptığı bir açıklamada, bu durumun son derece olumlu bir etki yarattığını ve Ankara heyetinin elini güçlendirdiğini ifade etmiştir. Bkz: İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 207.

⁵⁴² BOA, HR.SYS, 2702, 1/3, (30 Ocak 1921).

⁵⁴³ Sönmezoğlu, a.g.e., s. 162; "Londra Teklifâtının Metn-i Resmisi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (21.03.1921), s. 1.

⁵⁴⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 149, Cilt: 8, s. 418. Ayrıca bkz: "Konferans Haberleri", **İstikbâl**, (02.03.1921), s. 1; "İstediğimiz Sulhün Esasları", **İstikbâl**, (03.03.1921), s. 1; "Murahhaslarımızın İkinci İstimâi-Metâlebemizin Tafsîlâtı", **Peyâm-ı Sabah**, (05.03.1921), s. 1.

⁵⁴⁵ Gönübol vd, a.g.e., s. 32.

⁵⁴⁶ "Müttefikîn'in Yeni Teklifâtı", **Açıksöz**, (17.03.1921), s. 1.

bulunmuş⁵⁴⁷ akabinde henüz resmî cevaplar verilmeden Yunan ordusu ikinci defa İnönü'ye doğru saldırıya geçmiştir.⁵⁴⁸

Konferansın resmi açılışı sonrasında yapılan ilk konuşmaları takip ederek haber yapan The Times, Yunan ve Fransız delegasyonlarının sunumlarını aktarmıştır. Bu doğrultuda Yunan heyeti kendinden emin şekilde, İzmir bölgesinin Müttefikler tarafından istendiği gibi huzura kavuşturulduğunu, Yunan ordusunda morallerin yüksek olduğunu, Yunan halkının yalnızca Sevr'de elde edilen kazanımlarla değil mevcut durumu koruma ve güçlendirme adına yapılması gereken her türlü fedakârlık konusunda da birlik ve kararlılık içinde bulunduğunu ifade ederken; bu esnada söz alan Yunan başbakanı Kalogoropoulos, Anadolu'yu Türklerden temizlemeye hazır olduklarını ve Ankara Hükümeti güçlerini kolaylıkla bertaraf edebileceklerini anlatmaya çalışmıştır. Yunan temsilcilerin konuşmalarından sonra söz alan Fransız General Gouraud ise söylenenlerin aksine Türk ordusunun çok güçlü olduğunu, Fransız askerlerinin cephelerde yorgun ve bitap düştüğünü hatta Güney Cephesi'nde günde iki bin güllenin Türk tarafından kendi saflarına atıldığını bildirerek, Yunanların ifadelerinin tam olarak hakikati aktarmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Buna mukabil İngiliz heyetin görüşü ise Sevr'den dönmenin büyük bir hata olacağı yönünde istikamet bulmuştur.⁵⁴⁹

Londra Konferansı barış adına herhangi bir sonuç alınamadan bitmiş, ancak konferansın Ankara Hükümeti açısından bazı önemli kazanımları olmuştur. Öncelikle bu konferans için yapılan davet, İtilâf Devletlerinin Ankara Hükümeti'ni *de facto* olarak tanınması anlamına gelmektedir. Ayrıca bu konferansta İstanbul Hükümeti'nin Ankara'yla uzlaşma yoluna gitmesi, yine TBMM Hükümeti'nin gücünü göstermesi açısından önemlidir. Konferansın bir başka kazanımı, Misâk-ı Milli prensiplerinin çok açık biçimde İtilâf Devletleri temsilcilerine ve dünya kamuoyuna duyurulmuş olmasıdır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ "Londra Konferansı'nda Müzakereler", **Anadolu'da Yenigün**, (17.03.1921), s. 1.

⁵⁴⁸ "Umum Bursa Cephesinde Yunanlar Taarruza Geçtiler", **Akşam**, (19.04.1921), s. 1; "Yunan Taarruzu Başladı", **İstikbâl**, (27.03.1921), s. 1.

⁵⁴⁹ "Müttefik Kararları", **The Times**, (22.02.1921) s. 10. Farklı bir haberinde 24 Şubat günü konferansta geçen konuşmaları aktaran Times, Türk delegasyonun sunduğu metinleri paylaşarak söz konusu taleplerin saçma olduğunu ifade etmiştir. Misak-ı Milli metinlerini hatırlatan Türk heyetinin sunumları şu doğrultuda olmuştur: "*Arap çoğunluğun yaşadığı yerler hariç Türklerin yaşadığı yerler Türkiye'nin bir parçası olarak kalmalı ve bu bölgelerde mutlak egemenlik Türklerde olmalı, azınlıklarla ilgili diğer anlaşmalarda yer alan maddelerde belirtilmiş hakları aynen başka ülkelerde azınlık durumunda bulunan Türklere de aynı haklar verilmesi, Türkiye'nin egemenliğinde kalması koşuluyla boğazlardan geçecek gemilere ulus fark etmeksizin izin verilmesi.*" Bu talepler sonrasında Lloyd George başta olmak üzere Müttefikler, Sevr ile ilgili metinlerin konuşulması gerektiğini ifade ederek gerçekçi olmanın mecbur olduğunu dile getirmişlerdir. Times, bu hararetli tartışmalardan sonra toplantının farklı bir günde yeniden buluşmak üzere ertelendiğini belirterek haber içeriğini sonlandırmıştır. Bkz: "Absürt Talepler", **The Times**, (24.02.1921), s. 10. Ayrıca Türk heyetinin talebi doğrultusunda, Batı Trakya ve İzmir bölgesindeki nüfus dağılımının incelenmesi husunda oluşturulmak istenen komisyon teklifinin Yunan Meclisi tarafından reddedildiği haberini paylaşan aynı gazete, haber içeriğinde ek olarak Müslümanlara zorla Yunan tarafgirliği oluşturma konusunda bazı Rumların baskı yaptığını da belirtmiştir. Bkz: "Yunanlar ve Türkler", **The Times**, (5.03.1921), s. 9.

⁵⁵⁰ Sönmezoğlu, a.g.e., s. 162. Konferansın Yunanistan açısından en önemli kazanımı; Venizelos sonrası kurulan Kalogoropoulos Hükümeti'nin İngiltere yönetimi tarafından tanınması, önceden yaşanan Konstantin sorununun Türk Hükümeti'ne Sevr Antlaşması'nı kabul ettirme amacıyla kenara bırakılmasıydı. Bkz: Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 140.

İfade edilenler haricinde, Londra Konferansı'nda İtilâf Devletleri arasında bir hedef birliği olmadığı açıkça görülmüştür. Nitekim Bekir Sami Bey'in TBMM'nin kendisine verdiği yetkileri aşarak İtilâf Devletleriyle yaptığı ikili antlaşmalar, her ne kadar Ankara tarafından onaylanmasa da müttefik devletler arasındaki fikir ayrılıklarını ortaya koyan bir gösterge olmuştur.⁵⁵¹

Türk basınının Londra Konferansı'yla ilgili değerlendirmelerine gelince, bu konuda karşımıza iki ana eğilim çıkmaktadır. İlk olarak İstanbul gazeteleri, özellikle de Peyâm-ı Sabah ve Alemdar, genel itibarla Londra Konferansı'nın Osmanlı barışı için bir fırsat olduğu, bu fırsatın aşırı taleplerle heba edilmemesi gerektiği yönünde bir değerlendirmeye sahiptirler. Bu olumlu bakış, Ankara ve İstanbul Hükümetlerinin uzlaşması ile İtilâf Devletleriyle yapılan ikili antlaşmalarda da görülmektedir. Bu bağlamda Bekir Sami Bey'in yapmış olduğu ikili antlaşmalar, İstanbul gazetelerince genel olarak başarılı bulunmuştur.

İstanbul basınının Londra Konferansı ile alakalı aktardığı bilgiler kamuoyunda farklı bir algı üretmiştir. Özellikle Peyâm-ı Sabah'ta Ali Kemal'in yazıları ve gazete haberlerinde geçen detaylar, Ankara Hükümeti'ni bir itilafname imzalamaya teşvik etmektedir. Özellikle Bekir Sami Bey üzerinden yapılan ve yönlendirme amacı güdülen bu tip paylaşımlar halk nezdinde de bir müddet algı oluşturmayı başarmıştır. Zira o dönem İstanbul basını özellikle mart ayının ilk iki haftasında yapmış olduğu yayınlarla Ankara Hükümeti'nin Londra'da bir antlaşma imzalayacağını iddia etmiştir.⁵⁵² Nitekim Alemdar gazetesi, Sevr düzenlemesinde iktisadi meseleleri gündemine alarak konferansın bu yönde şekilleneceğini, Akşam gazetesi yapılacak itilafın haklı bir zafer olacağı ve Vakit gazetesi ise Londra'da cereyan eden olayların müzakere ile biteceğini haber içeriklerine taşıyarak meselenin bir müddet sonra hallolacağına vurgu yapmışlardır.⁵⁵³

Başta Hâkimiyet-i Milliye olmak üzere Ankara Hükümeti'nin tutumu ile paralel hareket etmeye dikkat eden Anadolu gazetelerinde ise Sevr'in zaten ölü doğmuş bir antlaşma olduğu, bu antlaşma üzerinde yapılacak birtakım değişikliklerin barış için yeterli olmayacağı görüşü hâkimdir. Bu görüş, esas olarak bir süre sonra beyanatlarda bulunacak olan Ankara Hükümeti'nin yaklaşımıyla aynıdır. Bu sebeple konferansta İtilâf Devletlerinin politikalarının netleşmesi, Bekir Sami Bey ile yapılan ikili antlaşmaların TBMM'ye yansımaları sonucu ve Ankara'nın da bu müzakerelere karşı gösterdiği olumsuz refleksler sonrasında Anadolu gazeteleri bütün bu süreci bir aldatmaca olarak görmüş ve yorumlamışlardır.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ İtilâf Devletleriyle yapılan ikili antlaşmalar çalışmanın diğer başlıklarında detaylı şekilde ele alınacaktır.

⁵⁵² Ali Kemal, "Gaye Birdir", **Peyâm-ı Sabah**, (01.03.1921), s. 1; "Ankara-İtalya İtilâfnâmesi", **Peyâm-ı Sabah**, (16.03.1921), s. 1; "Anadolu Londra Mukarrerâtına Muhalef Degildir", **Akşam**, (22.03.1921), s. 1.

⁵⁵³ "Sevr Muâhede'sinde İktisâdî ve Mâlî Tâdilât", **Alemdâr**, (02.03.1921), s. 1; "İhkâk-ı Hak", **Alemdâr**, (03.03.1921), s. 1; Necmeddin Sadık, "Hakkın Zaferi", **Akşam**, (02.03.1921), s. 1; "Ne Oluyor?", **Vakit**, (16.03.1921), s. 1; "Kilikya'nın Tahliyesi ve İktisâdî İtilâflar", **Vakit**, (16.03.1921), s. 1.

⁵⁵⁴ "Biraz Tevakkuf", **Hâkimiyet-i Milliye**, (18.12.1920), s. 1; "Londra Konferansı", **Sebilürreşâd**, (10.03.1921), C. 19, S. 471, s. 27; "Londra Konferansı", **Sebilürreşâd**, (21.03.1921), C. 19, S. 472, s. 38; Muhiddin, "Londra Siyaseti", **Anadolu'da Yenigün**, (20.03.1921), s. 1; "Hâkimiyet-i Milliye'nin Mütâlâatı", **Açıksöz**, (23.03.1921), s. 1.

2.2.2. Türk-Afgan Dostluk Antlaşması

Afganistan ile Türkiye arasındaki dostluğun temelleri çok eski tarihlere dayanmaktadır. Her şeyden önce bu bölge, tarihte Türklerin yaşadıkları ve üzerinde devlet kurdukları bir coğrafya olmuştur. Bu tarihî ilişkinin yanı sıra Türkiye'yle kültürel ve dinî bağları olan Afganistan, 19. yüzyıl boyunca İngiliz ve Rus emperyalizminin önemli mücadele alanlarından biri olurken adı geçen ülkelerin işgallerine de uğramıştır. Nitekim 1878'de İngiltere ve Rusya tarafından ele geçirilmiş olan Afgan topraklarında, bu işgallerin iki yıl sürdüğü bilinmektedir.⁵⁵⁵

Avrupa emperyalizmi karşısında özellikle İngiliz-Rus mücadelesine sahne olan Afganistan, Türk milli hareketinin başladığı günlerde İngilizlere karşı bağımsızlığını kazanmak için bir mücadele vermektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, İngiltere'nin Hindistan'daki otoritesini tehdit eden bu mücadele, İngiliz Hükümeti'ni askerî ve siyasî bakımdan oldukça güç duruma düşürmüştür. 1919 yılında Afgan tahtına oturan Amanullah Han'ın hem dinî duyguları canlı tutarak Türkiye'ye karşı yakınlık göstermesi hem de siyasî bir manevra olarak Bolşevik Rusya'yla iş birliği içine girmesi, İngiltere aleyhine doğal bir ittifak zemini oluşturmuştur. Bunların harici ve daha öncesinde Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ilan ettiği "*cihad-ı ekber*"e Afganistan'ın dâhil olması için bu bölgeye Almanlarla ortak bir seferi kuvvet gönderme teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu cüretkâr proje başarılı olamamıştır. Yine de iki devlet ve toplum arasında var olan tarihsel bağlar, savaş sonrası dönemde canlılığını korumuştur. Özellikle İngiliz emperyalizmine karşı gösterilen bağımsızlık talebi, bu yakınlaşmanın en önemli itici gücü olarak söylenebilir. Öyle ki Afganistan'ın, Anadolu'da İzmir'in işgal edildiği günlerde İngiltere'ye savaş ilân ederek Hindistan üzerine yürümesi, farklı sebepler olmasına rağmen bunun göstergesi sayılmaktadır.⁵⁵⁶

Afganistan'ın bu askerî mücadelesi karşısında zor duruma düşen İngiltere, 1919'un ağustos ayında imzalanan Ravalpindi Antlaşması ile bu devletin bağımsızlığını kabul etmiştir.⁵⁵⁷ Böylece Afganistan, İngiltere'ye karşı örnek bir başarı elde etmiş ve bu başarısıyla dolaylı da olsa Türk Millî Mücadelesi'ne destek olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nde yaptığı konuşmada Afganistan'ın İngiltere'ye karşı yürüttüğü bu süreçten övgüyle bahsetmiştir.⁵⁵⁸

İngiltere'yle imzalanan Ravalpindi Antlaşması'nın hemen ardından Afgan genelkurmay başkanı ve elçisi, Moskova'ya giderek Lenin'le bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede her iki taraf, karşılıklı dostluk mesajları vermişlerdir.⁵⁵⁹ Bu hadiseler akabinde, Bolşevik-Afgan dostluğunun adeta bir göstergesi olmak üzere Afgan orduları, Denikin kuvvetlerinin üzerine bir

⁵⁵⁵ Hüsnü Özlü, "Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 3, Sayı 8, Eylül 2012, s. 32.

⁵⁵⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınevi, 14. Baskı, Yayın Yeri ve Yılı Yok, s. 210.

⁵⁵⁷ "Afganistan'la Sulh", *Alemdâr*, (07.08.1919), s. 1.

⁵⁵⁸ *Nutuk*, C. III, Belge No: 38, s. 1256.

⁵⁵⁹ "Bolşevikler ve Afganistan", *Yenigün*, (19.10.1919), s. 4.

askeri harekât başlatmıştır.⁵⁶⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere ana motivasyonunu İngilizlerin başını çektiği Batı emperyalizmine karşı bir mücadeleden alan Doğu bloğu ortaya çıkmış, Afganistan, TBMM Hükümeti'yle ortak kaygı ve gerekçelerle bu bloğun içinde Bolşeviklerle yakınlaşma içinde olmuştur.

Bu dönemde Türk-Afgan yakınlaşmasında Bolşeviklerle yapılan iş birliğinin önemli bir yeri vardır. Nitekim Moskova'da bulunan Cemal Paşa'nın, Afgan ordusunu düzenlemek amacıyla bölgeye gitmesi bu durumun bir göstergesidir. Cemal Paşa 1920 yılında Afganistan'a giderek Afgan ordusunu geliştirmek ve modernize etmek için çalışmış, Afganistan'ın uluslararası arenada tanınması için gayret göstermiştir. Askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya mektup göndererek bilgi veren Cemal Paşa, Afgan ordusunun düzenlenmesi için yardım talebinde bulunmuştur.⁵⁶¹ Bu dönemde Afgan Emiri Amanullah Han da Mustafa Kemal Paşa ile iletişime geçerek İslâm birliği ve dayanışması çerçevesinde iyi ilişkilerin geliştirilmesini istemiş, ordunun düzenlenmesi için askerî bir heyet gönderilmesini rica etmiştir.⁵⁶²

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi 9 Mart 1921 tarihli nüshasında, Emir'in bu ricasına uygun bir biçimde Afganistan'a bir askerî heyet gönderileceğini haber verse de Millî Mücadele'nin en kritik döneminin yaşandığı o günlerde bir heyet gönderilememiştir.⁵⁶³ Fakat Mustafa Kemal Paşa, şartların olumsuzluğuna rağmen Afgan ordusunu güçlendirmenin Millî Mücadele'ye olumlu katkıları olacağı ve bölgede İngiliz gücünün kırılacağı düşüncesini hep korumuştur.⁵⁶⁴

Türkiye ve Afganistan arasındaki bu yakınlık, ortak amaca karşı verilen mücadelenin sonunda 1 Mart 1921 tarihinde bir antlaşmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1921 yılı şubat ayı içerisinde ikinci Türk-Sovyet görüşmeleri Moskova'da başlamıştır. Aynı tarihlerde Afganistan büyükelçisi olarak Mehmet Veli Han Moskova'da görev yapmaktadır. Türkiye ile Afganistan arasındaki yakın ilişkilerin etkisiyle Mehmet Veli Han, bir Dostluk Antlaşması taslağı hazırlamış ve Türk heyetine sunmuştur. Emperyalizme karşı İslâm ülkeleri arasındaki iş birliğini güçlendirmeyi isteyen Bolşeviklerin etkisiyle hazırlanan bu antlaşma metni, Türk heyeti tarafından olumlu karşılanmış ve 1 Mart 1921 tarihinde imzalanmıştır. Böylece Afganistan'la imzalanan Dostluk Antlaşması, TBMM Hükümeti'nin ilk uluslararası antlaşması olarak tarihe geçmiştir. Bu antlaşma ile Türkiye ve Afganistan, karşılıklı olarak birbirlerinin bağımsızlıklarını tanıdıkları gibi, diğer doğu halklarıyla birlikte Hive ve Buhara Hanlıklarının bağımsızlıklarını da kabul etmişlerdir. Türkiye ve Afganistan, bu antlaşmayla birlikte, taraflardan biriyle problemi olan herhangi bir devletle antlaşma yapmamayı, bir antlaşma yapacakları zaman birbirlerini haberdar etmeyi ve herhangi bir saldırıya uğramaları hâlinde saldırgan devlete karşı ortak güç kullanmayı kabul

⁵⁶⁰ "Afganistan Orduları", **İzmir'e Doğru**, (18.12.1919), s. 1.

⁵⁶¹ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakkî Erkânı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 64-70.

⁵⁶² "Türkiye-Afgan Münâsebâtı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (28.12.1920), s. 1.

⁵⁶³ "Afganistan'a Heyet-i Askeriye Gidiyor", **Hâkimiyet-i Milliye**, (09.03.1921), s. 1.

⁵⁶⁴ Özlü, "Türkiye-Afganistan İlişkileri", s. 33.

etmişlerdir.⁵⁶⁵ Türk-Afgan Dostluk Antlaşması, 21 Temmuz 1921’de TBMM tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁶⁶

TBMM Hükümeti ile Afganistan arasında karşılıklı diplomatik ilişkilerin başlaması için imzalanan Dostluk Antlaşması’yla bir ön adım atılmıştır. Bu vesileyle gelişen ilişkiler neticesinde, Ankara ve Kabil’de elçilikler açılması kararlaştırılmıştır. Bu kararın hemen ardından 1921 yılının Nisan ayı içinde Sultan Ahmet Han’ın başkanlığındaki dört kişilik Afgan heyeti Ankara’ya gelmiş ve Afgan elçilik binasını açmıştır.⁵⁶⁷ Aynı günlerde Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa, mecliste yaptığı bir konuşmada Afganistan’a bir sefaret heyetinin gönderilmek üzere olduğunu açıklamıştır.⁵⁶⁸ Ancak Afganistan’a bu heyetin gönderilmesi bir yıl sonra gerçekleşebilmiş ve yapılan çalışmalar sonucunda Medine Muhafızı Fahreddin Paşa Kabil elçisi atanarak 25 Mayıs 1922’de göreve başlamıştır.⁵⁶⁹

Türk-Sovyet görüşmelerinin devam ettiği günlerde Afganistan da Bolşeviklerle bir antlaşma imzalamış⁵⁷⁰ ve bu antlaşmayı takip eden günlerde Afganistan İngiltere’ye karşı tekrar savaş ilân etmiştir.⁵⁷¹ Afgan ordusu karşısında yine başarılı olamayan İngiltere, 22 Kasım 1921’de bir barış antlaşması yapmak istemiş ve bu devletin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. İngilizlerin sulh teklifini fırsat bilen Afgan Emiri Amanullah Han, İngilizlerle yaptığı görüşmelerde, Afganistan-İngiltere münasebetlerinin haricinde Türkiye’nin haklarının tanınması gerektiği yönünde beyanlarda bulunmuş ve Anadolu’daki Türk Millî Mücadele’sine ⁵⁷² kavi desteğini sergilemekten çekinmemiştir.

⁵⁶⁵ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 58. Antlaşmayla ilgili Türk basınına yansıyan haberleri görmek için bkz: “Türkiye-Afganistan Muâhedenâmesi”, **İstikbâl**, (13.04.1921), s. 2; “Afganistan Hükümeti ile Mün’akid Muâhede”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.04.1921), s. 1. Afganistan’la imzalanan bu antlaşma, Moskova Antlaşması gibi Sakarya Zaferi’nin hemen öncesinde, Temmuz 1921’de TBMM tarafından onaylanmıştır. Bkz: “Afganistan’la Akdettiğimiz Muâhede”, **Anadolu’da Yenigün**, (19.07.1921), s. 2; “Kardeş Afganistan’la İttifak Muâhedemiz”, **Anadolu’da Yenigün**, (22.07.1921), s. 1; “Türkiye, Afganistan Ahitnameleri”, **İstikbâl**, (24.07.1921), s. 1; “Afganistan ve Rusya Ahitnameleri”, **İstikbâl**, (24.07.1921), s. 1; **Kavânin Mecmuası**, Cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1925, s. 155-156. Türk-Afgan Dostluk Antlaşması için ayrıca bkz: Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1339. TBMM Hükümeti’nin Kafkas Bölgesi’ndeki jeopolitik hamlelerinin takip eden Amerika Birleşik Devletleri, özellikle Türk-Rus siyasi stratejileri ve bu stratejilerin içinde Afganistan ve Ermenistan gibi küçük devletlerin hangi yeri teşkil ettiklerini anlamak için bölgede cereyan eden uluslararası müzakereleri dikkatle izlemiştir. Bu bağlamda, Türk-Afgan, Türk-Ermeni ve Türk- Rus ilişkilerinden doğan dostluk ve saldırmazlık antlaşmalarını muhtevaları ile birlikte kayıt altına almıştır. Bkz: NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 5.

⁵⁶⁶ BCA, 30.18.1.1.3.29/13, (5 Temmuz 1921). Antlaşma maddelerinin detayları için **Ek 25’e** bakınız.

⁵⁶⁷ “Afgan Heyet-i Sefâreti”, **İstikbâl**, (08.04.1921), s. 1; “Afgan Sefiri Hazretleri Şehrimizde”, **İstikbâl**, (10.04.1921), s. 1; “Şehrimize Afgan Sefiri Geliyor”, **Anadolu’da Yenigün**, (25.03.1921), s. 2; “Afgan Heyeti”, **Alemdâr**, (22.06.1921), s. 1; “Anadolu’da İlk Afgan Sancağının Temevvücü”, **Sebilürreşâd**, (18.06.1921), C. 19, S. 484, s. 175.

⁵⁶⁸ “Siyaset-i Dâhiliye ve Hâriciyemiz”, **Sebilürreşâd**, (04.06.1921), C. 19, S. 483, s. 160-161.

⁵⁶⁹ Özlü, “Türkiye-Afganistan İlişkileri”, s. 36.

⁵⁷⁰ “Rus Afgan İttifakı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.01.1921), s. 1.

⁵⁷¹ “Belucistan, Afganistan, Hindistan”, **Öğüt**, (26.04.1920), s. 1.

⁵⁷² “İngiltere Afgan Muâhedesini”, **İstikbâl**, (04.12.1921), s. 2; “Afgan Emirinin İngiltere’ye Ciddi Nasihatleri”, **Sebilürreşâd**, (22.04.1922), C. 20, S. 498, s. 42-43.

Millî Mücadele'nin en kritik günlerinde yapılan Dostluk Antlaşması ile resmî bir zemine oturan Türk-Afgan ilişkileri, Millî Mücadele'den sonra da sağlam bir biçimde devam etmiştir. Dostluk Antlaşması'nın içeriğinde yalnızca siyasî ve askerî konularda değil, eğitim ve kültür alanları üzerinde de durulmuştur. Nitekim 1930'lu yıllara gelindiğinde Afganistan'ın gelişmesi ve modernizasyonu için bu ülkeye Türkiye'den eğitimciler gönderildiği bilinmektedir.⁵⁷³

2.2.3. Türk-Sovyet İlişkileri ve Moskova Antlaşması

Türk Millî Mücadele'si açısından Sakarya Savaşı'ndan önce yaşanan en önemli dış politika gelişmelerinden biri de Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921 tarihinde yapılan Dostluk Antlaşması'dır. 3 Aralık 1920'de imzalanan, ancak yürürlüğe girmeyen Gümrü Antlaşması'ndan ve 1 Mart 1921 tarihinde Afganistan'la yapılan Dostluk Antlaşması'ndan sonra Sovyetlerle imzalanan antlaşma, TBMM Hükümeti için uluslararası arenada bir büyük devlet tarafından resmen tanınma ve Doğu sınırlarının tamamen güvenlik altına alınması demektir. Ayrıca bu antlaşmadan sonra Sovyetlerden sağlanan maddî yardımların Millî Mücadele ve Sakarya Savaşı'na olan katkısı yadsınamaz bir gerçektir. Ancak Sovyetlerle imzalanan bu antlaşmanın ortaya çıkması, oldukça uzun ve zor bir müzakere süreci sonrasında olmuştur.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul Hükümeti, dış politika konusunda tamamen etkisiz bir duruma düşmüştür. Zira İstanbul'un fiilen işgal altında bulunması, Osmanlı başkentinin dış dünyayla temasında İtilâf Devletlerinin güdümüne girmesine yol açmıştır. İstanbul'un bu durumuna mukabil Anadolu'da gelişen millî hareket ve dengeli dış politika anlayışı, zaman içinde Türk milleti adına insiyatifin Ankara'ya kaymasını sağlamıştır. Millî Mücadele'nin başlangıcında Mustafa Kemal Paşa, dış politikada yürütülecek stratejinin temellerini, mücadelenin önde gelen kadrolarıyla yaptığı uzun müzakerelerle oluşturmuştur. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıkışından kısa bir süre sonra Amasya'ya geçmiş ve burada birtakım kritik görüşmelerde bulunmuştur. Yapılacak mücadelenin sebeplerini ve genel olarak yol haritasını gösteren Amasya Tamimi'nin hazırlandığı bu günlerde, uluslararası ilişkilerde dayanılabilecek güçlerin neler olduğuna dair de fikir alışverişi yapılmıştır. En nihayetinde bu görüşmelerde ortaya çıkan ana yaklaşım, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki dengeler göz önünde bulundurularak, İtilâf Devletleri karşısında Bolşeviklerle ilişkilerin geliştirilmesi olmuştur.⁵⁷⁴

Temelde Bolşeviklerle ilişkilerin geliştirilmesine dayalı bu strateji, Osmanlı dış politika geleneği bakımından yeni bir durum değildir. Öyle ki 19. yüzyıl boyunca devleti ayakta tutabilmek için yürütülen denge siyaseti, içinde bulunulan şartlara uyarlanarak tekrar uygulamaya sokulmuştur. Daha önce Çarlık Rusya tehdidine karşı Avrupalı büyük güçlere dayanılarak

⁵⁷³ Özlü, "Türkiye-Afganistan İlişkileri", s. 35-36.

⁵⁷⁴ Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965, s. 22.

oluşturulan dış politika, bu kez tam tersi, Avrupalı devletlerin baskılarına karşı Bolşevik Rusya'nın tercih edilmesi biçiminde kurgulanmıştır.⁵⁷⁵

Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan ortam sadece İstanbul veya Ankara Hükümetleri namında değil, içine düştükleri kaotik durumdan kurtulmaya çalışan Bolşevikler için de ehemmiyet arz etmektedir. Kısacası Türkiye ile dostça ilişkiler kurmak, Bolşevikler bağlamında da göz ardı edilemeyecek stratejik bir öneme sahiptir. Zira İtilâf Devletlerince desteklenen Çarlık taraftarı güçlere karşı devam eden iç savaş sürecinde, Anadolu'da Batılı güçler tarafından dizayn edilmiş bir yapının ortaya çıkması, Bolşeviklerin Güney Cephesi'nin sürekli bir tehdide açık hâle gelmesi demektir.⁵⁷⁶ Bu sebeple Türkiye'yle iyi ilişkiler kurma konusunda Bolşevikler de istekli davranmış, ancak buna rağmen Bolşeviklerle TBMM Hükümeti'nin bir antlaşma imzalaması hiç de hızlı ve kolay olmamıştır.

Ankara ile Moskova Hükümetleri arasında kara bağlantısının olmayışı, bu gecikmenin önemli sebeplerinden biridir. Bundan daha önemlisi ise Bolşeviklerin, kendi ideolojilerini Anadolu'ya da yayma niyetinde olmaları ve bu noktada kendileriyle iş birliği içindeki aktörleri kollama eğilimleridir. Özellikle Ermenistan lehine sınır düzenlemesi yapma niyeti, İttihatçı liderleri ve Mustafa Suphi ekibini kullanma istekleri bu durumun en açık göstergeleridir.⁵⁷⁷

Millî hareketin henüz tam olarak teşkilatlanmadığı mütareke sonrası günlerde, Bolşeviklerle ilk temaslar, Almanya'ya gitmiş olan İttihatçı liderler tarafından kurulmuştur.⁵⁷⁸ Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçtikten sonra, Bolşeviklerle yapacağı ilk görüşmelerde İttihatçıların bu bağlantılarını kullanmak istemiş, bu amaçla Halil Paşa ile Dr. Ömer Lütfi ve Dr. Fuat Sabit Beyleri Kafkasya'ya göndermiştir.⁵⁷⁹ Bununla birlikte Bolşeviklerle kurulacak ilişkilerde İttihatçıların inisiyatifi ellerine almalarına engel olmak için özel bir gayret gösterilmiş, Bolşevizm'in kontrolsüz bir biçimde Anadolu'ya girmesine izin verilmemiştir.⁵⁸⁰

TBMM'nin açılmasına kadar bu şekilde yürütülen temaslar, ilişkilerin gelişimi bakımından önemli bir sonuç ortaya çıkarmamıştır. TBMM'nin açılmasından ve hükümetin kurulmasından sonra dış politikada atılan ilk ve en önemli adım, Bolşeviklerle ilişkilerin geliştirilmesi için

⁵⁷⁵ Sönmezoğlu, a.g.e., s. 107-115.

⁵⁷⁶ Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 21.

⁵⁷⁷ Arıkan, a.g.t., s. 263.

⁵⁷⁸ Enver ve Talât Paşalar, Bolşeviklerin önde gelen liderlerinden olan ve Almanya'da tutuklu bulunan Radek'le hapisshanedeyken görüşmüşler ve kendisinin serbest bırakılması için Almanlar nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Radek, bu aracılığın da etkisiyle haptiden çıkıp Rusya'ya dönecektir. Bkz: Emel Akal, *Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) Yayınları, İstanbul, 2006, s. 79-80.

⁵⁷⁹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 80, 183; Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 292; Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Haz: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997, s. 318. Bu ilk teşebbüsler dışında Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da bir Bolşevik subayıyla görüştüğüne dair iddialar da söz konusudur. Bkz: Hüsamettin Ertürk, *Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, (Yaz. Sami Nafiz Tansu), Nokta Kitap, İstanbul, 2012, s. 284-287.

⁵⁸⁰ Karabekir, *Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 15.

Moskova'ya resmî bir heyet gönderilmesi olmuştur. 3 Mayıs 1920'de kurulan ilk TBMM Hükümeti'nin hâriciye vekili olan Bekir Sami Bey'in başında bulunduğu bu heyet, 8 Mayıs 1920 tarihinde Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan ayrılmış, uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşmıştır.⁵⁸¹

Bu arada Bekir Sami Bey heyeti henüz Ankara'dan ayrılmadan önce, Mustafa Kemal Paşa, meclis başkanı sıfatıyla Bolşeviklere bir mektup yollamıştır. 26 Nisan 1920 tarihli bu mektupta, Ankara'nın da tıpkı Moskova gibi emperyalist devletlere karşı mücadele ettiği, bu mücadelede iş birliğine gidilmesi ve bu amaçla Rusların TBMM Hükümeti'ne para ve cephane desteğinde bulunması talep edilmiştir.⁵⁸² Mustafa Kemal Paşa tarafından dile getirilen bu iş birliği teklifi, Bolşevikler tarafından olumlu karşılanmış ve karşı bir mektupla cevaplanmıştır. Bolşeviklerin dışişleri bakanı olan Çiçerin tarafından 2 Haziran 1920'de gönderilen cevabî mektupta, Türk Millî Mücadelesi'nin temel hedefi olan Misâk-ı Millî, prensip olarak kabul edilmiştir.⁵⁸³

Bekir Sami Bey heyetinin yolda olduğu sırada yaşanan mektuplaşmalar, Türk-Sovyet ilişkilerinin olumlu bir seyre girdiği intibâsı uyandırmaktadır. Ancak Bolşeviklerin yakın bir zamanda Ermenilerle bir antlaşma imzalamış olmaları ve bu sebeple Türkiye'den Ermenistan lehine toprak talebinde bulunmaları, Moskova'ya ulaştığı ilk günden itibaren soğuk karşılanan ve oyalanan Bekir Sami Bey heyetiyle yapılan görüşmeleri tıkamıştır.⁵⁸⁴ Bu tıkanmanın arkasında Ermeni asıllı Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın önemli bir etkisi olmuştur.⁵⁸⁵

Ankara ve Moskova Hükümetleri arasındaki ilk resmî görüşmelerde yaşanan tıkanıklık, Bekir Sami Bey'in doğrudan doğruya Lenin'le görüşmesiyle ancak aşılabilmektedir. Türk heyeti, 13 Ağustos 1920 tarihinde Lenin'le bir toplantı yapmış ve bu toplantıda Lenin, daha önceden ısrar edilen Ermeni sınırıyla ilgili toprak taleplerini geri çekmiştir. Böylece müzakereler tekrar başlamış ve olumlu bir seyir kazanmıştır. Netice itibarıyla 24 Ağustos 1920 tarihinde taraflar arasında bir antlaşma metni ortaya çıkmış ve bu metin heyetler tarafından parafe edilmiştir.⁵⁸⁶

Bu olumlu gelişmeye rağmen parafe edilen antlaşma metni imzalanamamış ve dolayısıyla yürürlüğe girememiştir. Antlaşmanın resmî bir hüviyet kazanamamasının sebebi, Bolşeviklerin

⁵⁸¹ Oran, a.g.e., s. 168.

⁵⁸² **ATTB**, s. 318.

⁵⁸³ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası, (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 160-161. Ayrıca bkz: "Türkiye ve Rus Sovyet Hükümeti Arasında", **İstikbâl**, (27.06.1920), s. 1; "Rus Sovyet Hükümeti'nin Büyük Millet Meclisi'ne Cevabı", **Albayrak**, (05.07.1920), s. 1; "Sovyetlerle Muhabere", **Öğüt**, (18.07.1920), s. 2. Bolşevikler ile kurulan bu ilk temasların ileride ortaya çıkaracağı sonuçlar sadece diplomatik gelişmelerden ibaret değildir. Nitekim Türkiye'de sol akımların da sıcak karşılanmaya başlayacağı bir dönemin kapısını aralayan bu süreç, esasında sosyo-politik bir entegrasyonun ilk aşamalarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bkz: Zehra Aslan, "Türk-Rus İlişkileri ekseninde Türkiye'de İktidarların "Sol" Algısı" (1923-1960), **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 51, Güz 2016, s. 173-174. TBMM Hükümeti'nin Millî Mücadele döneminde uyguladığı Kafkas politikası için ayrıca bkz: Mehmet Ali Bolat, **Millî Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

⁵⁸⁴ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 156.

⁵⁸⁵ Oran, a.g.e., s. 168.

⁵⁸⁶ "Türk Bolşevik İttifakı", **İstikbâl**, (17.10.1920), s. 1; "Türk-Rus İttifakı", **Anadolu'da Yenigün**, (18.10.1920), s. 2.

Ankara Hükümeti dışındaki aktörlerle yürütmeye çalıştığı çok boyutlu siyasettir. Zira henüz görüşmeler devam ederken Ermenistan lehine toprak talebinde bulunulması, bu durumun işaretidir. Bunun dışında aynı günlerde İngiltere'yle bir ticaret anlaşması yapmak için müzakereler yürüten Bolşevikler, ayrıca Bolşevizm'i Avrupa içlerine doğru yaymak hedefiyle Polonya'da bir savaş vermekteydiler. Neticede Ankara Hükümeti haricindeki aktörleri, yani Mustafa Suphi ve İttihatçıları kullanarak Anadolu'da kendi ideolojilerini yayma idealinden de henüz vazgeçmemiş olan Bolşevikler,⁵⁸⁷ anlaşma metnine yakın görünmelerine rağmen belirtilen antlaşmayı, Ankara Hükümeti ile resmi olarak imzalamamayı tercih etmişlerdir.

İki taraf arasındaki bu problemler, 1920 Eylül ayına kadar devam etse de sonrasında gelişen olaylar neticesinde birer birer ortadan kalkmıştır. Öncelikle Ermeniler ile olan sınır ve toprak talebi meselesi, Kazım Karabekir'in başında bulunduğu 15. Kolordu bölgesinde Ermenilere karşı uzun zamandır tasarlanan ileri taarruzun başarılı bir şekilde icra edilmesiyle son bulmuş ve⁵⁸⁸ böylelikle iki taraf arasında var olan sınır problemleri fiili olarak büyük ölçüde giderilmiştir. Doğuda gerçekleştirilen bu mücadeleye paralel olarak Türkiye'de görülen kontrol dışı Bolşevik eğilimler, Mustafa Kemal Paşa'nın inisiyatifi ile kontrol altına alınmaya başlanmıştır. Öncelikle mecliste Halk Zümresi adıyla bir grup kurulmasına izin verilmiş,⁵⁸⁹ ancak daha sonra Bolşevik eğilimleri tamamen kontrol altına alacak şekilde Komünist Partisi kurdurulmuştur.⁵⁹⁰ Mustafa Kemal Paşa'ya yakın isimlerin içinde bulunduğu bu organizasyonun kurulmasından sonra, 1921 yılının hemen başında Mustafa Suphi ve yanında bulunan ekibin Trabzon açıklarında öldürülmesi ile Bolşeviklerin kullanmaya çalıştığı aktörler büyük ölçüde aradan çıkmıştır.⁵⁹¹ İki taraf arasındaki ilişkileri etkileyebilecek tek aktör olarak sadece İttihatçı liderler kalmıştır. İttihatçıların Ankara-Moskova ilişkilerinde tamamen devre dışı kalması ise Sakarya zaferinin kazanılmasından sonra olacaktır.

Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişimi noktasında Ankara Hükümeti'nin atmış olduğu bu adımlar dışında, mevcut Rus Hükümeti açısından da yeni birtakım gelişmeler olmuştur. Bu bağlamda Bolşeviklerin Batı ile ilişkilerinde bir ilerleme söz konusudur. Nitekim Polonya Cephesi'nde Rusların başarısız olması, sosyalist devrimin Avrupa'ya yayılacağına dair Bolşevik tasarılarının sonunu getirmiş ve bu tasarının kolayca gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştır. Sahada alınan olumsuz gelişmeler, İngilizlerle yürütülen ticaret anlaşması görüşmelerinin kendi seyrinde olumlu bir şekilde ilerlemesi devam etse bile Bolşevik Hükümetin yine de Ankara'ya yakınlaşmasının önünü

⁵⁸⁷ Saime Yüceer, **Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Sentez Yayınları, İstanbul, 2016, s. 118, 152, 172; Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 117; "İngiltere-Bolşevik Müzâkerâtı", **İstikbâl**, (30.06.1920), s. 1; "Lloyd George'un Kanaat-ı Siyâsiyesi", **İstikbâl**, (30.06.1920), s. 1.

⁵⁸⁸ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz II**, s. 998.

⁵⁸⁹ "Halk Zümresi" **Anadolu'da Yenigün**, (08.09.1920), s. 2.

⁵⁹⁰ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997, s.140-141; Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 307.

⁵⁹¹ Uğur Üçüncü, **Trabzon'da İttihatçı Bir Sima: Kâhya Yahya**, Serander Yayınları, Trabzon, 2015, s. 138-140.

açmıştır. Londra’da bir konferans toplanacağına ve Sevr Antlaşması’nın gözden geçirileceğine dair haberlerin alınmaya başlanması ise bu yakınlaşmayı daha da hızlandırmıştır.⁵⁹²

Ankara-Moskova ilişkilerini doğrudan etkileyen bütün bu olayların gölgesi altında Bolşeviklerin TBMM Hükümeti’ne maddî yardımları, paraf edilen anlaşma usulünce gelmeye başlamıştır. Zira Moskova’da bulunan önemli İttihatçılardan biri olan Halil Paşa, Rus altınlarını Anadolu’ya getirmek üzere yola çıkmıştır. Bu arada Ankara’da açılacak olan ilk diplomatik temsilciliklerden biri olmak üzere Bolşevik temsilcisi Upmal Angarski de Moskova’dan ayrılmıştır. Halil Paşa ve Angarski heyeti, 18 Eylül 1920’de Erzurum’a, 4 Ekim 1920’de Ankara’ya ulaşmışlardır. Rus Büyükelçiliği ise 9 Kasım 1920 tarihinde açılmıştır.⁵⁹³

Ankara’da bunlar yaşanırken, 1920 yılının son günlerinde, Sevr Antlaşması’nın tadil edilmesi amacıyla Londra’da bir konferans toplanacağı konuşmaya başlanmıştır. Londra Konferansı’nın gündeme geldiği bu tarihlerde İtilaf Devletleriyle yapılan görüşmeler, Bolşeviklerde, Ankara Hükümeti’nin İtilaf Devletleriyle anlaşacağı kaygısını ortaya çıkarmıştır. Aynı tarihlerde Rusların İngilizlerle ticaret anlaşması görüşmelerinin devam etmesi ise Ankara Hükümeti’nde benzer bir huzursuzluk yaşanmasına yol açmıştır.⁵⁹⁴ Yaşanan bu hadiselerden sonra ortaya çıkan belirsizliğin aşılması için her iki devlet çeşitli diplomatik yaklaşımlar sergileyerek mutabakat sağlama yolunda adımlar atmış ve bu amaçla Ankara’dan yeni bir heyetin Moskova’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece 14 Aralık 1920 tarihinde dönemin İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Türk heyeti Moskova’ya gitmek üzere yola çıkmıştır.⁵⁹⁵

Kars’ta Kazım Karabekir Paşa’nın yanına gelen heyet, ayrıca Rus Hükümetin Ankara’ya gönderdiği yeni büyükelçi Polikarp Gurgenoviç Mdivani ile de görüşme fırsatı bulmuştur. Türk heyeti 15 Ocak 1921 tarihinde Kars’tan ayrılmış ve 18 Şubat’ta Moskova’ya ulaşmıştır. Türk heyeti üyeleri arasında İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey’in yanı sıra Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ile Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey de bulunmaktadır.⁵⁹⁶

Moskova’ya ulaşan Türk heyetiyle görüşecek Rus yetkililer, Dışişleri bakanı G. V. Çiçerin ile L. M. Karahan ve Celal Korkmazof olmuştur.⁵⁹⁷ Kritik müzakereler 21 Şubat 1921 tarihinde başlamış ve Türk heyeti katî bir şekilde Misak-ı Milli’de belirlenen prensipler üzerinde durmuştur. Ayrıca bir ittifak antlaşması yapılması, buna ek olarak Rusların yapacakları yardımların da kayıt

⁵⁹² Yüceer, **Ankara-Moskova İlişkileri**, s. 130.

⁵⁹³ Çağatay Benhür, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 24, Yıl 2008, s. 280-282. Ayrıca bkz: “Bolşevik Sefareti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.10.1920), s. 1; “Misafirlerimiz Geldi”, **Anadolu’da Yenigün**, (06.10.1920), s. 1; Yunus Nadi, “İlk Bolşevik Heyeti Ankara’da”, **Anadolu’da Yenigün**, (06.10.1920), s. 1.

⁵⁹⁴ Yüceer, **Ankara-Moskova İlişkileri**, s. 134-136.

⁵⁹⁵ Tengirşek, a.g.e., s. 192.

⁵⁹⁶ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 129.

⁵⁹⁷ BOA, HR.SYS, 2287, 7/3, (5 Ağustos 1921).

altına alınması istenmiştir.⁵⁹⁸ Ruslar ise İngilizlerle yaptıkları ticaret anlaşması dolayısıyla askerî bir ittifak yapmayacakları konusunda ısrarcı bir tavır takınmışlardır. Görüşmeler sırasında Anadolu’da yaşanan antikomünist hareketler, Mustafa Suphi olayı, Ermenistan’da yaşanan Bolşeviklik karşıtı ayaklanmalara Ankara Hükümeti’nin destek vermesi gibi haberler, iki taraf arasında gerginliğine neden olmuştur. Yaşanan gerginliğe Stalin’nin doğrudan müdahale ederek; Türkiye ile askerî ittifak yapmamalarının sebebinin İngilizlerle imzaladıkları anlaşmadan dolayı olduğu, Türkiye’ye gönderilecek yardımın bu anlaşma kapsamı perspektifinde yapılacağı gibi iki tarafa uygun ifadeler kullanması sonrasında, görüşmeler tekrar başlamıştır.⁵⁹⁹

Müzakere çalışmaları devam ederken Batum ile ilgili anlaşmazlık, tarafları yeniden bir çıkmaza sokmuş olsa da Stalin’in tekrar müdahalesi sonucu 9 Mart 1921 tarihinde taraflar daha ılımlı yaklaşımlarda bulunmuş ve bazı temel konularda artık anlaşma yoluna gidilmiştir. Bu çetin tartışmalardan sonra 18 Mart 1921 tarihinde Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması imzalanmış ancak taraflar, sembolik değeri sebebiyle İstanbul’un resmen işgal edildiği 16 Mart gününü imza tarihi olarak kabul etmişlerdir. Moskova Antlaşması’yla hem Ankara hem de Moskova, kendilerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barış antlaşmasını tanımamayı uygun bulmuşlardır. Bu antlaşma ile Türkiye’nin doğu sınırları kesin olarak belirlenmiş, Batum hâriç toprak bütünlüğü Misâk-ı Milli’ye uygun biçimde Bolşevikler tarafından taahhüt edilmiştir. Batum Gürcistan’a bırakılmakla birlikte Türkiye’ye Batum limanının kullanım hakkı verilmiştir. Nahçıvan, özerk olarak Azerbaycan’ın koruması altına alınmış, Doğu halklarının bağımsızlıkları da tanımıştır. Boğazların tüm ticaret gemilerine açılması ve İstanbul’un güvenliği garanti altına alınacak şekilde; Boğazlar rejiminin Karadeniz’e kıyısı olan devletlerin yapacağı bir konferansla belirlenmesi kabul edildiği gibi, kapitülasyonlar kaldırılmış, daha önce imzalanmış antlaşmalar ise iptal edilmiştir. Buna mukabil her iki devlet, birbirleri aleyhinde çalışan kişilerin faaliyetlerine engel olmayı ve esir değişimi yapmayı da karar altına almışlardır. Ayrıca bu antlaşmanın oluşturduğu iyi ilişkiler sayesinde Ruslar, TBMM Hükümeti’ne her yıl on milyon altın ruble yardımda bulunmayı kabul etmiştir.⁶⁰⁰

Basın ve mecmualar aracılığıyla kamuoyuna yansıyan Türk-Rus Antlaşması, önemle takip edilmiştir. Ankara’nın en önemli yayın organlarından Hakimiyet-i Milliye, “Türk-Rus Muâhedenâmesi’nin Metni” başlığı ile okuyucularına bilgilendirme yaparken, iki taraf arasındaki ilişkilerin memnuniyet verici olduğunu öne çıkarmıştır.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 150.

⁵⁹⁹ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 140-143.

⁶⁰⁰ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 56. Ayrıca bkz: “Türkiye-Rusya”, **Anadolu’da Yenigün**, (21.03.1921), s. 1; “Sulh ve Muhâdenet Ahidnâmesi”, **Anadolu’da Yenigün**, (22.03.1921), s. 1; “Kafkasya’da Türk-Rus Hududu”, **Anadolu’da Yenigün**, (22.03.1921), s. 1; “Sulh ve Muhâdenet Ahidnâmesi Mevâd-ı Esâsiyesi”, **Anadolu’da Yenigün**, (23.03.1921), s. 1; “Türk-Rus Muhâdenet Muâhede-i İmzalandı”, **Açıksöz**, (22.03.1921), s. 1; “Türk-Bolşevik Muâhede-i İmzalandı”, **İstikbâl**, (22.03.1921), s. 1; “Moskova Konferansı Neticelendi”, **İstikbâl**, (23.03.1921), s. 1; “Rusya”, **Sebilürreşâd**, (25.03.1921), C. 19, S. 473, s. 48.

⁶⁰¹ “Türk-Rus Muâhedenâmesinin Metni”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.03.1921), s. 1.

Açıksöz, yapılan antlaşmanın maddelerini yayınlarak ikili görüşmelerin neticeye ulaştığını aktardığı gibi Doğu Cephesi'nde gelişen bu mühim hadisenin Türk Hükümeti açısından sevindirici olduğunu belirtmeye çalışmıştır.⁶⁰² Peyâm-ı Sabah ise verdiği haberde, Türkiye ve Rusya arasında imzalanan antlaşmanın metni üzerinde kısaca durarak iki hükümet arasındaki müzakerenin olumlu sonuçlandığını bildirmiştir.⁶⁰³

Türk basınının kamuoyunu bu tip haberlerle bilgilendirdiği süreç içerisinde gazetelerin öne çıkardığı hususlardan biri de yapılan antlaşmanın muhtevası çerçevesinde, emperyalizm ile alakalı yapılan değerlendirmelerdir. Nitekim daha öncesinde Anadolu basınının Bolşevizmle ilgili yaptığı yayınların arkasından, emperyalizmle mücadeledeyi öne çıkarması ve Rus Bolşevizmi üzerinden siyasi bir katkı oluşabilmesinin önünü açma isteği, Moskova Antlaşması ile değişiklik göstermiştir. Zira Hakimiyet-i Milliye, taraflar arasında icra edilen antlaşma sonrası yaptığı haberlerde bu hususu öne çıkarmış ve “emperyalizm ile mücadelede farklı bir ideolojinin benimsenmesinin gereksiz olduğu sadece ortak çıkarların söz konusu olması gerektiğini” ifade etmiştir.⁶⁰⁴

Moskova Antlaşması sonrası Türk kamuoyunda süre gelen yaygın kanı, bu tip haberler sonrası siyasi bir ideolojiden ortak siyaset anlayışına dönüşmüş İngilizlerin başını çektiği Batı emperyalizmine karşı Doğu jeopolitiği oluşturulmaya çalışılmıştır.

Taraflar arasındaki bu muahede, Afganistan'la imzalanan Dostluk Antlaşması'yla aynı gün, 21 Temmuz 1921'de TBMM tarafından onaylanmıştır.⁶⁰⁵

Moskova Antlaşması, TBMM Hükümeti açısından büyük bir diplomatik zaferdir. Nitekim Fevzi Paşa, mecliste yaptığı bir konuşmada, TBMM Hükümeti dış politikasının Doğu'ya ait kısmının, Sovyetlerle imzalanan bu Dostluk Antlaşması ile memnuniyet verici bir gelişme gösterdiğini ifade etmiştir.⁶⁰⁶

En nihayetinde Moskova Antlaşması'yla Misâk-ı Millî'nin çok büyük ölçüde korunduğu bir diplomatik metin ortaya çıkmış, yeni Türk devleti resmen uluslararası camiada tanınmış ve Doğu Cephesi başarılı bir şekilde kapanmıştır. Böylece Batı Cephesi'ne daha güvenli bir biçimde ağırlık verildiği gibi Bolşeviklerden sağlanan para, silah ve cephane ile Millî Mücadele'nin en çok ihtiyaç duyulan maddî yönü takviye edilmiştir.

Moskova Antlaşması'nın ehemmiyeti sadece askeri ve siyasi yönde değil aynı zamanda diplomatik gelişme açısından da Ankara Hükümeti'ne önemli avantajlar sağlamıştır. TBMM'nin Londra Konferansı ile başlayan dış politika atılımlarının devamı olarak değerlendirilen bu antlaşma

⁶⁰² “Türk-Rus Muhâdenet Muâhedesi”, **Açıksöz**, (25.03.1921), s. 1

⁶⁰³ “Türkiye-Rusya Muâhedesi”, **Peyâm-Sabah**, (01.06.1921), s. 1.

⁶⁰⁴ “Emperyalizme Karşı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (18.04.1921), s. 1.

⁶⁰⁵ BCA, 30.18.1.1.3.29/13, (5 Temmuz 1921); BOA, HR.SYS, 2287, 7/3, (5 Ağustos 1921); **Kavânin Mecmuası**, C. 1, s. 157-160. Ayrıca bkz: NA (United States) Central File: Decimal File 767,00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 1.

⁶⁰⁶ “Siyaset-i Dâhiliye ve Hâriciyemiz”, **Sebilürreşâd**, (04.06.1921), C. 19, S. 483, s. 160-161.

bölgesel bir avantaj sağlasa da etki alanı göz önüne alındığında Türk Hükümeti'nin devletleşme çabalarının reel tezahürü olarak öne çıkmaktadır.

2.2.4. İtilâf Devletlerinin Tarafsızlık İlân Etmeleri ve Arabuluculuk Girişimleri

Sevr Antlaşması'nın üzerinde küçük bazı değişiklikler yaparak Türk tarafına kabul ettirmek amacıyla toplanan Londra Konferansı, Yunanistan'ın yapılan tekliflere cevap dahi vermeden 23 Mart 1921'de İnönü mevzilerine saldırması sonucu başarısız olmuştur. Aslında Yunanistan, İtilâf Devletleri tarafından Kral Konstantin idaresine karşı oluşan olumsuz havayı dağıtmak, Anadolu'da yapacakları yeni askerî çalışmalar için meşrûiyet sağlamak ve para temin etmek amacıyla bu konferansı kullanmış görünmektedir.⁶⁰⁷

Yunanistan'ın bu beklentisi, özellikle İngiltere açısından tamamen karşılanmıştır. Yunan ordusunun II. İnönü Muharebesi'ne başlamasının arkasında İngiliz Başbakanı Lloyd George'un olduğu, dönemin gazetelerine dahi yansımıştır. Bu bağlamda Yunan Başbakanı Kalogeropulos, İngiltere'nin kendilerine mühimmat ve borç vereceğini açıklamıştır.⁶⁰⁸ Bu açıklama dolayısıyla Türk kamuoyunda, Yunan ordusunun arkasında esas itibarla İngiltere'nin olduğu ve bu devletin en başından beri Osmanlı'yı parçalamak amacı taşıdığı yönündeki görüşleri doğrulamıştır.⁶⁰⁹

Yunan ordusunun Anadolu'da yeni bir taarruz yapmasını destekleyen İngilizler, Londra Konferansı'nda Ankara Hükümeti'yle birlikte hareket eden Tevfik Paşa Hükümeti'ni adeta cezalandırmak istemiş ve İstanbul'da baskılarını arttırmışlardır.⁶¹⁰ Ancak ne İtilâf Devletlerinin işgali altındaki bölgelerde İngilizlerden gelen bu baskı ne de Yunan ordusunun yeni taarruzu beklenen sonucu doğurmuştur. Neticede Yunan ordusu II. İnönü Muharebesi'nde mağlûp olarak eski mevzilerine geri çekilmiş, İngiltere ise müttefiklerinden beklediği desteği alamamıştır.

II. İnönü Muharebesi'nde alınan başarısızlık üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Anadolu'da yaşananların askerî değil, siyasî bir mesele olduğunu ve bu konuda yakın bir zamanda adım atacaklarını beyan etmiştir.⁶¹¹ Bu açıklamayı takip eden günlerde İtilâf Devletleri, Türk-Yunan savaşında tarafsız olduklarını resmen ilân etmişlerdir.⁶¹² Ancak İtilâf Devletlerinin tarafsızlık ilânı, Sebilürreşad'da dile getirildiği üzere Türk kamuoyunda yeni bir tuzak olarak

⁶⁰⁷ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 125-126.

⁶⁰⁸ “İngiliz Bitaraflığını Yunanlar Tekzib Ediyor”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (18.04.1921), s. 1.

⁶⁰⁹ “Türkiye-İngiltere Harbi ve Âlem-i İslâm”, **Sebilürreşad**, (08.04.1922), C. 20, S. 496, s. 21-23.

⁶¹⁰ “İstanbul'da İngiliz Tazyiki Yeniden Başladı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.03.1921), s. 1.

⁶¹¹ “Curzon Perdeyi Değiştirdi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (14.04.1921), s. 1.

⁶¹² “İngiltere Anadolu Harekâtında Bitaraf (?) İmiş”, **Anadolu'da Yenigün**, (01.04.1921), s. 2; Geniş bilgi için bkz: Abdurrahman Bozkurt, “İtilaf Devletleri'nin Türk-Yunan Savaşı'nda Tarafsızlık İlânı (13 Mayıs 1921)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 26, S. 76, Ankara, 2010, s. 43-44; İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili Yunan Belgeleri**, TİTE, Ankara, 2006, s. 101-103.

yorumlanmıştır.⁶¹³ Örneğin Vakit gazetesi, tarafsızlık ilânından dolayı artık Yunanların Anadolu seferinde daha serbest hareket etme imkânı yakaladıklarını iddia etmiştir.⁶¹⁴

Türk-Yunan savaşında İtilâf Devletlerinin tarafsızlık ilân etmelerinin en önemli sebebi, Fransa ve İtalya'nın Yunanistan aleyhine aldıkları tavır ve bu konuda İngiltere'ye baskı yapmış olmalarıdır. Yunanistan'ın Anadolu'daki politikalarının kendi aleyhlerine olduğunu gören bu iki devlet, aynı zamanda Yunan ordusunun Türk ordusu karşısında herhangi bir başarı şansı olmadığını da artık kabul etmişlerdir.⁶¹⁵ Böylece müttefiklerinin bu yaklaşımına boyun eğerek tarafsızlık ilânını onaylayan İngiltere, Yunanistan'a olan desteğini artık perde gerisinden sürdürmeye başlamıştır. Ancak bu durum, Ankara Hükümeti'nin ve Türk kamuoyunun dikkatinden kaçmamıştır. İngilizler, Yunan ileri taarruzu başladığında, Yunan ordusunun işgali altındaki bölgelerin asayiş görevini üzerlerine almışlar ve Yunan ordusunun manevra kabiliyetini arttırmışlardır. Ayrıca Yunanistan'ın en çok ihtiyaç duyduğu para açığını da yine İngiliz finans kuruluşları kapatmıştır.⁶¹⁶ Hatta Anadolu'da Yenigün gazetesine göre Yunan ordusunu İngiliz subaylar yönetmeye başlamışlardır.⁶¹⁷ Perde gerisinde yaşanan bütün bu gelişmeler sebebiyle İngiltere'nin tarafsızlık ilânının hiçbir inandırıcılığı olmamış, aksine bu devlete yönelik eleştiriler her geçen gün artmıştır.⁶¹⁸

Türk kamuoyunda yükselen tepkilere rağmen 1921'in yaz aylarına girilen günlerde, İngiliz siyasetinde Türkiye'ye karşı nispi bir yumuşama görülmektedir. Nitekim Yunan ordusunun yeni bir taarruza hazırlandığı günlerde, İngiliz devlet adamlarının Türkiye'ye karşı daha barışçıl politikalar izlenmesi gerektiğine dair açıklamaları peşpeşe gazetelere yansımıştır.⁶¹⁹ Bu haberlerin gazetelere yansıdığı günlerde İtilâf Devletleri Paris'te yeni bir toplantı düzenlemişlerdir. Bu toplantıda yapılan görüşmeler sonucunda İtilâf Devletleri, Yunan ordusunun bir genel taarruza hazırlandığı 19 Haziran 1921 tarihinde yeni bir arabuluculuk teklifinde bulunmuştur. Barışa ilişkin herhangi bir içeriği olmayan bu arabuluculuk ile İtilâf Devletleri, Türk ve Yunan Hükümetlerinin kabul etmeleri hâlinde yeni bir görüşme yapılması önerisinde bulunmuşlardır.⁶²⁰

⁶¹³ “İtilâf Devletlerinin Muslihâne Tuzakları”, **Sebilürreşâd**, (25.06.1921), C. 19, S. 485, s. 187-188.

⁶¹⁴ “Bîtaraflık ve Tahripkârlık”, **Vakit**, (29.05.1921), s. 1.

⁶¹⁵ “Şark Siyasetindeki Tahavvüllerin Esbâbı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.06.1921), s. 1.

⁶¹⁶ “İngiliz Bîtaraflığını Yunanlar Tekzîb Ediyor”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (18.04.1921), s. 1.

⁶¹⁷ “İngilizler Hâlâ Bîtaraflıklarını İddia Ediyorlar”, **Anadolu'da Yenigün**, (01.04.1921), s. 1.

⁶¹⁸ “Bîtaraflığa Kimi İnandırılacaklar”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.04.1921), s. 2; “Hangi Bîtaraflık”, **Anadolu'da Yenigün**, (07.04.1921), s. 1; “İngilizler Para Veriyorlar”, **Açıksöz**, (18.04.1921), s. 1; “İngiltere ve Yunan Harekâtı”, **İstikbâl**, (05.04.1921), s. 2; “İngilizler Perdenin Arkasında”, **İstikbâl**, (06.04.1921), s. 1.

⁶¹⁹ Bu yöndeki bazı haberler için bkz: “İngiliz Siyaseti”, **Vakit**, (06.06.1921), s. 2; “İngiliz Siyasetinde Bir Tebeddül mü Var?”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (16.06.1921), s. 1; “Mösyö Churchill ve Şark Mesâili”, **Alemdâr**, (16.06.1921), s. 1; “İngiltere'nin Şark Siyaseti”, **Vakit**, (16.06.1921), s. 1; “Avam Kamarası'nda Şark Meselesi”, **Vakit**, (17.06.1921), s. 1; “İngilizler, Türkler ile Anlaşmalı” **Peyâm-ı Sabah**, (17.06.1921), s. 1; “İngiliz Siyasetindeki Tahavvüller”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (19.06.1921), s. 1; “Mühim Bir Nutuk”, **Açıksöz**, (10.07.1921), s. 1.

⁶²⁰ “Atina'ya Verilen Notada Neler Söyleniyormuş?”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (29.06.1921), s. 1; “Yunanistan'a Verilen Nota”, **İstikbâl**, (30.06.1921), s. 1. Buna benzer yorumlar Fransız ve İtalyan gazetelerinde de yapılmıştır. Bkz: “Tan

Yunan tarafı, İtilâf Devletlerinden gelen bu arabuluculuk teklifini, Sevr Antlaşması'ndaki kazanımlarını elde edene kadar savaşıacaklarını ve bu konuda Müttefikler tarafından Anadolu'ya gönderildiklerini gerekçe göstererek reddetmiştir.⁶²¹ İstikbâl gazetesi, bu arabuluculuk teklifinin arkasında da yine İngiltere'nin olduğunu yazmıştır. Anadolu'da yeni bir Yunan taarruzunun başlamasının beklendiği günlerde böyle bir arabuluculuk teklifinin yapılmasının temel sebebi, Yunan ordusunun yeni bir başarısızlık yaşayacağı korkusudur. Türk ordusu karşısında İnönü Muharebelerinde iki kez mağlûp olan Yunan ordusu bu kez de başarısız olursa, gelişen durum sadece Yunanistan için değil, onu destekleyen İngiltere için de büyük bir felâket olacaktır. İşte böyle bir durumun önüne geçilmek içindir ki İngilizler tekrar arabuluculuk girişiminde bulunmuşlardır.⁶²²

İstikbâl gazetesinin bu yorumunun ne kadar isabetli olduğu, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra alınan haberlerden anlaşılmaktadır. 10 Temmuz 1921'de başlayan Yunan taarruzu, daha öncekilerden farklı olarak bu kez daha başarılı bir seyir izlemiştir. Yunan ordusu, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde hızla ilerlemiş ve Türk ordusunu Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır. Böylece Eskişehir'i ele geçirmeyi başaran Yunan ordusu, burada bir duraklama devresine girmiş ve bu süre zarfında İtilâf Devletleri Paris'te tekrar toplanmışlardır. Bu toplantıda Türk-Yunan Hükümetleri arasında arabuluculuk meselesi tekrar gündeme geldiğinde, İngilizler artık şartların tamamen değiştiğini ve Yunan ordusunun durdurulmasının mümkün olmadığını belirtmişlerdir.⁶²³

2.3. Sakarya Savaşı Sonrasındaki Gelişmeler

2.3.1. Yunanistan'ın İtilâf Devletlerinden Yardım Talebi

Türk Millî Mücadelesi içinde askerî bakımdan çok önemli bir yere sahip olan Sakarya zaferi, siyasî açıdan da çok büyük bir kırılma noktası teşkil etmektedir. Sakarya boylarında kazanılan Türk zaferi, sadece Yunan ordusunun taarruz gücünü değil, aynı zamanda İtilâf Devletleri arasındaki birliği de kesin olarak kırmıştır. İtalya ve Fransa'nın Ankara'yla uzlaşma zemini aradığı bu dönemde Yunanistan, İtilâf Devletlerinin tasarılarını gerçekleştirme becerisinden mahrum bir devlet olarak uluslararası politikada yalnızlaşmaya başlamıştır.

Sakarya Savaşı'nda alınacak bir mağlûbiyetin böyle bir sonuç doğuracağı, II. İnönü Muharebesi'nden sonra İtilâf Devletlerinin tarafsızlıklarını ilân etmelerinden anlaşılmıştır. Bu

Gazetesinin Mütâlâatı", **Açıksöz**, (21.06.1921), s. 2; "Tavassutun Reddinden Sonra", **Açıksöz**, (04.07.1921), s. 1; "Tavassuttan Evvel İngiliz Siyaseti ve Fransızlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.07.1921), s. 1.

⁶²¹ "Müttefiklerin Notası, Yunanların Cevabı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.07.1921), s. 1.

⁶²² "İngiltere Telaş ve Heyecanda", **İstikbâl**, (22.06.1921), s. 1; "Londra'nın Korkusu", **İstikbâl**, (22.06.1921), s. 1.

⁶²³ "Konferansın Tavassut Hakkındaki Kararı", **Peyâm-ı Sabah**, (12.08.1921), s. 1; "Lloyd George'un Nutku", **Öğüt**, (28.08.1921), s. 1.

sebeplerdir ki Yunan Başbakanı Gunaris, ordularının Ankara'ya doğru yaptığı taarruzun başarısızlıkla sonuçlandığını bir süre gizleme ihtiyacı duymuştur. Dış dünyayı olduğu kadar Yunan iç kamuoyunu da manipüle etmeye çalışan Yunan Başbakan, gazetelere verdiği röportajlarda Yunan ordusunun büyük bir zafer kazandığını ve Ankara'ya kadar ilerlemenin kendilerince uygun görülmediğini iddia etmiştir. Gunaris, her ne kadar bütün savaş hedeflerini gerçekleştiremeseler de zaferin kendilerine ait olduğunu, artık Yunan ordusunun kontrolü altındaki bölgeleri güvenli bir duruma getirmeyi amaçladıklarını söylemiştir.⁶²⁴

Başbakan Gunaris'in bu söylemlerine paralel olarak Yunan Kralı Konstantin de benzer açıklamalar yapmıştır. Konstantin, Sakarya Savaşı'ndan hemen sonra, 24 Eylül 1921 tarihinde bir bildiri yayınlamış ve Yunan halkına şöyle seslenmiştir: *"Ankara'ya! Ankara'ya! diye haykırdığınızı duydum, ama sizi oraya giderek yeni zorluk ve fedakârlıklara katlanmaya bırakmak istemedim, çünkü bugüne dek başardıklarınız, kendi amaçlarımız için yeterlidir."*⁶²⁵

Yunan devlet adamlarının söylemleri her ne kadar bir zafer kazanıldığı iddiasında olsa da ortaya koydukları eylemler gerçeğin öyle olmadığını açık biçimde göstermektedir. Yunan ordusunun zafer kazandığını söyleyen Gunaris, savaştan hemen sonra bir Avrupa seyahatine çıkmıştır.⁶²⁶ Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önce kesin bir dille reddettikleri arabuluculuk teklifini, bu kez Yunan Başbakanı kendi talep etmiştir. Gazetelere yansıyan haberlere göre Yunanlar, Türk-Yunan çatışmasına Cemiyet-i Akvâm'ın hemen ve kesin bir biçimde müdahale etmesini istemektedirler.⁶²⁷ Ayrıca alınan haberler, Yunan halkının artık savaşa son verilmesinden ve bir barış yapılmasından yana olduğuna işaret etmektedir.⁶²⁸

Yunan Başbakanı Gunaris, 1921 Ekim'inde önce Fransa'nın başkenti Paris'e gitmiş ve burada Fransa Başbakanı'yla görüşmüştür. Bu görüşme sonrasında Fransız basınına göre Yunan Hükümeti, *"Fransa'nın Türk-Yunan ihtilâfını muslihane bir surette hâletmek için araya girmesini"* talep etmiştir. Yapılan haber analizlerinde, Yunanistan'ın savaşa son vermek için *"pek hararetli bir arzu beslediği"* görülmektedir.⁶²⁹ Öyle ki Anadolu'da Yenigün, Yunanların barış için Türk tarafının şartlarını tamamen kabule hazır olduklarını dahi iddia etmiştir.⁶³⁰

Gunaris, Fransa'daki temaslarından sonra 1921 Kasım'ında Londra'ya geçmiştir. İngiliz devlet adamları nezdinde arabuluculuk arayan Gunaris, Lord Curzon'la yaptığı görüşmede

⁶²⁴ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 181.

⁶²⁵ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 181.

⁶²⁶ "Yunanistan Müttefiklerin Tavassutuna Dört El ile Sarıldı, Sulhe Uğraşıyor", **Vakit**, (22.10.1921), s. 1; "Gunaris'in Seyahati Hakkında", **Peyâm-ı Sabah**, (23.10.1921), s. 1; "Gunaris'in Seyahati Tavassut ile Alâkadar mı?", **Hâkimiyet-i Milliye**, (21.10.1921), s. 1.

⁶²⁷ "Tavassut Dileniyorlar", **Açıksöz**, (29.09.1921), s. 2.

⁶²⁸ "Yunan Milleti Sulh İstiyor", **Vakit**, (23.10.1921), s. 1; "Yunanların Arzusu Bizimle Sulh Yapmaktır", **Peyâm-ı Sabah**, (23.10.1921), s. 1.

⁶²⁹ "Gunaris Tavassut mu Talep Ediyor?", **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.10.1921), s. 1.

⁶³⁰ "Yunanistan, Sulh İçin Anadolu'nun Kat'iyen Israr Ettiği Esasa Muvâfakat Ediyormuş", **Anadolu'da Yenigün**, (23.10.1921), s. 1.

Yunanistan'ın durumu hakkında detaylı açıklamalar yapmış, bugüne kadar kendilerinin yaptığı fedakârlıkları anlatmıştır. Beklediği desteği burada da göremeyen Yunan Başbakan, kesin bir sonuç alamamış ve Londra'dan Roma'ya geçmiştir. Alınan bütün haberler, Gunaris'in bir barış için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğu izlenimi vermektedir.⁶³¹

Yunanistan'ın Avrupalı devletler nezdindeki bu teşebbüsleri, özellikle Fransız basını tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Fransa'nın yarı resmî yayın organı niteliğindeki *Maten* gazetesi, özellikle Kral Konstantin'e hücum ederek, gelinek noktanın sorumluluğunun Kral'a ait olduğunu vurgulamıştır. *Maten*'e göre Konstantin, Birinci Dünya Savaşı'ndaki siyasetini unutturmak için Venizelos tarafından elde edilen kazanımları, kendi çıkarları için kullanmaya çalışmıştır. Sakarya Savaşı'nın esas sebebi, Kral'ın İtilâf Devletleri nezdinde meşruiyet kazanma gayretinden başka bir şey değildir. *Maten*, Yunan ordusunun artık savaşıyor ya da işgal ettiği araziye güvenli bir biçimde elinde tutacak gücü kalmadığını, Yunanlar için en makul hareketin bir barış yapmak olduğunu iddia etmiş⁶³² ve bu sebeple de Türkler için vazgeçilmez olan İzmir ve Doğu Trakya konularında ısrar edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁶³³

Görülüyor ki İngiltere'nin, Kütahya-Eskişehir Muharebelerindeki Yunan başarılarına güvenerek Sakarya Savaşı'ndan önce arabuluculuk konusunu tamamen gündemden kaldırması, Yunan ordusunun yaşayacağı felâketten kurtulması için belirmesi muhtemel son fırsatı ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun kazanmış olduğu büyük zafer, sadece Yunan ordusunun yenilgisi değil, aynı zamanda İngilizlerin Türkiye aleyhtarı politikasının da iflâsı anlamına gelmektedir.⁶³⁴ Nitekim Sakarya zaferinden sonra İtalya ve Fransa Yunanistan'ı desteklemek bir yana, tamamen bu devletin aleyhine dönmüşlerdir. Ancak İngiltere, Yunanistan'ı örtülü olarak desteklemeye devam etmiştir.⁶³⁵

Sakarya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'ın siyaseten içine düştüğü bu çıkmaz durum, uzunca bir süre herhangi bir gelişme olmaksızın devam etmiştir. Yunanistan'ın İtilâf Devletlerinden beklediği arabuluculuk girişimi, ancak 1922 yılının mart ayında gündeme gelmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Lordlar Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, Türk-Yunan çatışmasını durdurmak için adil bir barış yapmak istediklerini, bunun için Yunanistan'ın fedakârlıklarının takdir edilmesini, buna mukabil İstanbul'un ve Türklerin çoğunluk olarak yaşadığı yerlerin Türk devletine bırakılması gerektiğini söylemiştir.⁶³⁶

⁶³¹ Yunan Heyeti Londra'dan Roma'ya Geliyor", **Anadolu'da Yenigün**, (24.10.1921), s. 1.

⁶³² Yunanistan, Sakarya mağlûbiyetinin ardından böyle bir teşebbüste bulunmuştur. Bkz: "Yunanlar Sulh İçin Teşebbüs Ediyorlar", **Öğüt**, (26.09.1921), s. 1.

⁶³³ "Gunaris'in Seyahati ve Tan'ın Mütâlâası", **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.11.1921), s. 1.

⁶³⁴ "Şarkta İngiliz Siyasetinin İflâsı", **Sebilürreşâd**, (26.02.1922), C. 19, S. 493, s. 271-272.

⁶³⁵ "İngilizlerin Yunanistan'a Muâveneti", **İstikbâl**, (25.01.1922), s. 1.

⁶³⁶ "Lord Curzon'un Mütareke Teklifi Tahakkuk Etmiştir", **Vakit**, (24.03.1922), s. 1; "Lord Curzon Mütareke Teklif Etti", **Peyâm-ı Sabah**, (24.03.1922), s. 1; "Cuma Günü İngiliz, Fransız, İtalyan Hâriciye Nâzırları Hükümetimize Tatil-i Muhâsamât Hakkında Altı Maddelik Bir Teklifte Bulunmuşlardır", **Hâkimiyet-i Milliye**, (26.03.1922), s. 1; "Hâriciye Nâzırları Tatil-i Muhâsamât Teklif Ediyorlar", **Açıksöz**, (26.03.1922), s. 1; "Müttefiklerin Mütareke Teklifi", **Babalık**,

Lord Curzon'un bu beyanlarının gazetelere yansıdığı günlerde, TBMM Hükümeti adına Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey⁶³⁷ ve İstanbul Hükümeti adına Ahmet İzzet Paşa, ayrı ayrı İtilâf başkentlerini ziyarete çıkmışlardır.⁶³⁸ Yusuf Kemal Bey, TBMM Hükümeti'nin temel hedefi olan Misâk-ı Millî çerçevesinde bir barış yapılması için görüşmeler yaparken,⁶³⁹ Ahmet İzzet Paşa bu girişimleri baltalayan bir rol oynamıştır. Bu sebeple Ahmet İzzet Paşa ve İstanbul Hükümeti, Anadolu gazeteleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir.⁶⁴⁰

Türk heyetlerinin Avrupa başkentlerini ziyaret ettiği günlerde, İtilâf Devletleri temsilcileri bir kez daha Paris'te toplanmışlardır. Bu toplantı sonrasında İtilâf Devletleri, Türk ve Yunan taraflarına yeni bir arabuluculuk teklifinde bulunmuş ve bir mütareke antlaşması taslağı sunmuşlardır.⁶⁴¹ 22 Mart 1922 tarihli bu teklifte, iki taraf ordularının bulundukları pozisyonları korumaları ve aralarında on kilometrelik bir tarafsız alan olması öngörülmektedir. Üç aylık bir süre için imzalanan ve barış antlaşması yapılana kadar otomatik olarak uzayacak olan bu mütareke boyunca iki ordu takviye edilmeyecektir. Bu durum, İtilâf Devletleri temsilcilerinden oluşan askerî komisyonlar tarafından denetlenecektir. Son olarak taraflardan biri, mütarekeyi bitirmek istediğinde bunu on beş gün önceden haber vermekle yükümlü olacaktır.⁶⁴²

İtilâf Devletlerinin bu mütareke teklifi, 24 Mart 1922'de TBMM'nin gizli oturumunda değerlendirilmiştir.⁶⁴³ Yapılan teklifi doğrudan reddetmenin, dünya kamuoyu önünde oluşturacağı olumsuz imajı yıkmak ve adil bir barış isteğini göstermek amacıyla mütareke teklifinin kabulü için bir ön şart gündeme getirilmiştir. Buna göre TBMM Hükümeti, mütareke teklifini kabul etmek için

(26.03.1922), (Gazetenin İlâve Sayfası); "Paris'te Mün'akid Hâriciye Nâzırları Konferansı'nın Mütareke Teklifi", **Babalık**, (27.03.1922), s. 1; "Büyük Millet Meclisi'ne Hârici Nâzırları Tarafından Dermeyân Edilen Mütareke Şerâiti", **Yeni Adana**, (27.03.1922), s. 1; "Teklif Olunan Mütarekenin Şartları", **İstikbâl**, (27.03.1922), s. 1; "Müttefikler Muhâsımlara Mütareke Teklif Ettiler", **Varlık**, (27.03.1922), s. 2; "Lord Curzon'un Beyânâtı", **Islahat**, (05.04.1922), s. 2. Mütareke teklifi 24 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin gizli oturumunda müzakere edilmiştir. Bkz: TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 14, Cilt: 18, s. 117-142.

⁶³⁷ "Yusuf Kemâl Bey Avrupa'ya Gidiyor", **Varlık**, (06.02.1922), s. 2; "Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey Milli Davamızı Müdafaa İçin Avrupa'ya Gidiyor", **İstikbâl**, (07.02.1922), s. 1; "Hâriciye Vekilimiz Avrupa'ya Gidiyor", **Yeni Adana**, (08.02.1922), s. 3; "Hâriciye Vekilimizin İstanbul'dan Müfârekâtı", **Yeni Adana**, (07.03.1922), s. 1.

⁶³⁸ "Avrupa'ya İstanbul'dan da Bir Heyet Gidiyor", **Varlık**, (06.03.1922), s. 2; "İzzet Paşa Gitti", **Açıksöz**, (07.03.1922), s. 1; "İzzet Paşa da Avrupa'ya Gidiyor", **Yeni Adana**, (07.03.1922), s. 2; "İzzet Paşa'nın Avrupa'daki Hatt-ı Hareketi", **Babalık**, (07.03.1922), s. 1; "İstanbul da Paris'e Heyet Gönderiyor", **İstikbâl**, (09.03.1922), s. 1.

⁶³⁹ "Yusuf Kemal Beyefendi'nin Times'a Beyânâtı", **Açıksöz**, (22.03.1922), s. 1; "Hâriciye Vekilimiz Londra'da", **Babalık**, (23.03.1922), s. 1; "Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Beyânâtı", **İstikbâl**, (26.03.1922), s. 1.

⁶⁴⁰ Samizade Süreyyâ, "Kuklalar", **Babalık**, (12.03.1922), s. 1; "İzzet Paşa'nın Seyahati ve İstanbul Mehâfili", **Yeni Adana**, (13.03.1922), s. 1; "Yeni Bir Cinayet", **Hâkimiyet-i Milliye**, (06.03.1922), s. 1; "İstanbul'un Yanlış Hareketleri-Hâkimiyet-i Milliye'nin Pek Mühim Bir Makalesi", **Yeni Adana**, (09.03.1922), s. 2; "Misâk-ı Millî'yi Kabul Etmeyen Bir Heyet", **Varlık**, (09.03.1922), s. 1.

⁶⁴¹ "Şark Meselesi Müzâkere Edilecektir", **Varlık**, (06.02.1922), s. 1.

⁶⁴² "Lord Curzon Mütareke Teklif Etti", **Peyâm-ı Sabah**, (24.03.1922), s. 1; "Cuma Günü İngiliz, Fransız, İtalyan Hâriciye Nâzırları Hükümetimize Tatil-i Muhâsamât Hakkında Altı Maddelik Bir Teklifte Bulunmuşlardır", **Hâkimiyet-i Milliye**, (26.03.1922), s. 1; "Paris'te Mün'akid Hâriciye Nâzırları Konferansı'nın Mütareke Teklifi", **Babalık**, (27.03.1922), s. 1; "Büyük Millet Meclisi'ne Hârici Nâzırları Tarafından Dermeyân Edilen Mütareke Şerâiti", **Yeni Adana**, (27.03.1922), s. 1; "Teklif Olunan Mütarekenin Şartları", **İstikbâl**, (27.03.1922), s. 1; "Müttefikler Muhâsımlara Mütareke Teklif Ettiler", **Varlık**, (27.03.1922), s. 2.

⁶⁴³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 14, Cilt: 18, s. 117-142.

Yunan ordusunun Anadolu'daki işgalini sonlandırmasını şart koşmuştur.⁶⁴⁴ Yunan tarafı ise işgal bölgelerinde asker sevkıyatı yapabilmeyi ve tarafsız sahanın Yunan menfaatlerine uygun şekilde belirlenmesi gerektiğini gündeme getirmiştir.⁶⁴⁵

TBMM Hükümeti, yukarıda belirtilen şartın yerine getirilmesi hâlinde mütarekeyi kabul edeceğini bildirmiştir. Ancak bu şart, İtilâf Devletleri tarafından kabul edilmemiştir. Anadolu'nun tahliyesi konusunda ısrarlı olan TBMM Hükümeti, barış taraftarlığını göstermek amacıyla İzmit'te bir konferans toplanmasını dahi gündeme getirmiş, ancak olumlu bir cevap alamamıştır.⁶⁴⁶

Netice itibarıyla İtilâf Devletlerinin ve Yunanistan'ın, Misâk-ı Millî'yi temel alan bir barış antlaşmasına hâlâ uzak duruyor olmaları, var olan uzlaşmazlığın son kez ve kesin bir biçimde hâlli için yeni bir muharebeyi zorunlu kılmıştır. Bu minvalde 26 Ağustos 1922 şafağında başlayan Büyük Taarruz, ortaya çıkan diplomatik düğümü çözecek son savaş olacaktır.

2.3.2. Sovyet Rusya'yla Kars Ukrayna'yla Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması

Sakarya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'ın içine düştüğü siyasî ve diplomatik açmazların aksine, kazanılan zafer TBMM Hükümeti'ne geniş bir alan açmıştır. Bu bağlamda Sakarya Savaşı'ndan önce zemini zaten hazırlanmış olan diplomatik konularda peşpeşe adımlar atıldığı gibi savaştan önce toplanması öngörülen Kars Konferansı ve bu konferansta imzalanan antlaşma, söz konusu diplomatik adımların ilki olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken, 1917 yılında yaşanan devrimler sonrasında Çarlık Rusya yıkılmış ve bu devletin kontrolü altındaki bölgeler uzunca bir süre Bolşevikler tarafından kontrol edilememiştir. Rusya'da Bolşeviklerle Çarlık taraftarı güçler arasında başlayan iç savaş sebebiyle Rus egemenliğinin ortadan kalkması sonrasında, Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri ile Gürcü ve Ermeniler tarafından bir meclis kurulmuştur.⁶⁴⁷ Esas itibarla devrim sonrasında oluşacak rejimde görev yapmak üzere kurulan bu meclis, Rusya'nın içine düştüğü kaotik durum sebebiyle işlevsiz hâle gelmiştir. Ortaya çıkan boşluğu doldurmak amacıyla bu meclis, federatif bir yapıya dönüşerek bağımsız bir yapıya kavuşmuştur. Ancak bu birlik başarılı olamamış ve federasyonun içinde bulunan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan, bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir.⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ “Cevâbî Notamız”, **Babalık**, (07.04.1922), s. 1; “Hâriciye Nâzırları Konferansı'nın Ankara'ya Mütareke ve Sulh Teklifâtı Projesi ile Büyük Millet Meclisi'nin Cevabı”, **Yeni Adana**, (09.04.1922), s. 1; “Mütareke Teklifine Hükümetimizin Cevabı”, **Varlık**, (06.04.1922), s. 2; “Büyük Millet Meclisi'nde Tetkikat ve Hâriciye Vekili Tarafından Devletlere Yazılan Cevâbî Nota”, **İstikbâl**, (09.04.1922), s. 1.

⁶⁴⁵ “Mütareke ve Yunanistan”, **Islahat**, (28.03.1922), s. 1.

⁶⁴⁶ “Evvelki Gün Büyük Millet Meclisi Tarafından Müttefikler Kabul ve Tasvib ve Derhâl Devletlere Tebliğ Edilen Notamız”, **Hâkimiyyet-i Milliye**, (24.04.1922), s. 1; “Müttefiklerin Son Notasına Hükümetimizin Verdiği Cevap”, **Babalık**, (25.04.1922), s. 1; “İkinci Cevâbî Notamız”, **Yeni Adana**, (28.04.1922), s. 2-3; “Müttefiklerin Sulh Teklifine Cevabımız”, **Varlık**, (24.04.1922), s. 4; “İzmit'te Müzâkerât Teklifi”, **Babalık**, (09.05.1922), s. 1; “Ankara'nın Cevabı”, **Yeni Adana**, (11.04.1922), s. 1; Faik Ahmet, “Sulhperverliğimiz”, **İstikbâl**, (10.04.1922), s. 1.

⁶⁴⁷ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s. 16-17.

⁶⁴⁸ Gökay, a.g.e., s. 24-30, 64.

Kafkasya’da bu devletler bağımsızlıklarını ilân etmiş olmalarına rağmen, Birinci Dünya Savaşı’nın son dönemlerinde, Osmanlı Devleti’nin başarılı askerî mücadeleleri sonrasında bu devletlere ait toprakların bir kısmı, Osmanlı ve Alman kontrolü altına girmiştir. Savaşın İttifak Devletlerinin mağlûbiyetiyle sonuçlanmasından sonra ise ifade edilen devletler tekrar bağımsızlıklarına kavuşma imkânı yakalamışlardır.⁶⁴⁹

Savaş sonrasında Kafkasya, büyük ölçüde zayıf İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiş, ancak aynı dönemde bu devletler, kendi bölgelerinde varlıklarını fiilî olarak devam ettirmişlerdir. 1919 yılının sonuna kadar Bolşeviklere karşı Çarlık taraftarı güçleri destekleme politikası takip eden başta İngiltere olmak üzere İtilâf Devletleri, bu stratejinin çökmesinden sonra, 1920 yılının ilk aylarında Rusya’nın çevresindeki küçük hükümetlerin bağımsızlıklarını tanımaya başlamışlardır.⁶⁵⁰ Bu yolla Bolşevikleri çevreleme politikası izleyen İtilâf Devletleri, Rusların daha güneye sarkmalarını engellemek amacıyla bir Kafkas seddi oluşturmak üzere Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın devletleşme taleplerini desteklemişlerdir.⁶⁵¹

Müttefiklerin bu stratejisine karşı Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerle kara bağlantısının kesilmesi hâlinde Türkiye’nin bir çember içine alınacağını ve bu durumun ülkenin mahvı anlamına geleceğini düşünmektedir.⁶⁵² Dolayısıyla Kafkasya’da oluşturulmak istenen bu seddin yıkılması için TBMM Hükümeti, 1920 yılının güz aylarında Ermenistan’a karşı bir taarruz düzenlemiştir. Aynı günlerde Bolşevikler de Kırım’da bulunan Çarlık taraftarı son kuvvetleri yenerek Kafkasya’ya doğru inmiş ve kısa sürede Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan’da Bolşevik idareler kurmayı başarmışlardır.⁶⁵³

Bolşevik Rusya’nın Ermenistan’ı kontrolü altına alması, Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun başarılı taarruzlarından sonra 3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşması’nın yürürlüğe girmesini engellemiştir.⁶⁵⁴ Bu arada Moskova görüşmelerinin devam ettiği günlerde Batum’un kime verileceği ile ilgili tartışmalar, Türkler, Gürcüler ve Ruslar arasında ciddi bir gerilim yaşanmasına yol açmıştır.⁶⁵⁵ Ancak bütün bu ihtilâflar, 16 Mart 1921 tarihli

⁶⁴⁹ Gökay, a.g.e., s. 64.

⁶⁵⁰ “Azerbaycan ve Gürcistan İstikbâlinin Tasdiki-Büyük Şark Siyasetinde Esaslı Tahavvül Emâreleri”, **Vakit**, (19.01.1920), s. 1; “Bizim İstiklâlimiz”, **Alemdar**, (20.01.1920), s. 1. Ayrıca bkz: Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, s. 494-497.

⁶⁵¹ “Meclis-i Âli Kararı”, **Alemdar**, (18.01.1920), s. 1; “Azerbaycan ve Gürcistan İstikbâlinin Tasdiki”, **Vakit**, (19.01.1920), s. 1; “Ermenistan’ın İstiklâli Tasdik Edildi”, **Vakit**, (26.01.1920), s. 2; “Mesut Bir İstiklâlin Tebriki”, **İzmir’e Doğru**, (24.01.1920), s. 1.

⁶⁵² **ATTB**, s. 194.

⁶⁵³ “Wrangel Hükümetinin Reis-i Nüzzârı Alelacele Şehrimize Gelmiştir”, **Vakit**, (14.11.1920), s. 1; “Kırım’dan Gelen Mülteciler”, **Vakit**, (15.11.1920), s. 1; “Kırım’ın Tahliyesi İkmâl Ediliyor”, **Vakit**, (16.11.1920), s. 1; “11.000 Mülteci”, **Akşam**, (18.11.1920), s. 1; “Wrangel Ordularının İnhilâli”, **İstikbâl**, (21.11.1920), s. 1; “Ermenistan’a Sovyet Askeri de Girdi”, **Akşam**, (17.10.1920), s. 1.

⁶⁵⁴ “Ermenistan’la Sulh Akdedildi”, **İstikbâl**, (05.12.1920), s. 1; “Ermenilerle Sulh Akdedildi”, **Akşam**, (10.12.1920), s. 1; “Ermeni Hükümeti Sevr Muâhadesi’ni Reddetti”, **Açıksöz**, (01.12.1920), s. 4; “Türk-Ermeni Sulhü”, **Açıksöz**, (06.12.1920), s. 1; “Ermeni Muâhadesi”, **İstikbâl**, (20.12.1920), s. 1.

⁶⁵⁵ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 155.

Moskova Antlaşması'nın imzalanmasıyla aşılmıştır. Böylece TBMM Hükümeti'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la olan ilişkileri de Bolşeviklerle kurduğu dostluk ilişkileri bağlamında güçlü bir zemine oturmuştur.⁶⁵⁶

Sakarya'da kazanılan Türk zaferi, Moskova Antlaşması'ndan sonra Sovyet Rusya ile Ankara Hükümeti arasında sessizce devam eden Enver Paşa meselesini ve bununla birlikte Kafkas Hükümetleriyle ilişkiler konusunu olumlu bir yöne sevk etmiştir. Enver Paşa, Sakarya Savaşı'ndan önce Bolşeviklerin de desteğini alarak Batum'a gelmiştir. Olası bir Türk yenilgisi durumunda harekete geçmek ve Anadolu'daki direniş hareketinin kontrolünü ele almak amacıyla hazırlıklara başlamıştır.⁶⁵⁷ Ancak Yunan ordusu karşısında kazanılan zafer ve Ankara Hükümeti'nin almış olduğu karşı tedbirler, Enver Paşa'nın bu tasavvurlarının akim kalmasına yol açmıştır. Bundan sonra Enver Paşa, Anadolu ile ilgili planlarından vazgeçerek Orta Asya'ya yönelmiştir.⁶⁵⁸

Sovyet Rusya ile Ankara Hükümeti arasındaki bu son gerilim kaynağının da ortadan kalkmasından sonra Kafkas Hükümetleriyle yapılması düşünülen barış antlaşması için elverişli bir zemin ortaya çıkmıştır. Aslında antlaşma öncesinde, Kafkas Hükümetleriyle Türkiye arasında bir barış konferansı yapılacağı ve bunun da Kars'ta gerçekleşeceği, Sakarya Savaşı sırasında gazeteler tarafından haberleştirilmiştir.⁶⁵⁹ Nitekim ilgili haberler Ağustos ve Eylül ayları içinde devam ederken⁶⁶⁰ Kars Konferansı 1921 yılı Ekim ayı başında toplanmıştır.⁶⁶¹

Kars Konferansı'nda Türk tarafını Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın başında bulunduğu, Burdur Mebusu Veli Bey, Eski Nâfia Müsteşarı Muhtar Bey ve Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bey'den oluşan bir heyet, buna karşılık Ermenistan'ı Eskinaz Mravyan (Hâriciye Komiseri) ile Boğos Makinziyan (Dâhiliye Komiseri), Gürcistan'ı Chalva Eliava (Harbiye ve Bahriye Komiseri) ile Aleksandr Svanidze (Hâriciye ve Maliye Komiseri) ve Azerbaycan'ı Behbut Şahtatinski (Devlet Mütarekesi Halk Komiseri) temsil etmişlerdir. Konferans'a Sovyet temsilcisi olarak ise Jaque Hanetsky katılmıştır.⁶⁶²

Konferans öncesinde Ermenilerin sınır konusunda itiraz edecekleri ve yeni bir düzenleme talebinde bulunacaklarına dair söylentiler olduğu gibi, benzer biçimde Gürcülerin, Moskova Antlaşması'na aykırı birtakım tekliflerde bulunabileceği gündeme gelmiştir. Ancak bu olumsuz

⁶⁵⁶ Arıkan, a.g.t., s. 279.

⁶⁵⁷ Karabekir, *İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki*, s. 126.

⁶⁵⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, Yükselen Matbaacılık, İstanbul, 1972, s. 615-616.

⁶⁵⁹ "Kars Konferansı", *Varlık*, (25.08.1921), s. 4; "Kars'ta Pek Mühim Bir Konferans", *İstikbâl*, (09.09.1921), s. 1.

⁶⁶⁰ "Kars Konferansı", *Varlık*, (22.09.1921), s. 1; "Kars Konferansı", *İstikbâl*, (29.09.1921), s. 1.

⁶⁶¹ "Kars Konferansı Tantanalı Merâsimle Açıldı", *Varlık*, (29.09.1921), s. 2; "Kars Konferansı", *Varlık*, (06.10.1921), s. 2; "Kars Konferansı", *Açıksöz*, (26.09.1921), s. 1; "Kars Konferansı Pazar Günü Açıldı", *Hâkimiyet-i Milliye*, (29.09.1921), s. 1; "Kars Konferansı", *Hâkimiyet-i Milliye*, (30.09.1921), s. 1.

⁶⁶² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 268.

beklentilerin aksine Kars Konferansı'ndaki müzakereler normal bir seyir izlemiştir.⁶⁶³ Karşılıklı dostluk ve barış mesajlarının verildiği konferans sırasında, Ankara ve Moskova Hükümetleri 16 Mart 1921 tarihli Dostluk Antlaşması'nın onaylanmış metinlerini de kendi aralarında teâti etmişlerdir.⁶⁶⁴ Bu samimi hava içinde yapılan müzakereler sonucunda 13 Ekim 1921 tarihinde Kars Antlaşması imzalanmıştır.⁶⁶⁵

Sakarya zaferinden sonra gerçekleşen ve Türkiye'nin doğu hudutlarının barış ve güvenlik altında olduğunu bir kez daha teyit eden Kars Antlaşması, Misâk-ı Millî'nin Kafkas Hükümetlerince de kabul edilmesini sağlamıştır.⁶⁶⁶ Antlaşma, Varlık ve İstikbâl gazetelerinde oldukça olumlu karşılanmıştır. Varlık gazetesi, Antlaşma'yla ilgili şu yorumda bulunmuştur:

... Kars Muâhedelerinin bütün ahkâmı Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında istikbâl için pek mesut münasebetlerin esaslarını temin etmiş bulunuyor. Bu muhterem komşularımızın Türkiye ve Rusya gibi iki büyük dostun arasında inkişâf ve saadet hayatına mazhar olmalarını bütün kalbimizle dileriz.⁶⁶⁷

İstikbâl gazetesinde Faik Ahmet Bey de Antlaşma'yı olumlu bir dille değerlendirmiş ve atılan bu diplomatik adımı Doğu-Batı çatışması bağlamına oturatarak şu ifadelerle yorumlamıştır:

Emperyalist Garb âlemi artık kuvvet takatten kesilmiş, fütuhât siyaseti iflâs etmiş, Anadolu'da çarpışan Garb emperyalizminin son enkazı da can vermekle meşgûl olmaya başlamıştır. Artık Şark'ın ebedî halâs ve huzur günleri çok yaklaşmıştır. Kars Muâhede bu mes'ûd günlerin arefesinde Şark milletleri arasındaki tesânüdü kuvvetlendirmekte ve bu milletlerin müstakbeldeki hayat ve münâsebât-ı dostanesine de sarsılmaz bir temel taşı olmaktadır.⁶⁶⁸

⁶⁶³ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 268; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 42-46. Antlaşmanın orijinal metni için bkz: "Türkiye ve Kafkas Hükümetleri Muâhede", **Varlık**, (14.10.1921), s. 1-2; "Kars Muâhede", **Hâkimiyet-i Milliye**, (26.10.1921), s. 1; "Kars Muâhede", **Hâkimiyet-i Milliye**, (27.10.1921), s. 1. Ayrıca bkz: NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 3. Antlaşmanın Ankara Hükümeti tarafından onaylanması ile ilgili olarak bkz: BCA, 30.18.1.1.4.45/14, (22 Ocak 1921). Kars Konferansı öncesinde yaşanan bir sorun da Azerbaycan meselesidir. Moskova Antlaşması'na Gürcü ve Ermeniler ile beraber Azerbaycan'ı da muhatap etmek isteyen Ruslara karşı bu durumu reddeden Ankara, Moskova'da yapılan antlaşma maddelerinin ilgili kısmında Nahcivan'ı Azerbaycan'a devrettirdiği gibi üçüncü bir ülkenin bu bölgeye karışmamasını da teminat altına aldırmişti. Ancak yaşanan hükümet değişikliği sonrası Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İnkılâp Komitesi Başkanı Neriman Nerimanov'un Moskova Antlaşması sonrası Bakü'ye gelen ve ikili görüşmeler yapmak isteyen Ankara heyetine "Sizinle akdedilecek ne muahedemiz vardır?" sorusunu sorarak Bolşeviklerin baskısını hissettirmesi, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde yeni bir safhaya yol açmıştı. Yaşanan gelişmeler sonrasında Kars Konferansı'na giden süreçte de Azerbaycan Hükümeti'nin Rus gölgesinde hareket etme durumu hâsıl olmuştu. Konu ile alakalı TBMM'de uzun bir açıklama yapan Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Kars Konferansı öncesinde bu meselenin sorun teşkil edip etmeyeceği ve konferansı etkileyip etkilemeyeceği hususunda gerekli bilgilendirmeleri yapmıştır. Bkz: TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s. 226-239.

⁶⁶⁴ "Moskova Muâhedenâmesi'nin Teâtisi", **Anadolu'da Yenigün**, (27.09.1921), s. 2; "Moskova Muâhede Merâsimi", **İstikbâl**, (27.09.1921), s. 1.

⁶⁶⁵ "Kars Muâhede", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.10.1921), s. 1; "Kars Muâhede", **İstikbâl**, (17.10.1921), s. 1; "Kars Muâhedenâmesi İmza Edildi", **İstikbâl**, (20.10.1921), s. 2; "Kars Muhâdenet Muâhedenâmesi", **Vakit**, (30.10.1921), s. 2.

⁶⁶⁶ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 186.

⁶⁶⁷ "Kars Muâhedeleri", **Varlık**, (14.10.1921), s. 1.

⁶⁶⁸ Faik Ahmet, "Kars Muâhede", **İstikbâl**, (21.10.1921), s. 1.

Kafkas Cumhuriyetleriyle imzalanan Kars Antlaşması'ndan bir ay kadar sonra, benzer bir antlaşmanın Ukrayna Sovyet Hükümeti'yle yapılması gündeme gelmiştir. Bu amaçla Ukrayna Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı ve Sovnarkom Başkan Yardımcısı Mihail Vasilyeviç Frunze, maiyetindeki bir heyetle birlikte Ankara'ya gelmiştir.⁶⁶⁹ 13 Aralık 1921'de Ankara'ya ulaşan Frunze ve heyeti, Ankara garında yapılan bir askerî törenle karşılanmıştır.⁶⁷⁰ Frunze, karşılıklı iyi niyet beyanlarının ve dostluk mesajlarının eşliğinde 20 Aralık 1921'de Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ve güven mektubunu takdim etmiştir.⁶⁷¹ Bu arada Frunze, Bolşeviklerin TBMM Hükümeti'ne vermeyi taahhüt ettiği para yardımının önemli bir bölümü olan 1.100.000 altın rubleyi de Ankara'ya ulaştırmıştır.⁶⁷²

Moskova Antlaşması'ndan itibaren Türk-Sovyet ilişkileri belli bir güven ve dostluk zeminine oturmuş olmasına rağmen, iki taraf arasında birtakım problemler hâlen mevcudiyetini devam ettirmiştir. Bu sebeple Frunze heyetinin önemli misyonlarından biri de bu problemlerin hâllî için çalışmak olmuştur. Nitekim Türk ve Ukraynalı temsilcilerin katılımıyla 25 Aralık 1921'de başlayan barış konferansında,⁶⁷³ öncelikle bu problemler ele alınmış ve bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu görüşmelerde karşılıklı güven yeniden tesis edilmiştir.⁶⁷⁴ Yapılan müzakereler sonunda 2 Ocak 1922 tarihinde antlaşma imzalanmıştır.⁶⁷⁵

Hâkimiyet-i Milliye taraflar arasında yapılan antlaşmayı şu şekilde haber vermiştir: “*Dün akşam saat altıda Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey Türkiye nâmına, Sefir-i Fevkalâde Frunze Cenapları Ukrayna nâmına muahedeye vaz’-ı imzâ eylediler.*”⁶⁷⁶

Bu Dostluk Antlaşması ile Ankara Hükümeti ve Ukrayna, karşılıklı olarak birbirlerinin millî egemenlik haklarını tanıdılar. Misâk-ı Millî'nin uluslararası arenada yeni bir devlet tarafından kabulü anlamına gelen antlaşma, diğer Sovyet Hükümetleriyle yapılan antlaşmaların da ötesine geçmiştir. Düzenli diplomatik ilişkilerin kurulmasının yanı sıra millî bayrak ve armaların biçiminin

⁶⁶⁹ Cemal Güven, **Millî Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa’nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s. 207.

⁶⁷⁰ “Ukrayna Heyeti Bugün Ankara’ya Vâsıl Oluyor”, **Açıksöz**, (12.12.1921), s. 2; “Ukrayna Heyet-i Mahsûsası Şehrimizde”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (14.12.1921), s. 1;

⁶⁷¹ “Ukrayna Sefiri Frunze Yoldaş Reis Paşa Hazretlerine İtimadnâmelerini Takdim Ettiler”, **Anadolu’da Yenigün**, (22.12.1921), s. 1.

⁶⁷² Güven, a.g.e., s. 207.

⁶⁷³ “Türkiye-Ukrayna Konferansı”, **Açıksöz**, (26.12.1921), s. 1; “Türkiye-Ukrayna Sulh ve Muhâdenet Konferansı Dün Saat Üçte Küşâd Edildi”, **Anadolu’da Yenigün**, (26.12.1921), s. 1.

⁶⁷⁴ Yavuz Aslan, “Moskova Antlaşması’ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri”, **Atatürk Dergisi**, C. III, S. 2, Temmuz 2002, s. 34.

⁶⁷⁵ Soysal, a.g.e., s. 65-68. Ayrıca bkz: NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 2. Türk Hükümeti ve Ukrayna Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti arasında 2 Ocak 1922 tarihinde imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclis’inde 22 Ocak 1922 günü görüşülerek kabul ve tasdik edilmiştir. Bkz: BCA, 30.18.1.1.4.45.13, (22 Ocak 1922). Antlaşma maddelerinin detayları için **Ek 26**’ya bakınız.

⁶⁷⁶ “Türkiye-Ukrayna Muâhede-i İmzalandı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.01.1922), s. 1. Ayrıca bkz: “Muâhedenâme Bugün İmzalanıyor”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.01.1922), s. 1; “Türkiye-Ukrayna Muâhede-i İmzalandı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.01.1922), s. 1; “Türkiye-Ukrayna Muhâdenet ve Uhuvvet Muâhede-i İstikbâl”, (13.01.1922), s. 1; “Türkiye-Ukrayna Muâhede-i”, **Babalık**, (13.01.1922), s. 2.

taraf larca birbirlerine iletileceğ inin kabul edilmesi, bu durumun bir göstergesi olmuştur. Böylece Ankara Hükümeti, İtilâf Devletlerine karşı doğuda geniş bir dostluk ve barış kuşağı oluşturmaya başarmıştır.⁶⁷⁷

2.3.3. Ankara İtilâfnamesi

Sakarya zaferi akabinde Kafkas Hükümetleriyle yapılan dostluk ve barış antlaşmasından hemen sonra, Ankara Hükümeti'nin diplomatik alandaki en önemli kazanımı, Fransa'yla yapılan Ankara İtilâfnâmesi'dir. Zira Ankara İtilâfnâmesi ile TBMM Hükümeti, İtilâf Devletleri bloğunu diplomatik bakımdan parçalamayı resmen başarmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından çok kısa bir süre sonra İtilâf Devletleri, başkent İstanbul'a asker çıkarmış ve Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde işgallere girişmişlerdir. İstanbul'a çıkan birleşik kuvvetlerin içinde Fransa ikinci büyük güç olarak bulunmuş, bunun dışında Mersin, Tarsus, Adana ve Dört yol'u işgal etmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı devam ederken yapılan gizli anlaşmaların uygulanmasında yaşanan problemleri gidermek üzere İngiltere ile Fransa arasında 15 Eylül 1919'da imzalanan Suriye İtilâfnamesi'nden sonra, Anadolu'daki Fransız işgal bölgeleri daha da genişlemiştir. Söz konusu anlaşma ile Kilis, Antep, Urfa, Maraş, Kozan ve Osmaniye Fransızlara bırakılmış, böylece Kilikya olarak isimlendirilen bu geniş bölge Fransız kontrol sahası olarak belirlenmiştir.⁶⁷⁸

Suriye İtilâfnâmesi'nden ve Fransız birliklerinin belirtilen bölgelere gelmelerinden kısa bir süre sonra, Fransız temsilcisi Georges Picot, 4 Aralık 1919'da Sivas'a gelmiştir. 5-6 Aralık 1919 günleri Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Picot, Fransa'ya sağlanacak ekonomik ayrıcalıklar karşılığında işgal ettikleri bölgeleri tahliye edebileceklerini söylemiştir. Ancak bu ucu açık taahhüt, Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmemiştir.⁶⁷⁹

Bu olaydan sonra Fransız işgal kuvvetleri, bölgede baskıyı arttırmaya başlamışlardır. Ermeni gönüllü birliklerinin etkin biçimde görev aldığı bu işgallerde, Müslüman halka çok büyük baskı ve zulümler yapılmıştır. Bununla birlikte bölgede her geçen gün direnişini arttıran kuvâ-yı milliye müfrezeleri, özellikle Maraş, Urfa ve Antep halkının da desteğiyle Fransızlara karşı kahramanca mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerin sonucu olarak Fransız birlikleri Maraş ve Urfa'dan çekilmek zorunda kalmışlardır.⁶⁸⁰

Yaşadığı kayıplar karşısında büyük bir moral bozukluğu yaşayan Fransızlar, 1920 Mayıs'ında tekrar Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçme ve geçici bir mütareke yapma ihtiyacı hissetmişlerdir.

⁶⁷⁷ Soysal, a.g.e., s. 62.

⁶⁷⁸ Bige Yavuz, "1921 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması'nın Hazırlık Aşamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 23, 1992, s. 274.

⁶⁷⁹ Güven, a.g.e., s. 103.

⁶⁸⁰ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973, s. 193-216.

Yapılan görüşmeler neticesinde 23 Mayıs 1920’de TBMM Hükümeti ile Fransa arasında 20 günlük bir mütareke imzalanmıştır. 29 Mayıs gecesinden itibaren yürürlüğe giren bu mütareke, Fransızların 8 Haziran 1920 tarihinde Zonguldak Ereğlisi’ne asker çıkarmalarıyla ihlâl edilmiştir. Tam olarak uygulanmış olmamasına rağmen bu mütareke, Fransa’nın dolaylı da olsa TBMM Hükümeti’ni tanınması açısından son derece önemlidir.⁶⁸¹

Fransa’nın TBMM Hükümeti’ne karşı gösterdiği bu yakınlaşma eğilimi, tam olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmelerle doğrudan alâkalıdır. Savaş sonrası dönemde Fransa’nın en büyük önceliği, Almanya’nın tekrar güçlenmesini önlemektir. Bu amaçla yürütülecek politikalarda İngiltere’nin desteğini almak isteyen Fransa, müttefikine karşı Ortadoğu ve Anadolu üzerinde bazı tavizler vermeyi bile göze alabilmiştir. Ancak İngiltere’nin, Fransızların beklediği yönde bir politika izlemedikleri, hatta tam aksine kıta Avrupası’ndaki dengeleri dikkate alarak Almanya’ya karşı sert bir yaklaşımı kabul etmedikleri görülmüştür. Dahası İngiltere, Ortadoğu politikasında Fransa’nın rahat hareket etmesini önlemek ve Musul petrol yataklarından Fransızları uzak tutmak amacıyla Kilikya bölgesinin Fransızlar tarafından işgalini teşvik etmiş ve Fransızları ateş hattına itmiştir.⁶⁸²

Fransa, her ne kadar Sevr Antlaşması’yla kendisine tanınan kazanımları kabul etse de bu antlaşmanın yürürlüğe girmesinin mümkün olmadığını görmüş, dolayısıyla 1921 yılına girilirken Sevr hükümlerinin değişmesini talep etmeye başlamıştır. Londra Konferansı’nın toplanmasında Fransa’nın bu talebinin önemli bir etkisi vardır.⁶⁸³ 21 Şubat 1921’de toplanan Londra Konferansı, esas itibarıyla başarısız olmuş ancak Fransızlar, bu konferans vesilesiyle temas ettikleri Ankara Hükümeti’yle bir biçimde uzlaşmaya çalışmış ve Bekir Sami Bey vasıtasıyla TBMM Hükümeti’yle ikili bir antlaşma imzalamışlardır.⁶⁸⁴

12 Mart 1921 tarihinde imzalanan bu antlaşmaya göre, *“Taraflar savaşa son verecek, esirler serbest bırakılacak, Fransız ordusu Güneydoğu Anadolu ve Çukurova’dan çekilecek, bölgedeki azınlıkların can ve mal güvenliği sağlanacak, Hatay’da Türk çoğunluğu sebebi ile Fransa bu bölgede özel bir yönetim kuracaktı.”* Antlaşmanın can alıcı noktası, Çukurova’da bir polis teşkilâtı kurularak Fransız subayların burada görev alması ve Çukurova, Sivas, Diyarbakır, Elâzığ bölgelerinde yabancılara imtiyaz verilmesi durumunda, Fransa’ya öncelik verilmesiydi.⁶⁸⁵ Türk

⁶⁸¹ Yavuz, a.g.m. s. 275.

⁶⁸² Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 53-54.

⁶⁸³ “Fransa ve İtalya Arasında Şark Meselesi İçin Müzâkereler”, **Yenigün**, (17.04.1921), s. 2; “Fransız Başvekili Sevr Muâhdesi Tâdil Olunmalı Diyor”, **Açıksöz**, (16.12.1920), s. 1; “Sevr Muâhdesi’nde Tâdilât Meselesi”, **İstikbâl**, (23.12.1920), s. 1; “Fransa Âyanında”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.12.1920), s. 1; “Mösyö Leyg’in Beyânât-ı Mühimmesi”, **Peyâm-ı Sabah**, (11.12.1920), s. 1; “Sevr Muâhdesi”, **Peyâm-ı Sabah**, (12.12.1920), s. 1; “Şark Meselesi ve Fransa”, **İstikbâl**, (20.12.1920), s. 2; “Briand Ne Diyor”, **Açıksöz**, (24.01.1921), s. 3.

⁶⁸⁴ “Fransızlarla İtilâf”, **Vakit**, (13.03.1921), s. 1; “Kilikya’nın Tahliyesi ve İktisâdî İtilâflar”, **Vakit**, (16.03.1921), s. 1.

⁶⁸⁵ Güven, a.g.e., s. 121.

basını tarafından Kilikya'nın tahliye edileceğine dair bir söylemle paylaşılan bu antlaşma, Fransızların Sevr Antlaşması'yla elde ettikleri imtiyazları büyük ölçüde korumuştur.⁶⁸⁶

Londra Konferansı günlerinde, TBMM heyetinin başında bulunan Bekir Sami Bey'in şahsî teşebbüsüyle ortaya çıkan bu antlaşma, Misâk-ı Millî'ye aykırı hükümler içermektedir. Özellikle Fransızlara tanınan geniş ekonomik imtiyazlar ve polis teşkilâtı içinde Fransızların görev alacağına dair hüküm, TBMM açısından asla kabul edilebilir bulunmamıştır. Bekir Sami Bey'in, kendisine verilen yetkiyi aşarak imzaladığı bu antlaşma, 17 Mart 1921'de TBMM'de, gizli bir oturum yapılarak tartışılmıştır. Bekir Sami Bey ve imzaladığı antlaşma çok sert biçimde eleştirilmiş ve kesin olarak reddedilmiştir.⁶⁸⁷

Türk basını tarafından başlangıçta olumlu görülen Türk-Fransız ikili antlaşması, TBMM'nin net tavrından sonra gazetelerde de eleştirilere konu olmuştur.⁶⁸⁸ Antlaşmaya imzasını koyan Hâricîye Vekili Bekir Sami Bey, Ankara'ya döndükten sonra gelen tepkiler ve Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine istifa etmek zorunda kalmıştır.⁶⁸⁹ Fransa ile imzalanan antlaşmanın TBMM tarafından onaylanmaması ve Bekir Sami Bey'in istifaya zorlanması, İstanbul'daki muhalif yayınların önde gelen iki temsilcisi, Peyâm-ı Sabah ve Alemdar tarafından eleştirilmiştir.⁶⁹⁰

TBMM Hükümeti, her ne kadar Bekir Sami Bey'in yapmış olduğu ikili antlaşmayı reddetse de Fransızlarla ilişkileri tamamen koparmamıştır. Yunan ordusunun yeni bir taarruza hazırlandığına dair haberlerin gazetelere yansıdığı günlerde, TBMM Hükümeti, Münir Bey'i görevlendirerek Adana üzerinden Fransızlara kendi antlaşma şartlarını iletmiştir.⁶⁹¹ II. İnönü Muharebesi'nden sonra yaşanan gelişmeler, TBMM Hükümeti'nin net tavrının Fransa'da karşılık bulduğunu ve bu devletin Ankara ile uzlaşma konusunda daha istekli olduğunu açık biçimde gösterecektir. Fransa, Ankara ile görüşmeleri ilerletmek üzere Franklin Boullion'u, resmî olmayan bir biçimde Ankara'ya göndermiştir.⁶⁹² Nitekim Fransız Başbakanı Briand da yaptığı bir konuşmada, artık Anadolu'da bir damla bile Fransız kanı dökülmesini istemediklerini söylemiştir.⁶⁹³

⁶⁸⁶ “Kilikya'nın Süratle Tahliyesi”, **Açıksöz**, (16.03.1921), s. 1; “Kilikya'nın Tahliyesi”, **Açıksöz**, (17.03.1921), s. 2; “Kilikya İtilâfnâmesi”, **Açıksöz**, (20.03.1921), s. 1; “Fransa'ya Verilen İktisâdî İmtiyazlar”, **Peyâm-ı Sabah**, (16.03.1921), s.1.

⁶⁸⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 8, Cilt: 9, s. 4-8.

⁶⁸⁸ “Fransızlarla İtilâf Edildi Kilikya Tamamen Tahliye Ediliyor”, **İstikbâl**, (17.03.1921), s. 1; Faik Ahmet “Londra Konferansı'nın İflâsı”, **İstikbâl**, (22.03.1921), s. 1; “Fransızlarla Kilikya İtilâfnâmesi İmzalandı”, **Anadolu'da Yenigün**, (20.03.1921), s. 1; “Latin Kurnazlığı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.03.1921), s. 1; “Londra Oyunları”, **Yeni Adana**, (22.03.1921), s. 1.

⁶⁸⁹ “Bekir Sami Bey İstifa Etti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.05.1921), s. 2.

⁶⁹⁰ “İhkâk-ı Hak”, **Alemdar**, (03.03.1921), s. 1; Ali Kemal, “Büyük Bir Tebeddül Var”, **Peyâm-ı Sabah**, (20.03.1921), s. 1; “Bekir Sami Bey'in İstifası Etrafında”, **Alemdar**, (16.05.1921), s. 1; Ali Kemal, “Ankara'da Fikr-i Muhalefet”, **Peyâm-ı Sabah**, (20.05.1921), s. 1;

⁶⁹¹ Güven, a.g.e., s. 121.

⁶⁹² “Mösyö Franklin Boullion”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (08.06.1921), s. 2; “Fransa'nın Kararı”, **Açıksöz**, (12.04.1921), s. 1.

⁶⁹³ “İtilâf Devletlerinin Muslihâne Tuzakları”, **Sebilürreşâd**, (25.06.1921), C. 19, S. 485, s. 187-188.

9 Haziran 1921’de Ankara’ya ulaşan Franklin Boullion, 13 Haziran 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile ilk görüşmesini gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede taraflar, müzakerelere esas olacak bir başlangıç noktası aramışlardır. Mustafa Kemal Paşa, müzakerelerin Misâk-ı Millî prensipleri çerçevesinde yürütülmesini istemiştir. Ancak Boullion, kendilerinin Misâk-ı Millî’nin ne olduğunu bilmediklerini, müzakerelerde esas olarak Bekir Sami Bey’le yapılan ikili antlaşmanın konu edilmesi gerektiğini söylemiştir. Boullion’a göre Bekir Sami Bey, Londra Konferansı’nda Misâk-ı Millî’yi hiç gündeme getirmemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, eğer böyle bir şey söz konusu ise, Bekir Sami Bey’in kendisine verilen talimata uymadığını belirtmiştir. Netice itibariyle yapılan müzakerelerde Franklin Boullion’a Misâk-ı Millî prensipleri iletilmiş, tam bağımsızlık ve kapitülasyonların kaldırılması konusunda kesinlikle taviz verilmeyeceği vurgulanmıştır.⁶⁹⁴

Franklin Boullion, Ankara Hükümeti’nin taleplerinin Fransa tarafından kabulünün kolay olmadığını belirtmiş, bununla birlikte ortaya bir anlaşma taslağı çıkmış⁶⁹⁵ ve bu taslağı Fransız Hükümeti’ne iletmek üzere 25 Haziran 1921’de Ankara’dan ayrılmıştır. Adana ve Beyrut yolu üzerinden Paris’e giden Boullion’un şahsında Fransız Hükümeti’nin esas amacı, yakın bir zamanda başlaması beklenen Türk-Yunan savaşının sonucunu görmektir.⁶⁹⁶ Ancak bu bekleme sürecinde Fransızlar boş durmamış ve Türklerle imzalamayı düşündükleri bir anlaşma taslağı hazırlamışlar ve 26 Ağustos 1921’de bu taslağa son şeklini vermişlerdir.⁶⁹⁷

Böylece Ankara Hükümeti ile Fransa arasında görülen yakınlaşmanın somut sonuçlarının ortaya çıkması için Sakarya Savaşı, kesin bir kırılma noktası teşkil edecektir. Sakarya Savaşı’nın kazanılmasından hemen sonra, Franklin Boullion Ankara’ya gitmek üzere tekrar yola çıkmıştır. Boullion, Ankara’ya ulaştıktan sonra 24 Eylül 1921’de Hâriciye Nazırı Yusuf Kemal Bey ile Ali Fethi ve Münir Beylerden oluşan Türk heyetiyle görüşmelere başlamıştır. Bu görüşmelerde Türkiye-Suriye sınırı, büyük ölçüde Londra Konferansı’nda imzalanan ikili antlaşmaya uygun biçimde belirlenmiştir. Fransızların sağlık ve eğitim kurumlarının Türkiye’nin çıkarlarına aykırı olmayacak şekilde varlıklarını sürdürmelerinin kabul edildiği, ancak ekonomik ayrıcalıklar konusunda taviz verilmediği görülmektedir.⁶⁹⁸

Yapılan uzun müzakerelerden sonra 20 Ekim 1921’de, Yusuf Kemal Bey ve Franklin Boullion tarafından imzalanan Ankara İtilâfnamesi,⁶⁹⁹ Türk kamuoyu tarafından dikkatle takip edilmiştir. İstanbul basınında çıkan haberlerde güney sınırları ile alakalı yapılan antlaşmanın hem

⁶⁹⁴ Nutuk, C. II, s. 830-832.

⁶⁹⁵ BCA, 30.10.262.764/3, (30 Haziran 1921).

⁶⁹⁶ Güven, a.g.e., s. 126-127.

⁶⁹⁷ Yavuz, a.g.m., s. 288.

⁶⁹⁸ Tengirşek, a.g.e., s. 237-238.

⁶⁹⁹ Yavuz, a.g.e., s. 145-147; BOA, HR.SYS, 2399.12, (28 Ekim 1921). Ayrıca bkz: NA (United States), Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 4.

Türk hem de Fransızlar açısından yeni bir sayfanın açılacağı şeklinde dile getirilmiştir.⁷⁰⁰ Anadolu basınında çıkan haberlerde ise söz konusu antlaşma ile Türkiye'nin güney sınırlarının bugünküne yakın biçimde belirlendiği, Misak-ı Milli'ye göre bu konudaki tek istisnanın Hatay olduğu vurgulanmıştır. Yine basında çıkan haberlere göre Ankara İtilâfnamesi ile Fransa, işgali altındaki bölgeleri tahliye etmeyi ve buna karşılık Ankara Hükümeti bu bölgelerde genel af çıkarmayı karşılıklı olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca TBMM Hükümeti, Misâk-ı Millî'de vurgulandığı üzere gayrimüslim unsurların haklarını tanıırken, Fransızlar da Hatay'da bulunan Türklerin kültürel gelişimlerine izin verecek ayrıcalıkları onaylamıştır.⁷⁰¹

Ankara İtilâfnamesi, TBMM Hükümeti'nin ilk kez bir İtilâf Devleti tarafından resmen tanınması anlamına gelmektedir. Ayrıca yapılan antlaşma ile İtilâf bloğu artık birliğini tamamen kaybetmiş, Millî Mücadele'nin Güney Cephesi, bu antlaşma ile büyük ölçüde kapanmış ve güven altına alınmıştır. Bu durum ise Türk ordusunun bütün dikkatini artık Batı Cephesi'ne yönlendirmesine imkân sağlamıştır. Bunların yanında işgal ettiği bölgelerden çekilen Fransızların, ellerinde bulunan silah ve cephaneyi TBMM Hükümeti'ne bırakması da Türk ordusuna önemli bir katkı sağlamıştır.⁷⁰²

Türk kamuoyu tarafından diplomatik bir zafer olarak yorumlanan ve büyük bir coşkuyla karşılanan⁷⁰³ Ankara İtilâfnamesi, İngilizler tarafından bir ihanet olarak görülmüş ve şiddetli bir tepkiyle karşılanmıştır. İngilizler, böyle bir anlaşmanın kendilerinden habersiz olarak imzalanamayacağı düşüncesini taşımaktan kendilerini alı koyamamışlardır.⁷⁰⁴ İngiltere'nin bu tepkisine karşı Fransız devlet adamları ise yaptıkları konuşmalarda İngiltere'nin kendilerine karşı yürüttükleri olumsuz politikaları öne çıkararak Ankara İtilâfnamesi'ne sahip çıkmışlardır.⁷⁰⁵

⁷⁰⁰ “Türk-Fransız İtilâfı İmza Edildi”, **Vakit**, (23.10.1921), s. 1; “Ankara-Fransa İtilâfnâmesi İmzalandı”, **Peyâm-ı Sabah**, (23.10.1921), s. 1.

⁷⁰¹ “Türk-Fransız İtilâfnâmesi İmza Edildi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (21.10.1921), s. 1; “Fransa ile İtilâfımızın Kazançları”, **Anadolu'da Yenigün**, (22.11.1921), s. 2; “Fransızlarla İtilâfımızın Mühim Semereleri”, **Anadolu'da Yenigün**, (23.11.1921), s. 1; “Fransızlarla İtilâf-İtilâfnâmenin Metn-i Resmisi”, **İstikbâl**, (07.11.1921), s. 1; “Türkiye-Fransa İtilâfnâmesi”, **Varlık**, (10.11.1921), s. 1.

⁷⁰² Alpekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları**, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara, 1974, s. 553.

⁷⁰³ Faik Ahmet, “Fransızlarla İtilâf”, **İstikbâl**, (24.10.1921), s. 1; “Fransa-İngiltere Rekabeti ve Âlem-i İslâm”, **Sebilürreşâd**, (22.04.1922), C. 20, S. 498, s. 45-47; “General Gouraud'nun Beyânâtı”, **Açıksöz**, (22.01.1922), s. 1; “İngiltere ve Biz”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (17.02.1922), s. 1.

⁷⁰⁴ “Türkiye-Fransa İtilâfı”, **İstikbâl**, (30.11.1921), s. 1; “İngiltere Tarafından Ankara İtilâfı Niçin Protesto Edilmiş”, **Yeni Adana**, (11.12.1921), s. 1; “İngiltere'nin İtirazları”, **İstikbâl**, (13.12.1921), s. 2; “Fransa-İngiltere”, **İstikbâl**, (03.02.1922), s. 1; “Fransa-İngiltere Münâsebâtı”, **İstikbâl**, (05.12.1921), s. 1.

⁷⁰⁵ “Fransız Matbuatı Hayret İzhâr Ediyor”, **İstikbâl**, (07.12.1921), s. 1; “Ankara İtilâfnamesi Üzerinde Münâkaşât”, **Anadolu'da Yenigün**, (23.11.1921), s. 2; “Şark'ta Tesis-i Sulh ve Tan'ın Mütâlâatı”, **İstikbâl**, (08.12.1921), s. 1; “İngiltere'nin Fransa'ya Cevabı”, **İstikbâl**, (11.12.1921), s. 1; “Tan Diyor ki”, **İstikbâl**, (12.12.1921), s. 1; “Fransa'nın İngiltere'ye Cevabı”, **İstikbâl**, (13.12.1921), s. 1; “Türkiye-Fransa İtilâfnâmesi Etrafında”, **Varlık**, (08.12.1921), s. 1; “Fransa'nın İngiltere'ye Cevâbî Notası”, **Yeni Adana**, (15.12.1921), s. 1; “İtilâfnâme İngiltere'ye Tebliğ Edildi”, **Peyâm-ı Sabah**, (05.11.1921), s. 1; “Türkiye-Fransa İtilâfı ve İngiltere”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.11.1921), s. 1; “Fransa İngiliz Notasına Cevap Verdi”, **Vakit**, (20.11.1921), s. 1; “Fransa'nın Cevabı”, **Açıksöz**, (13.12.1921), s. 1; “İngiltere'nin Notasına Fransa Ne Cevap Vermiş?”, **Babalık**, (23.11.1921), s. 1; “Mösyö Franklin Boullion'un İtilâfnâme Hakkında İzahatı”, **Babalık**, (23.11.1921), s. 1.

Sakarya Savaşı'ndan hemen sonra daha sıkı gelişen Türk-Fransız müzakereleri, uluslararası basında da geniş yer bulmuş ve Ankara Antlaşması ile sonuçlanan bu görüşmeler, yabancı gazetelerin küpürlerine yansımıştır. The Guardian 20 Ekim 1921 tarihinde yayınladığı “Ankara’da Geniş Kapsamlı Antlaşma” başlıklı haberinde, Fransa’nın, Türkiye’nin İzmir ve Trakya’yı geri almasına yardım etmeyi vaat ettiğini ifade ederek, Türkiye’nin İstanbul ve boğazlardaki egemenliğinin tanınacağı ve boğazlardan geçişin serbest olması koşuluyla İstanbul’un tüm yabancı askerlerden temizlenmesinin Fransa tarafından kabul edildiği bilgisini paylaşmıştır.⁷⁰⁶

The New York Times gazetesi ise “Kemalistler Hükümetlerini Tanıyan Antlaşmayı İmzaladı” başlığı ile Türk Fransız İtilafnamesi’ni manşetine taşımıştır. Bu bağlamda haber içeriğinde antlaşmanın sınır düzenlemesi olduğu dile getirilmiş ve bu düzenlemede İskenderun’un kuzeyi, Antep, Maraş ve Urfa’dan İran sınırına kadar olan hattın müzakere metninde yer aldığı vurgulanmıştır.⁷⁰⁷

2.3.4. İngiltere’yle Esir Değişimi Antlaşması

Sakarya zaferinin Türk diplomasisi açısından önemli kazanımlarından biri de İngiltere ile imzalanan Esir Değişimi Antlaşması olmuştur. Bu antlaşma TBMM Hükümeti ile İngiltere arasındaki gerginlik kaynaklarından biri olan esirler konusunu olumlu bir sonuca bağlamıştır. Ancak söz konusu antlaşmanın esas kritik yönü, iki tarafın esirler üzerinden mutabakat sağlaması ve İngiltere’nin, TBMM Hükümeti’nin taleplerine uygun bir çözüme razı olarak dolaylı da olsa Ankara’yı tanımasıdır.

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra İngilizler, Türkler üzerinde baskı oluşturmak ve yenilginin ağırlığını güçlü bir biçimde hissettirmek amacıyla, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan hukuk dışı olayları bahane göstererek birtakım tutuklamalara başlamıştır. Büyük bir çoğunluğu İstanbul’da hapsedilen bu tutuklulardan bir kısmı, peyderpey Malta’ya sevk edilmiştir. Bu şekilde 1920 yılının Kasım ayına gelindiğinde, içinde Rauf Bey, Kara Vasıf ve Dr. Esat Bey gibi önemli isimlerin de olduğu toplam 144 kişi Malta’ya sürgün edilmiştir.⁷⁰⁸ İngiltere’nin bu yaklaşımına karşı Anadolu’da karşı tedbirler alınmış ve başta kontrol subayı Yarbay Rawlinson olmak üzere İngiliz askerleri tutuklanmıştır.⁷⁰⁹ Anadolu’da tutuklanan İngiliz askerlerinin sayısı 20 civarındadır.⁷¹⁰

⁷⁰⁶ The Guardian, (20.10.1921), s. 6.

⁷⁰⁷ The New York Times, (24.10.1921), s. 7.

⁷⁰⁸ Mesut Çapa, “Sakarya Savaşı’ndan Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. I, S. 3, 1989, s. 39-400. Bilâl Şimşir’e göre bu sayı 147’dir. Bkz: Bilâl N. Şimşir, “Malta Sürgünleri”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 24.08.2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/malta-surgunleri/>

⁷⁰⁹ Çapa, a.g.m., s. 400.

⁷¹⁰ Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros’tan Musul’a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2006, s. 203.

İstanbul'un işgalinden sonra Erzurum'da tutuklanmış olan Yarbay Rawlinson, Kâzım Karabekir Paşa üzerinden TBMM'ye hitaben bir mektup yazarak esir değişimi konusunda İngiliz Hükümeti'yle Ankara arasında aracılık edebileceğini bildirmiştir. Rawlinson, TBMM tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un kardeşi olarak tanınmış ve Malta sürgünlerinin kurtarılabilmesi için önemli bir koz olarak görülmüştür.⁷¹¹

Yarbay Rawlinson, TBMM'deki hâkim olan bilginin aksine Lord Curzon'un değil, ancak Lord Curzon üzerinde etkili bir isim olan Lord Rawlinson'un kardeşidir. Anadolu'daki diğer İngiliz tutuklularının aileleriyle birlikte Rawlinson'un eşi ve ailesi, bu tutuklamaların bir an önce son bulması için Londra Hükümeti üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuşlardır. Bu sebeple İngiliz Hükümeti, Anadolu'daki vatandaşlarının kurtarılabilmesi için 1920'nin yaz aylarından itibaren çeşitli girişimlerde bulunmuştur.⁷¹² Ancak bu konudaki ilk somut adım, Londra Konferansı sırasında Bekir Sami Bey ile İngiliz Dışişleri'ne bağlı Robert Vansittart arasında yapılan ikili antlaşmayla atılmıştır.⁷¹³

Londra Konferansı sırasında, 16 Mart 1921'de İngiltere ile TBMM Hükümeti arasında Esir Değişimi Antlaşması imzalanmıştır. Bekir Sami Bey'in kendisine verilen yetkiyi aşarak imzaladığı bu antlaşmaya göre Anadolu'da tutuklu bulunan bütün İngilizlerin salıverilmesi ve bununla ilgili gerekli bütün işlemlerin Ankara Hükümeti tarafından üstlenilmesi kabul edilmiştir. Buna karşılık İngiltere, Malta'da bulunan tutukluların yarıya yakını elinde tutmaya devam edecek ve bunları yargılama hakkına sahip olacaktır. Ayrıca Türkiye'ye iade edilecek olan tutsaklarla ilgili işlemler ve masraflar konusunda İngiliz Hükümeti hiçbir taahhüt altına girmeyecektir. Son olarak iade işlemine ilk önce hangi tarafın başlayacağı da belirlenmemiştir.⁷¹⁴

Ankara Hükümeti'nin hassasiyetlerine ve egemenlik haklarına aykırı hükümler ihtiva eden bu antlaşma, mecliste eleştiri konusu olmuş ve onaylanmamıştır.⁷¹⁵ Bununla birlikte İkinci İnönü Zaferi'nin etkisiyle İngilizler, 1 Mayıs 1921'de 33 sürgünü İtalya'ya getirerek Roma'da bulunan Ankara temsilcisi Cami Bey'e teslim etmişlerdir. Bundan önce salıverilen üç kişi ve daha sonra Malta'dan kendi imkânlarıyla çıkan dört kişinin de eklenmesiyle toplam 40 Türk esiri Malta'dan kurtulmuştur.⁷¹⁶

İngilizlerin bu hamlesine karşı Ankara Hükümeti, başlangıçta hiçbir İngiliz tutukluyu serbest bırakmamıştır. Çünkü İngilizler tarafından salıverilen 40 kişi, Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefet edebilecek İttihatçılar arasından seçilmiştir.⁷¹⁷ Ancak Ankara Hükümeti ilerleyen günlerde tavrını

⁷¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima: 37, Cilt: 2, s. 361-362.

⁷¹² Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 197-198.

⁷¹³ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 147.

⁷¹⁴ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 205-207.

⁷¹⁵ **Nutuk**, C. II, s. 784-785.

⁷¹⁶ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 209.

⁷¹⁷ Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 148.

değiştirerek bir iyi niyet göstergesi olarak 1 ve 4 Temmuz 1921 günlerinde elinde bulunan tutuklulardan bir kısmını İngilizlere teslim etmiştir. Ancak bu serbest bırakılanlar arasında Rawlinson gibi önem verilen isimler değil, İngiliz Hükümeti'nin tutuklandığından haberi bile olmayan önemsiz kişiler bulunmaktadır.⁷¹⁸

İngiltere ile Ankara Hükümeti arasında esir değişimi konusunda yaşanan bu gelişmeler, dönemin basınında çok fazla gündem olamamıştır. İki taraf arasında yaşanan olumsuz ilişkilerin ve konunun hassasiyetinin, bu durumun ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir. Ancak Sakarya zaferinin kazanılmasından ve taraflar arasında esir değişimi konusunda bir mutabakat ortaya çıktıktan sonra bazı haberlerin gazetelerde yer bulmaya başladığı görülmektedir. Sakarya Savaşı'nın devam ettiği günlerde, 6 Eylül 1921'de, İngilizlerin yargılamayı planladığı sürgünlerden 16'sı, Malta'dan kaçmayı başarmıştır.⁷¹⁹ Bu şartlar altında zaferin kazanılmasından sonra İngiltere, 1 Ekim 1921'de, Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold aracılığıyla, Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi olan Hamit Bey'e bir nota vermiştir. Bu nota ile İngiltere, Malta'da bulunan bütün sürgünlere karşılık olarak Anadolu'da tutuklu bulunan bütün İngilizlerin değişimini kabul ettiğini Ankara'ya iletmıştır. Buna karşılık Hamit Bey, 23 Ekim 1921'de, imzaladığı bir belge ile İngilizlerin esirler konusundaki teklifinin TBMM Hükümeti tarafından kabul edildiğini belirtmiştir.⁷²⁰

Varılan uzlaşmaya göre esir değişiminin İnebolu'da gerçekleştirilebileceği hususunda mutabakat sağlanmış, imzalanan antlaşma hızlı biçimde uygulamaya konularak Anadolu'da tutuklu bulunan İngilizler Trabzon ve İnebolu limanlarına sevk edilmiştir. Malta'da bulunan 59 kişilik Türk esir grubu ise İngiliz Chrysanthemum ve Montenol gemileriyle yola çıkarılarak İstanbul'a gönderilmiştir.⁷²¹ Söz konusu gemiler, 30 Ekim 1921 tarihinde İstanbul'a ulaşmış ve buradan İnebolu'ya doğru hareket etmiştir. Antlaşma sonrası Türk esirlerden gelenler arasında Rauf Bey, Kara Vasıf, Cemal ve Cevat Paşalar, Ahmet Emin, Celal Nuri, Süleyman Nazif ve Ali Cenani Beyler gibi önemli isimler yer almaktadır.⁷²² Esir değişimi ifade edildiği üzere 1 Kasım 1921'de İnebolu'da gerçekleştirilmiştir. Buna mukabil Malta'dan gelen 59 kişilik gruptan 49'u İnebolu'da kalmış, 10 kişi tekrar İstanbul'a dönmüştür.⁷²³

⁷¹⁸ Çapa, a.g.m., s. 402.

⁷¹⁹ Anadolu'da Yenigün gazetesine göre firar edenlerin sayısı 17'dir. Ayrıca İngilizlerin elinden kurtulmayı başaranlar arasında Ali İhsan (Sabis) Paşa ile eski Nafia Nâzırı Kemal Bey de bulunmaktadır. Bkz: "Malta'daki Kardeşlerimiz", **Anadolu'da Yenigün**, (22.09.1921), s. 1; "Kurtulan Kardeşlerimiz", **Anadolu'da Yenigün**, (03.10.1921), s. 1. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz: Ali İhsan Sabis, **Millî Mücadele Hatıraları**, (Haz. Erhan Çiftçi), Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s. 60-69.

⁷²⁰ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 216. Ayrıca bkz: "Malta Yolcularımız", **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.10.1921), s. 2; "İngilizlerle de Mücadele-i Üserâ", **İstikbâl**, (27.10.1921), s. 1.

⁷²¹ Çapa, a.g.m., s. 404.

⁷²² "Malta'daki Vatandaşlarımız Bu Akşam Geliyorlar", **Vakit**, (29.10.1921), s. 1; "Malta Yolcuları Bu Sabah Geliyorlar", **Vakit**, (30.10.1921), s. 1; "Malta'daki Vatandaşlarımız İnebolu'ya Müteveccihen Şehrimizden Geçtiler", **Vakit**, (31.10.1921), s. 1; "Malta Yolcuları", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.11.1921), s. 1.

⁷²³ Çapa, a.g.m., s. 409; "Malta Mevkufları Mübadele Edildiler", **Vakit**, (03.11.1921), s. 1. Vakit ve Hâkimiyet-i Milliye gazetelerine göre İnebolu'dan İstanbul'a dönen Türk tutukluların sayısı 11'dir. Bkz: "Malta Mevkuflarının Macerası

Anadolu'ya ulaşan bu esirler, TBMM'ye hitaben bir teşekkür telgrafı gönderdikleri gibi,⁷²⁴ daha sonra Başta Rauf Bey olmak üzere bazı önemli isimler, kabileler hâlinde Ankara'ya doğru yola çıkmışlardır.⁷²⁵ TBMM'nin Ankara'ya gelen bu kabileler için bir karşılama heyeti oluşturduğu da bilinmektedir.⁷²⁶ Malta'dan gelen esirler ile ilgili Anadolu'da Yenigün, bir haber yayınlıyarak söz konusu esirlerin Ankaraya ulaşması sonucunda Millî Mücadele'nin daha da güçleneceği yorumunda bulunmuştur.⁷²⁷

İngiltere ile Ankara Hükümeti arasında Esir Değişimi Antlaşması'nın imzalandığı bu dönemde, Sakarya zaferinin oluşturduğu etkiyle İngiliz kamuoyunda, Türkiye'ye karşı izlenen politika açıkça eleştirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Times, Morning Post ve Daily Mail gibi önemli gazeteler, Lloyd George Hükümeti'nin Türkiye'ye yönelik siyasetini sık sık eleştiren yayınlar yapmışlardır. Türkiye lehine yapılan bu yayınlar, Anadolu gazeteleri tarafından tercüme edilerek Türk kamuoyuna mâl edilmeye çalışılmıştır.⁷²⁸ Böylece Türkiye aleyhine politikaların ve dayatmaların arkasındaki esas güç olarak İngiltere, sürekli eleştirilerin hedefindeki tek devlet olarak öne çıkmıştır.⁷²⁹

Milli hareketin başlama evresinden bu döneme kadar Yunanistan'ın durumuna göre değişen İngiliz politikasının esas hedefi, Anadolu ve civarında etkinliğini arttırmaktan ziyade mevcut düzen içerisindeki varlığını yitirmemektir. Dolayısıyla İngilizler tarafından bu yönde yapılan siyasi hamleler, Yunan ordusunun sahada vereceği sınavla yakından ilişkilidir. Sakarya Savaşı ile Yunan

Hitam Buldu", **Vakit**, (04.04.11.1921), s. 1; "Malta Yolcuları", **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.11.1921), s. 1; "Malta Yolcularımız Sâlimen Geldiler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.11.1921), s. 2.

⁷²⁴ "Malta Yolcularının Minnet ve Şükrânı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.11.1921), s. 1

⁷²⁵ "İlk Yolcular", **Hâkimiyet-i Milliye**, (09.11.1921), s. 2.

⁷²⁶ "Malta Yolcularının İstikbâli", **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.11.1921), s. 2.

⁷²⁷ "Malta'dan Kurtulan Aziz Kardeşlerimiz", **Anadolu'da Yenigün**, (22.11.1921), s. 1.

⁷²⁸ Bu konudaki çok sayıda örnekten bazıları için bkz: "Avrupa Hakikati Anlamaya Başlıyor", **Açıksöz**, (29.09.1921), s. 1; "Şark İçin İngiliz Matbuatı Ne Diyor", **Peyâm-ı Sabah**, (02.11.1921), s. 1; "Times'a Göre En Doğru Yol", **Anadolu'da Yenigün**, (23.11.1921), s. 2; "İngiliz Gazetelerinin Tasniâtı", **Açıksöz**, (20.12.1921), s. 1; "Times En Son Yazdığı Mühim Makalesinde Diyor Ki:", **Anadolu'da Yenigün**, (25.11.1921), s. 1; "Times Yeni ve Mühim Bir Makale Daha Yazdı", **Anadolu'da Yenigün**, (25.11.1921), s. 2; "Times'ın Şarkı Karib Hakkındaki Neşriyatı", **Anadolu'da Yenigün**, (28.11.1921), s. 2; "Yunan Mağlûbiyeti ve İngiliz Matbuatı", **Vakit**, (26.09.1921), s. 1; "İngiliz Matbuatı ve Şark Meselesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (27.06.1921), s. 1; "İngiliz Gazeteleri ve Sevr Muâhdesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.10.1921), s. 1; "İngiliz Siyasetinde Zecrî Bir Tebeddül", **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.10.1921), s. 1; "Times Gazetesinin Hükümete Hücumu", **Hâkimiyet-i Milliye**, (23.02.1922), s. 1; "İngiliz Gazetelerine Bir Nazar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.03.1922), s. 1; "Mister Churchill'in Nutku ve Times", **Alemdâr**, (16.06.1921), s. 3; "Şark İşleri ve Times'ın Mütâlâası", **Alemdâr**, (21.06.1921), s. 1; "Times'ın Bendi", **Alemdâr**, (07.07.1921), s. 1; "Sulh Sözleri", **Varlık**, (17.11.1921), s. 1; "Türkiye-Yunanistan", **Varlık**, (24.11.1921), s. 1; "Sakarya Muharebesi ve Avrupa Matbuatı", **İstikbâl**, (14.09.1921), s. 1; "Times'ın Ric'atları", **İstikbâl**, (06.10.1921), s. 2; "İngiltere'de Tahavvül-i Efkar", **İstikbâl**, (13.11.1921), s. 1; "Times'ın Mühim Mütâlâaları", **İstikbâl**, (16.11.1921), s. 1; "Times Gazetesinin Neşriyat-ı Hakgüyânesi", **İstikbâl**, (24.11.1921), s. 1; "İngiltere Fransa'yı Taklit Etmelidir", **İstikbâl**, (23.03.1922), s. 1; "Türk Davası ve İngiliz Matbuatı", **İstikbâl**, (20.08.1922), s. 2. "Yunan Mağlûbiyeti ve İngiliz Matbuatı", **Vakit**, (26.09.1921), s. 1; "İngiliz Gazeteleri ve Sevr Muâhdesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.10.1921), s. 1; "Times Vaziyeti Nasıl Görüyor?", **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.11.1921), s. 1; "Times Gazetesi ve Anadolu Harbi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (21.11.1921), s. 1; "Times Gazetesinin Hakkımızdaki Neşriyatı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (23.11.1921), s. 1; "Türkiye-İngiltere", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.10.1921), s. 1; "İngiltere'nin Şark Siyaseti", **Vakit**, (26.09.1921), s. 1; "İngiliz Siyasetinde Cezrî Bir Tebeddül", **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.10.1921), s. 1; Faik Ahmet, "Times'ın Neşriyatı", **İstikbâl**, (16.11.1921), s. 1.

⁷²⁹ Arıkan, a.g.t., s. 223-224.

ordusunun yenilgisi, İngilizlerin bu hamlelerini boşa çıkardığı gibi konu ile alakalı kamuoyu baskısının derinleşmesine sebep olmuştur.

2.3.5. İtalya'nın Ankara Hükümeti'yle Anlaşma Teşebbüsleri

Sakarya zaferinden sonra TBMM Hükümeti'nin diplomatik alanda gerçekleştirmeyi başardığı bütün antlaşmalar, İtalyanların da Ankara ile uzlaşma eğilimlerini güçlendirmiştir. Zira İtalya, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından itibaren, İtilâf Devletlerinin en zayıf halkası olması hasebiyle İngiltere ve Fransa'dan ayrı bir konumda olmuştur.⁷³⁰ Bu bakımdan Batı Anadolu'daki beklentileri Yunan ordusunun İzmir'i işgaliyle baltalanan söz konusu devlet, izlediği nispeten yumuşak politikayla işgalci güçler içinde Ankara Hükümeti'ne karşı en dostane hükümet olarak öne çıkmış ve Anadolu üzerinde ekonomik ayrıcalıklar elde etmek istemiştir.⁷³¹ Bu politikanın bir gereği olarak İtalyan askeri, işgal ettiği bölgelerde halka karşı son derece kibar tavırlar sergileyerek özellikle sağlık konusunda birçok umumi hizmetler içersinde bulunmuştur.⁷³²

İtalya'nın Türkiye'ye karşı bu politikasının bir yansıması da Sevr Antlaşması konusunda ortaya çıkmıştır. Sevr ile Anadolu üzerinde ekonomik ayrıcalıklar elde eden İtalyanlar, uygulanmasının mümkün olmadığını gördüğünde, mevcut antlaşmanın yeniden düzenlenmesi gerektiğini Fransa ile birlikte dile getirmeye başlamıştır.⁷³³ Neticede bu yaklaşım, 1921 yılının başlarına gelindiğinde İtalya kamuoyunda, Sevr Antlaşması'nın tekrar görüşülmesi gerektiği yönündeki talepleri daha da güçlendirmiş⁷³⁴ ve bunun sonucunda 21 Şubat 1921'de Londra Konferansı toplanmıştır.

Londra Konferansı'nın Türk-İtalyan ilişkileri bakımından en önemli sonucu, önceki başlıklar muhtevasında da sıkça vurgulanan, Bekir Sami Bey'in yetkisini aşarak ilgili devletle imzalamış olduğu ikili antlaşmalardır. Londra Konferansı boyunca Türk görüşlerini destekleyen İtalyanların en büyük beklentisi, Sevr Antlaşması'yla Batı Anadolu üzerinde elde ettikleri imtiyazların korunması olmuştur. 12 Mart 1921 tarihinde İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sfroza ile TBMM Hükümeti'nin Hâriciye Vekili olan Bekir Sami Bey arasında imzalanan ikili antlaşma, İtalyanların bu beklentilerini karşılayan bir niteliğe sahip olmuştur.⁷³⁵ Londra Konferansının devam ettiği süre zarfında İtalyan ve Türk temsilcilerinin mutabık kaldığı ilgili antlaşmanın maddeleri şöyledir:

⁷³⁰ "Türkiye-İtalya", *Öğüt*, (21.10.1920), s. 2.

⁷³¹ Fabio L. Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika*, (Çev. Nevin Özkan, Durdu Kundakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 40.

⁷³² Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 134, 138.

⁷³³ İtalyan kamuoyunda Sevr Antlaşması'na yönelik bazı eleştiriler için bkz: "Şark Hatası", *Hâkimiyet-i Milliye*, (13.08.1920), s. 1-2; "İtalya Hâriciye Nâzırının Beyânâtı", *Alemdâr*, (11.08.1920), s. 1; "İtalya-Türkiye", *Öğüt*, (21.09.1920), s. 2.

⁷³⁴ "İtalya Hâriciye Nâzırı Türklerle İtilâf Edelim Diyor", *Açıksöz*, (16.12.1920), s. 1.

⁷³⁵ Çelebi, a.g.e., s. 258.

Madde 1- Ankara ve Roma Hükümetleri, Osmanlı Hükümeti'nin yardımı olmadan Antalya, Burdur, Muğla ve Isparta sancaklarıyla kısmen Afyonkarahisar, Kütahya, Aydın ve Konya bölgelerinin iktisadî gelişimini sağlamak için iş birliği yapmaya kesin olarak karar vermişlerdir. Ereğli kömür madenlerinde, Türk-İtalyan şirketine verilecek imtiyazının sınırlı daha sonra yapılacak bir anlaşma ile tespit edilecektir.

Madde 2- İmtiyaz, inhisar veya ihtiyari işletme verildiği takdirde şirket Osmanlı kanunlarına uymayı taahhüt eder.

Madde 3- Türk ve İtalyan sermayeleri mümkün olduğunca iş birliği yapacaklardır. İştirakler %50'ye kadar varabilir.

Madde 4- İtalya Krallığı Hükümeti, Türk heyetinin, barış antlaşması ve özellikle İzmir ve Trakya'nın Türkiye'ye iadesi konusundaki bütün taleplerini müttetikleri nezdinde müdafaa etmeye söz verir.

Madde 5- İtalya Krallığı Hükümeti, barışın tasdikinden ve iki ülke arasında ikinci bir antlaşma yapıldıktan sonra Osmanlı topraklarındaki birliklerini geri çekmek için resmî bir güvence verecektir.

Madde 6- Yukarıdaki şartlar, Türkiye'ye devamlı bir mevcudiyet ve bağımsızlık temin edecek barış antlaşmasının imzalanmasından sonra iki taraf arasında yapılacak bir antlaşmadan sonra yürürlüğe girecektir.⁷³⁶

Misâk-ı Millî'ye aykırı olarak alakadar devlete Anadolu'da ekonomik imtiyazlar sağlayan bu antlaşma, TBMM'de yapılan görüşmeler neticesinde onaylanmamıştır.⁷³⁷ Dahası Bekir Sami Bey, Londra'daki bu tasarruflarından dolayı Ankara'ya döndükten sonra Hâriciye Vekâleti'nden istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁷³⁸ Konferansta imzalanan ikili antlaşmaların Türk Hükümeti tarafından reddedilmesi, İtalya tarafından hoş karşılanmamış ve iki taraf ilişkileri bir müddet de olsa gerginleşmiştir.⁷³⁹ Bun karşılık Türk kamuoyu ve özellikle Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Londra'da Türkiye'ye karşı bir hile politikası izlendiğini belirterek İtalyanları eleştiren yorumlarda bulunmuştur.⁷⁴⁰

Türk kamuoyundaki eleştirel tavra ve yapılan ikili antlaşmanın reddedilmesine rağmen 1921 yazına girilirken İtalya, tek taraflı bir kararla Anadolu'daki askerlerinin bir kısmını çekme kararı almıştır. Hâkimiyet-i Milliye, İtalyanların askerlerini çekme kararını şu şekilde haber vermiştir:

Hükümet-i milliyemizin, muvaffakiyetlerinden yeni ve pek mühim bir adım olmak üzere Antalya'da bulunmakta olan İtalyan kıtaat-ı askeriyesini geri çekirtmekte olduğunu büyük bir memnuniyet ile istihbâr eylemektedir. Bu tahliye, aynı zamanda İtalyan siyasetinin dürendişliğine de bir misâl teşkil eylemektedir. Esasen tahliye keyfiyeti Heyet-i Murahhasamız'ın Londra'dan avdetinde Roma'daki ikameti esnasında takarrür eylemişti. Bu karara tevfikân Mayıs'ın 31'inci günü Antalya'daki İtalyan mümessili ve kumandanı dâire-i hükümete giderek tahliye hakkında hükümet-i

⁷³⁶ Çelebi, a.g.e., s. 258-259. Antlaşmayla ilgili basına yansıyan bazı haberler için bkz: "Ankara-İtalya İtilâfnamesi", **Peyâm-ı Sabah**, (16.03.1921), s. 1; "İtalyanlarla İtilâfname", **Açıksöz**, (20.03.1921), s. 1.

⁷³⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 8, Cilt: 9, s. 4-8.

⁷³⁸ "Bekir Sami Bey İstifa Etti", **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.05.1921), s. 2.

⁷³⁹ Çelebi, a.g.e., s. 265-267.

⁷⁴⁰ "Londra Oyunu", **Hâkimiyet-i Milliye**, (18.03.1921), s. 1; "İtalyanlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (21.03.1921), s. 1; "Yine İtalyanlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (22.03.1921), s. 1.

metbualarından almış oldukları tâlimâtı tebliğ eylemişlerdir. Bu tebliğ esnasında Bekir Sami Bey de hazır bulunmuşlardır.⁷⁴¹

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden hemen önce İtalyan Hükümeti'nin Anadolu'yu tahliye etme kararı alması üzerine, başlangıçta Batı Cephesi Kumandanlığı'nı şüpheye düşürerek bu eylemin Yunan birliklerine alan açmak anlamına gelebileceği yorumu yapılmıştır. Ancak durumun böyle olmadığı kısa süre içinde anlaşıldığı gibi⁷⁴² aynı günlerde İngiltere de İtalyanların bu hareketini yadırgamış ve İtalya'yı defaatle Ankara aleyhine tahrik etmeye çalışmıştır.⁷⁴³ En nihayetinde artık bağımsız bir Türkiye'nin varlığının, barış için zorunlu olduğunu düşünen İtalyanlar, temmuz ayının ilk günlerinde Antalya'yı peyder pey tahliye etmeye başlamışlardır.⁷⁴⁴

Sakarya Savaşı'ndan önce yaşanan bu olumlu gelişmeye paralel olarak İtalyan Hükümeti, 1921 Mayıs'ında, Alberto Tuozi başkanlığındaki bir heyetin görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya gitmesini teklif etmiştir. Teklif karşısında Mustafa Kemal Paşa, Antalya'daki İtalyan birliklerinin çekilmesi hâlinde bu görüşmeyi memnuniyetle kabul edeceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Tuozi, 12 Haziran 1921'de Antalya'ya gelmiş ve ertesi gün Ankara'ya gitmek üzere hazırlıklara başlamıştır. Ancak Ankara Hükümeti, Antalya'daki işgal kuvvetlerinin çekilmemesini gerekçe göstererek Tuozi'yi engellemiş ve bunun üzerine Tuozi, tekrar Rodos'a dönmek zorunda kalmıştır. İlerleyen günlerde Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Savaşlarının yaşanması, bu ziyareti daha da geciktirmiştir.⁷⁴⁵

Sakarya Savaşı akabinde Kafkas Hükümetleri, Fransa ve İngiltere ile yapılan antlaşmalardan sonra İtalya, Ankara ile bir uzlaşma yolunu aramak üzere tekrar harekete geçmiş ve Tuozi heyetini tekrar Anadolu'ya göndermiştir. Tuozi, 24 Ekim 1921'de Ankara'ya ulaşmış ve bunun üzerine TBMM adına⁷⁴⁶ Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey, 27 Ekim 1921 tarihinde Tuozi şerefine bir ziyafet vermiştir.⁷⁴⁷ İtalyan heyetinin Ankara'daki temaslarıyla ilgili zaman zaman bazı haberler gazetelere yansımış olmasına rağmen yapılan görüşmelerin içeriğine dair bilgi bu haberlerde görülmemekle⁷⁴⁸ birlikte Türk tarafının, Ankara İtilâfınâmesi'ne benzer şekilde Misâk-ı Milli çerçevesinde münferit bir antlaşma yapmayı istediği anlaşılmaktadır. İtalyanlar ise Sevr Antlaşması'yla elde ettikleri kazanımların tanınması konusunda ısrarcı davranmışlardır. Böylece

⁷⁴¹ “Hükümet-i Milliyemizin Pek Mühim Bir Muvaffakiyeti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.06.1921), s. 1.

⁷⁴² Çelebi, a.g.e., s. 291.

⁷⁴³ “Şark'ta İtalya Siyaseti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.08.1921), s. 1.

⁷⁴⁴ “İtalya'nın Yeni Hâriciye Nâzırı Ne Diyor?”, **Öğüt**, (09.07.1921), s. 1; “İtalyan Askerleri Vapurlarına Bindiler”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.07.1921), s. 1; “İtalyanlar Çekiliyor”, **İstikbâl**, (10.07.1921), s. 1; “İtalyanlar Antalya'dan Gittiler”, **İstikbâl**, (10.07.1921), s. 1.

⁷⁴⁵ Çelebi, a.g.e., s. 300-301.

⁷⁴⁶ “İtalyan Mümessili”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (23.10.1921), s. 1.

⁷⁴⁷ “Ankara'da İtalyan Murahhası”, **İkdam**, (04.11.1921), s. 2.

⁷⁴⁸ “Roma'da: İtalyanlarla İtilâfımızın Müzâkerâtı”, **Anadolu'da Yenigün**, (24.10.1921), s. 2; “İtalyanlarla Ankara'da Müzâkerâta Başlandı”, **Vakit**, (27.10.1921), s. 1; “İtalya-Türkiye İtilâfını Müzakere Etmek Üzere Ankara'daki Heyet”, **İkdam**, (05.11.1921), s. 1.

Fransızların Ankara İtilâfnâmesi ile elde ettiği konumu dengelemek isteyen İtalyan Hükümeti, bu noktada İngilizler tarafından desteklenmiştir. Ankara'nın Roma'daki temsilcisi Cami Bey, bu duruma rağmen Tuoazzi'nin mümkün olduğu kadar Ankara'da tutulmasını ve böylece İngiltere'yi yalnızlaştırmak için zaman kazanılmasını tavsiye etmiştir.⁷⁴⁹

11 Aralık 1921 tarihine kadar Ankara'da kalan Tuoazzi, bizzat Mustafa Kemal Paşa ile de görüşmüş, ancak umulan uzlaşma sağlanamamıştır.⁷⁵⁰ İstanbul'da bulunan İtalyan Yüksek Komiseri Garroni, İkdam gazetesine verdiği röportajda İtalya'nın fiilî bir çatışma içinde olmadığını, bu sebeple bir antlaşma yapma ihtiyacı duymadığını belirtmiştir. Ayrıca Ankara'ya gönderilen heyetin, Antalya ve Zonguldak gibi yerlerde yaşanan birtakım uyuşmazlıkların sözlü olarak anlaşılabilir giderilmesi için görevli olduğunu, ancak haberleşme vasıtalarının yokluğundan ötürü şimdiye kadar yapılan müzakerelerden kendisinin de haberi olmadığını açıklamıştır.⁷⁵¹ 4 Ocak 1922'de İstanbul'a ulaşan Tuoazzi, gazetelere verdiği röportajlarda benzer açıklamalarda bulunmuş ve yapılan müzakereleri önemsiz göstermeye çalışmıştır.⁷⁵²

Netice itibarıyla Ankara Hükümeti ile İtalya arasında yapılan görüşmeler başarılı olamamış, Fransa ile yapılan Ankara İtilâfnâmesi'ne benzer bir antlaşma imzalanamamıştır. Bunun üzerine İtalyanlar, Anadolu'daki ekonomik ayrıcalıklarını koruyabilmek adına İstanbul Hükümeti'yle antlaşma yoluna gitmişlerdir.⁷⁵³

Türk kamuoyunun yaptığı haber ve değerlendirmelerinden anlaşılan, Ankara Hükümeti'nin dış politikada dengeli bir politika sürdürdüğü, afakî faaliyetlerden ziyade daha gerçekçi ve sonuç odaklı çalışmalar yaptığıdır. Bu bakımdan Ankara, gösterdiği politik refleksler ile İngiltere başta olmak üzere İtilaf Devletlerinin bütününe karşı, Bolşevik Rusya üzerinden bir denge siyaseti oluşturmaya çalışmış ve bu durumu Millî Mücadele'nin genelinde olduğu gibi Sakarya Savaşı sürecinde de aktif bir şekilde sürdürmüştür. Özellikle Fransa ve İtalya'nın yumuşama emareleri gösterdiği Londra Konferansı'nda ortaya çıkan İngiltere-Yunanistan iş birliği ve Sevr taslağının bu iki müttefik devlet tarafından zorla kabul ettirilme isteği, Ankara siyasetini Bolşevikler üzerine yoğunlaştırmaya zorlamıştır. Rusların İngiliz ve Batı blokuna karşı kurmaya çalıştığı denklemde, güney cephesindeki riskleri göz önünde bulundurarak Ankara'nın ittifak çabalarına karşılık vermesi ise bu durumu kolaylaştırmıştır. Kısacası hem Rus hem de Türk Hükümeti'ni zorunlu bir ittifak sürecine iten uluslararası gelişmeler, kamuoyunun gözünden kaçmamış ve mevcut durum gazetelerde çıkan yorum ve analizler üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

⁷⁴⁹ Çelebi, a.g.e., s. 304-305.

⁷⁵⁰ Güven, a.g.e., s. 228-229.

⁷⁵¹ "İtalya Mümessili Marki Garroni Cenapları", **İkdam**, (27.11.1921), s. 1.

⁷⁵² Güven, a.g.e., 230-231; "Ankara'dan Giden İtalya Murahhasının Beyânâtı", **İstikbâl**, (20.01.1922), s. 2. "Mösyö Tuoazzi ile Bir Mülakat", **Vakit**, (11.01.1922), s. 2.

⁷⁵³ "Bâbîlî İtalya İtilâfı", **Babalık**, (14.05.1922), s. 2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TOPLUMSAL VE EKONOMİK GELİŞMELER

3.1. Mütareke Sonrası Osmanlı Devleti'nin Toplumsal ve Ekonomik Durumu

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Osmanlı toplumu büyük bir moralsizlik ve çöküntü içinde bulunuyordu. Balkan Savaşları'nda yaşanan büyük travmanın izleri silinmeden başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda, iki milyondan fazla insan seferber edilmişti.⁷⁵⁴ Şehit, yaralı, esir ve kayıpların toplamı yüzbinleri bulmaktaydı.⁷⁵⁵ Bu kadar yüksek bir nüfusun savaş için seferber edilmesi, tarım ekonomisine dayanan Osmanlı Devleti'nde üretim kapasitesini olumsuz etkilemişti. Savaşta büyük insan kayıpları ise eğitim seviyesinin zaten düşük olduğu bu toplumda, eğitilmiş neslin yok olmasına sebep olmuştu.

Sakarya Savaşı'nı, öncesi ve sonrasında yaşanan askeri ve siyasi gelişmelerle anlattığımız geçtiğimiz iki bölümde, ilgili birçok mevzuya değinmiştik. Tezin bu üçüncü ve son bölümünde, savaşın yarattığı toplumsal ve ekonomik durumu detayları ile vererek meselenin insani yönlerine de eğilmeye çalışacağız.

3.1.1. Toplumsal Durum

Mondros Mütarekesi imzalandığında, “Misâk-ı Millî” sınırları içinde yaklaşık olarak 12 milyonluk bir nüfus yaşamaktaydı. %9'u Rum, %5'i Ermeni ve %0,8'i diğer etnik ve dinî gruplardan oluşan bu nüfusun %85'i Müslümandır.⁷⁵⁶ Sabahattin Selek'in verdiği rakamlara göre bu yekûn içinde Anadolu'da 1.014.612 Rum, 542.572 Ermeni ve 93.364 Musevî ve diğer dinlere mensup olanlar bulunmaktadır.⁷⁵⁷ Tevfik Çavdar bu dönemde Anadolu'da toplam 14.118.968 kişi

⁷⁵⁴ Birinci Dünya Savaşı'nda silâh altına alınan asker sayısı ile ilgili kaynaklarda muhtelif rakamlar geçmektedir. Alptekin Müderrisoğlu, farklı kaynaklara dayanarak Birinci Dünya Savaşı'nın ilk on yedi ayında 2.523.000 kişinin silâh altına alındığını, savaşın sonuna kadar bu sayının 2.850.000'i bulduğunu kaydetmektedir. Selahattin Tansel ise dört milyona yakın insanın seferber edildiğini iddia etmektedir. Bkz: Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 24; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-I**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1977, s. 2.

⁷⁵⁵ Silâh altına alınanların sayısında olduğu gibi savaş süresince verilen kayıplar konusunda da kaynaklarda muhtelif rakamlar geçmektedir. Müderrisoğlu'nun iki farklı kaynağa dayanarak verdiği bilgilere göre, Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşı'nda 350.000 şehit, 400.000 yaralı, 250.000 esir ve kayıp vererek toplamda 975.000 insan kaybetmiştir. Tansel'e göre, esir hayatı yaşarken ölenlerle birlikte şehitlerin sayısı 600.000'e yaklaşmaktadır. Bunun dışında 2.167.841 yaralı, 103.731 kayıp ve 129.644 esir söz konusudur. Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 24-25; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I**, s. 2.

⁷⁵⁶ Selek, a.g.e., s. 60-61; Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 25.

⁷⁵⁷ Selek, a.g.e., s. 60.

yaşadığını, bunlardan 1.167.946'sının Rum ve 587.960'ının Ermeni olduğunu dile getirmektedir.⁷⁵⁸ Amerikalı Tarihçi Justin MacCarthy ise Yunanistan'ın saldırıya geçtiği bölge olan İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu topraklarında toplam nüfusun 4.686.000 kişi olduğunu, bunlardan 3.771.000 kişinin Müslüman, 650.000 kişinin Rum olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁹ Bazı farklılıklar olmakla birlikte nüfusla ilgili birbirine yakın olan bu rakamlar, Millî Mücadele başlarken Anadolu'nun genel yapısı hakkında bir fikir verebilmektedir.

Bu dönemde bütün Anadolu'da millî bir mücadele verecek olan yaklaşık 8-9 milyonluk bir Türk-Müslüman nüfus bulunmaktadır. Ancak Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında son derece yıpranmış olan bu kitle, Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde büyük bir yorgunluk, yoksulluk ve yılgınlık içindedir. Uzun savaş yıllarının getirdiği yokluklar ve önü alınamayan salgın hastalıklar, Anadolu'daki insan kaynağını oldukça verimsiz bir hâle getirmiştir. Savaş yılgını olarak görülen nüfus, ilk bakışta maddî ve manevî olarak Millî Mücadele'yi başarıya ulaştıracak bir görüntü vermekten uzaktır.⁷⁶⁰ Nitekim Birinci Dünya Savaşı biterken ordudaki firarî asker sayısının çok yüksek olması bu durumun açık bir göstergesidir. Zira ifade edilen süreçte asker kaçaklarının sayısı, 300 ilâ 500 bin civarındadır ve bu problem Millî Mücadele döneminde de devam etmiştir.⁷⁶¹

Mütareke döneminde Osmanlı Devleti'nin en büyük zaaflarından biri, gayrimüslim vatandaşların ayrılıkçı eğilim ve faaliyetleri olmuştur. İtilâf Devletlerinin desteği, Yunanistan ve Ermenistan'ın kışkırtmalarıyla Anadolu'da yaşayan Rum ve Ermeni nüfus, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve kendilerine ait gördükleri bölgelerde bağımsız devletler kurulması için çalışmaya başlamışlardır.⁷⁶² Yunanistan'la bağlantılı olarak hareket eden Fener Rum Patrikhanesi, bu ayrılıkçı hareketlerin en büyük destekçisi olmuş, Rumların bağımsızlık taleplerini Avrupalı devletler nezdinde dile getirmek üzere halkı örgütlemiştir. Bu doğrultuda hazırlanan ve İstanbul Rumlarının Yunanistan'la birleşme talebini dile getiren bir muhtıra dahi kilise cemaatinin imzasına açılmıştır.⁷⁶³ Yine kilise tarafından seçilen kırk kişilik bir heyet, Rum iddialarını dile getirmek ve propaganda yapmakla görevlendirilmiştir.⁷⁶⁴

Patrikhane, faaliyetlerini bununla sınırlamamış, Mavri Mira Cemiyeti'ni destekleyerek yerli Rumlara silah dağıtmıştır.⁷⁶⁵ Silahlanan Rumlar, çetecilik faaliyetlerine girişerek Müslüman ahalî

⁷⁵⁸ Tevfik Çavdar, **Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm**, Cilt 1, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul, 2001, s. 16-17.

⁷⁵⁹ Justin MacCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 270-271.

⁷⁶⁰ Selek, a.g.e., s. 68-69.

⁷⁶¹ Aybars, a.g.e., s. 39; Özlem Çankaya, "Millî Mücadele Döneminde Asker Firarileri", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. 29, Bahar 2019, s. 177; Ulvi Ufuk Tosun, **Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri Sorunu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021, s. 4-7.

⁷⁶² İsmail Ediz, **Diplomasi ve Savaş-İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922**, ATAM Yayınları, Ankara, 2015, s. 7; Gökay, a.g.e., s. 64.

⁷⁶³ "Osmanlılıktan İstifa", **Hâdisât**, (17.03.1919), s. 1.

⁷⁶⁴ "Müstahberât-ı Husûsiye ve Telgraflarımız", **İzmir'e Doğru**, (20.11.1919), s. 2.

⁷⁶⁵ Mustafa Ekincikli, **Türk Ortodoksları**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s. 146.

üzerinde büyük bir baskı ve mezalim uygulamışlardır.⁷⁶⁶ Bununla birlikte Avrupalı büyük devletler nezdinde Türklerin Rumlara zulmettiği propagandası yapmaktan da geri durulmamıştır.⁷⁶⁷ Nitekim Yunan ordusunun Anadolu'da bulunmasının en önemli bahanelerinden biri, Hristiyanların korunması ve kurtarılması olmuştur.⁷⁶⁸

Osmanlı vatandaşı Rumların Yunanistan'a karşı eğilimi, İstanbul'un işgalinden sonra iyice ortaya çıkmıştır. Asırlardır birlikte yaşadıkları Türklere karşı sert ve hakaretâmez tavırlar takınan Rumlar, İstanbul'un işgaline katılan Yunan askerlerine sevinç gösterileriyle yaklaşmışlardır.⁷⁶⁹ Aynı durum İzmir'in işgali sırasında da yaşanmış, Yunan askerleri "*Zito (yaşasın) Venizelos*" sloganlarıyla karşılanmışlardır.⁷⁷⁰

Benzer faaliyetler, Doğu Karadeniz'in kadim Rum yurdu olduğu iddiasıyla bölgede bir Pontus devleti kurulmasını isteyen çeteler tarafından da sergilenmiştir. Pontusçu çeteler, Türk ve Müslüman nüfusu yıldırma ve nüfusun çoğunluğunun Rumlardan oluştuğunu göstermek adına silahlı saldırılara girişmişlerdir.⁷⁷¹ Öte yandan Trabzon Metropoliti Hrisantos, bu ayrılıkçı faaliyetlerin sözcülüğüne soyunmuş⁷⁷² ve Paris Barış Konferansı'nda sunmak üzere Rum taleplerini dile getiren bir rapor hazırlamıştır.⁷⁷³

⁷⁶⁶ **Nutuk**, C. I, s. 2. Rumların teşkilatlanması ve silahlanmasıyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2018, s. 32-39.

⁷⁶⁷ Turan, a.g.e., s. 43. Mondros Mütarekesi'nden sonra Rum basınında artan ayrılıkçı yayınlarla ilgili olarak ayrıca bkz: Cengiz Mutlu, **Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 31-35.

⁷⁶⁸ "Yunan Ehl-i Salib Muharebesi", **Peyâm-ı Sabah**, (21.04.1921), s. 1.

⁷⁶⁹ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-I**, s. 84-85. Osmanlı gayrimüslimlerinin taşkınlıklarına karşı Hâdisât gazetesinde Süleyman Nazif tarafından kaleme alınan "*Kara Bir Gün*" isimli makale, Türk milletinin genel duygu durumunu ifade etmesi bakımından sembolik bir değer taşımaktadır. Bkz: Süleyman Nazif, "*Kara Bir Gün*", **Hâdisât**, (09.02.1919), s. 1.

⁷⁷⁰ "Yunanların İzmir'deki Cinayetlerine Dair Resmî Raporlar-2 Jandarma Kumandanlığının Raporu", **Albayrak**, (08.08.1919), s. 2.

⁷⁷¹ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-I**, s. 90. Yunanistan'ın Anadolu'ya İzmir üzerinden yaptığı ilk çıkarma, sadece İngiliz ve Fransız Devletlerinin destekleri ile değil, aynı zamanda bu devletler içerisinde bulunan Yunan lobisinin güçlü propagandası ile de bağlantılıdır. Özellikle Paris Konferansı süresince Yunanistan'ın İzmir'e girebilme haklılığını savunan İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransız Başbakanı Georges Benjamin Clemenceau ile özel dostlukları olan Rum asıllı Basil Zaharof, değinilmesi gereken önemli simalardan biridir. 1919 yılı Türk-Yunan mücadelesinde propaganda faaliyetleri noktasında Yunanistan'ın en önemli gayr-ı resmi temsilciliğini yapan Zaharof, uluslararası alanda yaptığı çalışmalarla maddi ve manevi olarak desteklediği Yunan Hükümeti'ne önemli başarılar sağlamıştır. Kendisi iş insanı ve silah tüccarı olan Zaharof, İngiliz ve Fransız vatandaşıdır. Aynı zamanda Osmanlı vatandaşı da olan söz konusu kişi, çocukluk yıllarını İstanbul ve İzmir'de geçirmiştir. Venizelos ile yakın ilişkileri sebebiyle, Yunan Başbakanlığı döneminde ona büyük destek vermiş ve ayrıca Yunanistan'a Anadolu seferinde ciddi katkı sağlamıştır. Dünyanın en zengin insanlarlarından olan Zaharof gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse savaş sonrası çizilen yeni dünya düzeninde büyük devletlerin politik danışmanlığını yapmış, dolayısıyla uluslararası arenada yaşanan siyasi gelişmelere dâhil olmuştur. Özellikle 1919-1922 Türk-Yunan savaşında Yunan Hükümeti'ne verdiği önemli kredi imkânları ve ikili ilişkilerini kullanarak sağladığı uluslararası destek, bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz: Dimitri Kitsikis, **Yunan Propagandası**, Meydan Neşriyat, İstanbul, 1963, s. 278-295. Ayrıca bkz: Selahattin Salıslık, **Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya**, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1968, s. 222-225.

⁷⁷² Abdullah Saydam, "Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VI, S. 17, Mart 1990, s. 428.

⁷⁷³ **ATBD**, Sayı 11, Belge No: 277; Yılmaz Kurt, **Pontus Meselesi**, TBMM Basımevi, Ankara, 1995, s. 107-110. Millî Mücadele döneminde ayrılıkçı gayrimüslim unsurlar çok büyük bir ağırlık oluşturmakla birlikte, Anadolu'da bunun aksine hareket eden gruplar da olmuştur. Örneğin Papa Eftim, Anadolu'daki Türk Ortodoksların sözcülüğünü yaparak

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı ayrılıkçı tehditlerden bir diğeri ülkenin doğusunda Ermenilerden gelmiştir. Batılı devletlerin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce idarî ıslahat yapılması talebiyle Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenilere yönelik koruyucu yaklaşımı, mütarekenin imzalanmasından sonra artarak devam etmiştir. Aldıkları bu destekle birlikte Ermeniler, Doğu Anadolu'da nüfusun çoğunluğunu teşkil ettikleri iddiasıyla bağımsızlık taleplerini yüksek sesle dile getirerek örgütlenmeye ve çetecilik faaliyetlerine başlamışlardır. Avrupa ve Amerika'da komiteler kuran Ermeniler, Taşnakların öncülüğünde bölgeye göçleri teşvik etmişlerdir.⁷⁷⁴

Rumların Batı Anadolu'da ve Karadeniz'de giriştiği çetecilik faaliyetleri, intikam hisleriyle dolu Ermeniler tarafından Doğu Anadolu'da sergilenmiştir.⁷⁷⁵ Benzer yöntem ve hedeflere sahip bu tedhiş hareketleri devam ederken, bölgenin Ermeni yurdu olduğu ve bağımsız Ermenistan'a bırakılması gerektiği, Bogos Nubar Paşa tarafından Paris Barış Konferansı'nda resmen dile getirilecektir.⁷⁷⁶

Bütün bu ayrılıkçı faaliyetler karşısında Osmanlı Hükümetleri pasif bir tavır takınmışlardır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra hükümet yetkilileri, şartları uygun bir barışa zemin hazırlamak ve İtilâf Devletlerini yumuşatmak ümidiyle Rum ve Ermeni Patrikhanelerini ziyaret etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan bazı uygulamaların sona erdirildiği bu dönemde hükümet, gayrimüslim unsurlara yakınlık göstermeye çalışmıştır. Ancak bu yaklaşım, var olan ayrılıkçı eğilimleri önlemek bir yana, şımarıklık ve taşkınlıkları daha da arttırmıştır.⁷⁷⁷

Gayrimüslim unsurların ayrılıkçı faaliyetleri ve İtilâf Devletlerinin işgalleri karşısında hükümetin sergilediği pasif tavır, halkın müdafaa-i hukuk cemiyetleri etrafında örgütlenerek bölgesel kurtuluş yolları aramasına yol açmıştır. Edirne'de Trakya-Paşaeli, Erzurum ve Elazığ'da Vilâyât-ı Şarkiye, Trabzon'da Muhafaza-i Hukuk ve İzmir'de Redd-i İlhak isimleri altında müdafaa-i hukuk örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır. Bölgesel kurtuluş çareleri arayan bu teşekküllerin yanında merkezi İstanbul olmak üzere Kürt Teâlî, Teâlî-i İslâm ve İngiliz Muhipleri gibi millî

Millî Mücadele'ye destek vermiştir. Bkz: Ekincikli, a.g.e., s. 168. Papa Eftim liderliğindeki Türk Ortodoksları, seslerini duyurmak üzere "*Anadolu'da Ortodoksluk Sadâsı*" adıyla bir de gazete çıkarmışlardır. Bkz: **Anadolu'da Ortodoksluk Sadâsı**, (Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker), Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2014. Benzer biçimde Karadeniz Bölgesi'ndeki bazı Rumlar da Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını Avrupalı büyük devletlere ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderdikleri telgraflarla dile getirmişlerdir. Bkz: "Şehrimiz Rumlarının Hissiyât-ı Sadakat-kârânesi", **İstikbâl**, (18.02.1921), s. 1. Karadeniz Bölgesinde yaşanan Pontus meselesi ve bu meselenin ortaya çıkardığı tartışmalar ile ilgili ayrıca bkz: **Karadenizde İsyân Mübadele ve Propaganda**, (Haz. İsmail Hakkı Demircioğlu vd.), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.

⁷⁷⁴ "Ermenistan İstiklâli Hakkında", **Vakit**, (11.02.1919), s. 1; "Türkiye Ermeni Murahhasları", **Yenigün**, (04.01.1919), s. 2; "Ermeniler Yeniden Hicret mi Ediyor?", **Alemdâr**, (17.02.1919), s. 1.

⁷⁷⁵ Albayrak gazetesinin Ermeni çetelerinin katliamlarıyla ilgili çok sayıdaki haberlerinden bazıları için bkz: "Kafkasya Haberleri", **Albayrak**, (31.08.1919), s. 2; "Kafkasya Haberleri", **Albayrak**, (11.09.1919), s. 2; "Ermeni Mezâliminden Bir Numune Daha", **Albayrak**, (21.09.1919), s. 2; "Usta Hırsız", **Albayrak**, (23.10.1919), s. 2.

⁷⁷⁶ Harry N. Howard, **Türkiye'nin Taksimi Bir Diploması Tarihi (1913-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 294.

⁷⁷⁷ Akşin, a.g.e., s. 31.

varlığa zarar verici cemiyetler de kurulmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu zor koşullar altında bir kısım aydınlar ise büyük bir devletin himayesi altına girilmesini çıkış yolu olarak görüp Amerikan ve İngiliz mandası talep etmeye başlamışlardır.⁷⁷⁸

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı toplumunda görülen bu kaotik durum, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kurulup askerî başarılar kazanarak otoritesini pekiştirmesine kadar devam edecektir. Şu farkla ki İzmir'in işgalinden sonra Türk toplumu, savaş yığınlığını üzerinden atarak ayrılıkçı çete faaliyetlerine ve özellikle Yunan işgaline karşı silahlı direnişe geçecektir. "kuvâ-yı milliye" olarak tanımlanan ve Yunan işgaline karşı milis direniş hareketleri şeklinde ortaya çıkan millî hareket, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere önde gelen milliyetçi subaylar tarafından daha organize bir hâle getirilecektir. Bu hareket ağalar ve eşraf, şeyhler ve din adamları ile aydınlarca desteklenecek ve geniş halk yığınlarına mâl edilecektir.⁷⁷⁹ Ne var ki toplumsal yapıdaki zaafların getirdiği problemler Millî Mücadele'nin sonuna kadar devam edecektir. Bu dönemde Millî Mücadele liderliği, sadece dışarıdan gelen saldırılara karşı değil, İstanbul Hükümetlerinin olumsuz siyasetlerine ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde çıkan pek çok isyan hareketine karşı da mücadele etmek zorunda kalacaktır.⁷⁸⁰

3.1.2. Ekonomik Durum

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı gibi ekonomisi de son derece bozulmuş bir durumdadır. Ülkede başta yiyecek olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri tükenmiş, ithalat imkânları kalmamıştır. Savaş öncesi döneme nispetle üretim yarı yarıya düşmüş, elde edilen ürünlerin şehirlere sevkiyatı durma noktasına gelmiştir. Bu şartlar altında halka arpa, yulaf ve bakladan mamûl, lezzetsiz ve gıda kıymeti düşük 320 gramlık ekmek dağıtılabilmektedir. Eldeki kaynakların spekülasyon, karaborsa ve usulsüz yollarla belli başlı kişilerde toplanması ise sefaleti daha da arttırmış ve halkı bezdirmiştir.⁷⁸¹

Üretimdeki düşüş ve mal kıtlığı sebebiyle enflasyon çok yüksek seviyelere gelmiş, hayat pahalılığı savaştan önceki durumla kıyaslandığında 15 katına çıkmıştır. Buna karşılık memur maaşları ancak iki kat artabilmiştir. Dolayısıyla memurların alım gücü, %60 ilâ %80 oranında düşmüştür. Ortaya çıkan ekonomik durgunluk, ülkedeki tüccarların iş yapma kabiliyetini de vurmuştur. Dış ticaret oranları yarı yarıya düşmüş, demiryollarındaki eşya taşıma oranı %70 azalmıştır.⁷⁸²

⁷⁷⁸ **Nutuk**, C. 1, s. 4-10. Millî Mücadele döneminde İstanbul'da faaliyet gösteren bazı kuruluşlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Fethi Tevetoğlu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

⁷⁷⁹ Selek, a.g.e., s. 63-64.

⁷⁸⁰ **Türk İstiklâl Harbi**, VI. Cilt, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1974, s. 26.

⁷⁸¹ Vedat Eldem, **Harb ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 130-131.

⁷⁸² Eldem, a.g.e., s. 131.

İfade edilen dönemde Osmanlı nüfusunun %80'den fazlası kırsal bölgelerde yaşamakta, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Ancak savaş yıllarında seferber edilen nüfusun işgücünden çekilmesi, savaş öncesi dönemde dahi verimsiz olan tarımın ve ancak ithalât yoluyla kapatılabilen tarımsal üretim açığının daha fazla düşmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra savaş, ülkedeki hayvan varlığını çok büyük bir tahribata uğratmıştır. Bu şartlar altında tarım ve hayvancılık alanındaki üretim, ülke ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle gelmiştir.⁷⁸³ Ülkedeki sınıî üretim ise yok denecek kadar azdır. Son derece sınırlı sayıdaki sanayi kuruluşlarının genel yapısı, 10'dan az sayıda işçi çalıştıran atölyelere sıkışmış vaziyettedir.⁷⁸⁴

Ekonomideki bu kötü tablo, doğal olarak beraberinde devlet gelirlerinin düşmesini getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başında Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı olarak kaldırılan kapitülasyonlar, savaş sonrasında galip devletler tarafından tekrar ihdâs edilmiştir.⁷⁸⁵ Bunun yanı sıra savaştan önce var olan Duyûn-ı Umûmiye ve Reji İdaresi, mütareke döneminde aktif hâle gelerek Osmanlı dış borçlarına karşılık olarak devlet gelirlerine el koymaya başlamıştır.⁷⁸⁶

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin içinde bulunduğu olumsuz şartlar, Anadolu'da filizlenip gelişen millî bir hareket için çok daha ağırdır. Merkezî bir otoriteden ve dolayısıyla herhangi bir bütçeden yoksun olarak başlayan Millî Mücadele, başlangıçta kuvâ-yı milliye müfrezelerinin başına buyruk biçimde topladığı "*nakdî ve aynî teberra*"larla finanse edilmiştir. Ancak bu durum, halkta büyük bir rahatsızlığa ve dolayısıyla millî hareket aleyhine bir havanın doğmasına yol açmıştır. Bundan mütevellit henüz kongreler döneminde, halktan toplanan bu teberruların belli bir düzene oturtulması için mücadele edilecektir. Örneğin Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli Kongrelerinde, kuvâ-yı milliye müfrezelerinin iâşe ve finansmanı için bir malî teşkilât kurulmasına ve levâzım heyetleri teşkil edilmesine yönelik kararlar alınmıştır. Ancak bu kararlar, merkezî bir otoritenin tam olarak teşekkül etmemesinden dolayı istenen sonuçları verememiştir.⁷⁸⁷

Millî Mücadele başlarken görülen ve daha sonra da devam eden maddî yokluklar, henüz Erzurum Kongresi sırasında yaşanan birtakım olaylarda kendini belli etmiştir. Erzurum

⁷⁸³ Çavdar, a.g.e., s. 28-29; Bayram Sakallı, **Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, İz Yayınları, İstanbul, 1997, s. 19.

⁷⁸⁴ Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 88; Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 121-123.

⁷⁸⁵ Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 59.

⁷⁸⁶ Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 127, 134. Osmanlı Hükümeti'nin özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik darboğazda olduğu, Amerika Birleşik Devletleri ulusal arşiv kayıtlarında da görülmektedir. Zira tutulan raporlarda, Türk Hükümeti'nin asker ve sivil memur maaşlarını ödeyemediği, artan ödeme miktarlarının hükümeti zora düşürdüğü ifade edilmektedir. Örneğin 20 Kasım 1920'de 350,000, Aralık 1920 de 1.637, 000, Ocak 1921 de 1.862,000 lira olan ödeme tablosu, gittikçe ağır bir sürece doğru ilerlemektedir. Kayıtlarda ABD'nin o dönem yardım amaçlı göndermiş olduğu 1,200.000 liranın tamamıyla bu ödemeler için kullanıldığı vurgulanırken, şubat ödemeleri için henüz yeterli miktarda bir bütçe oluşturulmadığı değerlendirilmektedir. Bkz: NA (United States) Central File: Decimal File 867.51/136-179, (12 Temmuz 1915-27 Ocak 1923), Sayfa Yok.

⁷⁸⁷ Türkmen, a.g.e., s. 283-285; Selek, a.g.e., s. 126-127; Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 200-224.

Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye reisi seçilen ve Sivas'a gitmeye hazırlanan Mustafa Kemal Paşa'nın yol masraflarının karşılanması görevi, Müdafaa-i Hukuk teşkilâtına verilmiştir. Bunun için 1000 lira kadar bir para temin edilmesi gerekmektedir. Ancak teşkilâtın elinde sadece 80 lira para kalmıştır. Bu şartlar altında ihtiyaç duyulan para, Emekli Binbaşı Süleyman Bey'in, tasarruf ettiği 900 lirayı vermesiyle ancak temin edilebilmiştir. Benzer şekilde bir yardım, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelmesinden sonra Ankara Müftüsü Rıfat Efendi tarafından yapılacaktır. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya geldiğinde, elinde 1200 liralık bir kaynak bulunmaktadır.⁷⁸⁸

Vermiş olduğumuz bu örnekler, Millî Mücadele'nin maddî imkânsızlıklar ve büyük fedakârlıklarla yapıldığını göstermektedir. TBMM'nin açılışına kadar geçen sürede yaşanan bu manzaranın hükümet kuruluktan sonra da bir müddet devam ettiği bilinmektedir. Millî Mücadele boyunca genel devlet bütçesi dâhil her alanda yaşanan maddi imkânsızlıklar Türk halkının özverisi ve TBMM'nin izlediği stratejik politikalar ve aldığı önlemler neticesinde giderilmeye çalışılmıştır.

3.2. Sakarya Savaşı'nda Toplumsal ve Ekonomik Durum

3.2.1. Yunanistan'ın Durumu

1830'da bağımsızlığını kazanan Yunanistan, sahip olduğu siyasî, ekonomik, toplumsal ve askerî kapasitenin çok üstünde hedefleri olan bir devlettir. Megali İdea olarak isimlendirilen bu büyük hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için atılan adımlar, genellikle uluslararası siyasetin etkisi ile nispi başarılar doğursa da 1897 yılındaki Teselya Savaşı'nda Osmanlı Devleti karşısında alınan ağır yenilginin gösterdiği gibi, Yunanistan'ın hedefleriyle askerî kapasitesi arasında büyük bir uçurum vardır.⁷⁸⁹

Yunanistan'da Gudi Askerî Darbesi'nin gerçekleştiği 1909 yılına kadar var olan ekonomik durum hiç de memnuniyet verici değildir. Kurulduğundan beri sürekli ekonomik krizler yaşayan bu devlet için kayda değer bir ekonomik kalkınma söz konusu olamamıştır. Ne tarımda ne de sanayide bir atılım gerçekleştirilememesi işsizliği arttırmış ve Yunan toplumunda karamsar bir hava doğmasına yol açmıştır. Ekonomik sıkıntılar ve artan hayat pahalılığı, Yunanistan'ın sürekli dış göç vermesine, bu da işgücü kapasitesinin gittikçe düşmesine neden olmuştur. Ordunun eğitimi ve silahlandırılması konusunda bazı adımlar atılmış, ancak istenen sonuçlar alınamamıştır. Yunan ekonomisinde ve devlet idaresinde görülen bu olumsuz tablo subaylardan aydınlara, tüccarlardan sanayicilere ve işçilere kadar toplumun her kesiminde büyük bir memnuniyetsizlik doğurmuştur.⁷⁹⁰

Bu şartlar altında 1909 yılında gerçekleşen askerî darbenin ardından Giritli bir siyasetçi olan Eleftherios Venizelos, 1910 yılında yapılan seçimlerde iktidara gelmiştir. Venizelos, sahip olduğu

⁷⁸⁸ Selek, a.g.e., s. 129-130.

⁷⁸⁹ Clogg, a.g.e., s. 77.

⁷⁹⁰ Güvenbaş, a.g.e., s. 128; Clogg, a.g.e., s. 126.

siyasî becerisini ve enerjisini, Yunan Megali İdeasını gerçekleştirmek için harcamıştır. Nitekim uluslararası arenadaki gelişmeler, Venizelos'un bu hedefine ulaşması bakımından oldukça müsait görünmektedir. 1912-1913'te yaşanan Balkan Savaşları, bu durumun bir göstergesi olarak Yunan topraklarının %70 oranında genişlemesi ve nüfusun 2.800.000'den 4.800.000'e çıkmasıyla sonuçlanmıştır.⁷⁹¹

Bu kazanımlardan sonra Venizelos, Birinci Dünya Savaşı'nı yeni bir atılım ve yeni bir imkân olarak değerlendirmiş Yunanistan'ın Megali İdea'yı gerçekleştirmesi için bir fırsat olarak gördüğünden dolayı İtilâf Devletlerinin yanında savaşa girilmesini istemiştir. Ancak Alman İmparatoru II. Wilhelm ile akrabalık bağları olan Kral Konstantin, bu siyasete karşı olmuştur. Savaş yıllarındaki gelişmeler, Yunanistan'da başını Kral Konstantin ile Başbakan Venizelos'un çektiği ve birbiriyle sert bir mücadele içine giren iki ayrı yapı ortaya çıkarmıştır. Siyasî alanda var olan bu kutuplaşma, Selânik ve Atina'da iki farklı hükümet kurulmasına ve ayrışmanın toplumsal yapıya da sirayet etmesine yol açmıştır. Megali İdea, Yunan toplumunda bütünleştirici bir ideoloji olmaktan çıkmış, aksine "*Etnikos Dihamos (Ulusal Bölünme)*" gerekçesine dönüşmüştür. Bu gelişmeler sonrasında, 1917 yılında İtilâf Devletlerinin Venizelos lehine Yunan iç siyasetine müdahale etmesi ile Konstantin, tahtını oğluna bırakarak Yunanistan'dan ayrılmak durumunda kalmıştır.⁷⁹²

Konstantin'den sonra ülke idaresini eline alan Venizelos, Yunanistan'ı 1917 Haziran'ında İtilâf Devletleri safında Birinci Dünya Savaşı'na sokmuştur. Savaş devam ederken Yunan ordusu, İtilâf Devletlerinin Makedonya Cephesi'nde başlattığı taarruza dokuz tümenle destek vermiş savaştan sonra Bolşevik Rusya'ya karşı gerçekleştirilen askerî girişimlerde de müttefiklerinin yanında yer almıştır. Bu arada orduda ve devlet bürokrasisinde bulunan Konstantin taraftarlarına karşı geniş bir tasfiye hareketi başlatılmıştır.⁷⁹³

Venizelos'un şahsında Yunanistan'ın İtilâf Devletleri nezdinde kazanmış olduğu itibar, özellikle İngiltere'nin Anadolu'da takip ettiği siyasetin bir sonucu olarak İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgaline kapı aralamıştır. İzmir'in işgali ve Anadolu'da birtakım yeni kazanımlar elde edilebileceğine dair beklentiler, Yunanistan'daki ekonomik problemleri ve toplumsal ayrışmayı yatıştırırsa da yaşanan gelişmeler kısa süre içinde şikâyetlerin tekrar yükselmesine sebep olmuştur. Bu şikâyetlerin içinde, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün ülkelerde görülen savaş bıkkınlığı ilk sırada gelmektedir. Balkan Savaşlarından beri silah altında olan Yunan askerleri ve aileleri artık terhis beklerken, Anadolu'da başlayan işgal süreci aksi bir biçimde mevcut birliklerin dahi yetersiz kalmasına yol açmıştır. Anadolu'da işgal edilen sahanın genişliği ve Türk milletinin göstermiş olduğu direniş, bölgeye takviye birliklerin sevk edilmesini gerektirmiştir. Bu sebeple Yunan

⁷⁹¹ Clogg, a.g.e., s. 83, 89; Eleftherios Kiriakos Venizelos'un çocukluk yıllarından eğitim hayatına, siyasi hayatından diğer bütün icraatlarına kadar bkz: Murat Eser, **Eleftherios Venizelos Yunan Arşiv Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkileri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.

⁷⁹² Güvenbaş, a.g.m., s. 128; Clogg, a.g.e., s. 90-91.

⁷⁹³ Clogg, a.g.e., s. 97.

Hükümeti, bazı sınıfları terhis etmiş olmasına rağmen kısa süre içinde yurtdışındaki Yunan vatandaşlarını silâh altına ya da askerlik bedeli ödemeye davet eden bir kanunî düzenleme yapmış ve ayrıca 1899, 1900, 1901 ve 1902 doğumlu vatandaşlarını silâh altına almaktan çekinmemiştir.⁷⁹⁴

Yunanistan'ın, Anadolu'da askerî kapasitesinin çok üstünde bir işgale girişmesinin doğurduğu sıkıntıların yanında en önemli problemlerinden biri de iç siyasette yaşanan çalkantılar ve Yunan toplumunda bir hedef birliğinin olmayışıdır. Venizelos, dış politikada önemli başarılar elde etmesine rağmen, iç politikada kötü bir performans sergilemektedir. Ülke içindeki ikilik ve hükümete yönelik eleştiriler, baskı ve tutuklamalar yoluyla sindirilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu baskı dahi muhalif sesleri ortadan kaldırmaya yetmemiş, Konstantin taraftarlarının hükümete yönelik eleştirileri ve genel af talepleri artarak devam etmiştir.⁷⁹⁵ Hatta Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından iki gün sonra, Konstantin taraftarı iki subay tarafından Venizelos'a Paris'te bir suikast düzenlenmiştir.⁷⁹⁶

Bu saldırıda hafif yaralanan Venizelos, Atina'ya döndükten sonra seçime gitme kararı almış ancak bu seçimlerden beklediği sonucu alması mümkün olamamıştır. Çünkü sekiz yıldır devam eden savaşın Yunan toplumunda oluşturduğu yorgunluk, Konstantin taraftarlarınca çok iyi kullanılmış ve ordunun silahtan arındırılacağı söylemiyle halk nezdinde büyük bir destek sağlanmıştır.⁷⁹⁷ Nitekim 14 Kasım 1920 tarihinde yapılan seçimlerde Venizelos ağır bir yenilgi alarak iktidarı ve ülkeyi terk ederken, Kral Konstantin, 25 Ekim 1920'de maymun ısırması sonucu ölen oğlu Aleksandr'ın yerine halkoylamasıyla tahtına dönmüştür.⁷⁹⁸

Savaş karşıtı bir söylemle seçimi kazanan kral taraftarları ve halkoylamasıyla tekrar tahtına dönmeyi başaran Kral Konstantin, iç politikada elde ettikleri başarıya rağmen dış politikada ve Anadolu'nun işgali konusunda seleflerinin politikasını devam ettirmekten geri durmamışlardır. Yunanistan'daki toplumsal beklentilere rağmen özellikle ekonomik açıdan yaşanan darboğaz ve İtilâf Devletlerinin desteğine olan ihtiyaç, Konstantin ve taraftarlarının, dış politikada Venizelos'un siyasetini takip etmelerine yol açmıştır. Ancak İtilâf Devletleri, daha Konstantin tahta çıkmadan önce yaptıkları açıklamalarda, eski kralın geri dönmesi hâlinde Yunanistan'a verdikleri ekonomik desteği çekeceklerini açıklamışlardır.⁷⁹⁹

Görüldüğü üzere 1921 yılına girilirken Yunanistan'ın içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik şartlar, Anadolu'da girişilen işgal hareketlerini kaldırabilecek durumda değildir. Üstelik ülkedeki şikâyetler ve savaş karşıtlığı, zaten toplumsal açıdan hedef birliğine sahip olmayan

⁷⁹⁴ Güvenbaş, a.g.m., s. 132, 136.

⁷⁹⁵ Güvenbaş, a.g.m., s. 133.

⁷⁹⁶ Erdem, a.g.t., s. 268.

⁷⁹⁷ Erdem, a.g.t., s. 272.

⁷⁹⁸ Güvenbaş, a.g.m., s. 138.

⁷⁹⁹ Erdem, a.g.t., s. 282.

Yunanistan'ın Anadolu'da yaşadığı askerî hezimetlerle her geçen gün daha da artacaktır. Bu durum Türk basını tarafından yakından takip edilmiş ve konuyla ilgili kamuoyu sürekli bilgilendirilmiştir.

Bu bağlamda kamuoyuna yansıyan haberlere göre her ne kadar Venizelos ve Konstantin taraftarları arasındaki mücadele 1920 Kasım'ında kral lehine sonuçlansa da Yunan iç siyasetindeki çalkantılar artarak devam etmiştir. Yunan siyasetinde ve ordu kademelerinde Venizelosçular ile Konstantin taraftarları arasındaki rekabet ve tasfiyeler, Hâkimiyet-i Milliye'de önemli bir konu başlığı olarak sürekli gündemde tutulmaktadır.⁸⁰⁰

I. ve II. İnönü Muharebelerinde yaşanan hezimetler, Yunanistan'da var olan memnuniyetsizliği daha da yükseltmiştir. Alınan haberlere göre Yunanistan'da bahriye, demiryolu ve liman çalışanları greve gitmişlerdir.⁸⁰¹ Ayrıca halk, yeni seferberlik emrine uymakta gönülsüz davranmaktadır.⁸⁰² Bu arada Epir'de Arnavut, Trakya'da Türk ve Bulgar çetelerinin Yunanistan'a karşı faaliyete geçtikleri görülmektedir.⁸⁰³ Yaşanan askerî başarısızlıklar Yunanistan'daki karışıklıkları arttırmakla kalmamış, cephedeki askerler arasında hoşnutsuzluklar ve disiplinsizlikler görülmeye başlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak Yunan Küçük Asya Ordusu Başkomutanı Papulas'ın azledileceğine dair söylentiler gazetelere yansımıştır.⁸⁰⁴

II. İnönü Zaferi'nden sonra Yunan kabinesi düşmüş,⁸⁰⁵ yeni kabine yine Konstantin'e yakın bir isim olan Gunaris başkanlığında kurulmuştur. Yunan Başbakanı, parlamentoda yaptığı açıklamada alınan mağlubiyeti örtmek için taarruzun durdurulduğunu açıklamış, bu duruma gerekçe olarak Türk tahkimatının çok güçlü olmasını göstermiştir. Bu gelişmeler sonucunda Fransız basını, Yunanistan'a karşı alaycı bir dil kullanarak "*Yunan kabadayılığı budur*" şeklinde yazılar yayınlamıştır. Alınan bilgilere göre Yunan ordusundan kaçan binlerce asker Sisam ve Rodos adalarına iltica etmişlerdir.⁸⁰⁶ Konuyu Açıksöz'de değerlendiren Nüzhet Haşim, alınan yenilgilerin Yunan Hükümeti üzerinde çok olumsuz etkiler uyandırdığını, artık insanların kaybedilen can ve para kaybını sorguladığını ve Anadolu'daki askeri girişimleri bir macera olarak gördüklerini ifade etmiştir.⁸⁰⁷

II. İnönü Muharebesi'nden sonra Yunanistan'ın hem askerî hem de toplumsal durumunun oldukça kötü bir devreye girdiğine dair haberler artmıştır. Örneğin İtalyan gazeteleri, Yunanistan'ın

⁸⁰⁰ "Yunanistan'da Siyasî Tasfiyeler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 1; "Tekâüde Ayrılan Generaller", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 1.

⁸⁰¹ "Atina'da Umûmî Grev", **Açıksöz**, (11.03.1921), s. 2.

⁸⁰² "Yunanistan'da İğtişâşlar Yer Yer Artıyor", **Açıksöz**, (11.04.1921), s. 2.

⁸⁰³ "Yunanistan'ın Vaziyeti Gittikçe Fenalaşıyor, Epir'de ve Trakya'da Başgösteren Hâdiseler", **Anadolu'da Yenigün**, (15.05.1921), s. 1; "Arnavutluk-Yunan İhtilâfı", **Peyâm-ı Sabah**, (01.06.1921), s. 1.

⁸⁰⁴ "Papulas, Azl olunursa İntihar Edeceğini Bildirmiş", **Açıksöz**, (12.04.1921), s. 2.

⁸⁰⁵ "Yunanistan'da Kabine Buhranı Mutlak", **Açıksöz**, (09.03.1921), s. 1.

⁸⁰⁶ "Yunan Kabinesi Devrildi-Yeni Kabine", **Açıksöz**, (17.04.1921), s. 1.

⁸⁰⁷ "Yunanistan'da Harp Aleyhtarlığı Artıyor", **Peyâm-ı Sabah**, (16.04.1921), s. 2; Nüzhet Haşim, "Yunanistan'da Ahvâl", **Açıksöz**, (17.04.1921), s. 1.

son dakikalarını yaşadığını ve uçuruma doğru sürüklendiğini yazarak Venizelos ve Kral taraftarları arasındaki çatışmaların arttığını haber vermişlerdir.⁸⁰⁸ Açıksöz'ün haberine göre II. İnönü hezimetinden sonra Yunan ordusunda askerî disiplin ve itaat ortadan kalkmıştır. Ordu müthiş bir anarşi içindedir. Askerler, subaylara açıkça hakaret etmektedir. Bu durumu ortadan kaldırmaya yönelik girişimler ise başarılı olamadığı gibi⁸⁰⁹ Yunanistan'da askerlikten kaçanların sayısı da her geçen gün artmaktadır.⁸¹⁰

Bu arada Yunanistan'da hükümet aleyhine artan hoşnutsuzluğa karşı tedbir almak üzere örfî idare ilân edilmiş,⁸¹¹ gazetelere sansür konulmuş,⁸¹² ancak iç siyasetteki karmaşık duruma işaret eden haberlerde bir azalma olmamıştır. Yunan gazeteleri halkın Gunaris Hükümeti'nden memnun olmadığını ve alınan mağlubiyetten kralın da sorumlu olduğunu yazmışlardır.⁸¹³ İngiliz Daily Chronicle gazetesi, Yunan ordusu Eylül ayı sonuna kadar Türk ordusunu mağlup edemezse, Yunan davasının kaybedilmiş olacağını iddia etmiştir.⁸¹⁴

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin başladığı günlerde gazeteler, Yunanistan'da savaş aleyhtarlığının iyice yükselişe geçtiğini, Komünistlerle Venizelos taraftarlarının bu konuda ortak tavır aldıklarını haber vermektedir. Kimi zaman gizli, kimi zaman açık, ancak sürekli bir hâlde devam eden ve son taarruzla birlikte iyice yükselen bu savaş aleyhtarlığına karşı Yunan Hükümeti sert tedbirler almış ve geniş çaplı tutuklamalara girişmiştir.⁸¹⁵ Bu minvalde alınan bir habere göre asker toplamak için Selânik'te Venizelos taraftarı bir köye giden Yunan müfrezesi ile köylüler arasında çatışma çıkmıştır. Üç gün süren çatışmada iki taraf çok sayıda ölü ve yaralı vermiş, sonunda getirilen bir topla yirmi ev tahrip edilmiş ve yakılmıştır.⁸¹⁶

Yunanistan'daki savaş aleyhtarlığına ek olarak Anadolu'daki Yunan ordusunda zaman zaman karışıklıklar yaşandığı ve beceriksizce durumlar görüldüğü haberlere yansımıştır. Öğüt'ün aktardığı bir habere göre, İzmir'de bulunan Yunan askerleri arasında karışıklık yaşanmıştır. Bir Yunan alayının itaatsizliğiyle başlayan bu harekete diğer askerler ve ahali de katılmış akabinde çatışmalar yaşanmıştır. Olaya karışanlar ise Divân-ı Harb'e sevk edilmiştir.⁸¹⁷ Gazetenin bir başka haberine

⁸⁰⁸ “Yunanistan Son Dakikalarını Yaşıyor”, **Açıksöz**, (21.04.1921), s. 2.

⁸⁰⁹ “Yunan Ordusu Müthiş Bir Anarşi İçindedir”, **Açıksöz**, (21.04.1921), s. 2.

⁸¹⁰ “Yunanistan'da Asker Firarîleri Pek Çok”, **Peyâm-ı Sabah**, (24.04.1921), s. 1.

⁸¹¹ “Yunanistan'da İdare-i Örfîye”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.04.1921), s. 1.

⁸¹² “Yunanistan'da Serbestî-i Matbuatın Ref'i”, **Peyâm-ı Sabah**, (25.04.1921), s. 2.

⁸¹³ “Yunan Hezimetinden Kral da Mesul”, **Açıksöz**, (22.04.1921), s. 1.

⁸¹⁴ “Şark Meselesi Cihan Vaziyetini Tehdit Ediyor”, **Açıksöz**, (07.07.1921), s. 1.

⁸¹⁵ “Atina'da Son Taarruz Aleyhinde Tahrikât”, **Öğüt**, (13.07.1921), s. 1.

⁸¹⁶ “Venizelist Köylülerle Askerler Arasında”, **Öğüt**, (14.07.1921), s. 1.

⁸¹⁷ “Yunan Ordusunda İğtişâşlar”, **Öğüt**, (14.07.1921), s. 1.

göre Yunan ordusunda sayıları gittikçe artan asker firarileri, Yunan idaresindeki adalara kaçmaktadırlar.⁸¹⁸

Hâkimiyet-i Milliye'ye göre Yunanistan'da seferberlik sebebiyle halkın memnuniyetsizliği olağanüstü bir hâle gelmiştir. Nitekim seferberlik emrine uymayıp kaçan ve saklanan pek çok kişi bulunmaktadır. Halk, ordunun terhis edilmesini talep etmektedir. Bu sebeple Yunan Hükümeti, üç sınıf askerin terhisine karar vermiştir. Bu kararlar birlikte kamuoyu bir dereceye kadar yatıştırılmıştır.⁸¹⁹ Bundan önce Yunanlar, askerlerini motive edebilmek için papazlardan oluşan nasihat heyetlerini cephenin muhtelif yerlerine göndermek durumunda kalmıştır. Kral Konstantin'in bizzat cepheye gelmesinin arkasında da askere moral vermek amacı yatmaktadır.⁸²⁰

Yunanistan'da iç durumun gittikçe kötüleştiği gazete ve ajans haberlerinden anlaşılmaktadır. Öteden beri birbirleriyle fikri ve politik problemler yaşayan Konstantin ve Venizelos taraftarları çarpışmaya başlamışlardır. Bunun yansımaları Yunan ordusunda da görülmektedir. İzmir'den alınan bir habere göre Yunan ordusu içindeki Venizelos ve Konstantin taraftarları arasında yaşanan çatışmada ölü ve yaralıları vardır.⁸²¹ Sakarya Savaşı öncesinde, Yunanistan'ın iç işlerindeki karışıklık daha da artmış Girit ve Teselya'da ayaklanmalar yaşanmıştır. Öyle ki Yunan ordusunda 90 bin civarında asker kaçağı söz konusudur.⁸²² Yunanların içine düştüğü bu girdaba dikkat çeken Varlık gazetesi, Yunanların Anadolu'da karşılaşacağı bir askerî yenilginin, bu durumu feci bir noktaya taşıyacağını dile getirmiş ve kamuoyuna arz edilen meselenin analizini yapmaya çalışmıştır.⁸²³

Bu arada Yunanistan'ın içinde bulunduğu ekonomik ve malî koşulların gittikçe ağırlaştığı haberleri de sık sık gazetelere yansımıştır. Bu haberlerden birine göre Yunanlar, işgalleri altında bulunan İzmir ve çevresinde, ekonomik şartların son derece bozulmuş olmasından dolayı vergi toplayamamaktadır. Bu durum sebebiyle işgal bölgesinde görev yapan Yunan memurları iki aydır maaş alamamaktadır.⁸²⁴ Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önceki günlerde yapılan haberlerden bazılarında Yunan drahmisinin değerinin her geçen gün düştüğü ve bu durumun Yunanistan için yakında bir felâkete yol açacağı belirtilmektedir.⁸²⁵

Sakarya Savaşı öncesinde bazı yetkililerin söylediklerine göre Yunanistan için iflas tehlikesi çok yakındır. Kendilerine hizmet ettiği büyük devletler artık Yunanistan'a yardım

⁸¹⁸ "Adalardaki Asker Firarileri", **Öğüt**, (26.07.1921), s. 1.

⁸¹⁹ "Dün Silah Altına Bugün Terhis", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 1.

⁸²⁰ "Yunan Cephesinde Papazlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.02.1921), s. 1.

⁸²¹ "Eski Husumet Yine Canlandı mı?", **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.06.1921), s. 1.

⁸²² "Yunanistan'da Kıyamlar Baş Gösterdi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (08.08.1921), s. 1.

⁸²³ "Yunan", **Varlık**, (25.08.1921), s. 2.

⁸²⁴ "Yunan Memurları Maaşsız", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 1.

⁸²⁵ "Drahmi Boyuna Düşüyor", **Hâkimiyet-i Milliye**, (08.06.1921), s. 1; "Drahmi Yunanistan İçin Bir Felâket Oluyor", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.06.1921), s. 1.

yapmamaktadırlar. Beklenen yardım yapılsa bile Yunanistan'ın ekonomik olarak açığı o kadar büyüktür ki, bu açığın kapanması mümkün olmayacaktır. Öte yandan halk arasında mevcut olan ve her geçen gün artan savaş karşıtlığı sebebiyle iç borçlanma yapmak imkânsız hâle gelmiştir. Üç ay evvel yapılan borçlanmayla temin edilen 500 milyon drahmi tüketilmiş, Anadolu seferinden beklenen olumlu neticeler alınamamıştır. Arz edilen gelişmeler karşısında Avrupalı sermayedarlar nezdinde yeni teşebbüsler yapılsa da olumlu bir cevap alınması çok zor görünmektedir. Öğüt gazetesi, Yunan maliyesiyle ilgili bütün bu tespitleri, doğrudan doğruya Yunan gazetelerinden aktarmaktadır.⁸²⁶

Yunanistan'ın ekonomik durumunun son derece sıkışık olduğuna dair bu tip haberler, Sakarya Savaşı öncesinde Türk basınında oldukça sık görülmektedir.⁸²⁷ Aslında bir taraftan da Türk kamuoyunun savaş azmini yüksek tutmayı amaçlayan bu haberlerin, sadece Sakarya Savaşı günlerinde değil bütün Millî Mücadele boyunca gazetelerde yer alması söz konusudur.

3.2.2. TBMM Hükümeti'nin Durumu

3.2.2.1. Ayrılıkçı Faaliyetler ve Asayiş Sorunu

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısında görülen büyük zaafılar ve İstanbul Hükümetlerinin sergilemiş olduğu pasif siyaset, İtilâf Devletlerinin işgal hareketlerini ve ülke içindeki ayrılıkçı grupların faaliyetlerini yıkıcı bir noktaya getirmiştir. Bu durum, Bülent Tanör'ün belirttiği gibi ülke sathında devlet otoritesinin temelden sarsılmasına ve büyük bir iktidar boşluğu oluşmasına yol açmıştır.⁸²⁸ Ortaya çıkan otorite boşluğu, savaş sonrası dönemde içine düştükleri askerî, ekonomik ve siyasi problemler dolayısıyla işgalci güçler tarafından doldurulamamıştır. Ülke içindeki ayrılıkçı gayrimüslim unsurlar ise azınlıkta kalan nüfusları ve düşük askerî kapasitelerine nispetle çok büyük olan toprak ve egemenlik taleplerini gerçekleştirebilecek kabiliyetten uzak kalmışlardır. Netice itibarıyla bu dönemde ortaya çıkan güç boşluğu, Amasya Genelgesi'nde belirtildiği üzere "*milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararıyla kurtar[mayı]*"⁸²⁹ esas kabul eden millî bir hareket tarafından doldurulacaktır.

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla başlayıp, Erzurum ve Sivas Kongreleriyle devam eden bu süreçte, Anadolu'da birtakım asayişsizlikler ve millî hareketi

⁸²⁶ "İflasa Doğru", **Öğüt**, (08.08.1921), s. 2. İlerleyen günlerde Yunan Hükümeti'nin borçlanma teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlandığı da haberlere yansımıştır. Bkz: "İstikraz Akim Kaldı", **Öğüt**, (11.08.1921), s. 1.

⁸²⁷ Bazı örnekler için bkz: "Yunanistan'da Malî Buhran Artıyor", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.05.1921), s. 1; "Yunanistan'da Harp Aleyhtarlığı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.05.1921), s. 1; "Yunanistan'da Umûmî İhtilâl Endişeleri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.06.1921), s. 1; "İflasa Doğru", **Öğüt**, (08.08.1921), s. 2; "İstikraz Akim Kaldı", **Öğüt**, (11.08.1921), s. 1.

⁸²⁸ Tanör, a.g.e., s. 15.

⁸²⁹ Mehmet Kılıç, **Amasya Genelgesi ve Protokolü**, Amasya Valiliği Kültür Yayınları, Ankara, 2004, s. 57.

engellemeye dönük isyanlar yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 3. Ordu Müfettişliği göreviyle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştır. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın oldukça geniş yetkilerle bu göreve getirilmesinin sebebi, Samsun ve çevresindeki asayişsizliği yerinde görüp tedbir almaktır.⁸³⁰ Bu görev, Millî Mücadele'nin henüz ilk adımıyla ülke sathındaki otorite boşluğunun ve asayişsizliğin ne denli yaygın bir durum olduğunu gösterir niteliktedir.

Mustafa Kemal Paşa, kendisine verilen görevin gereklerini yerine getirirken, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra bölgesel nitelikli olarak ortaya çıkmış olan müdafaa-i hukuk örgütlerini ve kuvâ-yı milliye birliklerini millî bir mücadele etrafında birleştirmeyi hedeflemiştir. Bu hedefe yönelik olarak Amasya Genelgesi'nden başlamak üzere Erzurum ve Sivas Kongreleriyle birlikte, verilecek topyekûn bir mücadelenin temel prensipleri belirlenmeye ve teşkilatlanması sağlanmaya çalışılmıştır. Gerçekleştirilmesi hedeflenen söz konusu millî hareket, işgalci güçlere olduğu kadar İstanbul Hükümetlerinin iktidarına karşı da bir direniş anlamına gelmektedir. Bu sebeple Damat Ferit Paşa'nın şahsıyla özdeşleşen İstanbul Hükümeti, Samsun'a çıkıştan kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'yı görevinden alarak payitahta çağırarak, Sivas Kongresi günlerinde ise Ali Galip olayında görüldüğü üzere kendisini tutuklamaya çalışmıştır.⁸³¹

Ali Galip olayı, Millî Mücadele boyunca değişen şartlara bağlı olarak İstanbul Hükümetlerinin tavır ve pozisyonları değişmekle birlikte, özellikle Damat Ferit Hükümetlerinin millî hareketi engellemeye dönük çabalarının önemli örneklerinden biri olmuştur. Bu olaydan sonra Anadolu'da kimi zaman taassup ve aymazlık sonucu kendiliğinden, kimi zaman da İtilâf Devletlerinin ve İstanbul Hükümeti'nin teşvikiyle millî harekete yönelik birtakım isyanlar ortaya çıkmıştır. Ergun Aybars, bu isyan hareketlerinin genel sebeplerini şu şekilde izah etmektedir:

Uzun savaş yılları yokluk, asker kaçaklığı, umutsuzluk yaratıyordu. Millî Mücadele vatan savunması için bu yoksul ve bıkkın halka ağır fedakârlıklar yüklediği için, halkta bu fedakârlıktan kaçma eğilimi yaratıyordu. Halife-padişaha olan dinsel ve geleneksel bağlılık gerici akımlara sebep oluyor, bu bağlılıktan kişisel çıkarları olanlar Millî Mücadele aleyhinde kışkırtıcılık yapıyorlardı. Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin olumsuz propagandasına dayanıp, M. Kemal'in ittihatçılığı yeniden kuracağı ve Bolşeviklik getireceği korkusu yerleşmişti. Padişah iradesi olmadan asker toplanması ve TBMM'nin açılması, bu iradeye ve kanunlara aykırı gösteriliyor, Yunan ordusunun halife ordusu olduğu propagandası yapılıyordu.⁸³²

Bu genel sebepler çerçevesinde Anadolu'nun farklı bölgelerinde, 1919 yılı boyunca Ali Batı Ayaklanması (11 Mayıs-18 Ağustos 1919), Şeyh Eşref Ayaklanması (26 Ekim-29 Aralık 1919) ve Bozkır Ayaklanması (27 Eylül-4 Ekim, 20 Ekim-4 Kasım 1919) gerçekleşmiştir. 1920 yılına gelindiğinde ise TBMM Hükümeti'nin oluşturmaya çalıştığı kamu otoritesine karşı, İstanbul Hükümeti'nin de teşvik ettiği şu olaylar görülmüştür: Anzavur Ayaklanmaları (1 Ekim-25 Kasım

⁸³⁰ Nutuk, C. 1, s. 13-14.

⁸³¹ Nutuk, C. 1, s. 40, 52-58.

⁸³² Aybars, a.g.e., s. 31.

1919, 16 Şubat-16 Nisan 1920), Düzce Ayaklanmaları (13 Nisan-31 Mayıs, 8 Ağustos-23 Eylül 1920), Yozgat Ayaklanmaları (15 Mayıs-27 Ağustos, 6 Eylül-30 Aralık 1920), Zile Ayaklanması (Mayıs-Haziran 1920), Konya Ayaklanması (2 Ekim-15 Kasım 1920) ve Millî Aşireti Ayaklanması (Haziran-Eylül 1920). Bu ayaklanmaların yaşandığı dönemde düzenli ordu tam olarak kurulamadığı için, olayları bastırma görevini özellikle Çerkes Ethem'e bağlı olan kuvâ-yı seyyâre birlikleri gerçekleştirmiştir.⁸³³

İç isyanların bastırılmasında çok önemli görevler üstlenen Çerkes Ethem, bir süre sonra komutası altındaki birliklerin gücüne dayanarak TBMM'nin kurmaya çalıştığı kamu otoritesini tanımamış ve kendisi bir problem kaynağına dönüşmüştür.⁸³⁴ Bu sebeple 9 Kasım 1920 tarihli Heyet-i Vekile Kararnamesi ile Garp Cephesi Kumandanlığı Batı ve Güney Cephesi olarak ikiye bölünmüş, Batı Cephesi Kumandanlığı'na İsmet Bey, Güney Cephesi Kumandanlığı'na ise Refet Bey getirilmiştir.⁸³⁵ Bu gelişmelerin ardından 1920 yılı biterken Çerkes Ethem kuvvetleri düzenli birliklerle çatışmaya girmiş ve 1921'in ilk günlerinde yenilerek Yunan ordusunun cephe hattında kalmışlardır.⁸³⁶ Düzenli ordunun kurulmaya başlandığı dönemde iç isyanlar büyük oranda bastırılmıştır. 1921 yılında geniş çaplı isyan hareketi olarak tanımlanabilecek iki olay söz konusudur. Bunlardan ilki Pontusçu faaliyetler, diğeri ise Koçgiri Ayaklanması'dır.

1921 yılına girildiğinde özellikle Anadolu basını, Ankara Hükümeti'nin oluşturmaya çalıştığı kamu otoritesinin tesisi için yayınlar yapmıştır. Bu bağlamda İnönü Muharebelerinin yaşandığı günlerde ortaya çıkan Pontusçu faaliyetler ile Koçgiri Ayaklanması ve bunların bastırılmasına dönük eylemler, gazetelerin toplumsal konularda verdiği haberlerin başında yer almaktadır.

II. İnönü Muharebesi'nin yaşandığı günlerde İstanbul'da Rum patrikhanesinin açık biçimde Yunanistan lehine hareket ettiği görülmektedir. Anadolu Ajansı'na dayandırılan bir habere göre İstanbul'da pejmürde kıyafetli bir papaz, iki gün boyunca Köprü'de, Rum gençlerini silahlanmaya davet etmiştir. Bu olay üzerine Fener patrikhanesinde yapılan aramada on bin tüfek, seksen mitralyöz ve çok sayıda bomba ve cephaneye bulunmuştur.⁸³⁷ İlerleyen günlerde Açığsöz, İngilizlerin desteklediği Rum çetelerinin Arnavutköy ve Pendik taraflarında Müslüman ahaliyi imhâ etmek üzere teşkilatlandırıldığını yazacaktır.⁸³⁸

Bununla birlikte özellikle İkinci İnönü Zaferi'nden sonra, Anadolu Rumlarının İstanbul Rum Patrikhanesi'nden ayrılmak istediğine yönelik haberler özellikle Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde

⁸³³ Aybars, a.g.e., s. 31-34. Millî Mücadele Döneminde yaşanan ayaklanmalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: **Türk İstiklâl Harbi**, VI. Cilt, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1974.

⁸³⁴ Cebesoy, **Millî Mücadele**, s. 471.

⁸³⁵ BCA, 30.18.1.1.1.18.13, (9 Kasım 1920).

⁸³⁶ Düzenli Türk ordusu ile mücadeleye girerek TBMM Hükümeti'ne isyancı eylemlerde bulunan Çerkez Ethem ve birliği, Birinci İnönü Muharebesi sürecinde Yunan ordusunun Eskişehir/İnönü mntıkasına ilerlemesi ile Yunan cephe hattında kalarak Yunanlara sığınmıştır. Bkz: "Çerkes Ethem ve Avânesi", **Vakit**, (17.01.1921), s. 1; "Çerkes Ethem Yunanlara Dehâlet Etti", **Vakit**, (28.01.1921), s. 1.

⁸³⁷ "İstanbul Köprüsünde Yunan Ordusu İçin Palikarya Topluyorlar", **Açıksöz**, (21.04.1921), s. 2.

⁸³⁸ "Canavarlık Teşkilâtı", **Açıksöz**, (13.08.1921), s. 1.

sıklıkla dile getirilmiştir. Hâkimiyet-i Milliye, daha önceden az sayıda gelen telgrafların zaman içinde artmasıyla bu konuda haber yapmaya karar verdiklerini vurgulayarak, İstanbul Rum Patrikhanesi'nin "*politika entrikaları*"ndan kurtulmak isteyen Anadolu Rumlarının kendilerine ait bir Rum Ortodoks Patrikhanesi kurmak istediklerini yazmıştır.⁸³⁹ Anadolu Rumlarının bu talebi TBMM Hükümeti tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu gelişmelerden haberdar olan Fener Rum Patrikhanesi son derece endişelenmiş ve derhal Patrikhane Meclisi toplanmıştır. Bu mecliste uzun ve hararetli tartışmalar yapılmış olmasına rağmen bir karar alınamamıştır.⁸⁴⁰

1921 yılı boyunca yaşanan gelişmeler karşısında Adliye Vekili Refik Şevket Bey, Hâkimiyet-i Milliye gazetesine yaptığı açıklamada, Patrikhane'nin mütarekeden itibaren hiçbir kanunî ve hukukî kıymeti kalmadığını, bu yapının ruhânî bir kimlik taşımaktan ziyade Yunan ordusuna maddî ve manevî destek sağlayan bir odağa dönüştüğünü söylemiştir.⁸⁴¹

Hâkimiyet-i Milliye'nin haberine göre İstanbul Rumları, Patrikhane'nin öncülüğünde Rum ordusu için yardım toplamaya başlamıştır.⁸⁴² Bu arada Yunanların, Trakya'daki Müslüman gençleri zorla silâh altına almakta olduğu iddia edilmektedir.⁸⁴³ Öğüt'ün Anadolu Ajansı'na dayandırdığı bir haberde ise, İstanbul'a gelen Rumlardan üzeri arananların eşyaları arasında Müslümanlara ait mallar çıktığı, özellikle de kulakları kesilen Müslüman kadınların kanlı küpelerinin bulunduğu bildirilmektedir.⁸⁴⁴

Bu tehlikeli olayların yaşandığı Sakarya Savaşı'nın yaklaştığı günlerde, Trabzon metropoliti Hrisantos tekrar sahneye çıkmış ve bir Pontus devletinin kurulmasına zemin hazırlamak üzere Atina'da Pontus Kongresi toplanmasına vesile olmaya çalışmıştır. Pontusçu talepleri yeniden canlandırmak üzere söz konusu kongreyi organize edenler arasında olan Hrisantos, Sakarya'da yaşanan hezimetin ardından eli boş biçimde İstanbul'a dönmüştür.⁸⁴⁵

Bütün bu faaliyetler karşısında Pontusçuluk faaliyetlerin merkezi olduğu kesin olarak tespit edilen Merzifon Amerikan Koleji Ankara Hükümeti tarafından kapatılmış, burada görev yapan yabancı uyruklu öğretmenler sınır dışı edilirken Osmanlı vatandaşı Rum öğretmenler tutuklanmıştır. Bu arada okuldaki Pontus teşkilâtını hükümete bildiren bir Türk öğretmenin öldürüldüğü anlaşılmıştır.⁸⁴⁶ İstanbul Hükümeti de İzmit'in işgali sırasında Yunanlarla birlikte hareket ederek Yunan çıkarları için çalışan bazı şahısları tutuklamış ve ele geçirilen kişileri harp

⁸³⁹ "Anadolu Rumları ve İstanbul Patrikliği", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.05.1921), s. 1.

⁸⁴⁰ "Fener Patrikhanesi'nin Telâşi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.05.1921), s. 1.

⁸⁴¹ "Anadolumuza Göre Patrik Meselesi", **Açıksöz**, (23.12.1921), s. 1.

⁸⁴² "İstanbul Rumları", **Hâkimiyet-i Milliye**, (29.09.1921), s. 1.

⁸⁴³ "Trakya Müslümanlarının Feci Hâli", **Hâkimiyet-i Milliye**, (29.09.1921), s. 1.

⁸⁴⁴ "Müslüman Kadınların Kanlı Küpeleri", **Öğüt**, (17.07.1921), s. 1.

⁸⁴⁵ "Pontus Hülyası Sakarya'da Boğulmuş", **İstikbâl**, (30.09.1921), s. 2.

⁸⁴⁶ "Merzifon Amerikan Mektebi", **Açıksöz**, (26.03.1921), s. 1.

divanına sevk etmiştir.⁸⁴⁷ İtilâf Devletlerinin baskısı altındaki İstanbul Hükümeti'nin dahi böyle bir tedbire başvurmuş olması, çeteci Rum faaliyetlerinin ne denli tehlikeli boyutlara ulaştığının bir göstergesidir.

Bu dönemde Ankara Hükümeti, 12 Haziran 1921 tarihli bir kararnameyle, Rum çetelerinin oluşturduğu tehdit ve Yunan donanmasının Karadeniz sahillerine bir çıkarma yapma ihtimalini göz önüne alarak Karadeniz bölgesindeki Rumları, iç bölgelere doğru zorunlu göçe tâbi tutma kararı almıştır.⁸⁴⁸ Ankara Hükümeti'nin almış olduğu bu tedbir, Yunan propaganda makinesinin tekrar işlemesine yol açmış, Rumların katledildiğine dair söylemler Avrupalı devletler nezdinde dile getirilmeye başlanmıştır. Öğüt, çete kurarak asayiş bozan Rumlara karşı kamu düzenini sağlamak amacıyla yapılan tehcir uygulamasının Avrupalı devletler nezdinde büyük bir gürültüyle Hristiyanlara karşı topyekûn bir hareketmiş gibi gösterilmesini eleştirmiştir. Devlete karşı vatandaşlık bilinci ve bağlılığıyla hareket eden Hristiyan unsurlara karşı herhangi bir olumsuz yaklaşımın söz konusu olmadığını vurgulayan gazete, bu konuda Türk milletinin ne kadar âlicenap davrandığını bütün dünyanın bildiğini belirtmiştir.⁸⁴⁹

Pontuşçu çete faaliyetlerine karşı İstiklâl Mahkemeleri de devreye sokulmuş ve asayiş bozan kişiler sert biçimde yargılanmıştır. Bu bağlamda çete faaliyetleri içinde oldukları tespit edilen Rumlar, Sakarya zaferinden sonra Amasya'da yapılan yargılamalar sonucunda idam edilmişlerdir.⁸⁵⁰ Bu yargılamalar sebebiyle İstanbul Rum Patrikhanesi Cemiyet-i Akvâm'a başvurarak katliam yapıldığı yönündeki tezviratını yinelemiştir.⁸⁵¹ Patrikhanenin bu tutumuna karşı İstikbâl gazetesi tepki göstermiş ve yaşanan olaylarının sorumluluğunun tamamen Yunanlardan kaynaklandığını belirtmiştir.⁸⁵²

Anadolu'da sıcak çatışmaların yaşandığı dönemlerde Osmanlı vatandaşı gayrimüslim unsurlar sadece çetecilik faaliyetleriyle cephe gerisinde tehdit oluşturmamış, aynı zamanda Yunan ordusu saflarına katılarak doğrudan doğruya Türk ordusuna karşı savaşmıştır. Bu gibi kişiler de İstiklâl Mahkemeleri tarafından yargılanmış ve sert biçimde cezalandırılmıştır. Örneğin Osmanlı vatandaşı olmasına rağmen Ermeni gönüllü intikam alaylarına katılarak Türk askerine karşı silah kullanan ve Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce idama mahkûm edilen üç kişinin infazı 4 Mayıs 1921'de gerçekleştirilmiştir.⁸⁵³

⁸⁴⁷ “İzmit'teki Hainlerin İstanbul'da Tevkifi”, **Öğüt**, (11.07.1921), s. 1.

⁸⁴⁸ Mutlu, a.g.e., s. 152.

⁸⁴⁹ “Hristiyanlara Tazyik Var mı?”, **Öğüt**, (23.08.1921), s. 1.

⁸⁵⁰ “Amasya'da”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.09.1921), s. 2; “Pontuşçuların Âkabeti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (21.09.1921), s. 2; “Amasya'da”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.10.1921), s. 2.

⁸⁵¹ Faik Ahmet, “Pontuşçu Rumlar”, **İstikbâl**, (11.10.1921), s. 1.

⁸⁵² “Pontuşçuların İdamından Yunansitan Mesuldür”, **İstikbâl**, (31.10.1921), s. 1

⁸⁵³ “İdam”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.05.1921), s. 2.

Yunan ordusuyla birlikte hareket ederek Türklere saldıran daha sonra Türk ordusu tarafından esir edilen Osmanlı vatandaşı Rumların faaliyetleri, gazete haberlerine sıklıkla konu olmuştur. Örneğin Bursalı Serob oğlu Agop, Kafkas Cephesi'nde Müslüman ahaliye uyguladıkları cinayetleri itiraf etmiş ve Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce idama mahkûm edilmiştir.⁸⁵⁴ Yine Osmanlı vatandaşı oldukları hâlde Yunan ordusuna katılan ve Seyitgazi civarlarında esir edilen 28 Rum, İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılamadan sonra idam edilmişlerdir.⁸⁵⁵ Benzer biçimde henüz Sakarya Savaşı devam ederken Yunan ordusu saflarında Türklere karşı savaşıyor ve savaşta esir edilen Rumlardan bazıları daha idam edilmişlerdir.⁸⁵⁶ Açığöz gazetesi bu tip haberleri paylaşarak, bütün bu olaylara bir cevap niteliğinde şunları yazmıştır:

Ey İstinyeli Niko Çorbacı! Yunan sürülerinin Türklere saldırdığı Haymana Ovası'nda ne arıyorsun? İstanbul'da mektebin mi yoktu? Kiliseni mi yıktılar? Dükkânını mı kapattılar? Türk payitahtında ekmezsiz, susuz, ışıksız mı kaldın? Hayır! Türk'ün verdiği rahat sana diken oldu. Bunun getirdiği belayı Türk'ün sana bahşettiği merhamet ve iyiliğe tercih ettin, Haymana'ya geldin. Eli açık efendine kurşun atıyorsun öyle mi? Öyle ise buyurun darağacına!⁸⁵⁷

TBMM Hükümeti, Yunan işgalinin başladığı 1919 yılından Sakarya Savaşı'na kadar olan süreçte, Anadolu'da kendi otoritesini kurmaya çalışırken birçok sorunla mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştır. Yurt içinde yaşayan Rumların taşkınlıkları bir tarafa, Millî Mücadele'ye karşı olanların tavırları ve sergiledikleri ayrılıkçı çalışmaları da yakından takip etmiştir. Bu minvalde hukuki bir dayanak içerisinde hızlı kararlar alarak meclisten çıkarılan kanunlar ile beraber süreci yürütmeye çalışmıştır. Esasında başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin attığı her adımda ortaya koymak istediği ve İtilaf Devletleri nezdinde Avrupa kamuoyuna göstermeye çalıştığı realite, Millî Mücadele'nin hukuk dışı bir hareket olmadığı tamamen haklı ve istiklale ulaşmaya çalışan bir milletin gösterdiği refleksler bütünü olduğudur.

Yunan ordusunun ilerleyişi, bölgede vuku bulan asayiş problemleri, dış politikada yaşanan jeopolitik gelişmeler ve Türk Hükümeti'nin merkezi olan Ankara'nın tehdit altına girebilme ihtimali, yukarıda verilen mahkeme süreçlerinin realitesini ortaya koyan önemli veriler olarak düşünülebilir. Bu doğrultuda, İnönü Muharebelerinden Sakarya Savaşı ve sonrasında Türk ordusu ile Yunan ordusu arasında devam eden askeri ve siyasi süreç içerisinde Türk Hükümetinin uygulamaya çalıştığı iç politika anlayışı, kendi kontrolleri altında bulunan alanlarda otorite kurma ve yasal bir düzen oluşturma hedefine yöneliktir.

⁸⁵⁴ “Bir Hainin İdamı”, **Açıksöz**, (10.08.1921), s. 1.

⁸⁵⁵ “Hainlerin Cezası”, **Açıksöz**, (01.08.1921), s. 1; “Karar Verildi, Hainler Bugün Asılıyor”, **Anadolu'da Yenigün**, (31.07.1921), s. 1.

⁸⁵⁶ “Darağacına”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.09.1921), s. 1.

⁸⁵⁷ “Darağacına”, **Açıksöz**, (13.09.1921), s. 2.

3.2.2.2. Asker Kaçakları Meselesi

1921 yılının toplumsal anlamda en önemli meselelerinden biri de asker kaçakları konusudur. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren yaşanan asker kaçakları sorunu, 1921 yılında önemli bir toplumsal ve askerî mesele olarak tekrar gündemi işgal etmeye başlamıştır. Bu noktada ifade edilen durumun sadece ordunun er ihtiyacıyla ilgili bir mesele olmadığını, askerden kaçanların aynı zamanda yol kesme, adam öldürme, soygun ve gasp gibi eşkıyalık faaliyetlerine giriştiğini de vurgulamak gerekir. Hâsılı asker kaçaklarının hayatlarını idame ettirebilmek için eşkıyalık yapmakta olduğu bilinmekte, ancak bu durum ülkedeki huzur ve güven ortamını bozmaktadır.⁸⁵⁸

TBMM'nin açılmasından ve hükümetin kurulmasından sonra bütün bu sorunlara cevap olmak üzere birtakım kanunî düzenlemeler yapılmıştır. Bu minvalde atılan ilk adım, 29 Nisan 1920 tarihinde Hıyânet-i Vataniye Kanunu çıkarılması olmuştur. Söz konusu kanunla TBMM'nin meşruiyetini ve otoritesini sarsacak biçimde sözlü, yazılı ya da fiilî muhalefette bulunanların vatan haini sayılacağı ve idam edileceği kararlaştırılmıştır. Vatana ihanete teşvikte bulunanlar da işledikleri suçun niteliğine göre hapisten idama kadar farklı cezalara çarptırılacaklardır.⁸⁵⁹

Hıyanet-i Vataniye Kanunu'yla suç teşkil eden fiilleri işleyenlerin sivil mahkemelerde ve harp divanlarında yargılanması, idam kararlarının ise TBMM'nin onayından sonra infaz edilmesi hükmü getirilmiştir. Ancak olağanüstü şartların olduğu bu dönemde söz konusu usûller, kanunun uygulanmasını yavaşlatmış ve caydırıcılık özelliğini aşındırmıştır.⁸⁶⁰ Bu durum karşısında hükümet, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun uygulanmasında yaşanan tereddütleri gidermek için bütün valiliklere, kumandanlıklara ve savcılıklara kanunu açıklayıcı bir yazı göndermiştir.⁸⁶¹ Ancak istenen neticenin alınamaması sebebiyle, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun kabulünden dört ay sonra, özellikle asker kaçaklarıyla mücadele etmek maksadıyla Firariler Hakkında Kanun çıkarılmış ve bu kanunla birlikte, üyeleri milletvekillerinden oluşan İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur.⁸⁶²

İstiklâl Mahkemeleri bu ilk kuruluş döneminde dört ay süreyle çalışmıştır. Ancak Sakarya Savaşı'nın hemen öncesinde ortaya çıkan ihtiyaçlar sebebiyle Fevzi Paşa'nın 23 Temmuz 1921 tarihli teklifi doğrultusunda tekrar aktif hâle getirilerek Kastamonu, Konya ve Samsun'da faaliyete başlamıştır. İlk dönemden itibaren göreve devam etmiş olan Ankara İstiklâl Mahkemesi'yle birlikte

⁸⁵⁸ Tosun, a.g.e., s. 139.

⁸⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 7, Cilt: 1, s. 137-145. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun meclisteki müzakereleriyle ilgili olarak bkz: Yaşar Özüçetin, H. Mehmet Dağıstan, "Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun Müzakereleri ve Kabulü", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, Yıl 2011, s. 251-281.

⁸⁶⁰ *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, (Der. Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 361.

⁸⁶¹ BCA, 30.18.1.1.1.5.3, (20 Temmuz 1920).

⁸⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 63, Cilt: 4, s. 84-89.

dört İstiklâl Mahkemesi, özellikle asker kaçaklarıyla mücadele ve cephe gerisindeki asayişsizliği gidermek üzere görev yapmıştır.⁸⁶³

Öğüt gazetesi, özel muhabirinden aldığı bir telgrafi okurlarıyla paylaşarak Sakarya Savaşı öncesinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan seçilmesinin ve İstiklâl Mahkemeleri'nin tekrar göreve başlamasının Kastamonu bölgesindeki yansımalarını aktarmıştır. Yapılan habere göre Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan olması, köylere kadar etki ederek zaten var olan zafer inancını bir kat daha pekiştirmiştir.⁸⁶⁴ 1300-1303 doğumlular, davullar, bayraklar eşliğinde ve kafileler hâlinde orduya katılmaktadır. Ayrıca halk, ellerinde bulunan silahları orduya teslim etmektedir. Bu arada Sakarya Savaşı'ndan önce İstiklâl Mahkemeleri'nin tekrar göreve başlamış olması da halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Kastamonu İstiklâl Mahkemesi heyeti cuma günü olmasına rağmen şehre gelir gelmez göreve başlamış, dualarla mahkemenin açılışı yapılmış ve ilk yargılama gerçekleştirilmiştir. Millî hareket aleyhinde konuşan bir Rum, yapılan yargılama sonucunda Erzurum hapisanesinde on beş sene hapse mahkûm edilmiş, bu kişi için Ankara'ya iltimas mektubu gönderen Lütfi Efendi ise para cezasına çarptırılmıştır.⁸⁶⁵ Yapılan bir başka yargılamada, rakı kaçırdığı görülen ve bu durumu haber alan bir nefere rüşvet veren Sava isimli şahıs, beş yıl hapis ve 150 lira para cezasına çarptırılmıştır. Rüşvet alan asker de bir hafta hapis cezası almıştır.⁸⁶⁶

Çankırı'da bulunan ve Kastamonu ile çevresinde faaliyet gösteren İstiklâl Mahkemesi'nin yaptığı ilk yargılama da gazetelere yansımıştır. Açıksöz'ün haberine göre Çankırı'da ikamet etmekte olan zahire tüccarı Tombul oğlu Keliman, TBMM'nin gayeleri aleyhinde bulunmaktan suçlu görülerek 15 yıl kürek (hapis) cezasına mahkûm edilmiş ve cezasını Erzurum'da çekmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca komşuluk hissiyle Ankara'ya bu konuyla ilgili iltimas mektubu yazan Lütfi Bey de para cezasına çarptırılmıştır.⁸⁶⁷

Açıksöz'ün başyazarı olan İsmail Habip Bey, İstiklâl Mahkemelerinin tekrar göreve başlaması üzerine şu değerlendirme yazısını kaleme almıştır:

Suçluları ürküten, mazlumları esirgeyen bir adalet. Bir adalet ki, en inatçı kaçaklar kendi ayaklarıyla o kapıya sığındılar; en azılı haydutlar kendi istekleriyle o mahkemeye boyun eğdiler. Boş duran memurlara bile başka bir çalışkanlık, hileli amirlere bile başka bir açıklık, hükümet çarkına bir başka dönüş geldi... İşte onun içindir ki, İstiklâl Mahkemeleri çalışmaları bu halka bir nimet, onların kaldırılışı herkese bir üzüntü olmuştu ve işte onun içindir ki, şimdi de İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden gelişi, bütün ülkeye bir sevinç ve bir mutluluk oldu.⁸⁶⁸

⁸⁶³ "İstiklâl Mahkemeleri", **Tevhid-i Efkâr**, (11.08.1921), s. 1; Bolat, a.g.e., s. 9-10.

⁸⁶⁴ Bu yorum Hâkimiyet-i Milliye ve Tevhid-i Efkâr gazetelerinde de aynen karşımıza çıkmaktadır. Bkz: "Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa İntihâbı Anadolu'nun Azim ve İmânını Takviye Etti", **Tevhid-i Efkâr**, (11.08.1921), s. 1.

⁸⁶⁵ "Anadolu'nun Zafere İtimâdı Kuvvetlidir", **Öğüt**, (14.08.1921), s. 1.

⁸⁶⁶ "Kastamonu'da İstiklâl Mahkemesi", **Öğüt**, (19.08.1921), s. 1.

⁸⁶⁷ "İstiklâl Mahkemesinin İlk Cezası", **Açıksöz**, (14.08.1921), s. 1.

⁸⁶⁸ İsmail Habip, "Adaletin Kuvveti", **Açıksöz**, (21.08.1921), s. 1.

Sakarya Savaşı'nın öncesinde ve sonrasında gazetelere yansıyan haberlere göre İstiklâl Mahkemeleri, Çerkes Ethem ve Delibaş isyanlarında görev alan kişilerin yargılamalarını da peyderpey gerçekleştirmiştir. Çerkes Ethem'le birlikte hareket eden asilerin yargılamaları 1921'in yaz aylarına kadar devam etmiştir. Özellikle isyan sırasında Ethem kuvvetlerine yardımda bulunan memur ve telgrafçılarla ilgili olarak İstiklâl Mahkemesi'nde görülen bu davalarda çoğunlukla hapis ve sürgün cezaları verilmiştir.⁸⁶⁹ Konya'da yayınlanan Öğüt gazetesi de Delibaş İsyanı'na karışanların mahkemede verdikleri ifadeleri detaylı biçimde yayınlamıştır. Verilen bilgilere göre mahkûmların suçlarını inkâr ettikleri, ancak ceza almaktan kurtulamadıkları görülmektedir.⁸⁷⁰ Mahkeme süreci daha sonra da gazete tarafından yakından takip edilmiştir.⁸⁷¹ Örneğin isyanın elebaşlarından olan Mustafa Remzi, Kadızade Hilmi, Mazlumzade Hacı Osman, Kalafatzade Sabit, Molla Mustafa ve Beşe Mustafa hakkında verilen idam kararlarının uygulandığı ilerleyen günlerde haberlere konu olmuştur.⁸⁷²

1921 yazına girilirken Ankara Hükümeti, ordunun mevcudunu ve savaş kabiliyetini yükseltmenin gayreti içinde olmuştur. Gazeteler de hükümete destek olmak üzere asayişin sağlanması ve asker kaçaklarının önlenmesi amacıyla kamuoyunu yönlendirici yayınlar yapmış, İstiklâl Mahkemelerinde alınan kararların caydırıcılığını arttıracak haberleri sıklıkla sütunlarına taşımışlardır. Halkın dinî ve millî duygularını canlandırmaya yönelik bu haberlerden birinde, Mudurnu'da ikamet eden Fatma Kadın'ın oğluyla yaşadığı olay aktarılmaktadır. Habere göre Mudurnu'nun Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan merhum Mehmet'in karısı Fatma Kadın, kar fırtınalarının şiddetle devam ettiği günlerde birliğinden kaçarak eve gelen oğlu İsmail'i, o soğuk havalarda eve almamıştır. Fatma Kadın, oğlunun bütün ricalarına rağmen kendisini eve kabul etmemiş, aile ocağını asker kaçağı oğluna açarak *“din ve vatanına ihanet edemeyeceğini ve memleketin hizmet beklediği bir zamanda firar ettiği için kendisini evlat tanımayacağını”* söylemiştir. Bu şekilde oğlunu geri çeviren ve hükümete teslim eden Fatma Kadın'ın durumuyla ilgili Hâkimiyet-i Milliye şu yorumda bulunmuştur: *“Türk validelerine yakışan bu mümtaz hareket, istiklâl mücadelesinin Anadolu kadınları arasında nasıl telâkkî edildiğini göstermektedir.”*⁸⁷³

Sakarya Savaşı'ndan hemen önce tekrar faaliyete geçirilen İstiklâl Mahkemeleri, özellikle asker kaçaklarını önleme konusunda sert tedbirlere başvurmuştur. Ankara ve çevresindeki birliklerden firar eden bazı askerlerin Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen davalarında idam kararı alınmış, ancak asker kaçaklarının ıslah olacağına dair inanç dolayısıyla cepheye

⁸⁶⁹ “İstiklâl Mahkemesi'nde Asi Ethem'le Birlikte Çalışanların Muhâkemesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.07.1921), s. 2.

⁸⁷⁰ “Asiler Mahkemede”, **Öğüt**, (11.07.1921), s. 2.

⁸⁷¹ “Konya Asileri”, **Öğüt**, (28.07.1921), s. 1; “Konya Asileri”, **Öğüt** (01.08.1921), s. 2; “Konya Asileri Mahkemede”, **Öğüt**, (03.08.1921), s. 2; “Konya Asileri”, **Öğüt**, (09.08.1921), s. 2.

⁸⁷² “Konya'da İdam”, **Açıksöz**, (28.08.1921), s. 2; Konya'da Usât Valisi ve Rüfekâsının İdamı”, **Açıksöz**, (28.08.1921), s. 2. Konuyla ilgili bir başka haber için bkz: “Konya'da İdamlar”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.09.1921), s. 2.

⁸⁷³ “Fatma Kadın'ın Hissiyâtı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 2.

sevkedilmeleri ve firar olayının tekr  r etmesi hâlinde hükmün derhal infaz edilmesi oy birliğiyle kabul edilmiştir.⁸⁷⁴ Verilen hükmün ağırlığı asker kaçaklarının önlenmesi amacındaki kararlılığı, infazın ertelenmesi ise zaten son derece azalmış olan nüfusun korunmasına yönelik hassasiyeti yansıtması açısından dikkate değer hususlardır. Ancak ilerleyen günlerde askerden kaanların ve Osmanlı vatandaşı olmasına rağmen Yunan ordusunda görev alıp Türk ordusuna karşı savaşan gayrimüslimlerin idam edildiklerine dair haberlerde belirgin bir artış olmuştur.⁸⁷⁵ Bu tip haberlerin artması, hiç şüphesiz Ankara Hükümeti'nin tavizsiz duruşunu yansıtarak muhtemel olumsuzlukları   nleme konusunda kamuoyuna telkinde bulunma amacı taşımaktadır.

Bu çerçevede yapılmış bir başka habere göre asker kaçaklarını yakalamış olan bir müfreze, akşam dinlenmek üzere bir köye uğradığında yaşanan olayları anlatmaktadır. Buna göre köylüler, askerlere seve seve yiyecek verirken asker kaçaklarına ekmek bile vermek istememişlerdir. Birliğin başında bulunan subayın ricası üzerine yiyecek vermişler ve verirken de *"Bu ekmeği şu yiğitlerin sadakası olarak veriyoruz."* demişlerdir. Bu olay üzerine asker kaçaklarından biri, ertesini sabah köyden ayrılırken keşke   lseydin de bu muameleyi g  rmeseydin demiştir. Yazının sonunda bu olay, asker kaçaklarının nasıl azaldığının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.⁸⁷⁶

Türk evlatlarının daha çağırılmadan vatan vazifesine akın akın koştuklarını belirten Açıksöz, uzun uzun bu vatanperverliği anlattıktan sonra,   stikl  l Mahkemesi'nin aksi yönde hareket edenler için verdiği cezaları yazmıştır. Buna göre Ankara   stikl  l Mahkemesi, Kastamonu'nun Tatay kazasında bazı neferlerin askerden kaçmalarını sağlayan Kadı Osman oğlu Hüseyin'in idamına karar vermiştir. Firar   askerlere de idamdan ömür boyu küreğe kadar değişen cezalar verilmiştir.⁸⁷⁷ Açıksöz'de   stikl  l Mahkemesi'nin yargılamaları ve kararları ile ilgili hemen her gün haber yapılmıştır. Gazete, söz konusu haberlerle Ankara Hükümeti'nin Sakarya Savaşı'ndan önce kurmaya çalıştığı otoriteye katkıda bulunmaya çalışmaktadır.⁸⁷⁸

1921 yılı sona ererken Hıyânet-i Vataniye c  r  mlerinin affi için meclis tarafından bir kanun tasarısı müzakere edilmiştir. Ancak mecliste yeterli sayıda mebus bulunmadığı için kanunlaşamamıştır.⁸⁷⁹ Ankara Hükümeti, yasal bir dayanak erevesi içinde mecliste verilen önergeler ve yapılan tartışmalar neticesinde alınan kararları uygulamaya çalışmıştır. Anadolu'da savaş devam ederken dahi yürütülen bu politika ile Türk Hükümeti, yapılanmasını hukuki bir temel üzerinde yürütmeye   zen göstermiştir.

⁸⁷⁴ "  dam Kararı", **Hâkimiyyet-i Milliye**, (08.08.1921), s. 2.

⁸⁷⁵ Bu yöndeki bazı haberler için bkz: "  dam", **Hâkimiyyet-i Milliye**, (10.09.1921), s. 2; "Kurşuna Dizilenler", **Hâkimiyyet-i Milliye**, (10.09.1921), s. 2; "D  n Asılanlar", **Hâkimiyyet-i Milliye**, (10.09.1921), s. 2; "Amasya'da Bir   dam", **Hâkimiyyet-i Milliye**, (10.09.1921), s. 2.

⁸⁷⁶ "Köylülerin Vatanperverliği", **Açıksöz**, (24.08.1921), s. 1.

⁸⁷⁷ "Namus ve   stikl  limizi S  ng  m  zle Kurtaracağız", **Açıksöz**, (13.08.1921), s. 2.

⁸⁷⁸ Konuyla ilgili iki haber için bkz: "Bugünkü Mahkemeler", **Açıksöz**, (21.08.1921), s. 2; "  stikl  l Mahkemesi Kararları", **Açıksöz**, (21.08.1921), s. 2.

⁸⁷⁹ "Hıyânet-i Vataniye C  r  mlerinin Affi Etrafında", **Açıksöz**, (25.12.1921), s. 2.

3.2.2.3. Türk Milletinin Orduya Desteği

Bu dönemde başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere millî harekete önderlik eden kişiler, yapılan protestoların dünya kamuoyuna sivil bir hak talebi olarak yansıtılması konusunda büyük bir hassasiyet göstermişlerdir. Erzurum Kongresi'ne Mustafa Kemal Paşa'nın askerî üniformayla katılmasına yapılan itiraz, bu hassasiyetin en bariz örneklerinden biri olmuştur.⁸⁸⁰

Millî Mücadele döneminde gösterilen bu hassasiyetin en önemli taşıyıcı unsurlarının başında gazeteler gelmektedir. Millî Mücadele dönemi Türk basını, yaptığı yayınlarla ve bizatihi kendi varlığıyla milletin sesini dünyaya duyuran bir araç olmuştur.⁸⁸¹ Türk basınının bu özelliği, Millî Mücadele'nin en kritik olaylarının yaşandığı 1921 yılında da devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde özellikle Anadolu'da çıkan gazeteler, Türk milletinin orduya olan desteğini ve millî hakların gerektiğinde silahla savunulacağını temel bir prensip olarak benimsendiğini gösteren haberlerle doludur. Sakarya Savaşı'ndan önce yaşanan muharebelerde milletin orduya olan desteğini ve kazanılan zaferlerden sonra yaşanan coşkulu kutlamaları yansıtan pek çok haber söz konusudur.

Sakarya Savaşı öncesinde orduya gösterilen ilginin ve verilen desteğin ilk örneklerinden biri, milletin bağrından kopup Ankara'ya gelen ve milletin gerçek temsilcisi olan milletvekillerinden gelmiştir. Öğüt gazetesinin haberine göre henüz Kütahya-Eskişehir Muharebeleri devam ederken asker ve doktor olan milletvekilleri, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nce cephede kendilerine gösterilecek herhangi bir vazifede görev almak için meclisten yetki istemişlerdir. 16 Temmuz 1921 öğleden sonra yapılan görüşmede bu talep takdirlerle karşılanmış ve onaylanmıştır.⁸⁸²

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra askerî ve siyasî sıkıntıların had safhaya ulaştığı günlerde, Türk milletinin ordusuna olan desteğini gösteren önemli olaylardan biri Tosya'da yaşanmış ve gazetelere konu olmuştur. Yine Öğüt'ün verdiği bilgilere göre bütün Tosya halkı, askerlik şubesi önüne gelerek ordunun zafer kazanması için dualar etmiştir. Kadınlardan oluşan bir grubun teşebbüsüyle birçok kurban kesilmiş, kurbanların etiyle askerlik şubesinin misafirhanesinde bulunan askerlere bir ziyafet verilmiştir.⁸⁸³

Buna benzer olaylar aynı günlerde yurdun dört bir yanında yaşanmaya ve gazete haberlerine konu olmaya başlamıştır. 10 Ağustos 1921'de Bolu'da, köylü ve şehirli binlerce kişi, belediye dairesi önünde miting yapmıştır. Gençler Birliği Reisi Mithat Bey, yaptığı konuşmada “Mustafa Kemal Paşa'nın kumandası altındaki ordunun, din ve namus düşmanı Yunanları en kısa sürede Türk topraklarından atacağını söylemiştir.” Millî hedefler uğruna Bolu halkının can vermeye hazır

⁸⁸⁰ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969, s. 189.

⁸⁸¹ Arıkan, a.g.t., s. 21-22.

⁸⁸² “Büyük Millet Meclisi'nde”, **Öğüt** (16.07.1921), s. 1. Ayrıca bkz: TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 51, Cilt: 11, s. 278-279.

⁸⁸³ “Gazilere Ziyafet”, **Öğüt**, (03.08.1921), s. 2.

olduğunu gösteren bu miting, vatanperver tezahüratlar ve ordunun zafer kazanması temennileriyle son bulmuştur.⁸⁸⁴

16 Ağustos 1921 tarihli Anadolu Ajansı'ndan aktarılan bir habere göre binlerce kadın, erkek ve çocuktan oluşan Sivas halkı da hükümet dairesi önündeki geniş meydana toplanmıştır. İçinde ulemâ, meşayih (din adamı) ve dervişlerin bulunduğu her sınıf halktan oluşan bu kalabalık, Türk ordusunun zafer kazanması için dualar etmiş, Misâk-ı Millî'nin gerçekleşmesi için canlarını vermeye hazır olduklarını ve yaptığı fedakârlıklar için bütün ordu mensuplarına teşekkür ettiklerini bir beyanname ile bütün dünyaya ilân etmişlerdir.⁸⁸⁵

18 Ağustos 1921 tarihinde yine Bolu'da, Düzce Gençler Birliği Cemiyeti'nin üyelerinin ve önde gelen Düzelcilerin katılımıyla bir miting gerçekleştirilmiştir. Halkın her kesiminden insanların katıldığı mitingde Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey bir konuşma yapmış, gayrimüslim vatandaşların taşkınlıklarından ve millî hakların muhafazasından bahsetmiştir.⁸⁸⁶ 20 Ağustos 1921 öğleden evvel Ankara'daki okulların kadın öğretmenleri ve öğrencileri ile ahaliden pek çok hanım, Hacı Bayram Veli Camii'nde bir araya gelerek ordunun zaferi için dualar etmişlerdir.⁸⁸⁷ Kastamonu halkı ise kahraman orduya selam ve hürmet göstermek üzere Nasrullah Camii meydanında toplanmıştır.⁸⁸⁸

Millî Mücadele boyunca vatanın kurtuluşu için en ön saflarda yer alan Türk kadınlarının fedakârlıklarını gösteren bazı örnekler de bugünlerde gazetelerde haberleştirilmiştir. Halide Edib Hanım'ın Sakarya Savaşı'nda cephe görevi alması vesilesiyle Öğüt gazetesi tarafından bir haber yapılmıştır. Kadınların özellikle Adana ve Antep'te gösterdiği kahramanlıklara değinilen haberde, aldığı yaralar sonucunda hâlen Ankara'da tedavi gören Ayşe Çavuş ve Osmaniye Cephesi'nde dört ay bilfiil harp ettikten sonra siperde şehit düşen Rahime Kadın hatırlatılmıştır. Öğüt, "*Türk kadınlığının adeta kendisine mahsus bir tarih-i şehâmet ve fedâkârîsi olduğu*"nu yazmıştır.⁸⁸⁹ Açıksöz'e göre Anadolu'nun her tarafında insanlar, kahraman Türk ordusunun zafer kazanacağına inanarak şevkle vazifeye koşturmaktadır.⁸⁹⁰ Gazetelerde yayınlanan bu haberler, Ankara Hükümeti'nin politikalarına uygun bir çizgide, ağırlıklı olarak Yunan tarafının zayıflığını

⁸⁸⁴ "Bolu'da Muazzam Bir İctimâ", **Açıksöz**, (11.08.1921), s. 1.

⁸⁸⁵ "Sivas'ta Vatani Tezahürat", **Öğüt**, (18.08.1921), s. 1.

⁸⁸⁶ "Bolu'da Bir İctimâ", **Açıksöz**, (21.08.1921), s. 1.

⁸⁸⁷ "Zafer İçin Dua", **Öğüt**, (20.08.1921), s. 1.

⁸⁸⁸ "Yarınki Miting", **Açıksöz**, (21.08.1921), s. 2; "Nasrullah Meydanına Koşunuz", **Açıksöz**, (22.08.1921), s. 2. Savaşın ilerleyen günlerinde aynı meydana benzer mitingler yapılacaktır. Bkz: "Kastamonu'da", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.09.1921), s. 2.

⁸⁸⁹ "Davâ-yı Millimizde Kadınlarımız", **Öğüt**, (21.08.1921), s. 1.

⁸⁹⁰ "Anadolu'da İtimat ve Emniyet", **Açıksöz**, (20.08.1921), s. 1.

göstermek ve Anadolu halkının direncini arttırmak için kamuoyu oluşturmak amacıyla yayınlanmıştır.⁸⁹¹

Sakarya Savaşı'na gidilen günlerde yaklaşan Kurban Bayramı, halkın orduya olan desteğinin ve maddî yardımlarının artmasına yol açan bir vesileye dönüşmüştür. Konya halkı, yaklaşan Kurban Bayramı'nda ikram edilecek olan şekerlerin parasını Hilâl-i Ahmer'e yardım olarak verme kararı almıştır. Ayrıca kesilecek kurbanların ordunun ihtiyaçları için kullanılması düşünülmüştür.⁸⁹² Bu arada Kalecik kasabasında yaralılar için yapılan hastanenin bir an önce bitmesi için kasaba halkı ve memurları, başta kaymakam olmak üzere büyük bir gayret ve fedakârlık göstermişlerdir. Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi, gaziler için gösterilen bu kadirşinaslığa teşekkür eden bir yazı göndermiştir.⁸⁹³ Benzer bir yardım faaliyeti Sinop'un Ayancık kazası Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mithat Bey tarafından yapılmıştır. Mithat Bey, Ayancık'tan sevk edilen askerlere yarım lira hediye vermiş ve bundan sonra sevk edilecek asker için de aynı ödemeyi yapacağını taahhüt etmiştir.⁸⁹⁴

Aynı günlerde Varlık gazetesi Gümüşhane, Divriği ve Gürün'de yapılan mitingleri haber vermektedir. Yunan vahşetleri karşısında Anadolu'daki tarafsız insanların dahi tüylerinin ürperdiğini vurgulayan Varlık, söz konusu mitinglerde binlerce insanın toplanarak Kur'ân-ı Kerim okuyup ordunun zaferi için dualar ettiklerini yazmıştır. Gazetenin aynı haber içeriğinde, Azerbaycan'ın Türkiye'nin haklı davasına destek verdiği de bildirilmektedir.⁸⁹⁵ Varlık gazetesi ayrıca ilerleyen günlerde bu konuya müteakip İzmit, Düzce, Geyve, Adapazarı, Trabzon, Hasankale, Ardahan, Erzurum, Erzincan, Diyadin, Iğdır, Akhisar, Giresun, Muş, Ilgaz, Gümüşhane, Darende, Kastamonu, Siirt, Bolu, Kalecik ve Hisarcık'ta yapılan mitingler ve buralardan Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen destek telgraflarını haber vermiştir.⁸⁹⁶

Sakarya Savaşı'nın başladığı haberi karşısında bütün Anadolu ağaya kalkmış, Türk ordusuna haklı davasında destek vermiş ve işgalci Yunanlara karşı protestolarını bütün dünyaya duyurmak üzere tekrar dile getirmeye başlamışlardır. Buna dair sayısız haber, başta Hâkimiyet-i Milliye olmak üzere bütün Anadolu gazetelerinde hemen her gün kamuoyuna duyurulmuştur.⁸⁹⁷ Savaşın ilk

⁸⁹¹ Bu yönde çok sayıda örneklerden bazıları için bkz: "Azimkâr Ordunun Arkasındaki Kudret", **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.08.1921), s. 2; "Ordunun Arkasındaki Cehd ve Gayret", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.09.1921), s. 2; "Ordunun İstinâd Ettiği Kuvvet", **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.09.1921), s. 2; "Milletin Azmi Ordumuz Kadar Kavidir", **Hâkimiyet-i Milliye**, (04.09.1921), s. 2; "Anadolu Evlâdının Büyük Kalbi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (06.09.1921), s. 2; "Anadolu Mücâhede Halkın Ruhudur", **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.09.1921), s. 2; "Düşmanı Mağlûp Eden Azm-i Millî", **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.09.1921), s. 2.

⁸⁹² "Konyalıların Hamiyeti", **Öğüt**, (12.08.1921), s. 1; "Konyalıların Hilâl-i Ahmer'e Yardımı", **Açıksöz**, (13.08.1921), s. 1.

⁸⁹³ "Kalecikliğin Hamiyeti", **Öğüt**, (25.08.1921), s. 1.

⁸⁹⁴ "Büyük Bir Hamiyet", **Açıksöz**, (25.08.1921), s. 1.

⁸⁹⁵ "Anadolu'nun Heyecanı ve Zafer İmanı", **Varlık**, (25.08.1921), s. 3.

⁸⁹⁶ "Garb Cephemizin Ardında Anadolu'nun Azim ve İman Cephesi", **Varlık**, (08.09.1921), s. 2.

⁸⁹⁷ "Bütün Anadolu Galeyân İçinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.08.1921), s. 2; Anadolu'da Galeyân Devam Ediyor", **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.08.1921), s. 2.

günlerinden itibaren moralleri yüksek tutmak amacıyla yapılan bu tip haberlerden birinde, Boluluların bir heyet oluşturarak cepheye gönderdikleri, 15 bin kişilik halkın destek, selam ve teşekkürlerini orduya iletmeyi ve hediyeler takdim etmeyi amaçladıkları bildirilmektedir.⁸⁹⁸

Sakarya Savaşı günlerinde gazetelerde en çok vurgulanan ve desteklenen konuların başında millî birlik ve toplumsal dayanışma gelmektedir. 21 Ağustos 1921 günü Öğüt, İstanbul'da Müşir Fuad Paşa'nın başkanlığı altında bir Çerkes Kongresi düzenlendiğini haberinde aktarmıştır. Bir haftalık müzakerelerin ardından kongre, Çerkeslerin Türklerden katiyen ayrılmak istemediklerini, hiçbir biçimde bağımsızlık talepleri olmadığını, aksi yönde harekette bulunanların Çerkesliği asla temsil edemeyeceklerini ilân etmiştir.⁸⁹⁹

Yeni Yunan taarruzuyla birlikte Anadolu'da görülen vatanperver tezahüratlar her gün gazetelerde yer almıştır. Bu haberlerden birine göre Gürün, Kırşehir, İzmit, Düzce, Adapazarı, Geyve ve Sapanca'da, binlerce kişinin katılımıyla mitingler yapılmıştır. Açıksöz, mitinglerden sonra vatanperver hislerle Yunan ordusunun vahşetlerini lanetlemek ve Türk ordusunu desteklemek amacıyla çekilen telgrafları yayınlamıştır.⁹⁰⁰ Ordu'da ise şehitlerin ruhu için mevlid-i şerif okutulmuş ve zafer için dualar edilmiştir. Ayrıca Ordu livasının, Misâk-ı Millî'nin gerçekleşmesine kadar azimle mücadele etme kararını başkumandanlığa bildirmek üzere bir heyet seçilmiştir.⁹⁰¹ İstikbâl gazetesi, 25 Ağustos 1921 tarihli nüshasında halkın Mustafa Kemal Paşa'ya ve orduya destek vermek amacıyla bir miting düzenlediğini haber vermiştir.⁹⁰² Hâkimiyet-i Milliye'ye göre Anadolu halkı, en az cephedeki askerler kadar fedakârca mücadele etmektedir.⁹⁰³

Türk milletinin savaşa azmini ve maneviyatını güçlendirmeyi hedefleyen benzer haberlerden birine göre Zonguldak'ı işgal eden Fransız birliğinin içinde bulunan Mehmet isimli Cezayirli bir mitralyöz zabiti, bir gün mitralyözünü de alarak Türk tarafına kaçmıştır. Cezayir'de asil ve büyük bir ailenin mensubu olan Mehmet ne yakalanırsa idam edilmekten ne de yakalanmazsa ailesine kavuşamamaktan çekinmeyerek Müslüman kardeşlerinin safına katılmıştır. Bir süre sonra burada, memur Ziya Bey'in kızı Hatice Hanım'la evlenmiştir. Hatice Hanım, fakir bir aile olmalarına rağmen kendisi için diktirilen gelinliğin satılarak parasının Hilâl-i Ahmer'e bağışlanmasını istemiştir. Bu istek üzerine gelinlik otuz liraya satılmıştır. Etraftakiler, fakir oldukları için bu paranın hiç olmazsa yarısını kendilerinin kullanmasını tavsiye etmiş ancak gelin bunu kabul etmemiştir. Açıksöz bu olayı aktardıktan sonra şunları yazmıştır:

Gelin bu akşam gelinliksizdir. Lâkin ne zarar. Mademki o gelinliğini gazilere verdi ve mademki onun bu hareketi bütün kalpleri kazandı. Bir tarafta imanının kuvvetiyle idamı

⁸⁹⁸ "Bolulular Orduya Bir Heyet Gönderiyorlar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.08.1921), s. 1.

⁸⁹⁹ "İstanbul'da Çerkes Kongresi", **Öğüt**, (21.08.1921), s. 2.

⁹⁰⁰ "Anadolu'da Tezâhürât-ı Vatanperverâne", **Açıksöz**, (24.08.1921), s. 1.

⁹⁰¹ "Mevlid-i Şerif Kıraati", **Öğüt**, (24.08.1921), s. 1.

⁹⁰² "Büyük Millet Meclisi Reis-i Âli'si ve Başkumandan-ı Muhterem Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine", **İstikbâl**, (25.08.1921), s. 1.

⁹⁰³ "Cephe Gerisi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (26.08.1921), s. 1.

bile düşünmeyen bir güvey, diğer tarafta hayatının en büyük gününde, hayatının en büyük ziynetini feda eden bir gelin. Hâlık o kahraman güvey ile bu büyük kalpli geline uzun ve mesut ömürler versin.⁹⁰⁴

Savaşın devam ettiği günlerde sadece Türk milletinin değil, uluslararası planda bazı aktörlerin de orduya destek verdiğini gösteren bazı haberler yapıldığı dikkati çekmektedir. Örneğin 26 Ağustos 1921’de Ankara Namazgâh’ta toplanan halk, büyük bir miting yaparak Yunanlara karşı sonuna kadar savaşıacaklarını haykırmıştır. Birçok hatiple birlikte Afgan sefiri de bu mitingde bir konuşma yapmıştır.⁹⁰⁵ Sakarya Savaşı günlerinde Mardin’de ikamet eden Şeyh Sunûsî ise bayram vesilesiyle Müdafaa-i Milliye Vekâleti’ne tebrik telgrafı çekmiş, Türk ordusunun zafer kazanması temennisinde bulunmuştur.⁹⁰⁶

Sakarya Savaşı boyunca Anadolu’nun dört bir köşesinde halkın orduya desteğini ve Millî Mücadeleye olan bağlılığını gösteren tezahüratlar devam etmiştir. Bu haberlerden sadece bazılarına göre Silifke, Ermenek, Karaman, Gülpazarı, Kadınhanı, Akşehir, Erbaa ve Pozantı’da binlerce kişinin katılımıyla mitingler düzenlenmiş, Yunan ordusu telin edilirken kahraman orduya destek mesajları verilmiştir.⁹⁰⁷ Trabzon, Düzce, Söke ve Çardak’ta halk, yine orduya destek amacıyla mitingler yapmış, “Misâk-ı Millî” çerçevesinde Türk milletinin hukukunun tanınmasını istemiştir.⁹⁰⁸ Millî hakların korunması ve orduya destek için yapılan mitingler Ereğli, Gerede, Ünye, Samsun ve Hopa’da da yapılmış, buralardan alınan telgraflar gazetelerde yayınlanmıştır.⁹⁰⁹ İlerleyen günlerde Düzce, Tokat, Ereğli, İskilip, Amasra, Viranşehir, Kars, Zile, Çermik, Lice, Köprü, Siverek, Pötürge ve daha pek çok şehir ile kasabalar ahalisi, orduya selam ve hürmetlerini, sonuna kadar mücadeleye devam etme azminde olduklarını vurgulayan telgrafları Anadolu Ajansı’na göndermişlerdir.⁹¹⁰ Pozantı, Divriği, Marmaris, Bafra ve Denizli’de de halk mitingler yaparak, camilerde dualar ederek orduya desteklerini beyan etmiş ve “Misâk-ı Millî” çerçevesinde millî hakların korunması konusunda hassasiyetlerini dile getirmişlerdir.⁹¹¹ Türk ordusunun taarruza geçmeye hazırlandığı günlerde ise İstanbul’da, ordunun zaferi için Ayasofya Camii’nde Cuma namazından sonra dualar edilmiştir.⁹¹²

⁹⁰⁴ “Bir Gelinin Fedakârlığı”, **Açıksöz**, (25.08.1921), s. 1.

⁹⁰⁵ “Ankara’da Büyük Bir İctimâ”, **Açıksöz**, (27.08.1921), s. 1.

⁹⁰⁶ “Şeyh Senûsî Hazretlerinin Tebriki”, **Açıksöz**, (25.08.1921), s. 1.

⁹⁰⁷ “Anadolu’da Tezahürat”, **Açıksöz**, (28.08.1921), s. 2.

⁹⁰⁸ “Anadolu’da Heyecan-ı Millî”, **Açıksöz**, (30.08.1921), s. 2.

⁹⁰⁹ “Anadolu Tezâhüratı”, **Açıksöz**, (31.08.1921), s. 1.

⁹¹⁰ “Anadolu Sonuna Kadar Harbe Devam Edecek”, **Öğüt**, (03.09.1921), s. 1; “Anadolu’da Tezâhürat”, **Açıksöz**, (01.09.1921), s. 1; “Ordunun Gerisindeki Kuvvet ve Kudret”, **Öğüt**, (06.09.1921), s. 2.

⁹¹¹ “Cephe Gerisinin Galeyânı”, **Açıksöz**, (13.09.1921), s. 1.

⁹¹² “Bugün Dua Günümüz”, **Vakit**, (09.09.1921), s. 1; “Düşmanın Süngülerimizin Önünden Kaçtığı Bir Günde”, **Tercümân-ı Hakikat**, (09.09.1921), s. 1; “Müslümanlar Bugün Ordumuza Dua Ediniz”, **Tevhid-i Efkâr**, (09.09.1921), s. 1; **İkdam**, (09.09.1921), s.1.

Milletin orduya verdiği desteğin yanı sıra gazetelerde de Türk ordusunun kahramanlığına atıflar yapan pek çok şiirler yayınlanmıştır. Örneğin Hâkimiyet-i Milliye, 1 Nisan 1921 günkü nüshasında, Orhan Seyfi'ye ait şu şiiri okurlarıyla paylaşmıştır:

Senelerce sana hasret taşıyan
Bir gönülle kollarına atılsam.
Ben de bir gün, kucağında yaşayan
Bahtiyarlar arasında katılsam.
En bakımsız, en kuytu bir bucağın,
Bence 'irem bağı' gibi güzeldir.
Bir yıkılmış evin, harap ocağın
Şu heybetli saraylara bedeldir.
Kadir Mevlâm, eğer senden uzakta
Bana takdir eylemişse ölümü,
Rahat etmem bu yabancı toprakta,
Cennette de avutamam gönlümü...
Anladım ki: Sevdâ, gençlik, şeref, şân...
Asılsızmış şu yalancı dünyada.
Hasretinle yâd ellerde dolaşan
Hızır'ı bulsa yine eremez murada.
Yalnız senin tatlı esen havanda
Kendi millî gururumu sezerim.
Yalnız senin dağında, ya ovanda,
Başım gökte, alnım açık gezerim.
Hürüm derim eskisinden daha hür,
Zincirinle bağlansa da ayağım.
Şimdikinden daha ferah görünür,
Zindanında olsa bile durağım.
Bir gün olup kucağına ulaşısam
Gözlerimden döksem sevinç yaşını.
Sancağının gölgesinde dolaşısam,
Öpsem, öpsem toprağını, taşını!⁹¹³

Öğüt gazetesi ise Aydın Mebusu Esad imzasıyla “Çocuklarımızın Duası” başlıklı bir metni okurlarıyla paylaşmıştır. Türk ordusunun başarısı için yazılan mısralar şöyledir:

Ordumuza yardımcı ol yaradan
Âmin
Kalksın artık hain düşman aradan
Âmin
Galip olsun o kahraman ordumuz
Âmin
Ele geçsin o güzel yurdumuz
Âmin
Kalksın yeter çektiğimiz cefalar
Âmin
Sürsün İslâm kardaşlarımız safalar
Âmin
Şanlı ordu yürüsünler ileri
Âmin

⁹¹³ “Anadolu Toprağı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.04.1921), s. 1.

Elde etsin düşmandaki her yeri
Âmin
Gözümüzden akan yaşlar kesile
Âmin
Zalim düşman, Yunanlar ezile
Âmin
Kadir Mevlâm! Kabul olsun dilekler
Âmin
Âmin desin duamıza melekler
Âmin.⁹¹⁴

Türk basınında, Sakarya Savaşı süresi boyunca orduya destek amacıyla yazılan mısraların yanı sıra Türk ordusunu yöneten Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında bütün askerleri şevke getirecek şiirlerin yer aldığını da görmek mümkündür. Bunlardan Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey tarafından yazılan ve 18 Ağustos 1921 tarihinde “*Başkumandan Marşı*” başlığı ile yayınlanan şiir şöyledir:

Mustafa Kemal Paşa ağzından:
Türbe Bile Komadı!
Çan, haç kini Türk’e karşı şahlandı!
Türk’ün hakkı buna karşı isyandı!
Türk, hakkını hep insanca kullandı!
Mel’un düşman, türbe bile komadı!
Yunan adı: Tuğyan, tufan-ı şer adı!
Mel’un düşman türbe bile komadı!
Koma sen de, kalmasın tek bir öc bile!
Yunan, Yunan diye her an diş bile!⁹¹⁵

Sakarya Savaşı'nın devam ettiği günlerde yayınlanan ve Aydın mebusu Hoca Esad'a ait şu şiir ise kayda değer olarak görülmektedir:

Terane-i Cihad

Kahramanca harp ediyor çok şükür askerimiz
İnşallah kurtulacak düşmandan her yerimiz
Kadir Mevlâm! Yardımcı ol o kahraman orduya
Kavuştursun beni artık cennet yurduma
Gözü yaşlı, beyaz saçlı, beli bükük neneler
Kocası yok garip kalmış kan ağlayan anneler;
Yetim kalan yavrucaklar hazin, hazin ağlıyor
Hain düşman zulümleri yürekleri dağlıyor
Revâ mıdır Kelâmullah atılsın hep yerlere
Minareler yıkılsın da haç dikilsin minbere
Ey Allahım! Bu hâllere dayanır mı yürekler
Kadir Mevlâm! İntikamdır ancak dilekler
Cami yıkan, masum kesen Yunan kalksın aradan
Ezan sesi o yerlerde yükselsin ey Yaradan.⁹¹⁶

⁹¹⁴ “Çocuklarımın Duası”, **Öğüt**, (16.07.1921), s. 1.

⁹¹⁵ “Başkumandan Marşı”, **Öğüt**, (18.08.1921), s. 1.

⁹¹⁶ “Terâne-i Cihâd”, **Öğüt**, (05.09.1921), s. 1.

Türk basınında görülen bu tip paylaşımların en önemli sebebi, halkı verilen mücadeleye ortak etmek ve kamuoyunda algı oluşturmaktır. Türk-Yunan mücadelesinde muharebe alanı ve cepheden gelen haberlerin gazete manşetlerinde aktarılırken Türk ordusu lehinde yapılan propaganda, şiirlerle duygusal bir bütünlük oluşturmuştur. Gazeteler yaptığı bu tarz haberler ile adeta ordu ile halkı birleştirmek istemiş ve topyekûn bir mücadele ruhunu ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Savaş süresince bu tip haberlerin yapıldığı Türk basını aracılığıyla anlaşılmaktadır.

3.3. Savaş Ekonomisi

3.3.1. Savaş Öncesi Durum

Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının ayrılıkçı faaliyetlerine, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde çıkan yıkıcı isyanlara, İstanbul Hükümeti'nin teslimiyetçi politikalarına ve başta Yunanistan olmak üzere işgalci İtilâf Devletlerine karşı verilen Millî Mücadele, kelimenin tam anlamıyla yokluk ve yoksulluk içinde yapılmıştır. Alptekin Müderrisoğlu, bu durumu göstermek için mücadelenin merkezi olan Ankara'nın ekonomik bir panoramasını çizmiştir. Buna göre yaklaşık 20 bin nüfuslu bu şehirde meclis olarak kullanılabilecek tek yer, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kulüp binasıdır. Söz konusu bina, salona asılı birkaç petrol lambasıyla, bu yeterli olmadığına mumlarla aydınlatılmaktadır. Milletvekillerinin oturması için sıralar okullardan getirilmiştir. Meclis konuşmalarının kaydedildiği tutanaklar için zaman zaman kâğıt sıkıntısı yaşanmakta, bu gibi durumlarda dilekçe ve mektup kâğıtları ile kese kâğıtları kullanılmaktadır. Etrafı bataklıklarla çevrili ve dünyadan izole bir görüntü içindeki bu şehirde milletvekillerinin ve sayısı her geçen gün artan memurların kalabileceği, bakanlıkların faaliyet gösterebileceği konut olmadığı için büyük sıkıntılar çekilmektedir. Milletvekillerinin konaklaması için Öğretmen Okulu'nda koğuşlar oluşturulmuştur. Yemek için tabldot uygulaması getirilmiş, ancak yokluk sebebiyle bu en temel ihtiyacın sağlanmasında bile problemler yaşanmıştır.⁹¹⁷

Bu dönemde İstanbul'un durumuyla ilgili gelen haberler de hiç iç açıcı değildir. İstanbul'daki fikir hayatı büyük ölçüde sönmüş okullar bomboş denecek hâlde, öğretmenler aylardır maaşlarını alamamaktadır. Şehrin her yerinde hâkim olan geçim sıkıntısı öğretmenleri de etkisi altına almıştır. Maddî imkânsızlıklar sebebiyle lise talebeleri okulu bırakıp ticarete atılmakta, ancak pek çoğu bu alanda da başarısız olmaktadır. Şehirde memurlara neredeyse maaş verilememekte,⁹¹⁸ dört katına çıkan yol paraları yüzünden memurlar devlet dairelerine dahi gidememektedir. Halk arasında genel bir karamsarlık hâkim olmakla birlikte Anadolu'nun zafer kazanacağına ve ülkeyi kurtaracağına dair bir inanç da mevcuttur. İstanbul'da şehrin yerlileri konumunda bulunan Müslüman ahali çeşitli sıkıntılara maruz kalırken gayrimüslimler için ise durum aksi yöndedir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sonrası, el konulan yabancı kurumlar tekrar faaliyetlerine başlamış kapatılan yabancı okullar

⁹¹⁷ Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 253-255.

⁹¹⁸ Alemdar'ın haberine göre memur maaşlarının yarısı verilmektedir: "Maaş-ı Umûmî", **Alemdar**, (16.06.1921), s. 1.

sahiplerine teslim edilmiştir. Bu okullarda yeni bir şevkle memleket aleyhinde hareket edilmekte, gayrimüslim unsurlar da bu yönde bir gayret sergilemektedir.⁹¹⁹

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ortaya çıkan olağanüstü şartlar sebebiyle İstanbul Hükümetleri 1919 yılına ait bir bütçe oluşturmamıştır. Aynı durum, 23 Nisan 1920'de açılan TBMM için de söz konusudur. Meclisin açılmasından sonra devlet gelirlerinin toplanması için Maliye Vekâleti kurulmuş, Duyûn-ı Umûmiye ve Reji İdaresi'nin gelir toplama faaliyetleri sonlandırılmıştır. Dolayısıyla 1920 yılına ait bir bütçe oluşturulamamış ancak yapılan harcamalar geçici bütçe ve avans kanunlarıyla sağlanmıştır.⁹²⁰

TBMM'nin açıldığı günlerde görülen bu genel tablo, on binlerce insanın seferber edilerek cepheye gönderildiği 1921 yılında da devam etmiştir. Bu şartlar altında meclis, ilk bütçe çalışmasını 1921 yılı ocak ve şubat aylarında yapabilmıştır. Ancak 28 Şubat 1921 tarihinde kabul edilen bu ilk bütçe kanunu, bugün anlaşılan anlamda gelecek yıla ait bir düzenleme getirmemiştir. Söz konusu bütçe kanunu, 1920 yılı içinde geçici bütçe ve avans kanunlarıyla düzenlenen gelirleri toplama ve harcama yapma yetkisini de içine alacak şekilde hazırlanmıştır. Ayrıca kesin hesap niteliği olmayan bu kanun, 1921 yılına ait ödeneklerin önceki yıl verilen ödenekleri aşmaması prensibine dayanmaktadır.⁹²¹

TBMM'de hazırlanan bu kanunla ilgili Hâkimiyet-i Milliye'nin verdiği habere göre 1921 yılı bütçesinde 75 milyon lira gelir ve 80 milyon lira üzerinde gider olacağı öngörülmektedir. Oluşacak 5 milyon lira açığın, sene içinde yapılacak tasarrufla, iç borçlanmayla ya da başka kaynaklardan kapatılacağı yazılmıştır.⁹²² Bütçenin çok büyük bir kısmını oluşturan 60 milyon lira, tamamen millî savunmaya tahsis edilmiştir.⁹²³ Bu arada gazete, İstanbul Hükümeti'nin savaş sonrasında elde kalan malların hepsini sattığını, memur maaşlarının ancak %2,5'ni verebildiğini, yakın bir zamanda bunu bile veremeyecek duruma düşeceğini iddia etmiştir.⁹²⁴ Bu haberden kısa bir süre sonra 1921 yılı bütçesi Maliye Vekâleti'nce TBMM'ye sunulmuş bütçede yer alan son rakamlara göre devlet gelirlerinin 79 milyon lira, giderlerinin ise 86 milyon lira olduğu anlaşılmıştır.⁹²⁵

⁹¹⁹ "İstanbul Ne Hâlde-1", **Açıksöz**, (11.03.1921), s. 1.

⁹²⁰ **Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)**, Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 17.

⁹²¹ **Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri**, s. 18.

⁹²² "1337 Bütçesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.02.1921), s. 1.

⁹²³ "Müdâfaa-i Milliye Bütçesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.02.1921), s. 1.

⁹²⁴ "İstanbul'da Müzâyeka-i Mâliye", **Hâkimiyet-i Milliye**, (07.02.1921), s. 1.

⁹²⁵ "337 Bütçesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.02.1921), s. 1. Ankara Hükümeti'nin 1921 mali bütçesi Amerikan Ulusal Arşivi kayıtlarında da görülmekte, gelir gider dengesi tıpkı Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin verdiği bilgilendirme ile doğru orantılı olarak raporlanmaktadır. Bkz: NA (United States) Central File: Decimal File 867.51/136-179, (12 Temmuz 1915-27 Ocak 1923), Sayfa Yok. Bu konu ile ilgili İtalyan Oriente Moderno dergisi ayrıntılı bir haber yayınlamıştır. Hâkimiyet-i Milliye'nin verdiği bilgilerle örtüşen bu haber içeriği için bkz: Mevlüt Çelebi, "Oriente Moderno Dergisi'nde Türkiye (1921-1922)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XI, S. 31, Mart 1995, s. 259-279.

1921 yılı içinde I. İnönü Muharebesi'nden itibaren kazanılan askerî zaferler her ne kadar sevinçle karşılsa da Ankara'nın yarı resmî yayın organı niteliğindeki Hâkimiyet-i Milliye dahi ekonomik şartların ağırlığını yazmadan edememiştir. Gazetenin 25 Nisan 1921 tarihli nüshasında, Ankara'da her geçen gün artan hayat pahalılığından şikâyet edilmektedir. Hâkimiyet-i Milliye, bir muhabirinin yaptığı piyasa araştırması sonucunda temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarıyla ilgili elde ettiği verileri okurlarıyla paylaşmıştır. Habere göre piyasadaki temel ihtiyaç maddelerinin kıyye (400 dirhemlik ağırlık ölçüsü birimi, okka. 1 okka=1282 gr.) üzerinden fiyatları şöyledir: Koyun eti 100 kuruş, zeytinyağı 120 kuruş, Ayvalık sabunu 110 kuruş, yemeklik tereyağı 200 kuruş, küp şeker 110 kuruş, petrol 110 kuruş, kahve 120 kuruş ve pirinç 27,5 kuruştur. Ankara'da hayat pahalılığına yol açan kalemlerden birinin de ev yokluğu olduğunu dile getiren Hâkimiyet-i Milliye, bu gidişat karşısında bir tedbir alınıp alınmayacağını sorgulayarak durumun vehametini ortaya çıkarmıştır.⁹²⁶

O dönem yine gazetelere yansıyan bir haber, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik darboğazın ne denli can yakıcı olduğunu gösterir niteliktedir. Söz konusu habere göre Tosya bağlarında her yıl görülen ve verimi düşüren bir hastalık, verilen fennî mücadele ile bu yıl tamamen sona ermiştir. Böyle küçük bir gelişmenin dahi gazetelerde sevinçle haber verilmesi, ülkenin içinde bulunduğu üretim zafiyetinin ne kadar büyük boyutlarda olduğunu göstermesi açısından son derece anlamlıdır.⁹²⁷ Bu minvâlde değerlendirilebilecek bir başka haberde, Bolu'da elli bin lira sermayeli bir dokuma şirketinin kurulduğu bildirilmekte başta halı olmak üzere her çeşit kumaş üretimi yapacak olan şirketin adının "*Yerli Millî İmâlât-ı Nesciyye Şirketi*" olduğu aktarılmaktadır.⁹²⁸

Sakarya Savaşı günlerinde ülkenin içinde bulunduğu yokluğu gösteren bir başka örnek, Varlık gazetesinde karşımıza çıkmaktadır. Gazetede "Çuvaldız" imzasıyla yayınlanan köşe yazısında, bir tren yolculuğu sırasında Anadolu köylüsünün ne kadar zor şartlar altında yaşadığını gösteren bir olay bildirilmiştir. Bir köylü, yolculuk esnasında esmer ekmek parçaları çıkarıp arasına beyaz bir şeyler koyup yemeye başlamıştır. Yazar, bu beyaz şeylerin bir çeşit peynir olduğunu düşünmüş ve köylüye ne yediğini sormuştur. Köylü, esmer ekmeğin içine koyduğu şeyin beyaz undan yapılmış ekmek olduğunu söylemiştir.⁹²⁹

⁹²⁶ "Ankara'da Pahalılık", **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.04.1921), s. 2. Kamuoyunda ekonomik darboğaz ile alakalı sık haberlerin çıkması, meselenin ciddi bir probleme dönüşebileceği endişesiydi. Zira Yunan tarruzlarının devam ettiği bir dönemde buna ekonomik krizin de eklenmesi hem hükümeti hem de milleti kaygılandırıyordu. Benzer endişeler mecliste görev yapan milletvekilleri tarafından da dillendirilmekteydi. Nitekim Eskişehir Milletvekili Emin Sazak Bey hatıralarında konu ile alakalı şunları ifade etmiştir: "*Benim asıl korktuğum dert, memleketteki para buhranıdır. Aşar vergisi toplanamayacak. Satılacak olan ham madde, vasıta sıkıntısından, harp durumundan ihraç edilememektedir. Bence bu savaş bir emrivakidir ve bunu ister istemez yapıyoruz. Yani vaktiyle düşünerek taşınarak bu işe atılmadık. Allahın yardımı bizim "sonu ne olursa olsun" tarzındaki hareketimizi bu hale getirdi. Sonuçta inşallah başarı vardır. Önemli olan, mücadeleyi yozlaşmaya uğraşmadan devam ettirmektir.*" Bkz: Emin Sazak, **Emin Beyin Defteri Hatıralar**, Tolkun Yayınları, Ankara, 2007, s. 180.

⁹²⁷ "Tosya Bağları", **Öğüt** (03.08.1921), s. 2.

⁹²⁸ "Mensûcât Şirketi", **Öğüt**, (06.08.1921), s. 2.

⁹²⁹ "Peynir mi, Ekmek mi?", **Varlık**, (08.09.1921), s. 1.

Millî Mücadele'nin zor şartları altında yaşanan ekonomik problemlerden biri, ithalât ve ihracat arasındaki açıktır. Hâkimiyet-i Milliye, bu konuyla ilgili bir değerlendirme yazısı paylaşmıştır. Dış ticaret açığının büyük sorunlara yol açmadan önünün alınmasına yönelik tavsiyelerin yer aldığı haberde, öncelikle ihraç mallarından alınan gümrük vergilerinin kaldırılması gündeme getirilmektedir. İhracatın artması için önerilen konulardan bir diğeri, limanlarla iç bölgeler arasındaki ulaşım imkânlarının artırılmasıdır. Bunun için yolların bir an önce tamir edilmesi ve nakliye araçlarının çoğaltılması gerekmektedir.⁹³⁰

Anadolu basını içinde çok önemli bir yeri bulunan Hâkimiyet-i Milliye'nin ikinci sayfalarında, Ankara piyasasına ilişkin dikkate değer bilgiler içeren haberler mevcuttur. Bu minvâlde II. İnönü Savaşı ile Kütahya-Eskişehir Muharebeleri arasındaki dönemde, Ankara piyasası ve ticarî durumla ilgili genel bir bilgi veren 1 Haziran 1921 tarihli haber kayda değerdir. Söz konusu haberde şunlar dile getirilmiştir:

Ankara'daki ticarî durumda büyük bir değişiklik söz konusu değildir. Zahire alım-satımında bir hareketlilik yoktur. Cüzî miktarda ikinci sınıf arpa satışı yapılmış ancak buğday satışı olmamıştır. Dakîk (un hâline getirilmiş patates vb. maddeler) satışı daha istahlı olmuştur. Eskişehir'den gelen unlar, kalitesine göre 10 ve 11 lira hesabıyla alınıp satılmıştır. Piyasaya İnebolu ve Samsun üzerinden gelen zeytinyağı, toptan olarak çok miktarda satılmıştır. Birinci sınıf zeytinyağı 120, ikinci sınıf 110 ve adi makinelik türünde olanı 100 kuruşa satılmıştır. Kantariye piyasasında (kantarla tartılarak alınıp satılan sabun, şeker, kahve, pirinç, nohut, fasulye vb. maddeler) önemli bir değişiklik olmamıştır (küp 127,5-130, kare 110, tuz 112,5, 115 ve kile 111). Tiftik (Keçi Yünü) ve yapağı (Koyun Yünü) olmadığı için alışverişi yapılamamıştır.⁹³¹

Türk basınında aktarılan ekonomi haberlerinde, dikkate değer önemli bir bilgi de Türk parası karşısındaki diğer para birimlerinin durumudur. Zira o yıllarda Ankara ve civarındaki Para piyasasını anlayabilme bakımından önemli olan söz konusu durum, yine Hâkimiyet-i Milliye'nin aynı nüshasında paylaşılmıştır. Habere göre değerli bir emtia olan altın dâhil birçok para birimlerinin Türk kuruşu ile alım değeri şöyledir:

Altın 535-540 kuruş.
Mecidiye (Gümüş) 58-59 kuruş.
Sterlin (İngiliz Para Birimi) 567-570 kuruş.
Napolyon (Fransız Altını) 175-177 kuruş.
Dolar (Amerikan Para Birimi) 140-145 kuruş.
Drahmi (Yunan Para Birimi) 230-233 kuruş.
Ley (Romanya Para Birimi) 35-37 kuruş.
İtalyan lirası 105-107 kuruş.
Leva (Bulgar Para Birimi) 40-42 kuruş.
Mark Almanya Para Birimi) 36-41 kuruş.
Kron (İsveç Para Birimi) 5-7 kuruş.

⁹³⁰ "İhracat Meselesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.05.1921), s. 2.

⁹³¹ "Ankara Piyasası", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 2

Habere göre altın muameleleri durgun, gümüş ise hareketlidir. Ayrıca İtalyan lirasının yükselmesi ve drahminin düşmesi beklenmektedir.⁹³² Hâkimiyet-i Milliye, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önce Ankara piyasasındaki fiyatları gösteren buna benzer haberleri daha sonraki nüshalarında yayınlamamıştır. Bu sebeple Sakarya Savaşı öncesinde piyasada görülen bu fiyatların savaş sonrasında nasıl bir grafik çizdiğini bu gazeteye bakarak söylemek mümkün değildir.

Savaş yıllarında erkek nüfusun azalması ve işgücüne katılacakların asker olmaları sebebiyle kadınların iş hayatında daha aktif görev aldıkları görülmektedir. Kadın işgücüne duyulan ihtiyacı gazetelere yansıyan haberlerden anlamak mümkündür. Öğüt gazetesi, “*Sanayi Kıtaat-ı Kumandanlığından*” başlığı ile yaptığı duyuruda, bir kadın terzi imalâtanesi kurulduğunu ve burada çalışmak isteyen kadınların müracaatlarının beklendiğini şu şekilde haberleştirmiştir:

Sanayide mevcut makinelerle büsbütün münferid ve erkeklerden külliye ayrı bir dairede ücret-i muayyene mukabilinde çalışmak üzere bir kadın terzi imalâthanesi küşâd edilmiştir. Bu dairede çalışacak kadınların her türlü esbâb-ı istirahatleri ve muhafaza-i şeref ve haysiyetleri müdüriyetin zıman ve kefâleti tahtındadır. Sa’y-ı zâtî ile geçinmek arzusunda bulunan nisvân-ı İslâm muamele-i kaydiyeleri ifâ edilmek üzere gündüzleri her saat Sanayi Kıtaatı Kumandanlığı’na müracaat edebilirler.⁹³³

Ankara Hükümeti’nin savaş yıllarında ne kadar büyük bir sıkıntı içinde olduğu, Journal de Orient gazetesinde yer alan ve Vakit gazetesi aracılığıyla aktarılan şu haberde de görülmektedir:

Anadolu’da el-yevm iki tebliğ neşredilmektedir. Ahali, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye’ye karşı büyük bir itimad beslemektedir. 1899, 1900, 1901 sınıfları silâh altına davet edilmiştir. Diğer üç sınıf dahi seferber edilecektir. Yunan taarruzu başladığından beri Ankara Meclis-i Millisi, hakiki bir galeyân ocağı haline girmiştir. Orduda rütbe sahibi olan mebusların kâffesi, gönüllü olarak cepheye gönderilmiştir. Maarif Vekâleti’nin tasvibi üzerine Halide Edip Hanım, Türk kadınlarını mukavemet-i Milliye’ye teşvik için bir propaganda seyahatine başlamıştır. Bolu, Eskişehir ve diğer mevâkide menzil hizmetlerinde istihdam edilmek üzere kadın taburları teşkil edilmiştir.⁹³⁴

Anadolu’da Yunan işgali devam ederken Ankara Hükümeti bulduğu her fırsatta ekonomik kalkınma ve eğitimle ilgili çalışmalar yapmaya niyetli olduğunu göstermeye gayret sarfetmiştir. Örneğin Hâkimiyet-i Milliye’nin verdiği bir bilgiye göre, Samsun ve Sivas arasında tamamen millî sermayeyle bir demiryolu yapılmasının hükümetçe kararlaştırıldığı bildirilmektedir. Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden hemen önce yayınlanan haberde, demiryolu yapımına hissedar olmak isteyenlerin başvurularının alınması için hükümetin vilâyet merkezlerine yazı gönderdiği bildirilmektedir. Devletin de belli bir oranda sermaye koyacağı bu projenin inşaatına, ilkbahar ayında başlanması öngörülmektedir. Hâkimiyet-i Milliye, haberin sonunda şu çağrıda

⁹³² “Ankara Piyasası”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 2-3.

⁹³³ “Çalışmak İsteyen İslâm Kadınlarına”, **Öğüt**, (08.08.1921), s. 2.

⁹³⁴ “Anadolu’da İstiklâl Mücâhedesini”, **Vakit**, (03.04.1921), s. 1.

bulunmaktadır: “*Erbâb-ı servet ve hamiyetimizi böyle millî bir teşebbüsün sür’atle tahakkukuna muâvenetlerini talep etmeyi vazifeden addederiz.*”⁹³⁵

Yine savaş şartlarına rağmen Ankara Hükümeti’nin eğitimle ilgili çalışmalara verdiği önemi gösteren bir başka gelişme, haber olarak Hâkimiyet-i Milliye’nin sayfalarına yansımıştır. Zira Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından düzenlenen halk dersleri başlamış ve Hukuk-ı Esâsiye hakkında yapılan ilk ders, İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey tarafından konferans şeklinde verilmiştir.⁹³⁶

Bu derslerin daha düzenli yürütülmesi için ilerleyen günlerde bir komisyon oluşturulmuş ve kimler tarafından hangi ders ve konferansların verileceği kararlaştırılmıştır. Ağustos ayında yapılması planlanan dersler şu şekilde belirlenmiştir: Müfide Ferit Hanım Fransa Edebiyatı, Rıza Nur Türk Tarihi, Hâriciye Müsteşarı Suad Bey Hukuk-ı Düvel Muâhedât ve Ecânibin Vaziyet-i Hukûkiyesi, Hüseyin Râgıp Bey Lisâniyât ve Dünya İhtilâlleri, Muhacirîn Müdür-i Umûmîsi Suad Bey Küçük Asya’nın Osmanlı Devleti’ne Kadar Tarihi.⁹³⁷

Ankara Hükümeti’nin bu alanda yaptığı çalışmalardan biri de Maarif Vekâleti’ne bağlı bir Telif ve Tercüme Heyeti oluşturulmasıdır. Bu bağlamda Yusuf Akçura, Veled Çelebi Efendi, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Mahmut Esad Bey, Vahideddin Efendi, Kâzım Nâbi Bey, Edib Bey ve Hakkı Baha Bey’den oluşan Telif ve Tercüme Heyeti, 25 Haziran 1921 tarihinde bir toplantı yaparak çalışma usullerini belirlemiştir.⁹³⁸

Hâkimiyet-i Milliye, bu haberin hemen altına, Ankara’da millî bir kütüphane kurulması talebini dile getiren bir yazı eklemiştir. İlgili yazıda, Ankara’da niçin böyle bir kütüphane kurulması gerektiğiyle alakalı şu satırlar dikkat çekicidir:

[...] Ankara bundan birkaç sene evvel olduğu gibi bugün yalnız bir vilâyet merkezi değildir. Bir fikir, bir istiklâl payitahtı mertebesine irtifâ etmiştir. Ruhunu hürriyet ve istiklâl aşkı dolduran nice kimse kütüphanesi ve mektebi nisbeten tanzim edilmiş İstanbul’dan bu sine-i millete hicret etti. Bin türlü düşman hançeriyle lime lime bölünmek isteyen memleketin istilâ girmemiş bu köşesinde yeniden bir varlık ve bir kuvvet harikası doğdu. İstanbul’da esaslı zedelenen memleketin teşkilâtı burada yeni baştan kuruldu. Bu imar sadece askerî değil, mülkî ve fikrîdir.⁹³⁹

Yine bu minvâlde yapılan önemli çalışmalardan bir tanesi Maarif Kongresi’dir. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ile Sakarya Savaşı arasındaki kritik günlerde Ankara’da bir Maarif Kongresi toplanması kararlaştırılmıştır. Kongreye öğretmenler, okul müdürleri, Telif ve Tercüme Heyeti üyeleri, Maarif Vekâleti müdürleri ile âlî dersler ve konferanslar müderrislerinin katılması

⁹³⁵ “Samsun-Sivas Hattı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (01.06.1921), s. 2.

⁹³⁶ “Halk Dersleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (01.06.1921), s. 2.

⁹³⁷ “Maarifimizde”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (24.06.1921), s. 2.

⁹³⁸ “Telif ve Tercüme”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (30.06.1921), s. 2.

⁹³⁹ “Bir İhtiyâc-ı İrfânımız”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (30.06.1921), s. 2.

öngörülmüştür. Ayrıca bu konuda yetkinliği olduğunu düşünenler de başvuruda bulunmaları hâlinde kongreye katılabileceklerdir.⁹⁴⁰ Bu haberin yapıldığı gün, 15 Temmuz 1921’de Maarif Kongresi Ankara’da toplanmış ve kongre Mustafa Kemal Paşa’nın nutkuyla açılmıştır.⁹⁴¹ Savaşın en kritik günlerinde yapılan toplantılarda, Türk toplumunun ihtiyaç duyduğu yeni eğitim programlarının içeriği tartışılmıştır.⁹⁴²

Basında yer alan bu haberler doğrudan doğruya ekonomiyi ilgilendirmemekle birlikte, Ankara Hükümeti’nin oluşturmaya çalıştığı düzenin öncü adımları olarak dikkat çekicidir. Ulaşım ve özellikle eğitimle ilgili hamleler, güçlü bir ekonominin oluşturulması için ihtiyaç duyulan yapısal düzenlemeler minvalinde altyapı sağlayacak adımlardır. Zira eğitim, ekonomi ve sosyokültürel entegrasyon ile bir bütün olarak yürütülen çalışmalar, Ankara Hükümeti tarafından planlı bir şekilde uygulanan ilk devlet kalkınma programı olarak değerlendirilebilmektedir.

3.3.2. Tekâlif-i Milliye Emirleri

Sakarya Savaşı’ndan hemen önce yaşanan ekonomik problemler, olağanüstü şartların gereği olarak fevkalade tedbirler alınarak aşılmaya çalışılacak ve bu doğrultuda ülkeyi topyekûn bir mücadeleye ortak edecek biçimde Tekâlif-i Milliye Emirleri gündeme gelecektir. Mustafa Kemal Paşa, başkumandanlık görevi kendisine verildikten sonra hemen çalışmalara başlamış ve bu konu ile ilgili memur ve kumandanlarla görüşmeler yapmıştır. İlk ve en önemli görev olarak acilen ordunun büyütülmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi için gereken tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.⁹⁴³ Sonrasında olağanüstü şartlar altında rutin dışı kararlara imza atma becerisine malik olan Mustafa Kemal Paşa, bu çerçevede Türk milletini topyekûn bir mücadele içinde seferber etmek üzere Tekâlif-i Milliye Emirleri’ni yayınlamıştır. İç ya da dış borçlanma yapmanın, vergi gelirlerini arttırmanın imkânsızlığı, Eskişehir doğusuna kadar genişlemiş olan işgal sahasındaki mali gücün elden çıkması ve emisyon hacmini büyütmenin doğuracağı zararlı sonuçlar sebebiyle mevcut imkânlar son derece sınırlanmıştır.⁹⁴⁴ Bu şartlar altında Mustafa Kemal Paşa, daha önce Balkan Savaşları sırasında uygulanmış olan Tekâlif-i Harbiye Emirleri’ne benzer biçimde Tekâlif-i Milliye Emirleri’ni uygulayarak⁹⁴⁵ ekonomik zafiyeti milli iradenin gücü gölgesinde çözmeye çalışmıştır. Bu emirlerin uygulanması için başta Ankara olmak üzere vilâyetlerde Tekâlif-i Milliye

⁹⁴⁰ “Maarif Kongresi’ne Kimler İştirak Edecek”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (15.07.1921), s. 1.

⁹⁴¹ “Evvelki Gün Maarif Kongresi Açıldı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (17.07.1921), s. 2.

⁹⁴² “Yeni İbtidâî Programın Münakaşası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (18.02.1921), s. 2. Milli Mücadele dönemi TBMM Hükümeti’nin uyguladığı stratejik iktisadi politikaların detayları için bkz: **Milli Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Sosyo-Ekonomik Dinamikleri**, Editör: Necmettin Şahin, Vergi Müfettişleri Derneği Yayınları, Ankara, s. 50-258.

⁹⁴³ “Başkumandanlık Karargâhında”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (09.08.1921), s. 1.

⁹⁴⁴ Alptekin Müderrisoğlu, *Sakarya*, Cilt 2, Deniz Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 41; Seyhan, a.g.t., s. 56-57.

⁹⁴⁵ Cemal Avcı, “Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 31, Mart 1995, s. 223-224.

Komisyonları kurulmuş,⁹⁴⁶ böylece ordunun en temel ihtiyaçlarının temini için bir seferberlik başlatılmıştır.

Olağanüstü şartların gereği olarak Türk milletini topyekûn bir mücadelenin içine dâhil edecek olan Tekâlif-i Milliye Emirleri, toplam 10 maddeden oluşmaktadır. Bu kararların ilk 6'sı 7 Ağustos 1921'de, son 4'ü ise 8 Ağustos 1921'de yayınlanmıştır. İfade edilen emirlerin ilk maddesi, halktan talep edilen malzemelerin toplanması için her il ve ilçede birer Tekâlif-i Milliye Komisyonu kurulmasıyla ilgilidir. Bundan sonraki maddelerde ordunun ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, silah, mühimmat, harp malzemesi ile ulaştırma araçlarının toplanması söz konusudur. Ayrıca ilgili maddelerde, zanaatkârlara ve lojistik konularda halka birtakım yükümlülükler getirilmiştir.⁹⁴⁷

Tekâlif-i Milliye Emirlerinin içeriği, 9 Ağustos 1921 tarihinden itibaren gazetelerde yer almaya başlamış ve halkın topyekûn mücadeleye destek vermesi sağlanmaya çalışılmıştır.⁹⁴⁸ Bu emirlerin ilk üç maddesi, 7 Ağustos 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye'de şu şekilde yayınlanmıştır:

Memleketten alçak düşmanı kovmak için fedakârlık lâzımdır. Askerlerimiz cepheye kanlarını dökerken bizim de burada varımızı yoğunuzu fedâ lâzımdır. Bunun için hükümetimizin bizden istedikleri;

Ordunun iâşe ve ilbâsı için teşekkül eden Ankara Tekâlif-i Milliye Komisyonu bervech-i âtî mukarrerâtı ilân eder:

1- Buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanat, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum.

2- Tüccar ve ahali yedinde her renkte çamaşırlık bez, Amerikan patiska, pamuk, yıkanmış, yıkanmamış yün, tiftik, erkek elbise imâline salih her nev' yazlık ve kışlık kumaşlar, kalın bezler, kösele, vaketa, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mamûl yemeni, çarık, potin, çarık imâline mahsus deri, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç iplikleri, nallık demir, mamûl nal, mih, yem torbası, belleme, kolan, kaşağı, kibre, urgan.

3- Bâlâdaki maddelerde cinsleri muharrer mevâd-ı iâşe ve iktisâdiye ile levâzımât-ı sâire miktarının bilinmesine lüzum görüldüğünden ahali ve tüccar yedlerinde mevâd-ı mezkûreden her ne mevcut ise üç güne kadar makam-ı vilâyette Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na bâ-beyanname müracaat eylemeleri ve beyanname i'tâ etmeyenlerin inde't-tahkik emvalinin müsadere ve kendisinin hıyânet-i vataniye cürmüyle tecziye edileceği beyan olunur. Tekâlif-i Milliye Komisyonu Reisi İhsan.

Ankara Tekâlif-i Milliye Komisyonu'nun yayınlamış olduğu bu beyanname ile halktan talep ettiği maddeler, ülkenin içinde bulunduğu ağır şartları ve verilen mücadelenin çok büyük fedakârlıklarla yapıldığını açık biçimde göstermektedir. Ankara Tekâlif-i Milliye Komisyonu halkın ve tüccarların elinde yukarıda arz edilen ürün ve mallardan ne kadar varsa kaydedileceğini,

⁹⁴⁶ "Bir Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.08.1921), s. 2.

⁹⁴⁷ Tekâlif-i Milliye Emirlerinin tamamı için bkz: **ATTB**, s. 414-424. Ayrıca bkz: **Nutuk**, C. 2, s. 822-824.

⁹⁴⁸ "Bir Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.08.1921), s. 2; "Büyük Ordumuzu Teçhiz İçin", **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.08.1921), s. 2; "Ordumuz İçin Yapacağımız Fedakârlık", **Hâkimiyet-i Milliye**, (12.08.1921), s. 2; "Anadolu'da Maddî ve Mânevî Hazırlıklar", **Vakit**, (11.08.1921), s. 1; "Anadolu'da Müdafaa Hazırlıkları", **Vakit**, (19.07.1921), s. 2; "Tekâlif-i Milliye", **Açıksöz**, (10.08.1921), s. 1; "Tekâlif-i Milliye Emri" **Açıksöz**, (10.08.1921), s. 1-2; "Eslîha ve Cephe Hakkında Tekâlif-i Milliye Emri", **Açıksöz**, (11.08.1921), s. 1.

bu işlemi yaptırmayanların vatana ihanet cürmü sebebiyle cezalandırılacağını duyurmuştur.⁹⁴⁹ Bu ürün ve mallar dışında Tekâlif-i Milliye Emirleri çerçevesinde, halkın elinde bulunan kılıç dâhil her türlü silahın ve cephanenin de teslimi istenmiştir.⁹⁵⁰ Sakarya Savaşı'ndan önce ordunun teçhizi için getirilen Tekâlif-i Milliye Emirleri, Hâkimiyet-i Milliye tarafından büyük bir önemle her gün okurlara duyurulmuş, bu konuda halkın hassasiyet göstermesi için pek çok yayın yapılmıştır.⁹⁵¹

Konuyla ilgili bir haberinde Hâkimiyet-i Milliye şunları yazmaktadır:

- 1- Esliha ve cephane Ankara Kumandanlığı Karargâh Şubesi'nde her vakit mevcut bulunan esliha memuruna teslim olunacaktır.
- 2- Mukabilinde alınacak ilmühaber Tekâlif-i Milliye Komisyon Kitâbeti'ne bi'l-ibrâz muâmele-i kaydiyeleri ifa olunacaktır.
- 3- Mezkûr ilmühaberinin kayıtları icra olunduktan sonra [...] birer kıta mazbata komisyon tarafından verilecektir.⁹⁵²

4 Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri ile ordunun iaşesi için elde bulunan buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvan, şeker, gaz, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay ve mum stoklarının yüzde kırkına, Tekâlif-i Milliye Komisyonları'nca el konularak depolanması kararlaştırılmıştır. Toplanacak bu ürünlerin bedeli daha sonra ödenmek üzere sahiplerinden makbuz karşılığında alınacaktır. Buğdayların un yapılması için ise mevcut fabrika ve değirmenler eşit derecelerde kullanılacak, bunun için herhangi bir bedel ödenmeyecektir.⁹⁵³

5 Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri ise ordunun ihtiyaç duyduğu malzemenin nakliyesiyle ilgilidir. Buna göre Tekâlif-i Milliye Komisyonları'nın gözetimi altında ayda bir defa olmak üzere nakliye vasıtalarına sahip kişiler, yüz kilometrelik bir mesafeye ücretsiz olarak nakliyat yapacaklardır.⁹⁵⁴ Bu tedbire uygun biçimde halk, ordu için gerekli malzemenin nakli için seferber olmuş, cephe gerisinde özellikle kadınlar nakliye kollarında görev alarak çok hayati bir vazife icra etmişlerdir. Sakarya Savaşı'nda halkın durumu ve ordu-millet bütünleşmesi hakkında bir fikir vermek üzere Enver Behnan Şapolyo'nun hatıralarında yer alan şu satırlar oldukça dikkat çekicidir:

Millî Mücadele'nin ilk günlerinde bana millî bir görev verilmişti o da kağı komutanlığı idi. O acı ve yoksul günlerde ordumuzun geri hizmetleri üç türlü vasıta ile yapılmaktaydı. Deve kolları, katır kolları ve kağı kollarıydı. Çünkü o zamanlar ordumuzun elinde hiçbir mekanize kuvvet yoktu. Kağılar vilâyetlere nöbete gelirler ve ödevlerini tamamladıktan sonra yurtlarına dönerlerdi. Kağıcıların çoğu kadın olurdu. Çünkü delikanlılar cephe dediler.⁹⁵⁵

⁹⁴⁹ "Hamiyetli Halkımıza", **Hâkimiyet-i Milliye**, (09.08.1921), s. 2.

⁹⁵⁰ "Harp Silahlarını Teslim Ediniz", **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.08.1921), s. 2.

⁹⁵¹ Bununla ilgili bazı haberler için bkz: "Büyük Ordumuzun Teçhizi İçin", **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.08.1921), s. 2; "Ordularımız İçin Yapacağımız Fedakârlıklar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (12.08.1921), s. 2.

⁹⁵² "Büyük Ordumuzun Teçhizi İçin", **Hâkimiyet-i Milliye**, (11.08.1921), s. 2.

⁹⁵³ **ATBD**, Sayı 58, Belge No: 1323.

⁹⁵⁴ **ATBD**, Sayı 58, Belge No: 1324.

⁹⁵⁵ Enver Behnan Şapolyo, "Atatürk ve Üç Kılıç" **Türk Kültürü Dergisi**, S. 35, Kasım 1965, s. 84; İrşad Sami Yuca, "Millî Mücadelede Enver Behnan Şapolyo'nun İzlenimleri ve Kağı Kolları", **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 1, S. 2, Aralık 2013, s. 69-81.

Basında çıkan haberlerde vurgulandığı üzere Tekâlif-i Milliye Komisyonlarının çalışmaları, Başkumandanlık Karargâhı'nda kurulan bir büro tarafından takip ve koordine edilmiştir.⁹⁵⁶ Yine bu dönemde Tekâlif-i Milliye Emirlerinin uygulanması, asayişin temini ve asker kaçaklarının önlenmesi için İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur.⁹⁵⁷ Tekâlif-i Milliye çerçevesinde toplanan her türlü malzeme, bir mazbata karşılığında alınmış toplanan malzemenin bedeli Millî Mücadeleden sonra hak sahiplerine verilmiştir. Bu kapsamda 1923'ten 1929 yılına kadar devam eden takdimler sonucunda toplam 6.003.663 liralık bir ödeme maliyetinin olduğu bilinmektedir.⁹⁵⁸

Bu dönemde gazeteler, milletin büyük bir fedakârlıkla Tekâlif-i Milliye Emirlerini yerine getirmeye çalıştığını gösteren haberler vermektedirler. Örneğin Hâkimiyet-i Milliye, 14 Ağustos 1921 tarihli nüshasında, Tekâlif-i Milliye Emirlerinin mükemmel bir biçimde yerine getirildiğini, halkın elindeki silahını seve seve teslim ettiğini, İhsan Bey'in şu cümleleriyle dile getirmiştir:

Tekâlif-i Milliye Komisyonu her gün vazifeye devam etmektedir. Vukû bulan ilân üzerine ahali elinde ne kadar silah varsa kendi elleriyle ve büyük bir memnuniyetle getirerek komisyona teslim etmektedir. Köylülerde de aynı tebligat ifa olduğundan ne kadar silah varsa peyderpey geleceğine şüphe yoktur. Erzak ve eşya işine gelince erzak ve miktarlarını mübiîn-i ahali komisyonuna beş yüzü mütecaviz beyanname getirilmiştir. Birkaç güne kadar binlerce meblâ bulacak çamaşır ve çoraplardan ikmâl olunanları komisyon peyderpey teslim edecektir. Herkes bir düğüne gider gibi davullarla zurnalarla hududa koşmak için geliyor, leh'ül-hamd firar vukuâtı yoktur. İlâveten beyan ederim ki muhterem Ankaralılar şu tarihî günlerde vatanperver bir sûrette hareket ediyorlar.⁹⁵⁹

Milletin Tekâlif-i Milliye Emirleri'ni seve seve yerine getirmek üzere harekete geçtiğine işaret eden bir diğer gazete olan Açıksöz, şimdiye kadar beklendiği kadar silah toplanmamış olmasına rağmen kısa sürede çok sayıda silahın toplanacağını tahmin edildiğini yazmıştır.⁹⁶⁰ Gazete, Tekâlif-i Milliye Emirlerine uyulması konusunda halka telkinde bulunan yayınlar yapmış, bu arada söz konusu yardım çalışmalarını da sık sık hatırlatarak⁹⁶¹ sürecin işleyişiyle ilgili şu haberi okurlarıyla paylaşmıştır:

Dün de yazıldığı üzere henüz matlûb ve tahmin edildiği kadar silah derc ve sevk edilememişse de dünkü beyanname üzerine halk fevç fevç silahlarını teslim etmeye koyuyorlar. Bu seferki müddetin nihayetinde herhalde azim miktarda silah toplanacağı tahmin olunabilir.

⁹⁵⁶ “Bşkumandanlık Karargâhında”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (09.08.1921), s. 1.

⁹⁵⁷ Serpil Sürmeli, *Millî Mücadele’de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 130.

⁹⁵⁸ Sürmeli, *Millî Mücadele’de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 168; M. Akif Tural, “Tekâlif-i Milliye Halka Borcu Kalmayan Devlet”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 32, Temmuz 1995, s. 559.

⁹⁵⁹ “Ahalimizin Gayret ve Hamiyeti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (14.08.1921), s.1.

⁹⁶⁰ “Tekâlif-i Milliye Komisyonunda”, *Açıksöz*, (21.08.1921), s. 2.

⁹⁶¹ “11 Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri”, *Açıksöz*, (21.08.1921), s. 2.

Her hane tarafından teberru edilecek eşya: Tekâlif-i Milliye emri mucibince her hane adedince orduya teberru edilmesi lâzım gelen bir takım çamaşır, astarlı mintan, bir çift yün çorap ve bir çift ham çarık mea ip o mahallenin heyet-i ihtiyâriyesi marifetiyle toplanacak ve bir kıt'a defterle birlikte her gün daire-i belediyede hâl-i in'ikâdda bulunan Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na makbuz mukabilinde teslim edilecek ve işbu teberruat nihayet ağustosun yirmi beşinci günü akşamına kadar komisyona teslim edilmiş bulunacaktır.

İstok meselesi: Muhtelif suretlerle tefsir edilen istok tabirini komisyon bervech-i zîr surette hâletmiştir: İstok tabiri her nev mal ve emtia-i ticariye ve zehâir ve erzakın o muhitteki mevcudu demek olduğuna göre istok denildiği zaman hiçbir şahıs bunun hâricinde kalmayacaktır.

Ne kadar mal derc edildi: Komisyon şimdiye kadar büyük mağazalardaki eşyalara vaziyet etmiştir. El-an küçük esnafa sıra gelmemiştir. Komisyonun vaziyet ettiği eşya büyük yekûnlara bâliğ olmaktadır.

Vesâit-i nakliye meselesi: Tekâlif-i Milliye Komisyonları ber-mûcib-i emir vaziyet edeceği yüzde yirmi nispetindeki vesâit-i nakliyeyi derhal şubeye teslim edecek ve hiçbir veçhile vaziyet hususunda vakit fevt etmeyecektir.

Her komisyon müstakil: Mülhakâtta bulunan tekâlif-i milliye komisyonları müstakil olması hasebiyle muayyen günlerde doğrudan doğruya Kastamonu menzil mıntika müfettişliği ve levâzımât-ı umûmiye riyasetiyle muhabere edeceklerdir.

Kurban derileri: Bu seneki kurban derilerinin Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na tevdi emri üzerine bu bayramda kesilen kurban derilerini hamiyetli halkımız komisyona getirmiş ve şimdiye kadar 1500'ü mütecâviz koyun derisiyle 200'e yakın da öküz ve inek derisi derc edilmiştir.⁹⁶²

Bu konu ile alakalı Vakıf gazetesi ise şunları kaydetmiştir:

Tekâlif-i Milliye'nin cem ve derci sırasında pek ziyade teslim olan tehi hububat ve dakik çuvalları, ekmek sacı, kazma, kürek, balta, su kovası vazifesi görecektir vesaire kabil-i isti'mâl tehi gaz tenekesi, hasta terliği ve battaniyeler dahi Tekâlif-i Milliye komisyonları tarafından kurulu mazbata verilmek üzere yüzde kırkının alınması hususunun müteşekkil komisyonlara duyurulması rica olunur.⁹⁶³

Tekâlif-i Milliye Emirleri, Sakarya Savaşı öncesinde Türk milletinin ordusuyla bütünleşmesini sağlayan bir süreç doğurmuştur. Halk, elinde var olan kıt kaynakları seferber ederek ordunun hizmetine vermiş, cephede ihtiyaç duyulan malların üretimi ve nakli konularında doğrudan vazife almıştır. Bu durumu ortaya koyan göstergelerden biri, Tekâlif-i Milliye Emirlerinin 9. maddesinin uygulanmasında karşımıza çıkmaktadır. Ordunun ihtiyaç duyduğu silah, mühimmat ve eşyanın temini için demirci, marangoz, saraç, araba ustası gibi zanaatkârlar her türlü çamaşır, ayakkabı, çizme, çadır, süngü, kılıç, kasatura, eğer gibi malzemelerin yapımı için seferber olmuşlar ve büyük bir fedakârlıkla çalışmışlardır.⁹⁶⁴

⁹⁶² "Tekâlif-i Milliye Komisyonu'nda", **Açıksöz**, (21.08.1921), s. 2.

⁹⁶³ "Sakarya Harbi Devam Ediyor", **Vakit**, (31.08.1921), s. 1-2.

⁹⁶⁴ Sürmeli, **Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, s. 118-120.

Yukarıda paylaşılan bilgiler doğrultusunda halktan toplanan yiyecek maddeleri, 100 bin insan ve 30 bin hayvanın yaklaşık olarak 20-30 gün boyunca besleyecek bir miktar tutmaktadır.⁹⁶⁵ Nitekim Türk milletinin büyük bir fedakârlıkla verdiği bu ürünler, Sakarya Savaşı süresince Türk ordusunun güçlü bir biçimde ayakta kalmasını sağlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa Sakarya zaferinden sonra, milletin gösterdiği azim ve orduya verdiği destek sebebiyle 14 Eylül 1921’de bir beyanname yayınlamış, takdir ve teşekkürlerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

[...] Düşünmediler ki Türklerin vatan sevgisi ile dolu olan göğüsleri kendilerini mel’un ihtiralarına karşı daima demirden bir duvar gibi yükselecektir. Filvâki milletimiz düşmanın hazırlıklarına mukabele için hiçbir fedakârlıktan çekinmedi. Ordumuzu takviye için para, insan, silah, hayvan, araba velhâsıl her ne lâzımsa seve seve verdi. Avrupa’nın en mükemmel vesâiti ile mücehhez olan Konstantin ordusundan ordumuzun teçhizat itibarıyla de geri kalmaması ve hatta ona teveffuk edebilmesi gibi inanılmaz mucizeyi Anadolu halkının fedakârlığına medyûnuz.⁹⁶⁶

Savaşın kazanılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa’nın başkumandanlığı, 31 Ekim 1921’de TBMM’de yapılan oylamada üç ay müddetle uzatılmıştır.⁹⁶⁷ Bu arada başkumandanlık için öngörülen ilk üç aylık sürenin sona erdiği 30 Ekim 1921’de, Mustafa Kemal Paşa’nın yayınladığı bir tamimle Tekâlif-i Milliye Emirlerinin uygulanması da sonlandırılmıştır.⁹⁶⁸

Tekâlif-i Milliye Emirleri, Sakarya Savaşı günlerinde ülke içindeki kaynakların en verimli şekilde kullanılması için alınmış olağanüstü kararlardır ve bu kararlar başarıyla uygulanmıştır. Ancak belirtilmelidir ki Ankara Hükümeti’nin savaşın finansmanı için başvurduğu tek kaynak ülke içindeki gelirler değildir. Bu dönemde özellikle uluslararası arenada Avrupalı devletlere karşı varlık mücadelesi veren Bolşevik Rusya ile kurulan siyasî ve diplomatik ilişkiler, bu ülkeden silah ve para yardımı alınmasını sağlamıştır. Ayrıca yine Millî Mücadele boyunca Hint Müslümanları başta olmak üzere İslâm dünyasından da Ankara Hükümeti’ne maddî destekler verilmiştir. Ancak

⁹⁶⁵ “Tekâlif-i Milliye Emirleri” kapsamında, TBMM Hükümeti’nin halktan topladığı malzemeler şunlardır: Un, buğday, bulgur, arpa, mercimek, fasulye, nohut, ot, yulaf, çavdar, saman, odun, peynir, tuz, pirinç, mum, şeker, et, sadeyağ, sabun, mısır, zeytinyağı, çay, kahve, kırmızı biber, soğan, zeytin tanesi, gazyağı, melez börtölce patates, burçak, ekmek, bakla, üzüm, kömür, pekmez, kepek, fiğ, fındık, kasaplık hayvan, sığır, yemeni pamuk, yün, tiftik, boş çuval, karavana bakraç, urgan, su kovası, ekmek saçı, saç levha, yular, gebre, kaşağı, belleme, kolan yem torbası, hayvan çulu, çeşitli semer, çeşitli nal, çeşitli mih, ağaç kundura çivisi, kundura çivisi, kundura ipliği. Bkz: Türkman, a.g.e., s. 104-106. Tekâlif-i Milliye Emirleri sonrası halktan toplanan malzemelerle ilgili daha detaylı bir liste için bkz: Sürmeli, **Millî Mücadele’de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, s. 82-129. Millî Mücadele boyunca “Tekâlif-i Milliye Emirleri” kapsamında toplanan malzemeler cinsi, kilosu, tonu, santimi, miktarı ve fiyatı açısından **Ek 15**’te verilmiştir.

⁹⁶⁶ “Muzaffer Kumandan Mustafa Kemal Paşa’nın Millete Beyanname”, **Vakit**, (17.09.1921), s. 1; **ATTB**, s. 431-433.

⁹⁶⁷ “Başkumandanımızın Salâhiyetinin Temdidi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.11.1921), s. 1.

⁹⁶⁸ “Eşya ve Mahsûlâtın Tekâlif Alınmayacaktır”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.11.1921), s. 1. Türk Hükümeti’nin organize ettiği Tekâlif-i Milliye ile birlikte orduya yardım amaçlı başlayan topyekûn mücadele çabaları, dış basın tarafından takip edilmiştir. Konu ile alakalı “The Guardian” gazetesi “Kemal Ordusunu Nasıl Besliyor ve Giydiliyor” alt başlığı ile meseleye yaklaşarak Mustafa Kemal Paşa’nın başkomutan olduktan sonraki ilk hareketinin ulusal meclisi feshetmek olduğunu, ayrıca her bir hanenin iç çamaşır, ayakkabı, çorap vb şeyleri orduya vermelerini ve tüccarların petrol ve bakliyat stoklarının yüzde 40’ına el koymaya dair bir emir yayınladığını dile getirmiştir. Bkz: **The Guardian**, (22.08.1921), s. 6. Tekâlif-i Milliye Emirleri ile ilgili diğer bir haberde “Belfast Newsletter” gazetesi de Türk Hükümeti’nin halktan birçok yardım topladığını ifade ederek ordunun ihtiyaçlarının karşılandığını aktarmıştır. Bkz: **Belfast Newsletter**, (22.08.1921), s. 5.

savaş günlerinin zor şartları ve sağlanan maddî desteklerin doğrudan doğruya kamuya açık bir bilgiye dönüşmesinin taşıdığı mahzurlar sebebiyle bu konuda gazetelerde çok fazla haber yapılmamıştır.⁹⁶⁹ 1921 yılının yaz aylarına girilirken sadece Hâkimiyet-i Milliye, sınırlı bir haberinde, miktarını belirtmemekle birlikte Sovyet Rusya'dan külçe hâlinde altınların geldiğini ve hükümetçe teslim alındığını yazmakla yetinmiştir.⁹⁷⁰

3.3.3. Yardım Faaliyetleri

Türk milleti, Millî Mücadele boyunca ordusunu sadece Tekâlif-i Milliye Emirleri gibi zorlayıcı veya merkezî uygulamalarla değil, gönüllü olarak yardım faaliyetleriyle de desteklemiştir. Bu destek kimi zaman doğrudan orduya, yaralı askerlere, kimi zaman da şehit ailelerine, kimsesiz çocuklara ve yardıma muhtaç kişilere yönelmiştir. Dönemin basınında bu durumu gösteren sayısız haber mevcuttur.

Şurası vurgulanmalıdır ki yapılan yardım faaliyetleri, özellikle sıcak çatışmaların ve cephe faaliyetlerinin arttığı dönemlerde yoğunluk kazanmaktadır. Ayrıca yardımlar çoğunlukla, Millî Mücadele döneminin en kritik kurumlarından biri olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti⁹⁷¹ üzerinden yapılmıştır. Cemiyet'in öncelikli amacı, savaşta yaralanan askerlere yardım etmektedir. Ancak Hilâl-i Ahmer, savaş dışı zamanlarda da görev üstlenerek afet durumlarında halka yardım eden bir kuruluş olmuştur. Trablusgarb, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında etkin görevler ifa eden Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Millî Mücadele döneminde çok önemli roller üstlenmiştir. Bu dönemde ciddi bir kaynak sıkıntısına düşen cemiyet, halkın topladığı paralar ve İslâm ülkelerinden gelen yardımlarla faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁹⁷²

Dönemin önemli yardım kuruluşlarından bir diğeri Himâye-i Etfâl Cemiyeti'dir. Himâye-i Etfâl'in kuruluşu da Millî Mücadele döneminden önceye dayanmaktadır. Cemiyet, yetim ve kimsesiz çocukları korumak amacıyla 6 Mart 1917'de kurulmuştur. Nitekim faaliyete başlar

⁹⁶⁹ Millî Mücadele döneminde Rusya'dan alınan silah ve para desteğiyle ilgili detaylı bilgi için bkz: Nurettin Çakıcı, **Türk Millî Mücadelesine Sovyet Rusya'dan Gelen Yardımlar (1919-1922)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2021. Hint Müslümanlarının Millî Mücadele'ye destekleriyle ilgili olarak ise bkz: Mustafa Keskin, **Hint Müslümanlarının Millî Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1991.

⁹⁷⁰ "Altın Külçeleri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 2.

⁹⁷¹ Ahmet Altıntaş'ın verdiği bilgilere göre; "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 11 Haziran 1868 tarihinde "Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti" ismiyle Dr. Abdullah Bey, Dr. Marko Paşa, Kırımlı Aziz Bey ve Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın gayretleriyle kurulmuştur. Kurucu üyeler olarak Ömer Rüştü Paşa, Serdar-ı Ekrem Ethem Paşa, Mr Curtis, Ömer Lütfi Paşa ile birlikte 66 kişiden oluşmaktadır. Kurulmasından itibaren Sultan Abdülaziz, Pertavniyal Valide Sultan da destek vermiştir. Cemiyet daha sonra 14 Nisan 1877 tarihinde "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti" adını almıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu dönemde ilk büyük sınavını Osmanlı-Rus Savaşı'nda vermiş gerek cephe hattında gerekse cephe gerisinde yaralı ve hasta bakımında büyük bir başarı göstermiş, gezici hastanelerle tedavi hizmetleri vermiştir. 1923'te "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti", 1935 tarihinde de "Türkiye Kızılay Cemiyeti", 1947'de "Türkiye Kızılay Derneği" ismini almıştır." Bkz: Ahmet Altıntaş, "Türk Kızılay Cemiyeti (Hilali Ahmer)", **Atatürk Ansiklopedisi**, Erişim Tarihi: 08.03.2023, Bağlantı Adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-kizilay-cemiyeti/>.

⁹⁷² Cemal Sezer-Ömer Metin, "Balkan Savaşlarından Millî Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 32, S. 54, Yıl 2013, s. 169.

başlamaz bir talimatname yayınlayan Himâye-i Etfâl, kısa sürede başta İstanbul olmak üzere Samsun, İzmit, Konya, Kırklareli, Musul ve Erzurum'da teşkilatlanmış, kimsesiz çocukların barınması, beslenmesi, sağlığı ve eğitimi için önemli çalışmalar icraa etmiştir.⁹⁷³

Millî Mücadele'nin ağır şartları altında faaliyetlerini devam ettirmeye çalışan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul'un işgal altında olması, mücadelenin merkezinin Anadolu'ya kayması, bu sebeple iletişim ve organizasyon konularında yaşanan aksaklıklar sebebiyle süreç içinde merkezini İstanbul'dan Ankara'ya taşıyacaktı.⁹⁷⁴ Aynı gerekçelerle Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin Anadolu'daki etkinliğinin azalması sebebiyle, Ankara'da yeni bir teşkilâtlanma yapılması gündeme gelmiştir. Özellikle şehit çocuklarının bakımı için kurulmuş olan darüleytamların ortak bir bütçe ve standart bir yönetim yapısına kavuşturulması amacıyla Saruhan Mebusu Necati Bey ve arkadaşları tarafından, Hilâl-i Ahmer Nizamnamesi esas alınarak yeni bir cemiyet kurulması kararlaştırılmıştır.⁹⁷⁵ İsmi yine Himâye-i Etfâl olacak bu cemiyetin koruyuculuğunu Mustafa Kemal Paşa üzerine almıştır.⁹⁷⁶ Daha sonradan İstanbul'daki Himâye-i Etfâl, Ankara'da kurulmuş olan bu cemiyetin şubesine dönüştürülmüştür.⁹⁷⁷

Yardım kuruluşları merkezlerinin Ankara'ya kaymış olması, İstanbul halkının Millî Mücadele'ye olan desteğini azaltmamıştır. II. İnönü Savaşı'ndan sonra yapılan kampanyalarla İstanbul halkı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne 200.000 lira bağışta bulunmuştur.⁹⁷⁸ Bu kampanyaya Sultan Vahdeddin de 10.000 lira bağış yapmıştır.⁹⁷⁹ Ayrıca ilerleyen aylarda İstanbul'da, fitır sadakalarının Yunan işgali altındaki bölgelerden kaçan muhacirlere verilebileceğine dair bir fetva yayınlanmıştır. Bu fetva üzerine halk, sadakalarını yardım kuruluşlarına vermişlerdir.⁹⁸⁰

Gazetelere yansıyan haberlere göre Rum çetelerinin yoğun faaliyette bulunduğu yerlerden biri olan Karamürsel'den yardıma muhtaç bir hâlde otuz binden fazla insan kaçmıştır. Bu insanlara yardım etmek üzere İstanbul Hilâl-i Ahmer Şubesi tarafından bir sağlık ekibi oluşturulmuş ayrıca ihtiyaç sahipleri için un, ekmek, çadır ve ilaç bu bölgeye gönderilmiştir.⁹⁸¹

⁹⁷³ Makbule Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 35-38. Farklı illerden yardım faaliyetleri için ayrıca bkz: Haluk Selvi, "Sakarya Savaşı Günlerinde Anadolu", **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, (Haz. Hakan Uzun vd.), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2012, s. 161-162.

⁹⁷⁴ Sezer-Metin, a.g.m., s. 174.

⁹⁷⁵ "Pek Hayırlı Bir Teşebbüs", **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.06.1921), s. 2.

⁹⁷⁶ "Himâye-i Etfâl", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.07.1921), s. 1.

⁹⁷⁷ Sarıkaya, a.g.e., s. 45.

⁹⁷⁸ Sezer-Metin, a.g.m., s. 169.

⁹⁷⁹ "Hilâl-i Ahmer'in Ahaliye Hitâbı", **Alemdar**, (04.04.1921), s. 1; "Hilâl-i Ahmer'in Ahaliye Hitâbı", **İkdam**, (04.04.1921), s. 3.

⁹⁸⁰ "İstanbul'da Sadaka-i Fitır", **Hâkimiyet-i Milliye**, (08.06.1921), s. 2. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin gerek Millî Mücadele'deki yardım kampanyalarında üstlendiği rol, gerekse genel faaliyetleri hakkında bilgi edinmek için bkz: **Osmanlı Gazetelerinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti**, (Haz. Şeref Küçükates vd.), Limit Ofset Metin, İstanbul, 2018.

⁹⁸¹ "Karamürsel'den Kaçan Aç Çıplak Otuz Bin Müslüman", **Açıksöz**, (07.07.1921), s. 1.

II. İnönü Zaferi'nden sonra Anadolu'da da halkın yardım kampanyalarında artış olduğu görülmektedir. Örneğin Söke'de, zafer haberini veren Anadolu Ajansı nüshası için müzayede yapılmış ve açık arttırma bin lirayla kapanmıştır. Koçari nahiyesinde yapılan müzayedede ise 180 lira toplanarak elde edilen gelir Hilâl-i Ahmer'e teslim edilmiştir.⁹⁸²

Bu dönemde halkın yardımlaşma faaliyetlerinin takdir ve teşvik edilmesi amacıyla gazetelerde sayısız haber yapılmıştır. Hâkimiyet-i Milliye'nin İkinci İnönü zaferinin kazanıldığı günlerde verdiği bir habere göre Ankara'ya getirilen yaralı askerler, şehir halkı tarafından büyük bir sevgi gösterisiyle karşılanmışlardır. Hâkimiyet-i Milliye, kahraman ordunun cephede Yunan ordusuyla göğüs göğüse çarpıştığını, halkın ise birbiriyle yarışarcasına yaralı askerlerin tedavisi ve gönüllerinin alınması için çalıştıklarını yazmıştır. Konuyla ilgili haberde şunlar ifade edilmektedir: *"Muktedir olanlar, maddî yardımlarını ibzâl ediyorlar. Verecek fazla hiçbir şeyi olmayanlar da en mâsum ve samimi dualarıyla bu tufan-ı takdirâta iştirak ediyorlar. Yalnız dün mecruhlar için toplanılan yatakların miktarı 900'ü tecavüz etti. Tahkikatımız bu miktarın 1500'ü de geçeceğini gösteriyor."*⁹⁸³

Aynı dönemde Yurt dışından Anadolu'ya gönderilen yardımlar dikkat çekmektedir. Hilâl-i Ahmer mecmuasının yazdığına göre, 20 Nisan 1921'de Hindistan Müslümanları 1000 İngiliz lirası, Hindistan Hilafet Komitesi 11 Temmuz 1921'de 500, 21 Temmuz 1921'de ise 1000 İngiliz lirası bağışta bulunmuşlardır. Londra'da ikamet etmekte olan Emir Ali ise 12 Temmuz, 25 Temmuz, 30 Temmuz ve 8 Ağustos 1921 tarihlerinde, toplamı 7000 İngiliz lirası olan yardımı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne ulaştırmıştır.⁹⁸⁴

Millî Mücadele'nin zor günlerinde Hilâl-i Ahmer'e bağış yapılması konusunda gazeteler sık sık çağrıda bulunmuşlardır. Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1921 tarihinde okurlarına şöyle seslenmektedir:

Harp meydanında şehit düşenlerimizin ailelerine, yaralılarımıza, hastalarımıza, fakirlerimize, muhacirlerimize, imdat için koşan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'dir. Bu cemiyete verdiğimiz îâneler, bizim doğrudan doğruya yardımına yetişemediğimiz muhtâc-ı muavenet vatandaşlarımızın tehvîn-i âlâmına sarf olunuyor. Bayramın ilk günü Hilâl-i Ahmer çiçeklerimizi alınız. Takınız ve tasarruf edebileceğiniz parayı mutlaka Hilâl-i Ahmet kutularına atınız. Bu en büyük vazifedir. Çiçek tevziâtı Ankara Hilâl-i Ahmer merkezi nâmına yapılacak ve hâsılatı kâmilten evlâd-ı şühedaya tahsis edilecektir.⁹⁸⁵

Hâkimiyet-i Milliye'nin bu çağrısına karşılık verircesine hareket eden Konya halkı, cuma günlerini Hilâl-i Ahmer günü olarak kabul etmiştir. Alınan karara göre cuma günleri herkes,

⁹⁸²"Söke'de Hilâl-i Ahmet İânesi", **Açıksöz**, (11.04.1921), s. 1.

⁹⁸³ "Yaralılarımıza Hediyeler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.04.1921), s. 1. Ankaralıların yaralı askerlere yardımlarını gösteren diğer haberler için bkz: "Gazilerimizi Ziyaret", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.04.1921), s. 2; "Yaralılarımıza Ankaralıların Muaveneti", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.04.1921), s. 2.

⁹⁸⁴ "Hindistan'dan Muavenet", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, (15.09.1921), S. 1 s. 5.

⁹⁸⁵ "Unutmayınız", **Hâkimiyet-i Milliye**, (08.06.1921), s. 1.

arttırdığı paraları Hilâl-i Ahmer'e bağışlayacaktır. Şimdiye kadar bu şekilde yapılan yardımların miktarı 500 lirayı geçmiştir.⁹⁸⁶ Öğüt, Konyalıların 25 Ağustos 1921'e kadar orduya 100 bin lira kıymetinde araba ve at verdiklerini, bugün de buna ek olarak 12 bin lira kıymetinde yüz at hediye ettiklerini yazmıştır.⁹⁸⁷ Ayrıca Konya'da vatandaşlar, yaklaşan Kurban Bayramı'nda sarf edilecek şekeri almayıp, buraya harcanacak parayı Hilâl-i Ahmer'e yardım olarak gönderme kararı almışlardır.⁹⁸⁸ İstanbul'da ise bayramın birinci günü Seyrüsefâin idaresi, vapurlarda kesilen her biletin bir kuruşunu Hilâl-i Ahmer'a bağışlamış ve bu yolla 255 lira bağışta bulunulmuştur.⁹⁸⁹

Yardım faaliyetlerinin yoğunlaştığı şehirlerden biri de Kastamonu'dur. Kastamonu'da faaliyet gösteren, kadın erkek her sınıf halktan ve bilhassa köylülerden büyük destek gören Hilâl-i Ahmer Şubesi, 1921 Temmuz ayına kadar verdiği 9 bin lira yardıma ek olarak Kütahya-Eskişehir Muharebeleri öncesinde 2 bin lira parayı Hilâl-i Ahmer merkezine göndermiştir. Kastamonu Hilâl-i Ahmeri'nin yakın zamanda birkaç bin lira daha yardımda bulunması beklenmektedir.⁹⁹⁰

Hilâl-i Ahmer'in Kastamonu Kadınlar Şubesi, Vali Muhittin Paşa'nın eşinin önderliğinde bir piyango çekilişi düzenlemeye hazırlanmaktadır. Açıksöz'ün haberine göre günlerdir hummalı bir faaliyet içinde çalışan Kastamonulu kadınlar, ev ev gezerek fiyatı 800 lirayı bulan 500 parçaya yakın eşya toplamışlardır. Öncesinde halkın kazanacağı hediyeleri görmesi için sergilenecek olan bu eşyalar, çekilişle sahiplerini bulacak ve elde edilen gelir Hilâl-i Ahmer'e bağışlanacaktır.⁹⁹¹ Açıksöz, bu haberin hemen yanında, 15 Ağustos 1921 tarihli nüshasından elde edeceği gelirin de Hilâl-i Ahmer'e bağışlanacağını duyurmuştur.⁹⁹² Gazetede bahsi geçen sergi, bayramın ilk gününden itibaren ziyarete açılmıştır.⁹⁹³

Konu ile ilgili haberlerine devam eden Açıksöz, yaralı gazilerin tedavisi için Kastamonu'da sekiz yüz yataklı bir hastane tesis edileceğini, bunun için gereken yardımı daha önceki coşkunlukla Kastamonuluların yapacağını yazmıştır. Bu arada haberden, Çankırı'da da halkın yardımlarıyla bin yataklı bir hastane yapıldığı öğrenilmektedir.⁹⁹⁴ Hilâl-i Ahmer için geceli gündüzlü mesai sarfeden Zonguldak Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesi ise daha önce vermiş olduğu 700 liradan başka 465 lira daha merkeze göndermiştir.⁹⁹⁵ Millî Mücadele'nin bu kritik günlerinde Hilâl-i Ahmer sadece yardım organizasyonları yapmamış, aynı zamanda Müdafaa-i Milliye Vekâleti'yle iş birliği içinde cephe gerisinde de faaliyette bulunmuştur. Sakarya Savaşı arefesinde Millî Müdafaa Vekâleti'nin

⁹⁸⁶ "Konya'da Hilâl-i Ahmer Günü", **Hâkimiyet-i Milliye**, (05.06.1921), s. 2.

⁹⁸⁷ "Konyalıların Hamiyeti", **Öğüt**, (26.08.1921), s. 1.

⁹⁸⁸ "Konyalıların Hilâl-i Ahmer'e Yardımı", **Açıksöz**, (13.08.1921), s. 1.

⁹⁸⁹ "Hilâl-i Ahmer'e İâne", **Alemdar**, (17.06.1921), s. 3.

⁹⁹⁰ "Kastamonu Hilâl-i Ahmer Faaliyetleri", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.07.1921), s. 2.

⁹⁹¹ "Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesinin Faaliyeti", **Açıksöz**, (14.08.1921), s. 1.

⁹⁹² "Yarınki Nüşamız", **Açıksöz**, (14.08.1921), s. 1.

⁹⁹³ "Hilâl-i Ahmer Sergisi", **Açıksöz**, (20.08.1921), s. 1.

⁹⁹⁴ "Gaziler Hastanesi", **Açıksöz**, (29.08.1921), s. 1.

⁹⁹⁵ "Zonguldak'ta Hilâl-i Ahmer Faaliyeti", **Öğüt**, (05.09.1921), s. 1.

Kastamonu Kumandanlığı'na yazdığı bir telgraftan anlaşıldığına göre Millî Müdafaa Vekâleti depolarında bulunan sağlık malzemelerinin cepheye nakli konusunda Hilâl-i Ahmer'in önemli katkıları olmuştur.⁹⁹⁶

Sakarya Savaşı'nın başladığı günlerde halkın yardım faaliyetleri bütün yurt sathına yayılmış görünmektedir. Bu minvâlde Türk milletinin orduya desteğini gösteren pek çok haber gazetelere yansımıştır. Hem kamuoyuna moral vermek hem de yapılan yardımları teşvik etmek amacı taşıyan bu haberlerden birinde, Boğazlıyan ahalisinin orduya gönderdiği yardımlar hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre Boğazlıyan'dan 1313 nakliye vasıtası, 5000 çift çarık, 5000 çift çorap ve 5000 takım çamaşır orduya gönderilmiştir.⁹⁹⁷

Urfa'da ise Tebrikî aşiret reislerinden Ali Ağa, bir fırkanın iâşesi için satın alınan erzakın bedeli olarak kendisine verilen 1080 mecdiye madeni parayı ordu kasasına aynen iade etmiştir. Ayrıca orduya 400 lira kıymetinde iki de at hediye etmiştir.⁹⁹⁸

Sakarya zaferinden hemen sonra Mustafa Kemal Paşa, asker ve şehit ailelerine yardım edilmesi emrini vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu emri doğrultusunda Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından asker ailelerine yardım yapılmaya başlanmıştır.⁹⁹⁹ Samsun halkı, Müdafaa-i Hukuk Heyeti aracılığı ile Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa'ya müracaat ederek, şehit olan asker ve subayların geride kalan ailelerine öz akraba gibi bakacaklarını bildirmişlerdir. Samsunluların bu kararı, Nurettin Paşa tarafından Başkumandalık'a bildirilmiş, Başkumandan Mustafa Kemal Paşa da bu bilgiyi bütün ordu kademeleriyle paylaşmıştır.¹⁰⁰⁰

Aynı günlerde Hilâl-i Ahmer, savaş sebebiyle tamamen yardıma muhtaç hâle gelen halk için temel ihtiyaç maddeleri dağıtımını yapmıştır. Kızılay Arşivi'nde yer alan bir belgeye göre 29 Kasım 1921 tarihi itibarıyla Hilâl-i Ahmer'in halka dağıttığı malzemeler şunlardır: 30000 kilo buğday, 10000 kilo tuz, 5000 adet don, 5000 adet gömlek, 7500 adet tek fanila, 3500 adet fanila don, 6000 metre Amerikan bezi, 2000 metre fanila, 500 adet makara bezi, 5000 çift çorap. Bunun yanı sıra Orhangazi'de de 10 adet külot, 20 çift çorap, 25 metre Amerikan bezi ve 25 metre fanila dağıtılmıştır.¹⁰⁰¹

Savaş sonrasında Hilâl-i Ahmer, cephe yaralanan askerlere ve şehit ailelerine de yardımlara devam etmiştir. Cemiyet, zaferi takip eden günlerde Eskişehir ve Sakarya Muharebelerinde yaralanan askerlere para mükâfatı vermeyi kararlaştırmış, bunun için Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden yaralı askerlerin isimlerini istemiştir.¹⁰⁰² Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin verdiği isim

⁹⁹⁶ Kızılay Arşivi, Kutu: 74, Belge: 138, (6 Ağustos 1921).

⁹⁹⁷ "Boğazlıyanlıların Hamiyeti", **Öğüt**, (20.08.1921), s. 1.

⁹⁹⁸ "Ali Ağa'nın Hamiyeti", **Öğüt**, (24.08.1921), s. 1.

⁹⁹⁹ "Asker Ailelerine Yardım Edilecektir", **Hâkimiyet-i Milliye**, (17.09.1921), s. 2.

¹⁰⁰⁰ "Samsun'un Şefkati", **Hâkimiyet-i Milliye**, (22.09.1921), s. 1.

¹⁰⁰¹ Kızılay Arşivi, K. 252, B. 94, (29 Kasım 1921).

¹⁰⁰² Kızılay Arşivi, K. 12, B. 388, (16 Kasım 1921).

listesine göre Kırşehir hastanesinde kendilerine para mükâfatı verilmesi düşünülen 29 asker bulunmuştur.¹⁰⁰³ Ayrıca bu minvâlde şehit düşen Yüzbaşı Nusret Bey'in ailesine maaş bağlanması¹⁰⁰⁴ ve yine şehit düşen 4. Fırka Kumandanı Faik Bey'in ailesinin hayatlarının ve sağlıklarının korunması için cemiyetin teşebbüste bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁵

Savaşın kazanıldığı günlerde sadece yurtiçinden değil, yurtdışından da dikkate değer yardımlar geldiği haberlerden anlaşılmaktadır. Örneğin Mısırlı Prenses Kadriye Hüseyin Hanımefendi, şehit çocuklarının ihtiyaçları için harcanmak üzere Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Reisliği'ne 24 bin frank bağışta bulunmuştur. Prenses İffet Hilâl Hanımefendi de aynı amaçla daha önce yapmış olduğu 1000 liralık bağışa ek olarak 2424 lira daha bağışlamıştır.¹⁰⁰⁶ Benzer şekilde Afgan Sefiri Ahmet Han şehit aileleri için 1000 liralık bir bağışta bulunmuştur.¹⁰⁰⁷

Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne devlet erkânı ile tüccar ve eşrafın da önemli yardımları olmuştur. Bu yardımlar, zaman zaman katılımın artırılması ve yardım sahiplerine teşekkür mahiyetinde gazeteler tarafından paylaşılmıştır. Hâkimiyet-i Milliye'nin bu yönde verdiği bilgiler şunlardır:

Ankara Valisi İhsan Bey bir top Amerikan bezi; Erzurumlu Nâfiz Bey 50 lira, 20 metre elbiselik, otuz yarda mintanlık kumaş, iki top kâğıt, yedi hasır bağışlamışlardır.¹⁰⁰⁸ Bunlar dışında cemiyete yıllık olarak belli miktarlarda bağışta bulunmayı taahhüt eden yardımseverler ve yardım miktarları; İstanbul Eczanesi sahibi Hüsnü Bey: 2000 kuruş, İktisat Vekâleti Umûr-ı Baytariye Şubesi'nden İbrahim Bey: 200 kuruş, İstanbul Mebusu Ferit Bey: 500 kuruş, Karahisar-ı Şarkî Mebusu Memduh Bey: 300 kuruş, Diyarbakir Mebusu Zülfü Bey: 1500 kuruş, Niğde Mebusu Mehmet Atâ Bey: 500, Karahisar-ı Şarkî Mebusu Mehmet Vasfi Bey: 2000 kuruş, Sinop Mebusu Rıza Vâmık Bey: 600 kuruş, Dersim Mebusu Râmiz Bey: 500 kuruş, Kars Mebusu Ali Rıza Bey: 500 kuruş, Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey: 200 kuruş, Yeni Dünya Gazetesi Sahibi Arif Oruç Bey: 2400 kuruş, Bursa Mebusu ve Şer'îye Vekili Mustafa Fehmi Efendi: 1000 kuruş, Üsküdar Mebusu Mazhar Bey: 500 kuruş, Ankara Mebusu Şemseddin Efendi: 1000 kuruş¹⁰⁰⁹, Erzurumlu Hâşim Bey: 500 kuruş, Tüccardan Eşref Bey: 500 kuruş, Kastamonu Mebusu Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey: 1000 kuruş, Kozan Mebusu Hüseyin Bey: 600 kuruş, Lazistan Mebusu Osman Bey: 2500 kuruş, Memurîn-i adliyeden Ahmet Fuat Bey: 1200 kuruş, Memurîn-i mâliyeden Tahir Bey: 1200 kuruş, Karahisar-ı Şarkî Mebusu Memduh Bey: 300 kuruş, Kütahya Mebusu Cemil Bey: 400 kuruş, Bitlis Mebusu Arif Bey: 500 kuruş, İzmir Mebusu Hacı Süleyman Efendi: 500 kuruş, Kütahya Mebusu Râgıb Bey: 200 kuruş, Umûr-ı Baytariye İkinci Şube Müdürü Fikri Bey: 500 kuruş, Belediye Âzâsından Mehmet Efendi: 200 kuruş, Aydın Mebusu Tahsin Bey: 600 kuruş.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰³ Kızılay Arşivi, K. 1060, B. 6, 6, 1, 6, 2, (26 Kasım 1921).

¹⁰⁰⁴ Kızılay Arşivi, K. 389, B. 45, (29 Eylül 1921).

¹⁰⁰⁵ Kızılay Arşivi, K. 570, B. 468, (2 Ocak 1922).

¹⁰⁰⁶ “Şehit Evlatları İçin”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (13.07.1921), s. 2.

¹⁰⁰⁷ “Şehit Yavrularına”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (21.09.1921), s. 2.

¹⁰⁰⁸ “Himâye-i Etfâl'e Teberrûlar”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (14.12.1921), s. 2.

¹⁰⁰⁹ “Yetimlere Yardımcılar”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (15.12.1921), s. 2.

¹⁰¹⁰ “Yetimlerin Yardımcıları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (16.12.1921), s. 2.

Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin faaliyetleriyle ilgili haberler, savaşın sıcak gelişmeleri sona erdikten sonra, toplumun yaralarının sarılmaya çalışıldığı günlerde tekrar karşımıza çıkmaktadır. Cemiyet, Yunan ordusundan kurtarılmış olan bölgelerden toplanan 23 erkek çocuğu, 1921'in aralık ayında Ankara'ya getirmiştir. Hepsi de şehit evlâdı olan bu çocuklardan 10 tanesinin annesi de yoktur. Eğitim almaları sağlanacak bu 23 çocuktan başka Himâye-i Etfâl, bugüne kadar toplam 44 çocuğu koruma altına almıştır. Ayrıca 55 çocuk da Ankara'ya gelmek üzere Aziziye'den yola çıkarılmıştır.¹⁰¹¹

Savaş günlerinde ve sonrasında gazetelere yansıyan bazı haberlerde, yapılan yardımların ulaştığı rakamların toplamı hakkında kamuoyuna bilgi verilmiştir. 3 Ocak 1922 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin yazdığına göre Himâye-i Etfâl Cemiyeti şimdiye kadar pek çok çocuğu ailelerin yanına evlatlık olarak vererek bir yuvaya kavuşturmuş, 143 çocuğu da doğrudan koruması altına almıştır. At koşusu, tiyatro ve sinema gösterimleri gibi yollardan gelir elde etmeye çalışan Cemiyet'e 123 kişi senelik bağışta bulunma taahhüdünde bulunmuştur. Elde edilen gelirle çocukların barınma, beslenme, giyim ve eğitimi temin edilmektedir. Ayrıca Cemiyet tarafından kimsesiz çocuklarla birlikte ihtiyaç sahibi ailelerin muayene ve tedavileri de ücretsiz olarak yapılmaktadır. Hilâl-i Ahmer, Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne 400 metre Amerikan bezi, 200 metre fanila pazen, 30 fanila ve 20 çift kundura hediye etmiştir. Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin 1 Temmuz 1921'den 25 Aralık 1921 tarihine kadar sağlamış olduğu gelir, 327.476 kuruştur. Bu gelirin 182.018 kuruş nakit olarak Cemiyet'in kasasında bulunmaktadır.¹⁰¹²

Hilâl-i Ahmer şubeleri Millî Mücadele boyunca çok büyük bir gayretle çalışmış, halk da vatanın kurtuluşu ve ihtiyaç sahibi insanlara yardım maksadıyla fedakârca yardımlarda bulunmuştur. Hâkimiyet-i Milliye, 7 Temmuz 1921 tarihine kadar Anadolu'da farklı il, kasaba ve şahıslar tarafından Hilâl-i Ahmer için yapılan yardımları totalleri ile birlikte gösteren şu net rakamları okurlarıyla paylaşmıştır:

Kastamonu 900.000 kuruş, Zonguldak 702.315 kuruş, Samsun 685.000 kuruş, Antalya 417.257 kuruş, Rodos 412.743 kuruş, Geyve 331.351 kuruş, Bolu 212.585 kuruş, Mersin 200.000 kuruş, Kengri (Çankırı) 150.000 kuruş, Ereğli 129.450 kuruş, Eskişehir 128.400 kuruş, Kayseri 100.000 kuruş, Ordu 100.000 kuruş, Bartın 99.955 kuruş, Tokat 97.000 kuruş, Ermenek 93.400 kuruş, Muğla 85.000 kuruş, Elaziz 83.530 kuruş, Sinop 74.990 kuruş, Sungurlu 10.995 kuruş, Kozlu 70.000 kuruş, Diyarbakir 70.000 kuruş, Taş Okçu 65.000 kuruş, Afyonkarahisar 24.010 kuruş, Tenos 60.400 kuruş, Devrek 60.000 kuruş, Amasya 99.500 kuruş, Trabzon 57.210 kuruş, Konya 50.000 kuruş, Boyabad 50.000 kuruş, Gerede 50.000 kuruş, Yozgat 47.804 kuruş, Merzifon 46.000 kuruş, Çorum 54.000 kuruş, Kars 42.800 kuruş, Silifke 40.000 kuruş, Karaman 40.000 kuruş, Rize 39.000 kuruş, Zile 30.000 kuruş, Havza 30.000 kuruş, Gerede 30.000 kuruş, Bodrum 30.000 kuruş, Ayancık 28.000 kuruş, Gevnik 25.370 kuruş, Çorum 25.000 kuruş, Mihaliççik 23.249 kuruş, Kırşehir 22.288 kuruş, Mudurnu 20.475 kuruş, Sivas 20.000 kuruş, Çerkeş 20.000 kuruş, Malatya 2.500 kuruş, Sandıklı 3.321 kuruş, İncesu 2.000 kuruş, Kadınhanı 1.765 kuruş, Aksaray 20.000 kuruş, Niğde 19.500 kuruş,

¹⁰¹¹ "Yetim Çocuklar", **Hâkimiyet-i Milliye**, (14.12.1921), s. 2.

¹⁰¹² "Himâye-i Etfâl", **Hâkimiyet-i Milliye**, (03.01.1922), s. 2.

Kangal 16.950 kuruş, Düzce 15.000 kuruş, Yozgat 12.150 kuruş, Akşehir 12.000 kuruş, Mut 10.000 kuruş, Akdağ Madeni 10.000 kuruş, _____ 10.000 kuruş, Saideli 10.000 kuruş, Beyşehir 10.000 kuruş, Haymana 10.000 kuruş, Aksaray 10.000 kuruş, Darende 7.000 kuruş, Sivrihisar 6.000 kuruş, Giresun 5.000 kuruş, _____ 6.000 kuruş, TOPLAM: 6.534.226 KURUŞ.¹⁰¹³

Cemiyet adına Ankara merkezine gönderilen yardımlarda bulunmaktadır. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin aynı günkü haberi ve içeriğine yansıyan yardımlar silsilesi şöyledir:

Silifke ahalisinden 52.654, Amerika Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiyesi'nden 43.489, Ankara Ermeni Katolik Cemaati tarafından 30.000, Dersaadet Çakmakçılarda Tüccar Hacı Celal Bey tarafından; Bulgarzade Âsım Bey vedâatiyle 27.810, Samsun Namlızâde Biraderler tarafından, Canik Mebusu Şükrü Bey vedâatiyle 25.000, Ankara Mekteb-i Sultânîsi talebesi tarafından 14.485, Ankara zâbit namzetleri talimgâhı subay ve talebeleri tarafından 13.000, Yabanâbad ahalisinden 10.000, Akdeniz vapurunda verilen konser hâsılatından Binbaşı Ziya Bey tarafından 6.000, Samsun'da Namlızâde Hamdi Bey refikaları hanım tarafından Canik Mebusu Şükrü Bey vedâatiyle 5.000, Askerî tevkifhanesi tutukluları tarafından 4.979, Baytar Binbaşı İzzet Bey tarafından 4.000, Avanos kazası ahalisinden 2.400, Gerede tüccarlarından Hâlid Beyzâde Hamid Bey tarafından 2.500, Ankara Valisi İhsan Bey tarafından 2.000, Erkân-ı Harp Kaymakamlığı mütekâid Şerif Bey tarafından 2.000, Sanayi bahçesi duhuliyesinden 1.500, Yabanâbad ahalisinden 1.480, Sinti/Senti nahiyesi ahalisinden 1.352, Ankara'da Aydın muhacirlerinden Baba Süleyman Efendi tarafından 1.185, Ankara'da Aydın Teceddüd Mektebi talebesi tarafından 915, Hoca Hindi-i Müslim Mahallesi ahalisinden 700, Şair Mehmed Emin Bey tarafından 400, Ankara tüccarlarından Kâtipzâde Mehmet Beyefendi tarafından 300, Polatlı'da Belediye Reisi Turhan Bey tarafından 250 ve Toplamda 258.799 kuruş.¹⁰¹⁴

Aynı konuda Öğüt gazetesinin yaptığı habere göre 1921'in ocak ayından itibaren yeniden kurulmaya başlayan Hilâl-i Ahmer şubelerine Anadolu'nun her yerinden hummalı bir biçimde yardım yapılmıştır. Ocak ayından temmuz ayına kadar Anadolu halkının Hilâl-i Ahmer'e yaptığı yardımlar 6 milyon 793 bin 25 kuruşa ulaşmıştır. Bu miktarın içinde Kastamonu vilâyetinin yaptığı 1 milyon 100 bin kuruşluk yardım başışı dikkat çekmekte ve Kastamonuluların bu rakamla cemiyete yardımda bulunan diğer iller arasında birinci sırada yer aldığı görülmektedir.¹⁰¹⁵

Yukarıda arz edilen yardım kampanyaları, başta TBMM Hükümeti'nin planlı yönlendirmesi ile beraber, Türk milletinin gönüllü çalışması sonucunda nihayete varmıştır. Zira Türk kamuoyunda paylaşılan bilgiler doğrultusunda topyekûn bir seferberliğin vucut bulduğu aşikârdır. Savaş öncesi, süreci ve sonrasında sürdürülen maddi ve manevi yardım faaliyetlerinin ortaya çıkardığı netice, Millî Mücadele'nin ordu-millet bütünleşmesi ile kazanıldığının açık delilidir.¹⁰¹⁶

¹⁰¹³ "Hilâl-i Ahmerimiz", **Hâkimiyet-i Milliye**, (13.07.1921), s. 2.

¹⁰¹⁴ "Hilâl-i Ahmerimiz", **Hâkimiyet-i Milliye**, (13.07.1921), s. 2.

¹⁰¹⁵ "Kânûn-ı Sâni'den Temmuz'a Kadar", **Öğüt**, (03.08.1921), s. 2. Hilal-i Ahmer Mecmuasında yer alan bir veriye göre cemiyetin Ekim 1921 tarihine ait toplam geliri, 58 bin 462 lira, gideri ise 49 bin 950 liradır. Bkz: "Hilal-i Ahmer'in Teşrin-i Evvel 1337 Zarfındaki Varidat ve Sarfiyat Cetveli", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, (15.11.1921), S. 3, s. 1.

¹⁰¹⁶ Millî Mücadele topyekûn bir harp halidir. Cephede savaşanların yanında cephe gerisinde verilen mücadele de takdire şayandır. Özellikle Türk kadınının yaptığı yardım faaliyetleri ve Türk ordusuna elinden geldiğince canı pahasına

Bütün bu yardım faaliyetleri dışında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, cephede çarpışan asker ve subaylar ile esirlerin durumlarının ailelerine bildirilmesi noktasında da önemli bir görev icra etmiştir. Örneğin Sakarya Savaşı'ndan sonra kendisinden haber alınamayan Mülâzım Mehmet Necati Bey'in akıbetiyle ilgili ailesine bilgi verilmesi görevi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne düşmüştür.¹⁰¹⁷ Benzer şekilde 5. Kafkas Fırkası'nda görevliyken yaralanan Ahmet Talât Bey'in, çarpışmalarda şehit düşen Hasan Tahsin Bey ve Ali Nami Bey'in durumlarıyla ilgili yazışmalar da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti üzerinden yürütülmüştür.¹⁰¹⁸

3.4. Savaşın Etkileri ve Yankıları

3.4.1. Savaş Sonrası Yunanistan

Yunan Hükümeti Sakarya Savaşı'nda aldığı yenilgiyi bir süre gizlemeye çalışmıştır. Öyle ki Yunan üst düzey yetkililerinin bazı demeçleri de bu tez üzerine işlemiştir. Başbakan Gunaris dâhil birçok yetkilinin savaştan sonra başvurduğu bu propaganda silahı, aslında savaştan önce işlemeye başlamıştır. Örneğin Sakarya Savaşı'ndan önce İstanbul'un Yunan ordusu tarafından işgal edileceğine dair bazı propagandalar yapıldığını yazan Açıksöz, bu söylentileri Yunanların kamuoyunu oyalamak için ortaya attığını, böyle bir işgalin söz konusu olamayacağını ifade etmiştir.¹⁰¹⁹ Nitekim Yunan Dışişleri Bakanı Baltacis, Atina'daki İngiliz elçisi Lord Granvil'le görüştüğünü açıklamıştır. İngiliz elçisi, İstanbul'un Müttefiklerin işgali altında olduğundan, Yunanların buraya doğru ilerleyemeyeceğini, aksi takdirde karşılarında Müttefik ordularını bulacağını açıklamıştır.¹⁰²⁰

fedakârlıkta bulunması değinilmesi gereken özel bir husustur. Zira Sakarya Savaşı'nda taşıt kollarında cephe taşıyan kadınlardan Şerife Hanım'ın gösterdiği azim bunun en önemli örneklerinden biridir. Destanlaşan bu hikâyeye göre; İstanbul'dan İnebolu'ya kaçırılan cephe taşıyan kadınlar Ankara'ya ulaştırmak adına 6 aylık bebeği ile yola çıkan Şerife Hanım, 1921 yılı Şubat soğukunda adeta istiklal aşığı edasıyla dondurucu havanın durumuna aldırmadan ilerlemeye devam etmiştir. Yavrusunu kundağa sarıp kağı arabasının içinde cephe taşıyan kadınların arasına bırakmış ve üzerini otlarla örtmüştür. Ancak Kastamonu yakınlarına geldiğinde kış şartlarına daha fazla dayanamamış ve hem yol yorgunluğu hemde karda ilerleme imkânının olmaması üzerine sabaha karşı donarak can vermiştir. Daha sonra kağı arabasının yanına ulaşanlar cepheye ulaştırılacak silahlar ile bu silahlar arasında yatan bebeği sağlam bulmuşlardır. Nitekim Şerife bacı evladını ve silahları korumak adına kendi canını feda etmiştir. Bkz: Ferhat Uyaniker, **Millî Mücadelede Türk Kadını**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 68-69; Başar ve Gençcan, a.g.e., s. 139-142.

¹⁰¹⁷ Kızılay Arşivi, K. 570, B. 451, (17 Ocak 1922).

¹⁰¹⁸ Kızılay Arşivi, K. 1295, B. 24, (12 Ağustos 1924); Kızılay Arşivi, K. 570, B. 544, (7 Aralık 1921); Kızılay Arşivi, K. 389, B. 81, (13 Aralık 1921).

¹⁰¹⁹ "Ne Tatlı Yalanlar", **Açıksöz**, (14.08.1921), s. 1. Sakarya Savaşı öncesinde İstanbul'u işgal etme propagandasını ortaya atan Yunanistan, Sakarya Savaşı sonrasında farklı bir yöntem ile Türk ordusu karşısında alınan ağır yenilgiyi gizlemek için Yunan ordusunun Ankara'yı işgali düşünmediğini dile getirmeye başlamıştır. Zira Yunan Başbakanı Gunaris'in "The Pall Mall And Globe" gazetesinden servis edilen bazı açıklamaları bu durumu doğrular niteliktedir. Gunaris, Ankara'yı işgal niyetlerinin hiçbir zaman olmadığını ifade ederek, "*Askerlerimiz yapabiliirdi ama işgalin stratejik olarak bir faydası yoktu*" diyerek yukarıda arz edilen propaganda faaliyetlerinin bir benzerini ortaya koymuştur. Bkz: **The Pall Mall And Globe**, (19.09.1921), s. 3.

¹⁰²⁰ "Baltacis'in Beyanâtı", **Açıksöz**, (22.08.1921), s. 1.

İngiliz elçisinin bu açıklamasının sebepsiz olmadığı hemen alttaki haberden anlaşılmaktadır. Açıksöz'e göre Kral Konstantin, savaştan yılgınlık gösteren Yunanları harekete geçirebilmek için daha büyük hedefler ortaya koymaktadır. İzmir ve Trakya'yla sınırlı olan hedeflerini şimdi bütün Marmara kıyıları ve İstanbul'a yöneltmektedir. Yunan Başbakanı Gunaris tarafından dile getirilen bu iddiaların Yunanistan'daki iç kargaşanın bir ürünü olduğu yorumunu yapan Açıksöz, bu söylentilerin Türk milletinin direnme azmini arttırmaktan başka bir işe yaramayacağını belirtmektedir.¹⁰²¹

İstanbul, Müttefikler tarafından tarafsız ilân edilmiş olmasına rağmen Yunanların burada teşkilatlanmaya çalıştığı da gelen haberler arasındadır. Affedilen Venizelosçu subaylar tarafından kurulmaya çalışılan teşkilatın alâmet-i fârikası kartallı serpuştur.¹⁰²² Savaş süresince halkın moralini yükseltmek ve karşı tarafın psikolojisini sarsmak amacıyla yapılan bu propagandalardan bir diğerinde Yunan basını, Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan uçağıyla trene yapılan hücum sonrasında esir edildiğini iddia etmişlerdir. Bu haber bütün Yunanistan'a yayılmış ve insanlar birbirlerini tebrik etmişler, Yunan gazeteleri yapılan kutlamaları sayfalarına taşımışlardır.¹⁰²³ İlerleyen günlerde ise Londra basınında Mustafa Kemal Paşa'nın mütareke talep ettiğine dair bir haber çıkmıştır. Öğüt, bu haberin tezip edilmeye dahi lâayık olmadığını yazmıştır.¹⁰²⁴

Savaştan önce başlayıp savaş sonrasında devam eden bu propagandalar kısa sürede etkisiz kalmıştır. Fransız gazeteleri, Yunanların Sakarya'nın doğusunda yapılan savaşta hem asker hem de savaş malzemesi bakımından çok ağır kayıplar verdiklerini yazmışlardır.¹⁰²⁵ Aynı şekilde İngiliz basını, artık Yunan Hükümeti'nin silah zoruyla taleplerini kabul ettirmelerinin mümkün olmadığını vurgulamıştır.¹⁰²⁶

Sakarya Savaşı'nda alınan mağlubiyetten sonra Yunanistan'da halk ve özellikle Venizelosçu gazeteler, Başbakan Gunaris'e ve takip ettiği politikaya karşı ateş püskürmektedir. Resmî ağızlardan bilgi alamayan halkın telaş, endişe, öfke ve asabiyeti her geçen gün artmaktadır.¹⁰²⁷ Atina'da halkın Harbiye Nezareti'ne ve gazete idarehanelerine saldırdığı yönünde söylentiler dolaşmaktadır.¹⁰²⁸ Yunan gazeteleri mahvolduklarını dile getirirken¹⁰²⁹ Girit ve civarının asker kaçaklarıyla dolduğu yine basın tarafından bildirilmektedir.¹⁰³⁰

¹⁰²¹ "Yunanların Hülyası", **Açıksöz**, (22.08.1921), s. 1.

¹⁰²² "İstanbul'da Yunan Faaliyeti", **Açıksöz**, (30.08.1921), s. 1.

¹⁰²³ "Her Gün Bir Yalan", **Öğüt**, (08.08.1921), s. 1.

¹⁰²⁴ "Tekzibe Bile Değmeyen Bir Yalan", **Öğüt**, (06.09.1921), s. 1.

¹⁰²⁵ "Fransız Matbuatının Fikirleri", **Açıksöz**, (29.09.1921), s. 1.

¹⁰²⁶ "Avrupa Hakikati Anlamaya Başlıyor", **Açıksöz**, (29.09.1921), s. 1.

¹⁰²⁷ "Yunanistan Gazeteleri Hükümete Hücum Ediyorlar", **Açıksöz**, (14.09.1921), s. 2.

¹⁰²⁸ "Atina'da Harbiye Nezâretine ve Gazete İdarehanelerine Hücum", **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 1.

¹⁰²⁹ "Mahvolduk Diyorlar", **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 1.

¹⁰³⁰ "Girit'teki Firâtiler", **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 1.

Varlık gazetesi, son günlerde Pire ve Selânik'e gelen yaralıların çokluğu ve cepheden alınan kötü haberler dolayısıyla Yunan halkının galeyana geldiğini yazmıştır. Subayların engellemelerine rağmen halk büyük çaplı protesto gösterileri yaparak Kral Konstantin ve Gunaris aleyhinde nutuklar atmaktadır. Bu arada Yunan Hükümeti'nin mevkiî sarsılmaktadır.¹⁰³¹

Yunan Başkomutanı Papulas'ın Sivrihisar'da bütün nişanlarını bıraktığını söyleyen¹⁰³² Açıksöz, Yunanların durumuyla ilgili şu yorumda bulunmaktadır: *“Orduları bir parça ilerleyince metâlib listesini dolduran, geriledikçe istediklerinden bir parça vazgeçen Yunanlar yine yelkenleri suya indirmeye başladılar. Bizim istediğimiz her vakit birdir. Yunanların İzmir'den, Trakya'dan defolup gitmesi.”*¹⁰³³

Yunan Başbakanı Gunaris, cepheden dönen Harbiye Müsteşarı İstradiyos ile görüştüktan sonra gazetecilere açıklamalarda bulunmuş ve Yunan ordusunun taarruz etmemesinin güçsüzlükten değil, askerlerini dinlendirmek istemesinden kaynaklandığını söylemiştir. Gunaris'in, hükûmetine yönelen eleştirileri savuşturmak ve kamuoyunu yatıştırmak amacı taşıyan bu açıklamalarına karşı Açıksöz, *“acaba ordumuzun önünde kaçarken palikaryalar istirahat edebiliyor mu”* sorusunu yöneltmiştir.¹⁰³⁴

Yunan Neologos gazetesinin haberine göre terhis bekleyen Yunan halkı, yeni sınıfların silâhı altına alınacağı söylentileri üzerine büyük bir öfke ve infial içine girmiştir. Halkın şiddetli tepkisi nedeniyle Gunaris'in istifa etmesi ve İstiryadis başkanlığında karma bir hükûmetin kurulması beklenmektedir.¹⁰³⁵ İkdâm gazetesi ise Yunanların acil biçimde arabuluculuk yapılmasını istediklerini yazmıştır.¹⁰³⁶

Savaştan bıkmış olan pek çok Yunan asker ve subayları, geri hizmete alınmak yahut Yunanistan'a dönmek için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Yunan genelkurmayı bu tip iltimas teşebbüslerinin dikkate alınmayacağını bir beyanname ile duyurmak zorunda kalmıştır.¹⁰³⁷

Bu arada silah zoruyla istediğini elde edemeyen Yunanlar tekrar propagandaya sarılmışlardır. İzmir'de Rum nüfusun çoğunluğu oluşturduğunu ispat etmek için çeşitli grafik ve levhalar bastırıp her türlü araçla propaganda yapmaya devam etmişlerdir. Bu amaçla İzmir hükûmet dairesi içinde bir istihbarat şubesi oluşturulmuştur. Ayrıca Sakarya Savaşı'nda Yunan ordusu içinde savaşan ve

¹⁰³¹ “Zaferimizin Yunanistan'daki Akisleri”, **Varlık**, (22.09.1921), s. 2.

¹⁰³² “Papulas Sivrihisar'da Nişanlarını da Bıraktı”, **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 1.

¹⁰³³ “Yelkenleri Suyı İndiriyorlar”, **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 1.

¹⁰³⁴ “Gunaris'in Beyanâtı”, **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 2.

¹⁰³⁵ “Yunanistan'da Hiddet ve İnfial”, **Açıksöz**, (29.09.1921), s. 2.

¹⁰³⁶ “Tavassut Dileniyorlar”, **Açıksöz**, (29.09.1921), s. 2.

¹⁰³⁷ “Yunan Ordusunda İltimas Beyannamesi”, **Açıksöz**, (20.12.1921), s. 1.

ölen çok sayıdaki yerli Rumların hatırasını yaşatmak ve halka moral vermek için Bayraklı mevkisinde bir abidenin inşaatına başlanmıştır.¹⁰³⁸

Yunan Hükümeti, Sakarya hezimetinden sonra özellikle İngiltere'nin yardımını ve arabuluculuğunu sağlamak için uğraşmaktadır. Bu amaçla Yunan Başbakanı Gunaris Londra'ya giderek çeşitli temaslarda bulunmuştur.¹⁰³⁹ Ancak Yunan kamuoyunda yükselen tepkilerden sonra, Avrupa seyahatinde bulunan Gunaris'in istifa ettiğine dair söylentiler gazetelere yansımıştır.¹⁰⁴⁰ Bu arada Girit'te bir isyan yaşandığına ve durumun ciddi olduğuna dair de çeşitli haberler görülmektedir.¹⁰⁴¹ Bu olumsuz tablonun etkisiyle Papulas, eğer Avrupalı devletler Yunan işgali altındaki yerleri tahliye etmelerini isterlerse, ordusunun çekildiği yerleri tahrip edeceğini ve yakacağını açıklamıştır. Açıksöz, bir çete reisinin bile diline yakışmayacak bu sözleri Avrupalıların duymasını istemektedir.¹⁰⁴²

Sakarya Savaşı'ndan sonra yaşanan ekonomik bunalım, Yunanistan'ı en az askerî alandaki hezimet kadar sıkıştırmıştır. Vakıf gazetesinde yayınlanan imzasız bir köşe yazısında, Yunanların Sakarya'daki mağlûbiyetinin sadece askerî alanda yaşanan bir hezimet olarak kalmadığı, zaten yaşanmakta olan malî krizin daha da derinleşmesine yol açtığı vurgulanmıştır. Yunanistan'ın içine düştüğü bu "*malî hezimet*"ın açıkça görüldüğü iki nokta vardır. Birincisi, Yunan drahmisi günden güne daha fazla değer kaybetmektedir. İkincisi ise Yunan Hükümeti'nin yaşadığı para sıkıntısıdır. Yunan drahmisi savaşın başında İstanbul piyasasında 180 kuruşa kadar çıkmışken, Sakarya Savaşı'ndan sonra 130 kuruşa kadar düşmüştür. Bundan sonra drahminin daha da değer kaybedeceği öngörülmektedir. Savaşın getirmiş olduğu maddî yük karşısında gelirleri kısıtlı kalan Yunan Hükümeti'nin para ihtiyacının günden güne artacağı açıktır. Yazının son kısmında, Yunan Hükümeti'nin malî açıdan içine düştüğü bu kriz karşısında iç ve dış borçlanma yolları aradığı ve işgal ettiği bölgelerde adeta yağmagirlik yapmaya başladığı belirtilmiştir.¹⁰⁴³

Sakarya Savaşı'nda ağır bir yenilgi alan Yunanistan'ın ekonomik olarak büyük bir problem yaşadığı dış basında da geniş yer bulmuştur. "The New York Times" gazetesinin aktardığı bilgiye göre, büyük devletlerden kredi arayışına giren Yunanistan kralı Konstantin, Amerika'dan bekledikleri kredinin serbest bırakılmasını istemiştir. Yunan kralı, Amerika'dan alacakları 32 milyonluk krediyi savaş amaçları için kullanmayacakları konusunda taahhüt vermeye hazır olduklarını, kredinin sağlanması için böyle bir gereklilik varsa bunu sağlayacaklarını ifade etmiştir.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸ "Yunanların Hakikatle Mücadelesi", **Açıksöz**, (20.12.1921), s. 1.

¹⁰³⁹ "Gunaris Londra'da", **Açıksöz**, (26.12.1921), s. 1.

¹⁰⁴⁰ "Gunaris İstifa Etti", **Açıksöz**, (21.12.1921), s. 1.

¹⁰⁴¹ "Girit İsyanı", **Açıksöz**, (21.12.1921), s. 1.

¹⁰⁴² "Avrupa Bunu Duysun", **Açıksöz**, (26.12.1921), s. 1.

¹⁰⁴³ "Malî Hezimet", **Vakit**, (04.10.1921), s. 1.

¹⁰⁴⁴ "Yunan Kralı Kredinin Serbest Bırakılmasını İstiyor", **The New York Times**, (21.09.1921), s. 26.

İngiliz gazetelerinden The Guardian, “Yunanların birçok zafer kazandığını ancak henüz hiçbir sonuç alamadıklarını belirterek, Venizelosçular ile Konstantin taraftarları arasındaki mücadelenin Anadolu’daki savaşı gölgede bıraktığını yazmıştır. Gazete, savaştan dolayı yorulmuş olan Yunan halkının bölünmüş durumda olduğunu ve cepheden anlamlı bir ilerleme haberi alınamadığını vurgulamıştır. The Guardian muhabirinin Yunanistan’dan bildirdiğine göre halk, kendilerinin parasının ve silahının olmadığına, İngiltere’nin desteğiyle hareket edildiğine inanmaktadır.”¹⁰⁴⁵

Kamuoyuna yansıyan yönleriyle anlaşılan Yunan Hükümeti’nin genel durumu son derece kötüdür. Sakarya Savaşı’nda alınan yenilgi, daha önce üstü kapatılmaya çalışılan birçok problemlili konuları yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. İç politikada süren savaş aleyhtarlığı ve bozulan ekonominin halk nezdindeki yansımaları, hükümet yetkililerini arayışa sürüklemiştir. Zira dış politikadaki Yunan hamlelerinin başarısızlığı bu arayışı da boşa çıkarmış ve Yunan halkı ile hükümet yetkilileri arasında öteden beri varolan güven sorununu daha ciddi boyutlara ulaştırmıştır.

3.4.2. Savaşın Anadolu’daki Etkileri

3.4.2.1. Yunan Mezalimi

Millî Mücadele süresince Yunan ordusunun işgali altında olan sahalarda Türk milletine karşı büyük bir mezalim uygulanmıştır. Yaşanan acı verici olaylar, gelişigüzel biçimde otorite boşluğundan ortaya çıkan asayişsizlikler değildir. Yunanistan, Megali İdea’yı gerçekleştirmek üzere Avrupalı büyük devletler nezdinde Batı Anadolu’nun kadim Yunan yurdu olduğu ve bölgede Rumların çoğunluğu teşkil ettiği iddiasında bulunmuşlardır. Anadolu’daki işgal sürecinde bu iddialarını destekleyecek biçimde bölgedeki nüfus yapısını değiştirmek amacıyla sistematik bir yıldırma politikası uygulamışlardır. Yaşanan kanlı ve dehşet verici olaylar, sadece Türk nüfusu yok etmeyi değil, bir korku iklimi yaratarak Türk nüfusun iç bölgelere göç etmesine zemin hazırlamayı hedeflemiştir. Bu çerçevede Yunanlar Kızılhaç ve Rum Kilisesi’nin desteğiyle gizli teşkilâtlar kurmak, Ermeni komiteleriyle iş birliği yapmak, Osmanlı vatandaşı Rumları askere almak ve uluslararası gözlemcileri manipüle etmek üzerine kurulu sert bir politika izlemişlerdir.¹⁰⁴⁶

Yunan ordusunun işgalleri altındaki bölgelerde Türk halkına yönelik katliamları 1921 yılının ilk aylarından itibaren artış göstermiştir. Nitekim Yunan askerleri, Uşak-Akhisar kasabalarında Müslüman halka karşı yaptıkları zulüm ve cinayetleri arttırmış, adı geçen yerlerde zorla Müslümanların evine girerek kadınların namusuna el uzatmışlardır. Zira İzmir Müftülüğü’ne bu konuda pek çok şikâyet yapılmıştır.¹⁰⁴⁷ Ayrıca Yunanlar tarafından Trakya, İzmir ve Bursa

¹⁰⁴⁵ “Yunanistan Savaşta”, *The Guardian*, (23.09.1921), s. 6.

¹⁰⁴⁶ Turan, a.g.e., s. 11-12.

¹⁰⁴⁷ “Yunanların Fecâyii”, *Açıksöz*, (24.02.1921), s. 4.

civarlarında yapılan mezalimle ilgili olarak Büyük Millet Meclisi'ne Balıkesir, Bolu ve Bursa azaları tarafından bir takrir verilmiş ve bu takrir Londra'da bulunan temsilcilere gönderilmiştir.¹⁰⁴⁸

Alınan haberlere göre Menemen ile Ulucak arasında dört Müslüman arabacı Yunanlar tarafından şehit edilmiştir.¹⁰⁴⁹ Benzer bir başka habere göre İzmit'te Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi Kâtib-i Sâbıkı Hasan Faik Efendi dört beş arkadaşıyla beraber bağdan avdet ederlerken Yunan askerleri tarafından balta ile pek vahşiyane bir surette şehit edilmişlerdir. Ayrıca Bursa valisi ile bazı sivil ve asker devlet memurlarını tutuklayan Yunanlar, bu kişileri İstanbul'a sevk etmişlerdir.¹⁰⁵⁰

Yunanların Müslüman ahaliye karşı şiddet politikasının, özellikle savaşlarda alınan mağlûbiyetlerden sonra daha da arttığı görülmekte, Yunan ordusu geri çekilirken geçtiği yerlerde sivil halka karşı çok sert ve zâlimâne hareket etmektedir. Yapılan zulüm, işkence ve katliamlar, Türk basını tarafından yakından takip edilmiştir. Bu minvâlde II. İnönü hezimetinden sonra çekilmek zorunda kalan Yunan ordusu, Müslüman ahaliye yönelik zulümlerini arttırmış, Açıksöz'deki bir habere göre Kocaeli mıntıkasında sıkışan Yunanlar, köyleri tahrib etmişlerdir. Örneğin Demirci köyü ahalisinin diri diri yakıldığı gazetelere yansımıştır.¹⁰⁵¹

Açıksöz'ün 10 Nisan 1921 tarihli nüshasında haber verildiğine göre Yunan ordusu, Afyon Karahisar'a doğru çekilirken Çay ve Bolvadin civarındaki Müslüman köylerini yağma etmişler, kadınların parmaklarındaki yüzüklere varıncaya kadar almışlardır. Ayrıca Bilecik müftüsü ile beş genci de sebepsiz yere katletmişlerdir.¹⁰⁵²

II. İnönü Muharebesi'nde esir alınan subaylar, İngiliz irtibat subaylarının, Yunan kurmay heyeti üzerinde son derece etkili olduğu, her bir Yunan tümeninde üç İngiliz subayı bulunduğunu ifade ederek geri çekilme esnasında Yunan askerlerinin Müslüman evlerini yaktıklarını da itiraf etmişlerdir.¹⁰⁵³

Türk ordusu karşısında başarılı olamayan Yunan ordusu, Uşak istikametinde çekilirken sivil halka karşı çok büyük bir vahşet sergilemişlerdir. Nitekim Çalışlar köyünün batısında elli kadar sivil ve asker esiri bıçkı ile öldürerek adı geçen köyün muhtarı, imamhatibi ile Ayşe isminde bir kadını da kollarını keserek ve parçalayarak şehit etmişlerdir. Söğüt kasabasında ise yedi yüz Müslüman evi, üç cami ve bir tekke, içinde insanlar ile birlikte yakılmak istenmiştir. Ancak o dönem yapıların umumiyetle kargir (taş, beton) olması sebebiyle beklenen büyük çapta bir yangın çıkmamış ve felaketten son anda kurtarılmıştır. Bunların haricinde aynı köyde üç kadının diri diri

¹⁰⁴⁸ “İzmir ve Bursa'da Yunan Mezâlimi”, **Açıksöz**, (12.03.1921), s. 2.

¹⁰⁴⁹ “Yunanların Fecaati Devam Ediyor”, **Açıksöz**, (21.03.1921), s. 2.

¹⁰⁵⁰ “Yunanları Gittikçe Azgınlıklarını Artırıyorlar”, **Açıksöz**, (22.03.1921), s. 1. İzmit'teki olaylarla ilgili olarak ayrıca bkz: “İzmit Cephesinde Ne Oluyor?”, **Peyâm-ı Sabah**, s. 2; “İzmit'te Ne Oluyor?”, **Peyâm-ı Sabah**, (19.04.1921), s. 2.

¹⁰⁵¹ “Er Meydanından Kaçan Düşman, Masumlara Zulüm Yapıyor”, **Açıksöz**, (05.04.1921), s. 1.

¹⁰⁵² “Düşmanın Mezâlimi”, **Açıksöz**, (10.04.1921), s. 1.

¹⁰⁵³ “Her Yunan Fırkasında Üç İngiliz Zâbiti Var”, **Açıksöz**, (12.04.1921), s.1.

ateşe verildiği bilinmekle birlikte Adapazarı civarında da benzer vahşetlerin yaşandığı kamuoyuna yansımaktadır.¹⁰⁵⁴

Yunan ordusu, özellikle İnönü Muharebelerinden sonra gittikçe artan biçimde işgalleri altındaki bölgelerde Müslümanlara zulmetmekte ve yerleşim birimlerini yakıp yıkmaktadır. Bizzat Yunanlar tarafından Fransız inceleme heyetine bu durum itiraf edilmiş, Yunan ordusunun amacının Müslüman nüfusu yıldırma ve bölgedeki nüfus dengelerini değiştirmek olduğu dile getirilmiştir. Bu durum Açığsöz'e şöyle yansımıştır:

Yunan vahşeti gittikçe artıyor. Muntazam bir program tahtında İslamları imha kararı tatbik olunuyor. Her gün mutlak ve mutlak beş on köy yakılıyor. Beş altı yüz kardeşimiz boğazlanıyor vahşi canavar sürüsünü andıran Yunan ordusu her geçtiği yerde taş taş üstünde bırakmıyor. Artık kendileri de itiraf ediyorlar. Yunan zabıtları Bursa cephesine giden efrada köyleri yakarak Müslümanları katl ve imha ederek gitmelerini emir veriyorlar ve bu emirler bilâ-rahmicrâ ediliyor. Fransız heyet-i tahkikası reisine de kendileri itiraf ediyorlar ki evleri köyleri kasabaları Yunan kumandanlarının emirleriyle yakıyorlar. Ve biçare kardeşlerimizi sırf oralarda Müslüman bırakmamak için kesiyorlar. Filhakika esasen zapturaptan ârî olan Yunan ordusunun bu fecâyîin bazılarını olsun irtikâbda Yunan Hükümeti'nin iddia edebileceği deliller artık suya düşmüştür. Resmen itiraf ettiler ki mahsus yapıyorlar. Âlem-i medeniyetin gözü önünde tarihin kaydetmediği bir canavarlıkla kardeşlerimizi katl ve mal ve mülklerini gasp ve bin türlü fecâyî ve şenâiiirtikâb eden bu Yunan canavarlarının acaba yaptıkları yanlarına kâr mı kalacak? Yunan işgalinden beri ezcümle İnönü harplerinden sonra her gün bağıriyoruz ve haykırıyoruz ki bu fecâyîe bir nihayet verilsin. Her gün güneş doğarken en aşağı dört beş yüz kardeşimizin daha envâ-ı mezâlîmle katledildiğini hiç olmazsa iki üç yüz hânümânımızın söndürüldüğünü işittik ve el-an işitiyoruz...¹⁰⁵⁵

Ertuğrul Mutasarrıfı Salih Bey'in 14 Nisan 1921 tarihinde Garb Cephesi Kumandanlığı'na göndermiş olduğu telgrafta, Yunanların bölge halkına yaptıkları zulüm hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Özellikle Türk ordusu karşısında yaşadığı başarısızlıklardan sonra Yunan ordusunun sivil halka yönelik şiddet uygulamalarını arttırdığının bir göstergesi durumundaki telgrafta şunlar yazılmıştır: Bilecik kasabasında 1800 hane, 330 dükkân, 18 han, dört hamam, iki tekke, bir mescit, sekiz cami, iki ipek fabrikası, dokuz fırın, altı devlet dairesi ve iki medrese yakılmıştır. Erkek ve kadın 22 kişi yakılarak, 8 kişi boğularak, 8 kişi de yaralanarak öldürülmüştür. 53 ırza tecavüz ve 18 çocuk düşürme olayı yaşanmıştır. Bilecik'in köylerinde de buna benzer pek çok olay kayıtlara geçmiş, sayısız ev ve ibadethane yakılmış, insanlar öldürülmüş ve tecavüze uğramıştır.¹⁰⁵⁶

Açıksöz'ün haberine göre İzmir'den trenle cepheye sevk edilen Yunan askerleri, Basmahane istasyonunda tren hareket etmeden önce Çorakkapı camiinin minaresini tahrip etmek için ateş açmışlar ve binlerce kurşun isabet eden minarenin âlemi yıkılmıştır. Yunan askerleri minareden

¹⁰⁵⁴ “Ric’at Yollarındaki Yunan Hunharlığı Tahammülsüz Bir Dereceyi Buldu”, **Açıksöz**, (17.04.1921), s. 2.

¹⁰⁵⁵ “Yunan Vahşeti”, **Açıksöz**, (07.07.1921), s. 1.

¹⁰⁵⁶ **ATBD**, Sayı 93, Belge No: 2403. Bölgede yaşanan zulmü gösteren bir başka belge için bkz: **ATBD**, Sayı 93, Belge No: 2404.

sonra pencerelere de ateş ederek caminin içini de tahrip etmişlerdir. Müftünün şikâyeti üzerine İtilâf Devletleri temsilcileri camiye gelip durumu görmüşlerdir. İngiliz temsilci, “*Vaktiyle Türkler Hristiyanlara böyle yaptılar, şimdi de Yunanlar size yapıyor.*” demiştir. Aynı askerler, İzmir Karşıyaka’dan Menemen civarına kadar yol boyunca tarlalarında çalışan köylülere kurşunlayarak öldürmüşlerdir. Aynı durum Aydın taraflarında yaşanmış ve burada da tarlalarında çalışan dört kişi katledilmiştir. Yunan askerleri 17 Nisan 1921’de de Topyatağı mevkiindeki Müslüman köylerini yayılım ateşine tutmuşlar, bu hengâmede Hasan kızı Binnaz ve Halil oğlu Mustafa isimli vatandaşlar şehit olmuşlardır. Yunan askerleri bu cinayetlerinden başka İzmir ve Manisa’da Müslüman halka çeşitli hakaretlerde bulunmaktadırlar. Kadınların peçelerini, çocukların feslerini indirmekte, masum insanlara dayak atmakta ve işkence etmektedirler.¹⁰⁵⁷ Aynı durum Bursa taraflarında da yaşanmaktadır. Resmî rakamlara göre Söğüt’te 631 ev, 606 dükkân, 18 han, 5 cami, 1 tekke, 2 medrese ve 1 fetvahaneye yakılmıştır. Düzdâğ’da da 4 ev, 2 samanlık, 2 dam, 1 oda, 2 ambar, 1 fırın ve Zeyve’de 2 ev eşyalarıyla birlikte tahrip edilmiştir.¹⁰⁵⁸

Yaşanan bütün bu olayların Kastamonu’da protesto edileceği Açıksöz’ün manşetinden şöyle duyurulmaktadır: “*Yarın, Cuma namazından sonra, Tekkealtı meydanında bütün dindaşlar toplanacağız. Yunan vahşilerinin feci zulümlerini protesto edeceğiz; şehit dindaşlarımız için gözyaşı dökacağız. Ordumuzun kahpe düşmanı bir an evvel topraklarımızdan sürüp atması için dualar edeceğiz.*”¹⁰⁵⁹

Açıksöz’de Hüsnü (Açıksöz) Bey, Yunan vahşetlerini kınayan bir köşe yazısı yazmış, Türk ordusu karşısında yenildikçe Yunanların zulümlerini arttırdıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁶⁰ TBMM Hükümeti Yunan zulümlerini ispatlayan belgeleri elde ederken, gazeteler bu insanlık dışı siyaseti dünyaya duyurmaya çalışmaktadır. Türk ordusu karşısında yenilgiye uğrayan Yunan ordusunun işgal bölgelerinde Müslümanlara karşı bir imha siyaseti yürüttüğü ve muhtemel bir Yunan galibiyetinin bu siyasetin daha ileri boyutlara taşıyacağı belirtilmektedir.¹⁰⁶¹

Hâkimiyet-i Milliye, Yunanların şehirlerden sonra insanları da yakmaya başladıklarını, dünya kurulduğundan beri böyle vahşet görülmediğini yazmış ve özel muhabirinden aldığı şu haberi vermiştir:

Yunan zâbit ve askerleri ile yerli Rumlar Tire ve Aydın havalisinde birçok köyler ve insanlar yakmışlardır. Yakılan köylerden haber alabildiğimiz şunlardır: Arpaderesi kâmilan yakılmış ve yetmiş beş Müslüman camie konularak diri diri ihrak olunmuştur. Tam Pınarcılar köyünden on iki kişi yakılmıştır. Özgöz karyesi ihrak ve kırk iki köylü şehit edilmiştir. Musalar’da on şehit vardır. Karakilise, Mişesi, Çarıklar, Mehmetler, İlfaklar, Cumalar, Aşağı Kuz köyü, Yukarı Kuz köyü, Erzehler, Eberik köyleri

¹⁰⁵⁷ “Halâs Gününü Bekleyen İllerimizde Kan Gövdeyi Götürüyor”, **Açıksöz**, (21.04.1921), s. 1.

¹⁰⁵⁸ “Namertler, İlk Payitahtımız Güzel Söğüt’ü Kül Ettiler”, **Açıksöz**, (21.04.1921), s. 1.

¹⁰⁵⁹ “Bütün Dindaşlar Toplanacağız Yunan Vahşilerinin Zulümlerini Protesto Edeceğiz”, **Açıksöz**, (21.04.1921), s. 1. Miting çağrısı Açıksöz’ün 22 Nisan 1921 tarihli nüshasında da mevcuttur.

¹⁰⁶⁰ Hüsnü, “Artık Yeter”, **Açıksöz**, (22.04.1921), s. 1.

¹⁰⁶¹ “Yunanların Müthiş İmha Siyaseti”, **Açıksöz**, (22.04.1921), s. 1.

tamamıyla imha edilmiş ve ahaliden yakalananlar pek feci surette şehit edilmiştir. Bu cinâyât tam üç gün devam etmiştir. Yakasını sıyırmaya muvaffak olan Türkler minarelerde ve inlerde ot yemek suretiyle ölümü bekliyorlar.¹⁰⁶²

Bu günlerde İstanbul Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, Yunanların gerçekleştirdiği katliamlara dair “*Türkiye’de Yunan Fecayii*” başlığıyla iki ciltlik kitap neşretmiştir.¹⁰⁶³ Bu kitaplar Yunan vahşetlerine dair tüyler ürpertici olaylarla doludur. Kitaplarda kayıt altına alınan olaylar, Marmara sahillerine gelen Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri ile Osmanlı Hilâl-i Ahmer Heyeti’nin incelemeleriyle ortaya çıkmıştır. Olaylar fotoğraflar, şahitlikler ve vesikalarla belgelenmiştir. Yunan ordusu tarafından sistematik biçimde gerçekleştirilen katliamlar bütün Marmara sahillerine yayılmış ve sadece Elmalık mevkiinde bin yüz Müslüman şehit edilmiştir.¹⁰⁶⁴ Bu kitaplara benzer bir “kara kaplı kitap”, ilerleyen günlerde “*Yürekler Acısı*” ismiyle Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü tarafından çıkarılmış ve bu kitapta da Yunan mezalimi anlatılmıştır.¹⁰⁶⁵

Kütahya-Eskişehir Muharebelerine gidilen günlerde İzmir çevresindeki Yunan zulmü bütün şiddetiyle devam etmektedir. Tarlasına ve işine giden Müslümanları yolda yakalayan Yunanlar katletmedikleri kişileri elleri bağlı olarak İzmir’e sevk etmektedirler. Her gün elli altmış kişi bu hâlde İzmir’e götürülmektedir. Bolvadin’in Tirebolu köyünde eşraftan Emin oğlu Mustafa, kuvâ-yı milliyeye yardım ettiği gerekçesiyle şehit edilmiş, bütün köy top ateşiyle mahvedilmiştir. Kaçmaya çalışan ahaliden yakalananlar ya dövülerek ve hakaret edilerek geri döndürülmüş ya da öldürülmüştür.¹⁰⁶⁶

İzmir’de Karaburun kasabasında bütün Müslüman dükkânları yağmalanmış ve camilerin camları kırılmıştır. Son zamanlarda İzmir’in Müslüman mahallelerinde her gece birer ikişer Müslüman katledilmekte ve bu cinayetlerin failleri bulunamamaktadır. Yunanlar, galip gelmeleri hâlinde bütün işgal bölgesindeki Müslümanları kovacaklarını söylemektedirler.¹⁰⁶⁷

Yunanlar, Marmara sahillerinde türlü mahrumiyetler ve baskılar altında bulunan Müslüman ahalinin başka yerlere göç etmesini de engellemektedirler. İstanbul Hilâl-i Ahmer’i, Gülnihâl vapuruyla bu muhacirlere bir yardım heyeti göndermiş ancak Yunanlar, söz konusu heyetin ahaliyle temas etmesini istememişlerdir. Heyet, Fransız ve İtalyan subayların aracılık etmesiyle Yalova’ya çıkmayı ve 335 kişiyi kurtarmayı başarmıştır. Yardım heyeti, İstanbul Hilâl-i Ahmer

¹⁰⁶² “Şehirlerden Sonra İnsanları Yakıyorlar”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (30.05.1921), s. 1. Anadolu’da Yunan ordusunun yaptığı mezalimlerin karakteri ve hedefi ile ilgili ayrıca bkz: Salim Gökçen, *Türkiye’de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.

¹⁰⁶³ *Türkiye’de Yunan Fecayii*, 1. Kitap, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337; *Türkiye’de Yunan Fecayii*, 2. Kitap, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337.

¹⁰⁶⁴ “Siyah Kitap”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (30.05.1921), s. 2; “İkinci Siyah Kitap”, *Öğüt*, (01.09.1921), s. 1.

¹⁰⁶⁵ “Yürekler Acısı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (24.06.1921), s. 2.

¹⁰⁶⁶ “Yunan Mezâlîmi”, *Açıksöz*, (28.06.1921), s. 1.

¹⁰⁶⁷ “İzmir’de Yunan Yağmagirliği”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (15.06.1921), s. 1.

merkezine verdiği raporda, Marmara sahillerindeki Müslümanların gayet feci bir hâlde olduklarını ve bunlar için acilen yardıma koşmak gerektiğini belirtmiştir. Hâkimiyet-i Milliye, Yunanların Hilâl-i Ahmer heyetini, yaptıkları kötülükleri örtmek için engellediklerini iddia etmiştir.¹⁰⁶⁸

Yine Hâkimiyet-i Milliye, Yunanların, işgalleri altında tuttıkları Marmara sahillerini kan ve ateş içinde bıraktıklarını belirtmekte, binlerce muhacirin kendilerini İstanbul'a güçlükle atabildiklerini dile getirmektedir. Gazete, Yunan mezâliminin bölgede incelemelerde bulunan uluslararası heyet tarafından da tespit edildiğini bir yazı dizisiyle okurlarına aktarmıştır.¹⁰⁶⁹ Buna göre Yunanların engellemeye ve yanlış yönlendirmeye çalıştığı bu heyette birer İngiliz, Fransız, İtalyan subayı ile uluslararası Salib-i Ahmer (Kızılhaç) komitesinden bir kişi ve Manchester Guardian gazetesi muhabiri bulunmaktadır.¹⁰⁷⁰ Söz konusu heyet Yalova'ya geldiğinde, şehirde yaşayan Rumlar üç kadın cesedi bulup feryat fğan ile bu kadınları Türklerin öldürdüğünü iddia etmişler ancak heyette bulunan Fransız subaydan beklemedikleri bir cevap almışlardır. Fransız subay, bu cesetlerin Rum kadınlarına ait olup olmadığının ve Türkler tarafından öldürülüp öldürülmediklerinin nasıl bilindiğini sormuş, eğer böyle bir durum söz konusu ise sorumluluğun, asayişî sağlamakla görevli Yunan işgal kuvvetlerine ait olduğunu ifade etmiştir. Bu tepki karşısında Rumlar geri adım atmış ve dağılmışlardır. Heyet, yapmış olduğu incelemeler sonucunda Yunanların, uluslararası hukuka aykırı biçimde yerli Rumlardan çeteler oluşturup silahlandığını ve bölgedeki Müslümanları bu çeteler eliyle katliama uğrattığını tespit etmiştir. Bölgedeki onlarca Müslüman Türk köyü yakılıp yıkılmış ve ahalisi katliama uğratılmıştır. Yaralı insanlarla karşılaşan heyet üyelerinden bazıları gözyaşlarını tutamamış, Manchester Guardian gazetesi muhabiri de yaşanan mezalimi bütün açıklığıyla gazetesiyile paylaşmıştır. Heyetin yapmış olduğu incelemelerle tamamen ortaya çıkan Yunan mezalimi, Türk milletinin niçin bir istiklâl mücadelesine giriştiğinin haklı bir göstergesi olmuştur.¹⁰⁷¹

Yunan askerlerinin, Yalova sahillerinde yapmış oldukları katliamların bir benzerine İzmit'te de rastlanmaktadır. Sakarya Savaşı'ndan önce cephe hattını güçlendirmek amacıyla İzmit'teki birliklerini tahliye eden Yunanlar, bölge ahalisine karşı büyük bir mezalime girişmişlerdir. Şehri yakıp yıkan Yunan birlikleri, Müslüman ahalinin göç etmesine sebep olmuşlardır. Şehirde kalanlar ise sefil ve perişan bir halde yardıma muhtaç kalmışlardır. Bu dönemde Hilal-ı Ahmer Cemiyeti bölgedeki halka yardım eli uzatmış 14 sandık elbise, 3 sandık ecza, Amerika Şark-ı Karip

¹⁰⁶⁸ “Şenaatlerini Örtmek İçin mi?”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.06.1921), s. 1.

¹⁰⁶⁹ “Marmara Sevâhili Katliâmı-1”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (13.06.1921), s. 1; “Marmara Sevâhili Katliâmı-2”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (13.06.1921), s. 1.

¹⁰⁷⁰ Bu tetkik heyetlerinin yanısıra Sakarya Savaşı'ndan önce Amerikan Kızılhaçı'nın Anadolu'ya yardım gönderdiğine yönelik haberler doğrudan doğruya Hilal-ı Ahmer Mecmuası tarafından kamuoyuna duyurulmuştur. Bkz: “Amerika Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin Hilal-ı Ahmere Muaveneti”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, (15.09.1921), S. 1 s. 1-2.

¹⁰⁷¹ “Yalova'da Zahir Çıkan Yunan Vahşetleri”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.06.1921), s. 1.

Muavenet heyetinden temin ettiği 200 çuval fasulye ve 98 çuval unu bölgede yaşayan ahaliye dağıtmıştır.¹⁰⁷²

Katliamların dayanılmaz bir noktaya geldiği, TBMM’de 9 Temmuz 1921’de mebuslar tarafından dile getirilmiş ve konuyla ilgili bir genel oturum yapılmıştır.¹⁰⁷³ Yapılan toplantıyla ilgili bilgi verdiği imzasız köşe yazısında Hâkimiyet-i Milliye şunları vurgulamaktadır:

Anadolu’nun meşgûl menâtıkını yakıp kül eden Yunan sürülerinin vahşet[i] sükûn ve tahammül haddini çoktan aştı. Büyük Millet Meclisi’nin dünkü celsesinde, Yunan tarafından ikâ’ edilen kıtâlin teessür, hiddet ve nefretiyle infilâk eden derin ve şedid heyecanı, vahşilere karşı alınacak tedbirlerin istediği sürati vâzihan göstermektedir. Meşgûl vatan topraklarında akan kanın, kesilen binlerce Müslümanın sızısını ruhlarında duyan milletvekilleri, dünkü celsede bu hûnîn kıtâl acısına inlediler ve ağladılar. Yunan yakıyor, yıkıyor ve kesiyor.¹⁰⁷⁴

Türk kamuoyundan yükselen tepkilere rağmen Yunanların vahşet politikasında geri adım atmadıkları görülmektedir. Öyle ki önceki hadiselere benzer bir şekilde Biga civarındaki Araplar köyünün Müslüman ahalisi, yerli Rum çeteleri tarafından katledilmiştir. Ayrıca olaya karışan Rumlar, yakamadıkları cesetleri geceleyin gizlice kaçırmışlardır. Beş altı yüz mavzerle üzerlerine ateş açıldığı hâlde kaçmayı başaran liman reisi ve Duyûn-ı Umûmiye memurlarının kurtulması üzerine olay yerine Biga’dan bir İngiliz torpidosu gelmiş ve katliamdan kurtulabilenleri tahliye etmiştir. Hadiselerin devamında Yunanlar, Değirmendere ve Marmara Ereğlisi’ni tek bir kişinin barınmasına imkân bırakmayacak şekilde tamamen tahrip ettikleri gibi Karamürsel’de de sağlam bir ev dahi bırakmamışlardır.¹⁰⁷⁵

Yunan ordusu, İzmit’ten çekilmeden birkaç gün önce bu şehirdeki faaliyetlerini de arttırmışlar, halkın ırz ve namusuna tasallut etmişler, adam öldürme ve yağma gibi suçlar işlemeye başlamışlardır. Bu durum karşısında şehirde bulunan Fransız temsilcisi, Müslümanlara karşı işlenen ve devam edeceği anlaşılan kötü muameleye karşı halkı istasyon binasına toplayarak insanları millî ordu birliklerinin şehre girişine kadar korumaya almıştır. Türk birliklerinin şehre girişinden sonra her yer bayraklarla donatılmış ve sabaha kadar süren kutlamalar yapılmıştır. Asayişin yeniden sağlandığı şehirde dükkânlar açılmış ve hayat normale dönmeye başlamıştır. Yunan ordusunun İzmit’i boşaltmaları Ögüt tarafından bir “kaçış” olarak yorumlanırken, çekilme esnasında şehrin tamamen yakılmak istendiği, ancak başarılı olunamadığı belirtilmiştir. Ancak şehrin çevresindeki bazı köylerin yakıldığı, Namazgâh adı verilen bölgede 20 kadar Müslüman cesedi bulunduğu bildirilmiştir. Yunanlar tarafından gerçekleştirilen bütün bu zulümler yabancı temsilciler tarafından

¹⁰⁷² “Samanlıdağ Şebh-i Ceziresine Gönderilen Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, (15.09.1921), S. 1 s. 4; “Samanlıdağ Şebh-i Ceziresi Muhacirleri”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, (15.10.1921), S. 2, s. 30-31.

¹⁰⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, İctimâ: 48, Cilt: 11, s. 187-189; “Pek Heyecanlı İki Celse”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.07.1921), s. 1.

¹⁰⁷⁴ “Bıçak Kemiğe Dayandı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (10.07.1921), s. 1.

¹⁰⁷⁵ “Canavarlık Âsârı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (13.07.1921), s. 1.

da tespit edilmiş,¹⁰⁷⁶ nitekim Yunanların İzmit'te yaptıkları mezalimle ilgili Fransız gazeteleri şunları yazmıştır:

Yunanlar İzmit'i tahliye etmeden evvel birçok mezâlîm ve fecâyî' îkâ' etmişlerdir. Müslüman mahallâtı 24 Haziran'dan 27 Haziran'a kadar yağma edilmiştir. Anadolu sevâhilindemüttefikîn askeri olmadığı cihetle bu gibi vekayi ve hâdisâtın icra edilmemesi için hiçbir mâni yoktur. Müttefikîn tarafından teklif edilen tavassutu reddeden Yunanistan bu hâdisâtın mesul tutulacaktır.¹⁰⁷⁷

Öğüt gazetesi, imzasız bir köşe yazısında, Yunan ordusunun işgal altında tuttıkları bölgelerde halka karşı yürüttüğü uygulamaları konu edinmiştir. Esir Yunan askerlerinin üzerinden çıkan bir kitapçıkta bu konuyla ilgili önemli bilgiler bulunmuştur. Buna göre Yunanlar, Anadolu Müslümanlarının ya zorla Hıristiyanlaştırılmasını ya da yok edilmesini hedeflemektedir. Bu zulümlerin yapılabilmesi için meşruiyet zemini oluşturacak ve Yunan askerlerini teşvik edecek çeşitli propagandalar yapılmaktadır. Zulüm ve katliamlarını büyük şehirlerde açıktan açığa yapamayan Yunanlar, özellikle küçük yerleşim birimlerinde ve köylerde Rum ve Ermeni çetelerini kullanarak halkın milli harekete taraftar olduğu bahanesiyle hapisten yağma ve katliama kadar varan uygulamalara başvurmakta, şehir merkezlerinde ise daha farklı bahanelerle baskı kurmaya çalışmaktadırlar. Örneğin Kütahya ve Eskişehir'de ahalinin elinde bulunan silahları belli bir süre içinde teslim etmesi istenmekte, bu süre sonunda evlerde arama yapılacağı ve silahlarını teslim etmeyenlerin idam edileceği duyurulmaktadır. Böylece silah arama bahanesiyle şehirlerde bulunan evlerin de yağma ve talan edileceği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁸

Yunanların işgalleri altında tuttıkları yerlerdeki nüfus yapısını değiştirmeye çalıştıklarına dair bir haber de 5 Eylül 1921 tarihinde İkdâm gazetesinde çıkmıştır. Habere göre Yunanlar, Bursa'da halkı zor kullanarak evlerinden ve yurtlarından atmakta, mallarına el koymaktadır. Bu gayrimeşru hareketin amacı, bölgedeki nüfus dengesini Rumlar lehine değiştirmektir.¹⁰⁷⁹

Gerçekten de Yunan işgali altında yaşayan Müslüman ahali, yaşadıkları baskı ve zulüm karşısında can, mal ve namuslarını korumak için çareyi iç bölgelere doğru göç etmekte bulmuşlardır. Bu göç sırasında halkın çektiği sıkıntıları ve kayıpları gösteren haberler de gazetelere yansımıştır. Örneğin Öğüt gazetesinde yer alan bir habere göre Bilecik'te kasaplık yapan Ali Ağa isimli bir kişi, ailesi ve hayvan sürüsüyle birlikte iç bölgelere göç etmeye çalışırken, Söğüt ile Gündüzbey arasında ailesini kaybetmiştir. Kasap Ali Ağa koyun sürüsünü getirmek için geri kaldığı bir anda eşi Ayşe, kızları Firdevs ve Saime, kız kardeşi Hatice ve on üç yaşındaki oğlu Ali

¹⁰⁷⁶ “İzmit'in İşgalinden Evvel ve Sonra”, **Öğüt**, (11.07.1921), s. 2. Öğüt, İzmit'teki Müslüman mahallelerinin üç gün üç gece Yunanlarca yağma edildiğini, ilerleyen günlerde yabancı gazetelere dayandırarak tekrar gündeme getirecektir. Bkz: “Yunan Zulmünü Kim İnkâr Edebilir?”, **Öğüt**, (19.07.1921), s. 1.

¹⁰⁷⁷ “Yunan Zulmünü Fransız Gazeteleri Nasıl Yazıyor”, **Açıksöz**, (20.07.1921), s. 1.

¹⁰⁷⁸ “Yılan Yuvasında”, **Öğüt**, (02.08.1921), s. 1.

¹⁰⁷⁹ “Trakya'da Yunan İdaresinin İşleri”, **İkdâm**, (05.09.1921), s. 4.

ile irtibatını kaybetmiş ve aile kaybolmuştur. Gazete, konu ile ilgili bilgisi olanların yardımını talep etmektedir.¹⁰⁸⁰

Uzun savaşların ortaya çıkardığı bu göç ve muhacirlik olgusu, Millî Mücadele boyunca varlığını ağır bir şekilde hissettirmiştir. Bu dönemde bir Muhacirîn Nizamnamesi hazırlanmış, Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi lağvedilmiş ve muhacirlerle ilgili işlerin takibi Sıhhiye Vekâleti'ne devredilmiştir.¹⁰⁸¹ Bu sebeple Anadolu'nun her vilâyetinde Muhacirîn Komisyonları kurulmuş ve bu komisyonlar, kuruldukları yere göre vali ya da mutasarrıf başkanlığı altında muhasebeci, sıhhiye müdürü veya merkez doktoru ile belediye reisinden oluşmuştur. Ayrıca sonradan muhacirler arasından seçilecek iki temsilci de komisyona katılmıştır. Bu komisyonların haftada bir gün hükümet dairesinde toplanacağı kararlaştırılmış,¹⁰⁸² bu arada memleketlerine dönmek için hükümetten harcırah almış olmasına rağmen hâlâ dönüş yapmayan muhacirlerden paraların geri alınması da komisyonca onaylanmıştır.¹⁰⁸³

Yunanların Türklere karşı uyguladığı kötü muameleler arasında gasp da mevcuttur. Öğüt gazetesinde yer alan bir habere göre Giresun'dan Trabzon'a gitmekte olan Giresun Vapuru, Ordu açıklarında Yunan askerleri tarafından durdurulmuş ve tüccarlara ait un, şeker, çay, kahve gibi eşyalardan dört yüz altmış parçası gasbedilmiştir.¹⁰⁸⁴ Açıksöz de Yunanların Batı Anadolu'dan başka Karadeniz'de evleri ve kahvehaneleri müsadere etmek suretiyle soyduklarını yazmıştır.¹⁰⁸⁵ Rum çetelerinin Söğüt ve çevresinde Müslüman halkın elinden mallarını zorla aldığına dair haberler ise aynı gazetenin ertesi günkü nüshasında okunan haberler arasındandır.¹⁰⁸⁶ Tekirdağ'da Muratlı ve civarında da askerî nakliyede kullanılmak üzere halkın araba ve hayvanlarına Yunan askerleri tarafından el konulmuştur.¹⁰⁸⁷

Öğüt, Yunanların en hafif zulmünün işkence etmek olduğunu yazmakta, işgal ettiği sahalardaki bütün nakliye vasıtalarına el koyduğunu, erzak ve mühimmatın taşınmasında Müslüman ahaliyi zorla çalıştırdığını ve buna karşı çıkanların evlerini yakarak cezalandırdığını ifade etmektedir.¹⁰⁸⁸ Ayrıca gazete, Yunan ordusunun işgalleri altındaki bölgelerde yaşayan 20-40 yaş arasındaki Müslümanları adalara tehcir ettiğine dair söylentiler çıktığını, ancak yaptıkları

¹⁰⁸⁰ "Gâib Alic", **Öğüt**, (02.08.1921), s. 2.

¹⁰⁸¹ Muhacirîn Nizamnâmesi", **Öğüt**, (08.08.1921), s. 2. Osmanlı Devleti, muhacirlere ait iş ve işlemleri yürütmek üzere 1892'den itibaren çeşitli isimler altında Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı müdürlükler kurmuştur. 1914 yılında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi ismini alan bu birimin görevleri, TBMM'nin açılmasından sonra Muavenet-i İçtimâiye ve Sıhhiye Vekâleti'ne verilmiştir. Bkz: Volkan Marttin, **Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s. 11.

¹⁰⁸² "Taşrada Muhacir Teşkilatı", **Öğüt**, (08.08.1921), s. 2.

¹⁰⁸³ "Harcırah Alan Muhacirler", **Öğüt**, (08.08.1921), s. 2.

¹⁰⁸⁴ "Yunan Korsanlığı", **Öğüt**, (11.08.1921), s. 1; "Hırsızlık Devam Ediyor", **Açıksöz**, (14.08.1921), s. 1.

¹⁰⁸⁵ "Denizlerde de Soygunculuk", **Açıksöz**, (08.08.1921), s. 1. Benzer bir başka haber için bkz: "Canavarlık Teşkilâtı", **Açıksöz**, (13.08.1921), s. 1.

¹⁰⁸⁶ "Rum Çeteleri Yağmaya Devam Ediyor", **Açıksöz**, (09.08.1921), s. 1.

¹⁰⁸⁷ "Yunan Zulmü", **Açıksöz**, (30.08.1921), s. 1.

¹⁰⁸⁸ "En Hafif Yunan Zulmü! İşkence", **Öğüt**, (03.09.1921), s. 1.

araştırma sonucunda böyle bir durumun olmadığını aktarmaktadır. Haberin detayında Yunanlı görevlilerin işgal bölgelerinde halka çok kötü muamele yaptığı, ancak tehcir gibi büyük bir harekete girişecek gücü olmadığı vurgulanmıştır.¹⁰⁸⁹ Gazetenin bu söylemine rağmen ertesi günkü nüshada Uşak, Alaşehir ve Kula civarından toplanan beş yüz kadar Müslümanın Teselya'ya sevk edildiği, bu insanları götüren Yunan vapurunun Rodos'a uğradığı ve burada çok kötü muamelelere maruz kalan Müslümanlardan üç yüzünün kendilerini denize attıkları bildirilmiştir.¹⁰⁹⁰

Sakarya Savaşı'ndan önce işgal bölgelerindeki ahaliye yapılan zulümler devam etmiştir. Açıksöz'ün bir haberi şöyledir:

Akıncılarımızın Elvanlı istasyonuna taarruz etmesi üzerine Yunanlar, Eşme ve Elvanlı ahalisini, başta Kaymakam Şevki Bey olduğu hâlde yaya olarak Alaşehir'e sevk etmişlerdir. Kaymakam yolda görmüş olduğu hakaretlerden müteessiren vefat etmiştir. Sındırgı Kadısı Kasım Efendi de Yunanlar tarafından tevkif olunarak İzmir üserâ karargâhına sevk edilmiştir.¹⁰⁹¹

Benzer bir habere göre Türk akıncılarının Afyonkarahisar ile Dumlupınar arasında bir Yunan karakoluna yaptıkları baskından sonra, bu karakolun civarında bulunan birkaç Türk ve Müslüman köyü Yunan askerleri tarafından tamamen yakılmış, ahali katledilmiş ve bu vahşetten kurtulabilen bir kadınla bir erkek, İzmir'e gitmişlerdir. Cephe gerisindeki bütün köyler, özellikle Tire ve Ödemiş köyleri ile Akhisar çevresi, büyük bir sefalet ve yokluk içindedir. Bütün bu bölgelerde mezalime devam eden Yunanlar, ahalinin elinde ne bulurlarsa almakta, Türk milleti adeta Yunanlar tarafından sistematik bir imha siyasetine tâbi tutulmaktadır.¹⁰⁹²

Yunan zulmünü gösteren bir başka haberde, Yunan ordusunun işgal sahasındaki Müslüman halka karşı şiddetli ve devamlı bir zulüm politikası yürüttüğü, İzmir'de dahi sebepsiz yere her gün dört beş Müslümanın öldürüldüğü hatırlatılmıştır. Halkın ırz ve namusuna tasallut eden ve bu konuda Rum ve Ermeni çetelerini kendilerine ortak eden Yunanlara karşı çıkan erkeklerin ortadan kaldırıldığı vurgulanan haberde, İzmir'in Eşrefpaşa Mahallesi'nde yaşanan bir olay aktarılmaktadır. Hadiseye göre asil ve kibar bir Müslüman ailesine taarruz eden Yunanlar, tecavüzlerine direnen aile reisini gaddar bir şekilde şehit etmişlerdir. Ayrıca bu zulme yerli Rum ve Ermeniler de iştirak etmişlerdir.¹⁰⁹³

Gazeteler, Sakarya Savaşı'nın başladığı günlerde Yunanların İzmir ve çevresinde işledikleri cinayetleri tekrar öne çıkarmaya başlamıştır. Nitekim Hâkimiyet-i Milliye'nin verdiği habere göre İzmir ve çevresi sefalet içinde ve harap bir vaziyette görünmekte, köyler yanmakta ve halk

¹⁰⁸⁹ "Türkler Tehcir Olunuyor mu?", **Öğüt**, (11.08.1921), s. 1.

¹⁰⁹⁰ "Anadolu'dan Teselya'ya Hicret!", **Öğüt**, (12.08.1921), s. 1.

¹⁰⁹¹ "Sefil Ruhlu Mahlûklar", **Açıksöz**, (14.08.1921), s. 1.

¹⁰⁹² "Yunan Zulüm ve Vahşeti", **Öğüt**, (23.08.1921), s. 1.

¹⁰⁹³ "Yunan İşgali Altında İmha Siyaseti", **Öğüt**, (17.08.1921), s. 1.

katledilmektedir.¹⁰⁹⁴ Bölgede Müslümanlara karşı zulüm ve hakaretler son günlerde daha da artmakta, geceleri sokağa bile çıkılmaz hâle gelinmekte ve¹⁰⁹⁵ Yunan vahşetleri karşısında kadın, çocuk, bütün Müslümanlar dağlara kaçmaya çalışmaktadır.¹⁰⁹⁶

Sakarya Savaşı'nın en şiddetli çarpışmalarının yaşandığı günlerde, 27 Ağustos 1921 günkü nüshasında Tevhid-i Efkâr, Eskişehir'in büyük bir bölümünün Yunan askerleri tarafından yakıldığını haber vermiştir.¹⁰⁹⁷ Açıksöz, bu yangını, çekilmeye hazırlanan Yunanların yenildiğinin bir göstergesi olarak yorumlamış,¹⁰⁹⁸ ancak daha sonra yayınladığı bir başka haberde yangının Yunan mühimmat deposunda gerçekleştiğini belirtmiştir.¹⁰⁹⁹

Fransız Hümanite gazetesi, barış isteyen Yunan halkının Konstantin'i tekrar tahtına getirdiğini, ancak yapılan propagandalarla Konstantin'in savaşı devam ettirdiğini eleştirel bir dille yorumlamış ve şunları yazmıştır:

Konstantin sulhu özleyen komşuları ile ve bilhassa Türklerle iyi geçinmek isteyen Yunan milletini aldattı. Harpte Venizelos'un siyasetini takip eden kral Yunanistan'ı Anadolu'da millî ordu karşısında erittiriyor. İngiliz emperyalistlerine alet olan Yunan rüesâ-yı hükümeti Yunan milletini olduğu kadar silahsız ve masum Türk köylülerini de alçakçasına mahvediyorlar.¹¹⁰⁰

Sakarya Savaşı'nda büyük bir hezimete uğrayan Yunanlar, cephe gerisinde yine sivil halka zarar vermeye başlamışlardır. Açıksöz'ün bir haberine göre Yunanlar, Nazilli ile Sarayköy arasındaki Sorsuklu köyüne Türk köylü kıyafetleri giydirdiği Rum ve Ermeni çetelerini göndermiştir. Bunların yaptığı baskılar yetmezmiş gibi, ihbar olduğu gerekçesiyle köy ihtiyar heyetini karakola alarak, kulak ve yanaklarından duvara çivilemek suretiyle işkence etmişlerdir. Ayrıca yine bu köyün zengin ailelerinden birinin oğlunu da kurşunla yaralamışlar ve suçu çetelere atmaya çalışmışlardır.¹¹⁰¹

Sakarya Savaşı'nda yenilen Yunan ordusu, çekilme istikametinde geçtiği yerleri tahrip etmiştir. Bölgedeki köyleri ve ekilip biçilen arazileri yakıp yıkan Yunanlar, camilere saldırmaktan ve Müslüman ahaliyi çeşitli bahanelerle işkence edip öldürmekten çekinmediği gibi¹¹⁰² Alaşehir'de

¹⁰⁹⁴ “Yunan Mezâlimi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.08.1921), s. 1.

¹⁰⁹⁵ “Yunan Cinayetlerinden”, **Öğüt**, (06.09.1921), s. 1.

¹⁰⁹⁶ “Yunan Vahşeti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (12.09.1921), s. 2. Sakarya Savaşı'nın devam ettiği günlerde geçiş güzergâhında olan köyleri yağmalayan Yunan askerleri, özellikle Mihalıçcık'tan 35, Sivrihisr'dan 70 pare köyü yakarak bütün hayvanları sürüp, harmanları ateşe vermiş ve ele geçirdikleri kadın ve kızlara tasallut ederek gitmişlerdir. Bkz: Sazak, a.g.e., s. 184.

¹⁰⁹⁷ “Zavallı Eskişehirimiz de Yandı”, **Tevhid-i Efkâr**, (27.08.1921), s. 1; “Eskişehir'de Yangın”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 31.08.1921, s. 1.

¹⁰⁹⁸ “Eskişehir'de Yangın”, **Açıksöz**, (31.08.1921), s. 1.

¹⁰⁹⁹ “Eskişehir Yangını Yunan Mühimmat Deposunda Çıkmış”, **Açıksöz**, (04.09.1921), s. 1.

¹¹⁰⁰ “Yunanların Âkıbeti”, **Açıksöz**, (06.08.1921), s. 2.

¹¹⁰¹ “Yunan Mezâlimi”, **Açıksöz**, (14.09.1921), s. 2.

¹¹⁰² “Sakarya'daki Yunan Vahşet ve Cinayetleri”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.10.1921), s. 2.

camileri ahıra, mezarlıkları tuvalete çevirmişlerdir.¹¹⁰³ Yunan ordusunun çekildiği Sivrihisar’a giden Hâkimiyet-i Milliye muhabiri, gördüğü manzarayı şu cümlelerle tasvir etmektedir:

Köylerde hain düşmanın yapmış olduğu mezâlim ve fecâyii gözlerimle gördüm. [...] Köyler tamamen yanmış, Müslümanların yuvacıkları bir kül yığını hâlini almıştır. Bazı zavallı köylülerimizin yanmış ecsâdı bile görülmektedir. Düşman o kadar alçak ve o kadar kin ve hunharlık taşıyor ki masum çocukları bile şehit etmişlerdir. Köylerde tek tük kalan ahali ah, ne kadar sakil bir manzara gösteriyor ya Rabbi. Anadolu’nun şimdiye kadar yalnız hak için çalışmış yüksek ruhlu ve necip sakinlerinin alçak düşmanın süngüsünden, kurşunundan, yangınında artıp kalmış olanları ne kadar zavallı bir hâldedirler.¹¹⁰⁴

Hâkimiyet-i Milliye, Orta Anadolu’yu kan ve ateşe boyayan bu vahşetlerin, harp sahasından çekilmekte olan bir ordunun şuursuz hareketleri değil, tam aksine planlı ve sistemli iradenin sonucu olduğu yorumunda bulunmuştur.¹¹⁰⁵

Bir önceki sayfada belirtildiği üzere Açıksöz’ün iki gün sonra “Sefil Ruhlu Mahlûklar” başlığı ile paylaşacağı habere göre Yunanlar, Türk akıncılarının Elvanlı istasyonuna taarruz etmeleri üzerine Eşme ve Elvanlı ahalisini başlarında Kaymakam Şevki Bey olduğu hâlde yaya olarak Alaşehir’e götürmüşlerdir. Şevki Bey, yolda Yunan askeri tarafından yapılan kötü muameleden dolayı dayanamayıp vefat etmiştir. Sındırgı kadısı Kasım Efendi de Yunanlar tarafından tutuklanarak İzmir esir karargâhına gönderilmiştir.¹¹⁰⁶

Sakarya Savaşı’nda mağlûp olarak çekilen Yunan ordusu, çekildiği yerlerde zulme, yakıp yıkmaya ve öldürmeye devam etmektedir. Yunan ordusunun cephede kaybettikleri savaşın hıncını masum halktan çıkardığını gösteren haberler, Sakarya Savaşı’nın son günlerinde tekrar gazete haberlerine yansımaya başlamıştır. Nitekim Aydın’da on dört köy, Yunan askerleri tarafından topla tahrip edilmiş ve camilere sığınan Müslümanlar mitralyözlerle şehit edilmişlerdir.¹¹⁰⁷ Masum insanlar, Yunan ordusu tarafından desteklenen Rum çeteleri tarafından ayak ve kollarından duvarlara çivilenmektedir.¹¹⁰⁸

Yunan ordusunun bu insanlık dışı uygulamaları resmî belgelere de yansımıştır. Sakarya Savaşı’nda Yunan ordusu, çekilme istikametindeki Demirci, Melek ve Oğlakçı köylerinde büyük bir mezâlime imza atmıştır. Köyler çok büyük oranda yakılmış, buralarda bulunan binlerce büyük ve küçükbaş hayvan öldürülmüş ve leşleri içme suyu kaynaklarına atılmıştır. Buralarda yaşayan köylüler, mallarına ve paralarına el konulmuş olarak başka yerlere göç etmek zorunda

¹¹⁰³ “Vicdansız Millet”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (03.10.1921), s. 2.

¹¹⁰⁴ “Sivrihisar’da”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (03.10.1921), s. 2.

¹¹⁰⁵ “Orta Anadolu’daki Ateş ve Kan”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (01.11.1921), s. 2.

¹¹⁰⁶ “Eşme ve Elvanlı’da Yunan Maskaralıkları”, *Öğüt*, (12.08.1921), s. 1.

¹¹⁰⁷ “Yine Kudurdular”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (11.09.1921), s. 1.

¹¹⁰⁸ “Yunan Şenaatleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (13.01.1921), s. 1.

kalmışlardır.¹¹⁰⁹ Harmanları dahi yakılan bu köyler, Yunan Efzun Fırkası tarafından üstlerinden aldıkları emirle bombalanmış ve yakılmışlardır. Çekilme stratejisinin bir parçası olan bu mezalime direnmeye çalışan ahali türlü işkenceler altında öldürülmüş, kadınların namuslarına tasallut edilmiş ve pek çok mal ve eşya gasp edilmiştir.¹¹¹⁰ Tamamen yağma edilmiş bu bölgelerde çift sürece hayvan ve ekecek bir tohumluk dahi kalmamıştır. Yunan ordusunun çekildiği bölgelere giren Türk birliklerinin kumandanları, içler acısı bu manzara karşısında durumu üstlerine bildirmiş ve perişan hâldeki köylülere yardım edilmesi talebinde bulunmuşlardır.¹¹¹¹ Savaş sonrasında yakılan bu köylerin durumu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından isim isim tespit edilerek kayıt altına alınmış ve yaşanan mezalimin boyutlarıyla ilgili raporlar tarafsız hükümetlerin temsilcilerine ve yabancı basına gönderilmiştir.¹¹¹²

Yunanlar, sadece sivil halka değil, savaşta ele geçirdikleri Türk esirlerine karşı da çok sert ve insanlık dışı muamelelerde bulunmuşlardır. Vakıf gazetesinde yer alan bir habere göre Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sırasında Afyon, Uşak ve Salihli civarlarının ileri gelenleri Yunanlar tarafından toplanmış, yollarda bu esirlere hakaretler edilmiş ve birçoğu darp edilmiştir. İzmit, Adapazarı, Sapanca, Bursa ve Mudanya civarında görevli çok sayıda memur ve eşraf da yine Yunanlarca esir edilmişlerdir. Önce İzmir’e, oradan Atina’ya sevk edilen bu esirler yollarda çok kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Vakıf, bu esirlerin durumuyla ilgili şunları yazmıştır: *“Elyevm Atina’da bulunan bu üserâ her türlü hakaret altında ve efrâdın küfürleriyle her şeyden mahrum olarak yaşattırılmakta ve seslerini çıkarmak hakkında mahrum edilmektedir.”*¹¹¹³

Sakarya Savaşı’ndan sonra esirlere yapılan muamelelere işaret eden bir rapora göre esir aldıkları subayların görüşe çıkmalarını yasaklayan ve bütün ihtiyaçlarını kendilerinin temin etmelerini isteyen Yunanlar, yaralıların tedavisini geciktirerek sakat kalmalarına sebebiyet vermektedirler. Savaş esirlerine sadece ekmek verilmekte ve bunlar çeşitli işlerde çalıştırılmaktadırlar. Esir mektupları sahiplerine ulaştırılmamakta, vefat edenler ise dinî bir merasim yapılmaksızın Hristiyan mezarlıklarına gömülmektedirler. Ankara Hükümeti, bütün bu insanlık dışı uygulamalara karşı Avrupalı devletlerin dikkatini çekmeye çalışsa da¹¹¹⁴ Batılı ülkeler

¹¹⁰⁹ ATBD, Sayı 93, Belge No: 2407.

¹¹¹⁰ Sakarya Savaşı sürecinde devam eden Pontus ayrılıkçı faaliyetleri, Rum nüfusun yoğun olduğu bölgelerde daha etkin devam etmiştir. Batı Anadolu yanı sıra Karadeniz Bölgesi’nin farklı yerlerinde de ayrılıkçı Rumların aşırılıkları artmıştır. Özellikle Giresun, Trabzon ve Gümüşhane’de çıkan Rum isyanları bunun örnekleridir. İlgili Metropolitliklerin destekleri ile bölgede kurulmak istenen devlet fikri sonrasında yıldırma, korkutma ve göçe zorlama gibi amaçlar üzerinden gelişen ayrılıkçı faaliyetlerde, birçok Müslüman katledilmiş ve bölgede otorite boşluğu meydana gelmiştir. Bu bölgelerde meydana gelen Pontus faaliyetleri için bkz: Uğur Üçüncü, “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane’de Rumlar ve Pontus Hareketi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 23, 2017, s. 107-142.

¹¹¹¹ ATBD, Sayı 93, Belge No: 2408. Yunan ordusunun işgal bölgesinde gerçekleştirdiği pek çok olay kayıtlara geçmiştir. Bazıları için bkz: ATBD, Sayı 93, Belge No: 2409; ATBD, Sayı 93, Belge No: 2410.

¹¹¹² Kızılay Arşivi, K. 1155, B. 8, 8, 1, (5 Kasım 1921).

¹¹¹³ “İslâm Üserâsına Yapılan Muâmelât”, *Vakıf*, (11.07.1921), s. 2.

¹¹¹⁴ ATBD, Sayı 93, Belge No: 2406. Anadolu’da gerçekleştirilen mezalim, Sakarya Savaşı sonrası hız kesmeden devam etmiştir. Yunanların yapmış olduğu bu olayları İngiliz Hükümeti’ne aktarma kararlılığında olan Türk Hükümeti, faaliyetlerini yoğunlaştırarak Londra’da bulunan “Müslümanlar Birliği Cemiyeti” vasıtasıyla söz konusu durumu ve gittikçe artan mezalimleri aktarmaya çalışmıştır. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a yazılan bir mektupta

bu konuya ilgisiz kalmışlardır. Sadece bir kısmını aktardığımız bu gazete haberlerinden de anlaşıldığı üzere Yunan işgali sırasında Anadolu’da büyük bir vahşet, mezalim ve hatta soykırım uygulanmıştır.¹¹¹⁵

Yunan ordusunun işgal ettiği bölgelerde kaldığı süreçte ve geri çekilirken adeta sistematik olarak uyguladığı toplu katliamların en önemli hedefi, bir korku imparatorluğu kurmak, halkı göçe zorlamak ve demografik olarak Müslüman Türk nüfusunu azaltmaktır. Bu konuya dikkat çeken Amerikan arşiv belgeleri ve o dönem Anadolu’da görev yapan Amerikan Yüksek Komiseri Mark Lambert Bristol, Yunan mezalimlerini kendi tuttuğu harp raporlarında dile getirmeye çalışmıştır.¹¹¹⁶

MacCarthy “Ölüm ve Sürgün” adlı eserinde Yunanistan’ın Batı Anadolu işgali ile hedefini ve hangi stratejiyi kullandığını şöyle tarif etmektedir:

Türkler ve Yunanlar arasında geçen 1919-1922 Anadolu Savaşı (Türklerin Bağımsızlık Savaşı), Yunanların kendi bağımsızlık savaşları esnasında başlattıkları, bölgeyi Türklerden arındırmak hareketinin doruğa çıktığı bir süreç oldu. Müslümanları katletmek veya uzaklaştırmak için kullanılan yöntemler daha önceki savaşlarda özellikle Balkan Savaşları sırasında uygulamaların aynısıydı. Balkan Savaşlarında 1877-1878 Rus-Türk Savaşları sırasında Bulgarsitan’da görülen ibretlik katliamlar, yağmacılık ve Müslüman mülklerin harap edilmesi, yüzbinlerce Müslümanın özellikle de Türklerin, düşmanları olan Hristiyan ordularının işgal ettiği topraklardan kaçmasına neden olmuştu. Aynı yöntem, Anadolu’yu işgal eden Yunanlar tarafından da uygulamaya konuldu. Yunan işgalinin ilk günden itibaren; Yunan yönetimi altında kaldıkları takdirde yaşamlarının tehlikeye gireceği haberi Türkler arasında yayılıyordu.¹¹¹⁷

yurdun muhtelif yerleri başta olmak üzere, özellikle Edirne Karatepe’de Müslümanlara yapılan işkencelerin kanıtlanmaya çalışılması dikkat çekmiştir. Ancak Curzon, bu mektubu alır almaz siyasi bir manevra yöntemi ile meselenin henüz doğrulanmadığını hatta kendisine ulaşan başka bir raporda aksi yönde gelişmeler olduğunu, Mart 1921’de Karadeniz Bölgesi’ndeki Pontus Rumlarının Türkler tarafından eziyete maruz bırakılarak sürgün edildiğini bildirmiştir. Binlerce Rum’un Harput/Bitlis civarına yerleştirilerek sahipsiz bırakıldığını da ifade eden Curzon, ayrıca “Londra Müslümanlar Birliği’nin” bu konuda aracı olarak tatsız olayların yaşanmaması konusunda Türk Hükümeti’ne bilgi vermesi gerektiğini rica etmiştir. Bkz: BOA, HR.SYS, 2311, 1/7, (5 Temmuz 1921). Yabancı gazetelerin bazılarında Yunan askerlerinin bölge halkına vermiş olduğu zarar ile alakalı üstü kapalı haberler yapılırsa da bu konuda yine meşru müdafaa hakkı ön planda tutularak Yunan ordusunun haklı taraflarına dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Örneğin “The New York Times” gazetesi, Yunan ordusu tarafından işgal edilen birçok bölgede, Türk halkının hayatından memnun olduğunu ve Yunanların sukuneti sağlama çabasında hareket ettiğinden bahsederek bazı köylerde Türk çetecilerinin ateş açması vesilesiyle köylerin Yunan askerleri tarafından zorunlu yakıldığı anlatılmaya çalışılmıştır. Bkz: “Yeni Yunan Kazanımları”, **The New York Times**, (31.07.1921), s. 2.

¹¹¹⁵ Anadolu’da uygulanan bu vahşetlerle ilgili resmi belgelerin topluca görülebileceği bir kaynak olarak Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan şu esere bakılabilir: **Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar’da ve Anadolu’da Yunan Mezâlimi II-Anadolu’da Yunan Mezâlimi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

¹¹¹⁶ Bristol bu raporlardan birinde şunları ifade etmiştir: “*Güvenilir kaynaklardan almış olduğum bilgilere göre işgalci Yunanlar hatırlı Türkleri bölgeden sürgün etmişler, köyleri ve mülkleri yakmışlar, buldukları kadın, çocuk ve erkek Türkleri öldürmüşlerdir. Herkes çok iyi bilmektedir ki, Yunanlar geçen sonbaharda Sakarya’dan çekilirken arkalarındaki tüm ülkeyi harabeye çevirmişler, bütün evleri soymuşlar ve yakmışlar, tüm büyükbaş hayvanları götürmüşler ve ekinleri yakmışlardır.*” Bkz: Hikmet Öksüz, “Bristol Günlüklerinde Sakarya Muharebesi”, **Sakarya Zaferi ve Haymana II Sempozyumu**, (Haz. Temuçin F. Ertan v.d.), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 135.

¹¹¹⁷ MacCarthy, a.g.e., s. 269-270.

Belgeler ve kamuoyuna yansıyan yönleri ile ortaya çıkarılan Yunan mezalimleri, Türk ve Yunan tarihleri açısından son derece kritik öneme sahiptir. Millî Mücadele dönemini çalışan yerli ve yabancı araştırmacıların, Yunan işgalinin başladığı Mayıs 1919'dan işgalin sürdüğü Ekim 1922 yılına kadar olan zaman zarfında yaşanan olaylara değinirken meselenin toplumsal boyutunu görmezden gelmeleri mümkün değildir. Zira Yunan ordusunun illegal yöntemler ile gerçekleştirdiği yukarıda önemli bir kısmı verilen katliam ve vurgunlar, uluslararası hukuk ve insani açıdan değerlendirilmeli, ilgili yerlerde geriye dönük yargılama için hukuki yollara başvurulmalıdır. Arz edilen belgelerde ortaya konan toplumsal olaylar, Yunanistan'ın savaş suçlusu olarak yargılanabilmesinin önünü açabilecek yeterlilikte, en azından tarih ve insanlık vicdanında hüküm giyebileceği kıymettir.

3.4.2.2. Ekonomik Tahribat ve Alınan Önlemler

Yunan ordusunun Anadolu'da uygulamış olduğu mezalim, büyük bir ekonomik tahribat ve yıkımı beraberinde getirmiştir. Yapılan darp, işkence ve öldürmelerin yanı sıra kutsal değerlere saldırı ve tecavüz olaylarına dair sayısız örnek yaşanmıştır. Bunun yanı sıra özellikle sıcak çatışma ve muharebe dönemlerinde Yunan ordusu, savaş sahalarının bulunduğu bölgelerdeki yerleşim birimlerini, özellikle de köyleri yakıp yıkmış, ekili arazileri tahrip etmiş, hasadı yapılmış mahsulleri ve hayvanları gasp etmiştir. Yunanların uygulamış olduğu bu yıkım politikası, zaten Birinci Dünya Savaşı'ndan harap bir biçimde çıkmış olan Anadolu'yu daha da yoksullaştırmıştır.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere dönemin basını, Yunan mezalimiyle ilgili pek çok haber yapmış ve dünya kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmıştır. Ancak bu haberlerde Anadolu'daki ekonomik tahribatın boyutlarını tam olarak ortaya koyabilecek veriler mevcut değildir. Bu sebeple Sakarya Savaşı'nın cereyan ettiği sahada yaşanan vahşetin ekonomik bilançosunu çıkarabilmek için Türk Genelkurmayı'nın resmî yayınlarında yer alan bazı rakamları burada kaydedebiliriz.

Sakarya Savaşı'nın cereyan etmiş olduğu Haymana, Polatlı, Sivrihisar ve Mihaliççik çevresinde bulunan onlarca köy, Yunan ordusu tarafından yakılıp yıkılmış, tarım arazileri tahrip edilmiş, mahsulleri ve hayvan varlığı gasp edilmiştir. İnsanları türlü zulüm, işkence ve tecavüze maruz kalmış olan bu köylerde çok büyük bir ekonomik zarar ortaya çıkmıştır. Talat Yalazan'ın aktarmış olduğu verilere göre Haymana ve Polatlı'ya bağlı köylerden olan Melik ve Karapınar'da bulunan büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar Yunan askerleri tarafından götürülmüş götürülemeyen hayvanlar ise kafalarına baltayla vurularak öldürülmüştür.¹¹¹⁸

Sivrihisar'a bağlı 40 haneli bir köy olan Demirci'deki evlerin bütün eşyalarını tahrip ettikten sonra ziynet eşyaları, paralar, yiyecek ve erzakın tamamına el koyan Yunanlar, diğer eşyaları da

¹¹¹⁸ Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)*, II. Cilt, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 6, 8.

kullanılmayacak hâle getirmiş, harman yerlerindeki mahsulleri yakmış ve 2000’den fazla hayvandan götürülemeyenleri telef etmişlerdir.¹¹¹⁹

Yağma faaliyetlerine devam eden Yunanlar, Oğlakçı köyünden 2545 küçükbaş, 220 büyükbaş hayvan ile camide bulunan 30 parça halı ve kilimi; Koçaş köyünden 1750 küçükbaş, 170 büyükbaş hayvan ile çok miktarda erzakı; Yurma köyünden tonlarca zahire ile 4000 küçükbaş, 200 büyükbaş ve 10 at ile çok miktarda altın ve parayı; Horti köyünden 400 küçükbaş, 613 büyükbaş, 124 merkep ile tonlarca zahire ve ziynet eşyalarını gasbetmişlerdir.¹¹²⁰

Yunan ordusunun buna benzer gasp ve yağmaları bütün harp coğrafyasına yayılmış durumdadır.¹¹²¹ Genelkurmay arşivlerinde bulunan kayıtlara göre Yunan ordusunun sadece Salihli ilçesi ve buraya bağlı 12 köyde 2933 ev, dükkân, mağaza, resmî daire ve dinî binayı yaktıkları, 19.731 hayvan ile 11.918 ton ürün ve erzakı gasp ettikleri görülmekte Salihli’de ortaya çıkan toplam zayıatın, 25.134.269 lira olduğu anlaşılmaktadır.¹¹²² Bursa Valiliği’nin 29 Mart 1923 tarihinde Garp Cephesi Kumandanlığı’na verdiği zayıat raporuna göre Manisa ve çevresindeki (Salihli dâhil) toplam zarar 155.237.504 lira,¹¹²³ işgal süresince İzmir merkezinde oluşan toplam zarar ise 138.425.889 lira olarak kaydedilmektedir.¹¹²⁴

TBMM Hükümeti’nin 1921 yılı bütçesinin sadece 80 milyon lira civarında olduğu hatırlanırsa, Yunan işgalinin Anadolu’da yapmış olduğu ekonomik tahribatın ne kadar korkunç boyutlara ulaştığı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu sebeple TBMM Hükümeti, Sakarya zaferinden sonra savaş sahasındaki bölgelerde yaşayan vatandaşları desteklemek ve üretimi arttırmak için hızlı biçimde bir destek programı hazırlamıştır. Buna göre meclis, Yunan işgalinden kurtarılmış olan bölgelerde yaşayan halka ulaşım vasıtaları ve hayvan ile lâzım gelen miktarda tohumluk verilmesi için bir buçuk milyon liralık bir tahsisat ayırmıştır. Kabul edilen kanunla hükümet, başlıca üç şekilde yardımda bulunacaktır. 1) Harap olan yerlerdeki ahaliden fakir olanlara yemeklik ve tohumluk olarak ücretsiz zahire vermek. 2) İhtiyaç sahibi olan halka ulaşım araçları ve hayvan yardımında bulunmak. 3) Bölgedeki çiftçilere, ücreti üç yıl içinde aynen ya da nakden ödenecek şekilde tohumluk katkısı sağlamak. Her bir maddeye esas 500 bin, toplamda ise bir buçuk milyon liralık bu yardım paketinin yanı sıra bölgeden alınacak vergiler affedilerek borçlar ertelenmiş ve

¹¹¹⁹ Yalazan, a.g.e., s. 9.

¹¹²⁰ Yalazan, a.g.e., s. 10-15; Öksüz, a.g.e., 134-136.

¹¹²¹ Daha detaylı bilgiler için Yalazan’ın adı geçen eserine bakılabilir.

¹¹²² Yalazan, a.g.e., s. 148-149.

¹¹²³ Yalazan, a.g.e., s. 155.

¹¹²⁴ Yalazan, a.g.e., s. 186-187. The Guardian, Anadolu’da devam eden Türk-Yunan savaşında ekonomik tahribatın çok büyük olduğunu gazete haberlerine taşıyarak konu ile alakalı önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Küçük Asya’da süren savaş süresince bölgede yaşayan halkın kıtlık ve açlık ile mücadele ettiğini ve birçok insanın bu sebeple hayatını kaybettiğini aktarmıştır. Özellikle savaşın devam ettiği bölgelerden gelen haberler doğrultusunda 250 çocuğun açlıktan yaşamını yitirdiğini vurgulayan gazete, durumun vehametinin hangi boyutlarda olduğunu dile getirmeye çalışmıştır. Bkz: “Anadolu’da Kıtlık”, **The Guardian**, (06.09.1921), s. 8.

devlete ait ormanların kullanımına izin verilmiştir.¹¹²⁵ Çok fazla tartışma yaşanmadan kabul edilen kanunun önemli maddeleri şöyledir:

Madde 1- İstirdâd edilen ve edilecek olan mahallerde düşman tarafından tahrip ve yapma edilen veya harp sebebiyle dūcâr-ı hasar olan kasaba ve karyeler ile çiftliklerin elyevm istifa edilmemiş olan Mūsakkafat ve Arazi ve Temettü vergileriyle Âşar ve Ağnam deynleri 1337 sene-i maliyesi nihayetine kadar affedilmiştir.

Madde 2- İşbu mahaller zürrainın Ziraat Bankası'na olan deynleri iki sene müddetle bilâ-faiz tecil edilmiştir.

Madde 3- Mahâll-i mezkûre ahalisinden fakr u zarureti tebeyyün edenlere yemeklik ve tohumluk olarak meccanen zahire tevziine Hükümet mezundur. Bunun için maliye bütçesinde (99'a) numarasıyla ve 'İstîlâzedelere meccanen tevzi olunacak yemeklik ve tohumluk' namıyla yeniden açılacak bir fasl-ı mahsusa beş yüz bin lira tahsisat vaz' olunmuştur.

Madde 4- Tahrip ve ihrak edilen mebaninin inşası için mîri ormanlardan usulü dairesinde katettirilecek ağaç ve keresteler Orman Resmi'nden muaftır. (Kanunun 5., 6. ve 7. maddeleri bu konuyla ilgili düzenlemeleri içermektedir).

Madde 8- İşbu mahâller ahalisine vesâit-i nakliye ve hayvanat tevzii için maliye bütçesinde yeniden açılacak (99 c) faslına beş yüz bin lira tahsisat vaz' olunmuştur. İşbu vesait-i nakliye ve hayvanatın bedelleri istifa olunmaz.

Madde 9- İşbu mahâllerdeki muhtac-ı muavenet erbabı ziraata üç sene müddet zarfında üç müsavi taksitte gerek aynen gerek nakden tahsil olunmak üzere tohumluk itasına hükümet mezundur. Bunun için İktisat Vekâleti bütçesinde (İstîlâzedelere tâvizen verilecek tohumluk bedeli) namıyla açılacak bir fasl-ı mahsûsa beş yüz bin lira tahsis edilecektir.

Madde 10- İşbu kanunun 3, 8 ve 9'uncu maddeleriyle verilen tahsisatın sene-i maliye-yi cariyeye nihayetine kadar sarf edilmeyen miktarı gelecek sene-i maliye zarfında dahi istimal edilebilecektir.¹¹²⁶

Sakarya Savaşı'nın kazanıldığı günlerde İktisat Vekâleti, bir Mükellefiyet-i Zirâiye Nizamnâmesi çıkararak bütün mülkî birimlerde birer heyet kurulmak suretiyle ziraî üretimi teşvik etmeye çalışmıştır. Bu heyetlerin gözetimi altında arazilerin işlenmesi, özellikle askerlikle meşgul kimselerin arazilerinin boş kalmaması hedeflenmiştir. Hükümetin Ziraat Bankası aracılığıyla maddî ve teknik olarak üretimi destekleyeceği bu süreçte, halkın da imece usulüyle üretimi azami derecede arttırması beklenmektedir. Hâkimiyet-i Milliye, bu teşebbüsle üretimin arttırılarak milletin ihtiyaç duyduğu maddelerin sağlanacağı ve ihtiyaç fazlası ürünlerin satışı ile dış ticarete bir denge oluşturulacağını belirterek hükümetin bu adımını desteklemiştir.¹¹²⁷

Ekonomiyi ve üretimi desteklemek amacıyla yapılan bu düzenlemeye ek olarak; zaferden sonra şehit ailelerinin mağduriyet yaşamamaları için kendilerine maaş bağlanması ve bu konuda herhangi bir aksamanın olmaması için İstanbul Mebusu Rıza Bey tarafından meclise bir kanun teklifi de verilmiştir.¹¹²⁸

¹¹²⁵ "Kurtarılan Vatandaşlarımıza Mühim Muavenetler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.11.1921), s. 2.

¹¹²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 102, Cilt: 14, s. 2-5.

¹¹²⁷ "İktisâdiyatımızın Tekâmülüne Doğru", **Hâkimiyet-i Milliye**, (01.11.1921), s. 2.

¹¹²⁸ "Şühedâ Maaşı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (28.11.1921), s. 2.

Sakarya Savaşı'ndan sonra verilmeye çalışılan bu destek, içinde bulunulan ekonomik ve mali darboğaz sebebiyle sınırlı kalmıştır. Bu durum, savaş üzerinden aylar ve hatta yıllar sonra bile bir mesele olarak arşiv vesikalarına yansımıştır. Örneğin Sakarya Savaşı'ndan bir yıl kadar sonra, 30 Temmuz 1922 senesinde verilen bir kanun teklifinde, harp sahası civarlarında Yunan ordusu tarafından yakılan köylerde yaşayan ahalinin, başta âşar olmak üzere mükellef oldukları vergilerin, köylerine dönecekleri zamana kadar ertelenmesi gündeme getirilmiştir.¹¹²⁹

Savaş bölgelerinden toplanacak vergilerle ilgili problemler, Cumhuriyet'in ilânından sonra dahi karşımıza çıkmaktadır. Henüz Tekâlif-i Milliye Emirleri yayınlanmadan önce hükümet, satın alınacak olan zahire ve erzaka karşılık verilecek mazbataların, âşar vergisi için depozito olarak kullanılabilmesini sağlamış, bu suretle âşara talip olanlara mazbatanın bir buçuk misli değer biçilmiştir.¹¹³⁰ Ancak işgal bölgelerinde âşar toplamakla mükellef olan bazı mültezimlerin, savaş sebebiyle hiç vergi toplayamadıkları anlaşılmaktadır. Maliye Vekâleti tarafından 10 Şubat 1926 tarihinde hazırlanan bir kararnameye göre, Söğüt kasabasının 1921 senesine ait âşarını almakla mükellef olan Hamamcı Hasan Ağa'nın, bölgenin işgal altında olmasından dolayı 3396 lira 33 kuruşluk âşar vergisini toplayamadığı sebebiyle, söz konusu borcun faiziyle birlikte düşürülmesi kararlaştırılmıştır.¹¹³¹ Buna benzer biçimde Kütahya'nın âşar mültezimlerinden olan Güلزâde Hamdi Efendi ile Şemseddinzâde Servet Efendi'nin vergi borçları da affedilmiştir.¹¹³²

Türk Hükümeti gerek Millî Mücadele süresince gerekse sonrasında, savaşın yıkıma maruz bıraktığı bölgelerde bu süreçten etkilenen vatandaşları yalnız bırakmadığı gibi imar çalışmalarını da hızlandırmaya çalışmıştır. Savaş mağdurlarının vergilerinin ertelenmesi dâhil birçok konuda yasa çıkarmaya çalışarak hukuki süreç çerçevesinde gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu doğrultuda, Millî Mücadele neticesinde kurulan yeni Türkiye'nin ilk adımı, bir taraftan savaşın izlerini silmeye çalışırken diğer taraftan da vatandaşlarının haklarını korumak olmuştur.

3.4.3. Savaş Sonrası Kutlamalar ve Tebrikler

Sakarya zaferi, Türk milletinin vermiş olduğu ölüm kalım mücadelesinin en kritik dönemeçlerinden biri olmuştur. Daha önce de vurguladığımız gibi Anadolu'nun içlerine kadar devam eden geri çekilme, Sakarya Savaşı'ndan sonra tersine dönmüş, taarruz inisiyatifi Türk ordusuna geçmiştir. Türk'ün varlığını ve vatanına sahip çıkma azmini bütün dünyaya bir kez daha gösteren bu zafer, yurdun dört bir köşesinde büyük bir coşkuya yol açmıştır. Yunan ordusunun Sakarya boylarından püskürtülmesinden sonra yurt içinde büyük bir sevinç dalgası oluşmuş ve günlerce süren zafer kutlamaları yapılırken yurt dışından da tebrik telgrafları gelmiştir.

¹¹²⁹ BCA, 30.18.01.01.5.21.3, (20 Temmuz 1922).

¹¹³⁰ “Âşar İçin Depozito”, *Öğüt*, (03.08.1921), s. 2.

¹¹³¹ BCA, 30.11.1.22.6.3, (10 Şubat 1926).

¹¹³² BCA, 30.11.1.31.10.12, (28 Mayıs 1927); BCA, 30.11.1.30.6.7, (21 Mart 1927); BCA, 30.11.1.49.22.8, (24 Ağustos 1922).

Türk milletinin bu sevinç gösterileri, Anadolu'da Yunan ordusuna karşı kazanılan her zaferden sonra süreklilik arz etmektedir. Örneğin İkinci İnönü Zaferi bütün yurttan büyük bir sevinçle karşılanmış Ankara'da öğrenciler, esnaflar ve her sınıf halktan oluşan büyük bir kalabalık hükümet binası önünde toplanmış, tekbirlerle meclise kadar yürümüşlerdir. Zafer dolayısıyla halka hitaben konuşmalar yapılmış ve bu konuşmalardan birinde Hamdullah Suphi Bey, *“İnönü Meydan Muharebesi'yle biz Harb-i Umûmî'yi Türk zaferiyle itmâm ettik.”* demiştir.¹¹³³ Zafer, Ankara'da büyük bir coşkuyla kutlanırken, İstanbul halkı da yapılan aleyhte propagandalara rağmen galibiyet haberini aldığı anda büyük bir neşe ve sürura kapılmıştır. Nitekim Darülfünun öğrencileri, İkinci İnönü Muharebesi'nde şehit düşen askerler için Bayezit Camii'nde mevlid-i şerif okutmuş, dini merasimden sonra Bayezit meydanında *“tezâhürât-ı meserretkârânede”* bulunmuşlardır. İstanbul gazeteleri, bir taraftan zafer haberlerini yayınlarken diğer taraftan da devamlı olarak Anadolu Hilâl-i Ahmeri'ne yardım yapılması çağrısını aktarmışlardır.¹¹³⁴ Hâkimiyet-i Milliye'nin haberine göre İkinci İnönü Zaferi'nden sonra Hacı Bayram Veli Camii'nde de şehitler için mevlit okutulmuştur. Bu mevlit, TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından okutulması açısından dikkat çekicidir. Cuma namazından sonra okunan mevlide çok büyük bir kalabalık iştirak etmiş, camiye sığmayan halk caminin dışında oturmuştur. Mustafa Kemal Paşa, vekiller ve mebuslar ile Afgan sefiri Ahmet Han da camide hazır bulunmuşlardır.¹¹³⁵

Benzer kutlamalar, Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra daha coşkulu bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Sakarya Savaşı'nda elde edilen zafer, bütün ülkede büyük bir sevinçle karşılanmış Türk ordusunun galibiyetini haber alan bütün vilayetler, bu haberi coşkulu gösterilerle kutlamışlardır. Hâkimiyet-i Milliye'ye göre ilk tebrik telgrafı Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'den gelmiştir. 12 Eylül 1921 tarihli telgrafta Karabekir; *“Büyük istiklâl mücâhedemizin kat'î muvaffakiyetlerini müjdeleyen Sakarya zaferi Şark Cephesi muntakasının her tarafında 12 Eylül günü ve gecesi pek parlak tezahürat ile tes'îd edilmiş ve kahraman ordumuzun tevâlî-i nusret ve muzafferiyetine dualar olunmuştur.”* ifadelerinde bulunarak Doğu Anadolu'da halkın Sakarya zaferini büyük bir coşku ile kutladığını iletmiştir.¹¹³⁶

Türk ordusunun zaferi, Trabzon'da da coşkuyla karşılanmıştır. Baştanbaşa bayraklarla donatılan şehirde mevlitler okunmuş, dualar edilmiş, meydanlarda toplanan halka, Ahmet Ağaoğlu ve Faik Ahmet Beyler tarafından nutuklar söylenmiştir. Gece minareler aydınlatılmış ve fener alayları düzenlenmiştir. Zafer haberi üzerine Konya'da Tekâlif-i Milliye için verilen malların bedellerinden vazgeçilmiş ve hükümete verilen eşyalar orduya bağışlanmıştır.¹¹³⁷ Hekimhan, İnebolu, Kozan ve Ereğli gibi kaza merkezlerinden alınan haberler, zaferden sonra Anadolu'da

¹¹³³ “Ankara Dün Heyecanlı Bir Zafer Günü Yaşadı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (03.04.1921), s. 1.

¹¹³⁴ “İstanbul'da Nümâyişler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (10.04.1921), s. 2.

¹¹³⁵ “Mevlid-i Şerif”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (15.05.1921), s. 1.

¹¹³⁶ “Anadolu Zaferini Tes'îd Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (14.09.1921), s. 1.

¹¹³⁷ “Anadolu Zaferini Tes'îd Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (14.09.1921), s. 1.

gönüllü alaylar toplanmaya başladığını ve orduya mühim miktarlarda hediyeler toplandığını göstermektedir.¹¹³⁸

Anadolu'da Yenigün'e göre Sakarya zaferinin haberi Kayseri'ye 13 Eylül 1921'de öğleye doğru ulaşmıştır. Haberi alan halk dükkânları kapatmış, her yere bayraklar asılmış ve zafer sokaklarda davul zurna çalınarak büyük bir mutlulukla kutlanmıştır. Öğleden sonra saat kulesi meydanında büyük bir kalabalık toplanmış teftiş için Kayseri'de bulunan Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit Bey ile Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi, doğal bir mitinge dönüşen bu toplantıda halka hitaben konuşmalar yapmışlardır.¹¹³⁹

Sakarya zaferi sebebiyle Kastamonu'da yapılan kutlamalar, Açıksöz gazetesi tarafından uzun uzun anlatılmıştır. Zira gazetenin verdiği bilgilere göre zafer haberinin alınmasıyla ikinci namazından sonra şehrin ileri gelenleri, okul talebeleri ve halk toplanarak önce İstiklâl Mahkemesi'ne, sonra mahkeme heyetinin katılımıyla merkez kumandanlığına gidecek ve ordu tebrik edilecektir. Türk ordusunun tebrik edilmesi ile birlikte askerî erkânın katılımıyla hükümet konağına gidilerek Namazgâh meydanında toplanılacaktır. Burada İstiklâl Mahkemesi Reisi Necati Bey bir konuşma yapacak, müftü efendi dua edecek, son olarak da şehirdeki yaralı gaziler ziyaret edilerek onlara çeşitli hediyeler verilecektir.¹¹⁴⁰ Ayrıca geceleyin de fener alayı düzenlenecektir.¹¹⁴¹ Kastamonu'nun her bir tarafında tebrikler devam ederken Tatay (Safranbolu taraflarında bir yerleşim birimi) ahalisi, Sakarya zaferini, Kastamonu hastanelerinde yatan gazilere verilmek üzere yüz lira toplayarak sürdürmüş ve Açıksöz'ün aktardığına göre zafer kutlamalarına anlamlı bir mesaj vermiştir.¹¹⁴²

Zaferin haber alınmasından sonra Zonguldak halkı da sokaklara dökülmüş ve hükümet meydanında binlerce kişilik büyük bir kalabalık toplanmıştır. Yapılan kutlamalarda 21 pare top atışı yapılmış, limanda bulunan Fransız gemileri dâhil olmak üzere bütün deniz araçları ve fabrikalarda düdük çalınmıştır. Ayrıca gece yarısına kadar devam eden bir fener alayı düzenlenerek kazanılan zafer bayram havasına dönüşmüştür. Karaköse, Gülpazarı civarlarına kadar ulaşan kutlama şenlikleri sonrasında ordunun zaferlerinin devamı için dualar edilmiş ve şükür namazları kılınmıştır.¹¹⁴³

Gazetelerin verdiği bilgiye göre Sakarya zaferi dolayısıyla Ankara'da fevkalâde tezahüratlar yapılmıştır. Gündüz bütün şehir bayraklarla donatılmış, bütün halk sevinç içinde şehri dolaşmıştır.

¹¹³⁸ "Zafer ve Anadolu", **Hâkimiyet-i Milliye**, (18.09.1921), s. 1.

¹¹³⁹ "Kayseri, Zaferi Tezahüratla Tes'îd Etti", **Anadolu'da Yenigün**, (14.09.1921), s. 1; "Anadolu'da Şenlikler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (28.09.1921), s. 2.

¹¹⁴⁰ "Bugünkü Zafer Tezahüratı Programı", **Açıksöz**, (13.09.1921), s. 2; "Kastamonu'da Şenlikler", **Hâkimiyet-i Milliye**, (26.02.1921), s. 2.

¹¹⁴¹ "Gece Fener Alayı", **Açıksöz**, (13.09.1921), s. 2; "Dünkü Zafer Vecdi", **Açıksöz**, (14.09.1921), s. 1; "Geceki Fener Alayı ve Şenlik", **Açıksöz**, (14.09.1921), s. 1.

¹¹⁴² "Muzafferiyetimizin Tatay'da Tebcili", **Açıksöz**, (14.09.1921), s. 2.

¹¹⁴³ "Zafer Şenlikleri", **Öğüt**, (14.09.1921), s. 1; "Anadolu'da Sakarya Zaferi", **Hâkimiyet-i Milliye**, (15.09.1921), s. 1.

Gündüz yapılan sevinç gösterilerinden sonra gece fener alayları düzenlenmiştir. Meclis önünde binlerce insan toplanmış, vatanperverane konuşmalar yapılmış, dualar edilmiştir. Kafiler hâlinde hastaneleri dolaşan insanlar, yaralı gazilere şükranlarını arz etmişlerdir. Sokaklarında müzikler çalınan Ankara’da halk, gelen yeni zafer müjdeleriyle daha büyük sevinçler yaşamıştır.¹¹⁴⁴ Ankara’daki kutlamaları gecikmeli olarak aktaran Vakit gazetesi, Sakarya zaferinden sonra Ankara’da çok parlak kutlamalar yapıldığını bildirmiştir. Paylaşılan habere göre kalabalık bir halk topluluğu bir araya gelerek hükümet konağı ve Büyük Millet Meclisi’ne yürümüş, burada millî marşlar okunmuştur. Halka hitaben Hamdullah Suphi Bey ve Refet Paşa konuşmalar yapmışlardır. Refet Paşa, yaptığı konuşmada, *“Hiçbir milletin malında, canında gözümler olmadığını”* söylemiştir.¹¹⁴⁵

Konya’ya gece yarısı ulaşan zafer haberi burada da fevkalâde şenliklerle kutlanmıştır. Zafer haberi, sabah ezanından iki saat önce askerî bando sesleriyle halka duyurulmuştur. Askerî bando karargâhtan şehre, Mekteb-i Sanayi bandosu ise okuldan karargâha doğru hareket etmiş ve Vali Galip Paşa’nın evi önünde birleşerek hükümet meydanına gelmişlerdir. Sabahın bu erken saatlerinde halk ve öğrenciler meydana toplanmaya başlamıştır. Coşkulu nutuklar ve dualar eşliğinde tezahüratlar yapılmış, *“Yaşasın milletimiz, kahrolsun Yunanlar ve Konstantin”* nidaları yükselmiştir. Kutlamalar öğleden sonra da devam etmiş, askerî birliklerin katılımıyla bir resmi geçit töreni düzenlenmiştir. Tebrik kutlamalarına bütün askerî, mülkî erkân ile birlikte mektep, medrese, meşayih ve halktan binlerce kişi iştirak etmiştir. İcra edilen tören sonrası ise pek çok vatandaş orduya katılmak üzere gönüllü yazılmıştır.¹¹⁴⁶

Varlık gazetesinin bildirdiğine göre zafer haberi Kars ve Sarıkamış’ta da parlak gösterilerle, heyecanlı şenliklerle kutlanmıştır. Bütün Şark Cephesi mıntıkasında, Karaköse, Tortum, Bayburt, Giresun, Hasankale, Hınıs, Iğdır, Tercan, Kemah, İspir, Tirebolu kazaları ile Muş, Bayezid mutasarrıflıklarında, Van, Trabzon, Erzurum vilâyetlerinde bulunan belediyeler ve Müdafaa-i Hukuk şubeleri tarafından şenlikler düzenlenmiş, kurbanlar kesilmiş, dualar edilmiş ve şehitler için mevlitler okunmuştur.¹¹⁴⁷

Sakarya zaferinin bütün Anadolu’da kutlanmasına günlerce devam edildiği, Hâkimiyet-i Milliye’nin vermiş olduğu haberlerden anlaşılmaktadır. Cide, Keskin, Van, Pozantı, Düzce, Mardin, Erzincan, Iğdır, Kars Hakkâri, Mecidiye, Boğazlıyan, Midyat, Iğın, Sungurlu, Ekin, Çarsacak ve Yabanâbad’da gerçekleşen kutlamaları ve gelen tebrik telgraflarını aktaran Hâkimiyet-i Milliye, zaferin birçok yerde haftalarca kutlandığını, fener alayları tertip edildiğini ve

¹¹⁴⁴ “Ankara’da Zafer Şenlikleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (14.09.1921), s. 2; “Ankara’da Meclis-i Millî Önünde Tezahürat”, *Anadolu’da Yenigün*, (14.09.1921), s. 1.

¹¹⁴⁵ “Ankara’da Zafer Şenlikleri”, *Vakit*, (04.10.1921), s. 1.

¹¹⁴⁶ “Konya’da”, *Açıksöz*, (14.09.1921), s. 1; “Konya’da”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (25.09.1921), s. 2.

¹¹⁴⁷ “Şanlı Zaferimiz ve Dostlarımız”, *Varlık*, (15.09.1921), s. 2.

kendilerine pek çok telgrafın geldiğini yazmıştır.¹¹⁴⁸ Erzurum’da, Batı Cephesi’nde çarpışan orduya destek amacıyla belediye önünde bir miting yapılmış,¹¹⁴⁹ Giresunlular, zafer dolayısıyla Batı Ordusu’na on iki bin kıyve fındık hediye etmiş,¹¹⁵⁰ Manavgatlılar zafer dolayısıyla ordu için 1 milyon 3 yüz bin kuruş bağışta bulunmuşlardır.¹¹⁵¹ Sakarya zaferi dolayısıyla Batum’da da büyük sevinç gösterileri yaşanmıştır.¹¹⁵² Açıksöz’e göre Kastamonu’daki kutlamalar da devam etmektedir.¹¹⁵³

Anadolu’da olduğu gibi İstanbulda da zaferin yansımalarını görmek mümkündür. Örneğin savaşın zafere dönüştüğünü ifade eden İkdam gazetesi, Hilal-i Ahmere yapılan yardımların arttığını ve Türk halkının bütün gücüyle orduya destek verdiğini ifade etmiştir. Gazete, 11 Eylül günü yaptığı açıklamada halkın elinde bir çift çorap veya gömleğini dahi orduya vererek küçük de olsa katkı sunması gerektiğini vurgulamıştır.¹¹⁵⁴ Halide Edip Adıvar’ın İstanbul halkını heyecana getiren sözleri ise yine İkdam gazetesinde yayınlanarak zafer sonrası oluşan durumda, daha önce yapılan akitleşmeye dikkat çekilmiştir. Adıvar, İstanbul gençlerine seslenerek; “Sultan Ahmet’te, Fatih’te beraber yemin ettik. Bu güzel ve ebedî ahdi size hatırlatıyorum” sözleri ile 1919’da Yunan işgalini protesto etmek için yapılan mitinge gönderme yaparak akdin gerçekleşeceğini dile getirmiştir.¹¹⁵⁵

Savaşın neticesinin belli olmaya başladığı günlerde İstanbul gazetelerinden Peyâm-ı Sabah, Yunan ordusunun kaybının 18 bin olduğunu ifade ederken¹¹⁵⁶ 17 Eylül’de aynı gazetede mülakatı yayınlanan Ali Kemal ise Anadolu’da yapılan heyecanlı kutlamaların neye yaradığı, nereye sürüklenildiği ve halkın bu heyecanlı tebriklerle uyutulduğu kanaatini paylaşmıştır.¹¹⁵⁷ Bir nevi Anadolu gazetelerinde çıkan kutlama haberlerinin yanlış olduğunu vurgulamaya çalışan yazar,

¹¹⁴⁸ “Anadolu’da Emsalsiz Zafer Şenlikleri”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (22.09.1921), s. 2; “Zafer Şenlikleri”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (24.09.1921), s. 2; “Anadolu’da Zafer Şenlikleri”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (23.09.1921), s. 2;

¹¹⁴⁹ “Erzurum’da Büyük Bir İçtimâ”, **Açıksöz**, (14.09.1921), s. 2.

¹¹⁵⁰ “Giresunluların Zafer Hediyesi”, **Açıksöz**, (13.12.1921), s. 1.

¹¹⁵¹ “Manavgat’ın Hamiyeti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (25.09.1921), s. 1.

¹¹⁵² “Batum’da Tezâhürat”, **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 2.

¹¹⁵³ “Şehrimizde Tezâhürat”, **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 2.

¹¹⁵⁴ “Müslüman İstanbul Fedakâr ve Halaskâr Anadolu’ya Şükran ve Minnettarlık Borcunu Ödemeye Çalışıyor”, **İkdam**, (11.09.1921), s. 1.

¹¹⁵⁵ “Sakarya’nın Kan ve Ateş Dalgaları İçinden İstanbul Gençlerine Hitap Eden Bir Kadın Sesi”, **İkdam**, (12.09.1921), s. 1; Metin Ayışığı, “Sakarya Zaferinin İstanbul’daki Yansımaları”, **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, (Haz. Hakan Uzun vd.), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2012, s. 189-193.

¹¹⁵⁶ “Sakarya’da Yunan Zayıfatı 18000”, **Peyâm-ı Sabah**, (17.09.1921), s. 1.

¹¹⁵⁷ Yazının devamında Anadolu’da süren mücadelenin Birinci Dünya Savaşı’nda başarıya ulaşamayan bazı komutanların hırsı üzerinden yürütüldüğünü dile getiren yazar, bu komutanların memleketi kendi nefislerine kurban ettiklerini ve bu yaptıkları ile ancak hain olabileceklerini ifade etmiştir. İtilaf Devletleri ile barış yapılması ve olayların ancak sulh yolu ile çözülebileceği hususunda da görüşlerini aktaran muharrir, analizlerini bu doğrultuda yaparak görüşlerini ilgili gazete üzerinden kamuoyuna beyan etmeye çalışmıştır. Bkz: Ali Kemal, “Ne Oluyoruz, Nereye Gidiyoruz?”, **Peyâm-ı Sabah**, (14.09.1921), s. 1.

Sakarya zaferi sonrasında, hangi problemlerin yaşanacağına dikkat çekmeye çalışırken bu yazısıyla önemli bir zaferi gölgelemeye çalışmıştır.

İstanbul gazetelerinden Vakit, Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamalarına yer vererek savaşın sonunda elde edilen zafer ve neticelerinin ne olduğunu kamuoyuna duyurmaya çalışırken harpte görev alan başta komutanlar olmak üzere bütün zabıtlere, ne kadar liyakatli bir karakterde olduklarını, problemlerin arttığı süreçte daha zeki tavırlar sergilediklerini ifade etmiştir. Ayrıca kahramanca tavırlarından ötürü her bir neferin tebrike layık olduğunu dile getiren Mustafa Kemal Paşa, ilgili gazete üzerinden Türk ordusunu muharebede gösterdiği üstün başarıdan ötürü tebrik etmiştir.¹¹⁵⁸

Sakarya zaferini tebrik ederken Yunanistan'a gönderme yapan İstanbul gazetelerinden İkdâm ise "Panhelenizm Haymana'da Can Veriyor" başlığı ile Anadolu'da canlandırılmak istenen Bizans ülküsünün Türk ordusu karşısında ağır bir darbe aldığını ve dağılmaya yüz tuttuğunu manşetine taşımıştır.¹¹⁵⁹

Türk ordusunun Sakarya Savaşı'nda kazandığı büyük zafer, yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da geniş yankı uyandırmıştır. Varlık gazetesinin haberine göre Kâzım Karabekir Paşa, 12 Eylül 1921 tarihinde Sovyet Sosyalist Şura Cumhuriyeti'nin Doğu Vilâyetleri Şehbenderi'ne, Kızılordu Kumandanlığı'na, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerine telgraf çekerek Türk ordusunun zafer kazandığını bildirmiştir. Varlık, söz konusu haberi "*Büyük Zaferimiz Dostlarımıza Müjdelendi*" başlığıyla vermiştir.¹¹⁶⁰

Sakarya zaferi dolayısıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan tebrik telgrafları alınmıştır. Azerbaycan'ın Kars Şehbenderi Hacıbeyli'den alınan telgraf şu şekildedir: "*İngiltere'nin hâin hâdimlerinin sarsılmak bilmeyen kahraman Türk ordusu muzafferiyeti ile ezilmesini kardeş Azerbaycan halkı namına samimâne tebrik ederek Türkiye halkı ile beraber sevinmemizi ve zât-ı âlîlerine ihtiramlarımızı tekdîm eylerim efendim.*" Gürcü ve Ermeni temsilciler de tebrik telgraflarında benzer vurguları yapmışlardır.¹¹⁶¹

Afgan Sefiri Ahmet Han, Sakarya zaferi dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik telgrafı yollamış¹¹⁶² ve bu telgrafta zaferin "*her hususta Türkiye'ye alâkadar olan Müslümanların kalplerini nûr-ı sürûr ile münevver ettiğini*" söylemiştir. Bu münasebetle Anadolu'da Yenigün,

¹¹⁵⁸ "Mustafa Kemal Paşa Diyorki!", **Vakit**, (29.09.1921), s. 1.

¹¹⁵⁹ "Panhelenizm Haymana'da Can Veriyor", **İkdâm**, (15.09.1921), s. 1. Sakarya Savaşı'nın kazanılması ile alakalı farklı tebrik veya kutlama haberleri için bkz: "Sakarya Zaferi ve Zafer Hitabesi", **Vakit**, (15.09.1921), s. 1; "Büyük Kumandana", **Hâkimiyet-i Milliye**, (17.09.1921), s. 1; "Ordumuzun Civanmert Komutanlarından", **Tevhid-i Efkâr**, (17.09.1921) s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Beyannamesi", **İleri**, (17.09.1921), s. 1.

¹¹⁶⁰ "Büyük Zaferimiz Dostlarımıza Müjdelendi", **Varlık**, (15.09.1921), s. 2; "Şark Cephesi Kardeşlerinin Zaferini Tebrik Ediyor" **İkdâm**, (19.09.1921), s. 1.

¹¹⁶¹ "Şanlı Zaferimiz ve Dostlarımız", **Varlık**, (15.09.1921), s. 2; "Kardeş Milletler Zaferimizi Tebrik Ediyorlar", **Öğüt**, (22.09.1921), s. 1.

¹¹⁶² "Afgan Sefiri Hazretlerinin Tebrikleri", **Açıksöz**, (18.09.1921), s. 2.

zaferin Batum'daki bütün Müslümanlar tarafından sevinçle karşılandığını ve burada da kutlamalar yapıldığını yazmıştır.¹¹⁶³

Sakarya zaferi dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik telgrafı gönderenlerden biri de Azerbaycan'ın Ankara temsilcisi İbrahim Abilof'tur. Abilof, yazdığı satırlarda, "*Zât-ı celâdetpenâhîleriyle kahraman Türk ordusu o necip halkının cephede kazandığı şanlı muzafferiyet münasebetiyle arz-ı tebrik etmek şerefi bana düştüğünden kendimi bahtiyar addederim*" ifadelerini kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise Afgan sefirine cevaben, "*Sakarya muzafferiyeti münasebetiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi orduları ve şahsım hakkında ızhâr buyurulan âsâr-ı tebrikâta arz-ı teşekkürât eylerim*" şeklinde bir karşılık vermiştir.¹¹⁶⁴

Sonuç olarak yurt içinden ve yurt dışından gelen tebriklerin, anlamlı yazıların yansıttığı en önemli mesaj, Türk milletinin ve Türk Hükümeti'nin çok kritik bir zafer kazandığıdır. Zira Sakarya Savaşı'nın kazanılması, Anadolu'da başlatılan Millî Mücadele'nin en önemli şifresidir. Bu zafer ordusu, ekonomisi ve sosyal imkânları çok zor şartlarda oluşturulan ve süreci konsilide eden başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere dirayetli Türk milleti ve komutanlarının önemli bir başarısıdır. Bu başarının getirmiş olduğu ulusal ve uluslararası denklem, Ankara Hükümeti'ni hem iç politikada hem de dış politikada da sıradışı bir konuma yerleştirmiştir.

Çalışmanın bu kısmını Sakarya Savaşı'nda muharebe bölgesinde veterinerlik yapan, gördüğü hadiseleri günlüklerine aktaran ve sonraki yıllarda kız kardeşi Cemile Sezer tarafından sadeleştirilerek araştırmacılara sunulan, Mehmet Turgut Argun'un hatırat eserinde dile getirdiği sözleri ile kapatmak uygun olacaktır:

Sakarya Harbi, genç Türkiye'nin cesaretinin ve varlığının vesikasıdır. İnönü galipleri burada hakiki varlıklarını bütün dünyanın kalbine ve beynine bağışmışlardır ve burada muzaffer olmuşlardır... Sakarya Harbi çok elim yoksulluklar içinde imanının en yüksek numunesiyle kazanılmıştır. Bu zafer Türkiye devletinin temelini kurmuştur. Burada 21 gün ve 21 gece cenk eden ve ölen Türklük, barbar medeniliğe karşı en ulvi heyecanlarıyla saf ve bakir mevcudiyetinin temel taşlarını kanlarıyla yoğurarak koymuştur. İçimizden ve dışımızdan bizi bozmak için açılan ve uzanan pençeleri, Mehmetçiğin süngüsü, ezici kudretiyle burada kırmıştır. Burada, medeniyetin adaletsiz temsilcileri serdarların sancaklarıyla birlikte ebediyen yok olmuşlardır. Türklüğün Sakarya'daki muzafferiyeti, Yunanlılığın temsil ettiği medeniyeti, en yüksek ve en asil fedakârlıkla kendi toprağına gömmüştür. Sakarya zaferi, genç Türklüğe pek asil bir duygu ve pek ulvi bir ümit aşılmalıdır, Türk memleketinin varlığını temin etmiştir. Sakarya daha çok büyük bir şeydir. Kısacası Türk milletinin iftihar, kurtuluşunun ebedi bir müjdecisidir.¹¹⁶⁵

¹¹⁶³ "Âlem-i İslâm'da Sürûr", **Anadolu'da Yenigün**, (17.09.1921), s. 1.

¹¹⁶⁴ "Kardeş Azerbaycan'ın Tebrikâtı", **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.09.1921), s. 1. Vakit gazetesi daha sonra Azerbaycan Ankara temsilcisi İbrahim Abilof'un Mustafa Kemal Paşa'ya hediye takdiminde bulunduğunu haber yapmıştır. Bkz: "Azerbaycan'ın Mustafa Kemal Paşa'ya Hediyesi", **Vakit**, (28.10.1921), s. 1. Türk ordusunun zaferi uluslararası kamuoyunda da yakından takip edilmiştir. "The Pall Mall And Globe" gazetesi "Türklerin Mutlu Günü" başlığıyla servis ettiği haberde, Sakarya zaferinin Anadolu'nun her tarafında sevinçle karşılandığı, sokakların bayraklar, kuran ayetleri ve Türk komutanlarının fotoğraflarıyla süslediği yazmaktadır. Bkz: **The Pall Mall And Globe**, (19.09.1921), s. 3.

¹¹⁶⁵ Mehmet Turgut Argun, **İstaklal Harbi ve Anadolu (1921-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 88-89.

3.4.4. Takdir Taltif ve Terfiler

Sakarya Savaşı'nın kazanılmasıyla yapılan kutlamalar sonrasında, savaşta kahramanlık gösterenlerin takdir, terfi ve istiklal madalyası ile ödüllendirmeleri gündeme gelmiştir. Zira başta teğmen, üsteğmen ve yüzbaşı rütbelerinde bulunanların bir üst kademeye getirileceği, sonrasında da yüksek rütbelilerin terfi konusunun gündeme alınacağı, Türk kamuoyunda dile getirilen hususlardır.¹¹⁶⁶ Ancak ilk olarak Sakarya Savaşı'nı bizzat tüm stratejileri ile yöneten ve harbin kırılma noktalarında yaptığı dokunuşlar ile aleyhte olan durumları lehe çeviren Türk ordusu Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın gazilik ve mareşallik unvanı alması gerektiğini düşünen İsmet ve Fevzi Paşalar, 14 Eylül 1921'de, konu ile alakalı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf göndererek, *“muzafferiyetin âmil-i müessiri olmuş olan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine müşirlik rütbesi ve gazilik unvânı”* verilmesini teklif etmişler ve ayrıca TBMM'nin bu teklifi kabul etmesinin, milletin doğrudan doğruya orduya vereceği bir takdir ve taltif eseri olacağını belirtmişlerdir.¹¹⁶⁷ İsmet ve Fevzi Paşaların yapmış olduğu bu beyan, meclis tarafından 19 Eylül 1921 tarihinde gündeme alınarak, Saruhan milletvekili İbrahim Süreyya ve 62 arkadaşının verdikleri önergeler ile Erzurum milletvekili Mustafa Durak, Aydın milletvekili Tahsin ve Sinop milletvekili Halil Hulki Beylerin de birlikte verdiği teklif sonrasında şiddetli alkışlar neticesinde kabul edilmiştir.¹¹⁶⁸

Mustafa Kemal Paşa'ya *“Gazilik”* ve *“Mareşallik”* unvanları veren 19 Eylül 1921 tarih ve 153 numaralı kanun şöyledir:

Madde 1- Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Gazilik unvanı i'tâ ve rütbe-i müşiri tevcih olunmuştur.

Madde 2- İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren mer'îdir.

Madde 3- İşbu kanunun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur.¹¹⁶⁹

Hâkimiyet-i Milliye, Mustafa Kemal Paşa'ya gazi ve mareşal unvanları verilmesinin İstanbul basını tarafından mutlulukla karşılandığını belirterek, Tevhid-i Efkâr ve İleri gazetelerinin konuyla ilgili değerlendirmelerini aktarmıştır. Her iki gazetenin haber içerikleri şöyledir:

Tevhid-i Efkâr: “Bu millî harbin mücahitleri ve şehitleri, mücahitler mücahidi ve şehitler şehidi oldukları gibi Mustafa Kemal Paşa da inşallah Yunan sürülerini muzmahil ve perişan edecek müşirler müşiri ve gaziler gazisi olacaktır.” İleri: “Milletin kalbindeki yerin müşirlik payesinden daha çok büyük ve asırlardan beri gazi yaşayan bu millete lâayık bir şerefle büyüktür.”¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁶ “Zâbitânın Terfii”, **Açıksöz**, (18.10.1921), s. 1.

¹¹⁶⁷ **ATBD**, Sayı 58, Belge No: 1325; **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1626.

¹¹⁶⁸ “Mustafa Kemal Paşa'ya Gazilik Unvânı ve Müşiriyet Rütbesi”, **Vakit**, (26.09.1921), s. 1; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtimâ: 79, Cilt: 12, s. 264; **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1627; **ATBD**, Sayı 75, Belge No: 1630. Mustafa Kemal Paşa'ya gazilik ve mareşallik unvanının verilmesi ile alakalı meclis konuşmaları için ayrıca bkz: Metel, a.g.e., s. 381.

¹¹⁶⁹ “Gazilik ve Müşirlik Tevcihine Dair Kanun”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (20.09.1921), s. 2.

¹¹⁷⁰ “Müşirler Müşiri ve Gaziler Gazisi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (29.09.1921), s. 1.

TBMM, 20 Eylül 1921 tarihinde ise kazanılan zafer için bütün ordu mensuplarına teşekkürlerini arz eden bir telgrafi başkumandanlık makamına göndermiştir.¹¹⁷¹ Aynı gün Mustafa Kemal Paşa, komutanlara, subaylara ve erlere ayrı ayrı hitap ve teşekkür ettiği bir beyanname yayınlamış; *“sizin gibi kumandanları, zâbitleri, neferleri olan bir millete yâd elleri altında köle olmak mümkün değildir”* diyerek meclisin kendisine vermiş olduğu Gazilik ve Müşirlik rütbelerinin *“doğrudan doğruya ordu mensuplarına râci”* olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷²

Mustafa Kemal Paşa’nın gazi ve mareşallik unvanını alması sonrasında 29 Eylül 1921’de Türkiye Büyük Millet Meclisi, ordunun kazandığı zaferde en çok kahramanlık ve fedakârlık göstermiş olanları takdirname vererek terfi ettirmiş ve İstiklâl Madalyası ile ödüllendirmiştir. Hâkimiyet-i Milliye, konuyu şu ifadelerle aktarmaktadır:

Dün Büyük Millet Meclisi, muzaffer ordumuzun kahramanları arasında en çok fedakârlık ve yararlık gösteren ve bihakkın kahramanlar kahramanı unvanını alan erkân, ümerâ ve zâbitânın isimlerini büyük takdir ve tebçillerle karşıladı ve her birinin menâkıbını alkışlarla dinledi. Bir kısım erkân, ümerâ ve zâbitânımız bu göğüs kabartan fedakârlıklarından dolayı takdirname almışlar, diğer bir kısmına ise istiklâl madalyası verilmiştir. Meclis’e her kahraman nerede ve ne fedakârlık yaptığı arz edilmiştir. Gazetemiz Büyük Millet Meclisi’nin ittifâk-ı ârâ ile kabul eylediği bu taltifleri büyük bir fahr ve sürurla neşreylemektedir.¹¹⁷³

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin onayı ve sonrasında basına düşen haberler ile birlikte, Sakarya Savaşı’nda görev alan ordu mensuplarından takdirname alanlar başta Fevzi ve İsmet Paşalar olmak üzere birçok yetkili bulunmaktadır. Ancak ödülü duyurulanlar arasında sadece cephede varlık gösteren askerler değil, aynı zamanda mülki idare amirlerinin de olduğu görülmektedir. Nitekim Kaymakam Timur Ali Bey, Kaymakam Kâmil Bey ve Kaymakam Mehmet Fehmi Bey gibi isimlerin takdirname aldıklarını belirten Hâkimiyet-i Milliye, konu ile ilgili geniş bir haber yayınlarak ödül alanları hüviyetleri ile birlikte açıklamıştır.¹¹⁷⁴

Tayyare makinistlerinden tayyareci askerlere, mülazım-ı evvellerden (üst teğmen) mülazım-ı sanilere (teğmen) yüzbaşı unvanına sahip askerlerden binbaşı ve daha üst rütbelere kadar birçok kişinin takdirname aldığını açıklayan Hâkimiyet-i Milliye, sayıca en fazla ödül alan grubun cephede yararlılık sağlayanlardan olduğunu belirtmiştir. Bu grup içerisinde ise teğmen üst teğmen ve yüzbaşılardan oranları yüksek olarak tespit edilmiştir.¹¹⁷⁵

¹¹⁷¹ ATBD, Sayı 75, Belge No: 1628.

¹¹⁷² ATBD, Sayı 75, Belge No: 1629.

¹¹⁷³ “Kahramanlar Kahramanının Taltifi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (30.09.1921), s. 1-2.

¹¹⁷⁴ “Takdirname Alanlar”, *Hâkimiyet-i Milliye*, (30.09.1921), s. 1.

¹¹⁷⁵ İlgili gazetenin içeriğinde detaylıca paylaşılan Sakarya Savaşı sonrası takdirname alan kişilerin listesi **Ek 23**’te verilmiştir.

Takdirnamelerden sonra kamuoyuna yansıyan diğer bir konu da Sakarya Savaşı'nda kahramanlık gösterenlere istiklal madalyalarının verilmesidir. Nitekim yapılan çalışmalar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşüldükten sonra, Bakanlar Kurulu Başkan Vekili ve Millî Savunma Bakanı Refet Bele'nin imzasıyla cephe komutanlığından gelen künye defterlerinin bakanlar kurulunca incelenerek, uygun bulunan 234 kişinin istiklal madalyası ile ödüllendirilme süreci de tamamlanmıştır.

Türk basını aracılığıyla kamuoyuna yansıyan durum, istiklal madalyası ile onurlandırılan ordu mensuplarının genellikle askeri yetkililerden ve cephede bizzat bulunanlardan müteşekkil olduğudur. Özellikle 3. Grup Komutanı Mirilva Yusuf İzzet Paşa ve 2. Grup Komutanı Miralay Selahattin Adil Bey gibi üst komuta kademesinin ve diğer yetkililerin istiklal madalyası ile ödüllendirildiği anlaşılmaktadır. Bunların yanında madalya alanlar içerisinde tıpkı takdirname alanlarda olduğu gibi bürokratların varlığı da bulunmaktadır. Kaymakam Naci Bey, Kaymakam Nazmi Bey, Kaymakam Halis Bey gibi kişiler bunlardan bazılarıdır. Yine madalya alanlar dahilinde müftülerin olduğu da anlaşılmaktadır. Alay Müftüsü Kâmil Bey bunun örneğidir.¹¹⁷⁶

İstiklal madalyası verilenler içerisinde takdirname metninde de ifade edildiği gibi üst düzey komutanların varlığı yüksektir. Ancak bu defa yüksek rütbelilerin sayılarının arttığı görülmüştür. Ayrıca savaş sürecinde stratejik hata yapanların haber içeriklerinde görüldüğü kadarıyla ödül sürecine dahil edilmediği ve kendilerine herhangi bir görev veya takdirname verilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin Sakarya Savaşı'nın ilk günlerinde 2. Grup Komutanlığı'na bağlı 5. Tümen Komutanı olarak görev yapan Yarbey Kenan Bey hem taktirname hem de madalya takdim edilenler listesinde bulunmamaktadır. Zira Kenan Bey, savaşın en kritik saatlerinde Mangal Dağı'nı savunmakla görevli 5. Tümeni mukavemet göstermeden geri çekmiş ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle görevinden azledilmiştir. Ancak Kenan Bey'in Mangal Dağı'ndan çekilirken izin isteyerek bu görevi icra ettiği ve bağlı bulunduğu 2. Grup Komutanı Selahattin Adil Beyin Milli Savunma Bakanlığı'nın düzenlediği bu ödüllendirme sürecinde isim listesinde bulunduğu görülmektedir.¹¹⁷⁷

Takdir ve taltiflerin haricinde, ordu mensuplarının tamamını kapsayacak şekilde terfiler de yapılmıştır. Açıksöz'ün haberine göre; “(1) Nasbları 1 Eylül 333'e kadar olan mülâzım-ı sâniler mülâzım-ı evvelliğe, (2) 332 Mart'ına kadar olan mülâzım-ı evveller yüzbaşılığa, (3) 327 nasblı yüzbaşılar binbaşılığa terfi edileceğini ve yüksek rütbeli zâbitânın da bilâhare terfi ettiril[mesi]” kararlaştırılmıştır.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁶ “İstiklâl Madalyası Alanlar”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (30.09.1921), s. 1-2. Hâkimiyet-i Milliye, buna benzer daha kısa bir listeyi ilerleyen günlerde de okurlarıyla paylaşmıştır. Bkz: “Takdirname ve İstiklâl Madalyası Alanlar”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (02.11.1921), s. 2.

¹¹⁷⁷ BCA, 30.10.00.194.326.6 (3 Ekim 1921); Ayrıca bkz: Metel, a.g.e., s. 384-385. İstiklal madalyası ile ödüllendirilen 234 kişinin tam listesi için **Ek 24**'e bakınız.

¹¹⁷⁸ “Zâbitânın Terfii”, **Açıksöz**, (18.10.1921), s. 1.

Bu kanunî düzenlemelere rağmen Sakarya Savaşı'nda görev alan ve kendilerine istiklâl madalyası verilmesi kararlaştırılan bazı kişilere, aradan uzunca bir süre geçmiş olmasına rağmen madalyaların tevdi hususunda aksamalar yaşandığı anlaşılmaktadır. Örneğin 5 Temmuz 1924 tarihinde Başbakanlıktan TBMM Başkanlığı'na yazılan bir yazıda, *“İstiklâl Madalyasıyla taltif edilen ümera ve zabitanın, vesikalarının henüz gönderilmemesi hasebiyle, vuku bulan müracaatına nihayet verilmek üzere mezkûr vesikaların irsali harp cephesi kumandanlığının işarına atfen”* talep edilmiştir.¹¹⁷⁹

Bu konu ile alakalı ilerleyen dönemlerde de bazı talepler gündeme gelmiş ve şahsi müracaatlar değerlendirilmiştir. Örneğin Dâhiliye Vekâleti'nden Başbakanlığa 10 Nisan 1926'da gönderilen cevabî yazıdan anlaşıldığına göre, Sinop Valisi bulunan Nizameddin Bey'in Sakarya Savaşı'nda Giresun gönüllü alayı ile cephede ve ateş hattında bilfiil fedakârlık göstermesinden dolayı kendisine verilen İstiklâl Madalyası'nın şeridinin, ilgili kanun gereğince kırmızıya tahvil edilmesi talep edilmiştir.¹¹⁸⁰

Sakarya zaferinin kazanılması ve Millî Mücadele'nin sona ermesinden sonra Sakarya şehitleri için bir abide yaptırılması da gündeme gelmiştir. Ancak ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar sebebiyle şehitlik ve abidelerin inşaatının pazarlık usulüyle ihaleye verilmesi mümkün olmamıştır. Bu sebeple hükümet, yapılması planlanan şehitlik ve abidelerin önem ve aciliyetine binaen inşaatın emaneten yapılmasını kararlaştırmıştır.¹¹⁸¹

Askeri, siyasi ve toplumsal yönleri ile sadece Türk tarihi açısından değil, aynı zamanda dünya tarihine de önemli izler bırakan Sakarya Savaşı, genel olarak değerlendirildiğinde çok mühim bir gerçekliği aşikâr kılmaktadır. Öyle ki Türk milletinin var olma mücadelesinde son kale niteliği taşıyan ve topyekûn bir seferberliğin hakikat olduğunu gözler önüne seren bu savaş, çalışmanın üç bölümünde de detayları ile ifade edildiği gibi, umumi harp kavramının bütün nitelikleri ile ortaya konulması sonucunda zafere dönüşmüştür. En nihayetinde Sakarya Savaşı, toplumsal olarak birçok problemleri yaşanmasına rağmen, istiklâl uğruna her türlü zorlukla başa çıkabilme arzusunu gözler önüne seren bir örneklik abidesidir.

¹¹⁷⁹ BCA, 30.10.194.326.25, (1 Mart 1923); BCA, 30.10.194.326.29, (15 Temmuz 1923).

¹¹⁸⁰ BCA, 30.10.195.336.1, (21 Nisan 1921).

¹¹⁸¹ BCA, 30.18.1.1.24.28.14, (4 Mayıs 1927).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Millî Mücadele dönemi Türk-Yunan ilişkilerinde en kritik evrelerden biri olarak kabul edilen Sakarya Savaşı'nın, Türk kamuoyu üzerindeki etkilerinin incelendiği bu çalışmada, genel olarak askeri, siyasi, toplumsal ve ekonomik meseleler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Sakarya Savaşı öncesinde gelişen sürecin ve bu süreçte Türk-Yunan Hükümetlerinin refleksleri ölçülmeye çalışıldığı gibi, hadiselerin neticeleri de değerlendirilmiştir. Nitekim İnönü ve Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin getirdiği askeri durumun iki taraf açısından nasıl şekillendiği, söz konusu muharebeler üzerinden ordu düzeninde yapılan yeniliklerin ne olduğu ve bu durumun Türk kamuoyundaki yansımaları, çalışmada değinilen diğer hususlardır. Bunun yanında, savaş öncesi yapılan hazırlıkların hangi motivasyon ile ilerletildiği, Türk ve Yunan halklarının savaş sürecindeki bakışının nasıl şekillendiği ve gelişen olayların iki taraf nezdindeki etkileri, yine tez içeriğinde değinilen farklı hususlar olarak belirtilebilir.

Askeri durumun ortaya çıkardığı siyasi ve diplomatik gelişmeler, tarafların uluslararası arenada kurmaya çalıştığı denge mekanizmaları ve bu arayışın Türk kamuoyundaki olumlu veya olumsuz değerlendirmeleri, vurgulanması gereken bir başka ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tez genel bakış açısının temel hedefi, savaş öncesi, savaş süreci ve sonrası üzerine kurulu bir araştırma olarak ifade edilebilir. Çalışmada amaçlanan, konuyu her yönü ile detaylandırmak, Sakarya Savaşı'nda cereyan eden askeri, siyasi ve toplumsal gelişmelerin yansımalarını ölçmektir. Bu bağlamda elde edilen bulgular, sadece kamuoyu görüşleri içinde gazete ve dergiler üzerinden değil, aynı zamanda arşiv kaynaklarının verdiği bilgiler neticesinde de ortaya konulmuştur. Araştırma, her ne kadar genel itibarıyla Millî Mücadele basını üzerinden yürütülse de meselenin uluslararası yansımalarını algılamak için yabancı gazete ve arşivlere de başvurulmuştur.

Nesnel bir bakış açısıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye tabi tutulan Sakarya Savaşı, yerli ve yabancı kaynaklar üzerinden birçok sonucu ortaya çıkarmıştır. Millî Mücadele döneminde söz konusu savaş sürecini izlemeye çalışan Türk basını, genel olarak Ankara Hükümeti'nin destekçisi olmaya özen göstermiştir. Bunun yanında, mevcut durumu yapmış olduğu yorumlar ile kamuoyu nezdinde baltalamaya çalışan bazı basın yayın organlarının olduğu da görülmüştür. Örneğin Ankara Hükümeti'nin resmi yayın organı gibi davranan *Hâkimiyet-i Milliye*, Sakarya Savaşı'nı her gün takip ederek okurlarına aktarırken, birçok nüshasında bu savaşın Türk ordusunun zaferi ile taçlanması için yayınlar yapmış, buna karşılık İstanbul gazetelerinden *Peyam-ı Sabah* ve başyazar Ali Kemal, Ankara Hükümeti'nin politikalarını eleştirmiştir. Hatta Sakarya Savaşı'nın Türk zaferi ile kesinleştiği 17 Eylül 1921 tarihli bir yazısında, Yurdun dört bir tarafında yapılan kutlamaları tenkit ederken halkın kutlamalarla uyutulduğunu dahi söylemekten çekinmemiştir. Ali Kemal, bu söylemleri ile Ankara Hükümeti'nin toplumsal taban üzerindeki gücünü azaltmaya

yönelmiş ve Sakarya zaferini gölgelemeye çalışmıştır. İstanbul'da yayınlanan ve Sakarya Savaşı sürecinde bazı muhalif yazıları ile bilinen diğer gazete ise *Alemdar*'dır. Bu gazete de bazı demeçlerinde Ankara Hükümeti'nin uygulamalarını tenkit etmeye çalışmış, özellikle savaş öncesi yapılan barış müzakerelerinde yayınladığı haberler ile taviz verme pahasına olsa bile anlaşma masasının heba edilmemesi gibi yorumlarda bulunarak, milli hareketi baltalamaya çalışmıştır.

Belirtilen gazetelerin haricinde, çalışmanın genelinde aktarılan basın yayın organlarının bu tip eleştirilerden ziyade, Türk ve Yunan taraflarını yönlendirme amaçlı yazılar yayınladıkları da aşikârdır. Ancak İstanbul ve Anadolu gazeteleri, ezici bir çoğunlukla Millî Mücadele süreci başta olmak üzere özellikle Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun safında yer almış ve psikolojik harp anlamında önemli bir görev üstlenmişlerdir. *Tevhid-i Efkâr*, *Vakit*, *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Açıksöz* gibi İstanbul ve Anadolu'da yayın hayatını sürdüren birçok gazete, savaş sürecinde bu çalışmayı doğrudan ilgilendiren cephe durumları, orduların konuşlanması, asker sayıları, mühimmat envanteri, uluslararası dengeler, iki taraf halklarının savaşa bakışı, ekonomik durumlar, komuta kademesi, savaşın etkileri ve yardım faaliyetleri gibi birçok alanda önemli bilgiler vererek kamu diplomasisi faaliyeti yürütmüşlerdir. Türk basınında bazen Ankara Hükümeti'nin yaptığı yönlendirme faaliyetleri kapsamında istihbarat görevi üstlenen, bazen de karşı tarafı şaşırtmak veya motivasyonunu bozmak için bilinçli haberlerin yapıldığı bilinen bir gerçektir. Bu tip haberlerin savaşıyan tarafların ve onların destekçileri açısından algısal etkileri düşünüldüğünde, psikolojik harbin ne kadar önemli olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Ankara Hükümeti, özellikle *Hâkimiyet-i Milliye* üzerinden Millî Mücadele'nin geneli ve Sakarya Savaşı sürecinde harp psikolojisi denilen bu tip yöntemleri özenle kullanmaya gayret göstererek bir yandan Yunan tarafının etkinliğini kırmaya, diğer taraftan da Türk halkının motivasyonunu diri tutmaya çalışmıştır. Buna karşılık Yunan Hükümeti de aynı faaliyetler içerisinde bulunarak, Türk ordusunun savaşma azmini kırabilecek birçok şaşırtıcı ve yönlendirici haberler yapılmasına destek olmuştur. Bu yöntemlerden anlaşıldığı üzere, savaşıyan taraflar açısından basın yayın organlarının muharebe içerisindeki etkinliğinin ne derece kıymetli olduğu ve etkin kullanıldığında önemli avantajlar sağlayabileceği görülmektedir.

Askeri ve siyasi meselelerin yanı sıra Türk kamuoyunda dile getirilen sosyal meseleler de belirtilen süreç içerisinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda araştırmamızda mevcut konu ile ilgili ortaya çıkan en önemli bulgu, gazete haberlerinin, Sakarya Savaşı sürecinde faal bir şekilde çalışan Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal Cemiyetlerinin uygulamaya koyduğu yardım faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Türk ordusu ile halkı bütünleştirme çabalarıdır. Gazeteler, Osmanlı Hilal-i Ahmer mecmuası ve Kızılay Arşivi'nden temin edilen belgeler ile cemiyet faaliyetlerinin Sakarya Savaşı'na katkısı ortaya çıkarılmıştır. Çalışmamızda detaylarıyla verilen bu husus, her vilayetten insanların cemiyetler vasıtasıyla orduya nasıl katkı yaptığı ve Türk-Yunan mücadelesindeki etkinliği izah edilmiştir. Yine savaş esnasında şehit düşenlerin ailelerine yapılan yardımlar ve kimsesiz çocukların devlet tarafından sahiplenilmesi, muharebe halinde bile Ankara Hükümeti'nin sosyal meselelere ne kadar hassas bir şekilde eğildiğini göstermektedir.

Hâkimiyet-i Milliye başta olmak üzere Millî Mücadele dönemi basınının değindiği savaş sürecindeki ekonomik durum, yine bahsedilmesi gereken önemli bir konu olarak dikkat çekmektedir. Nitekim harp durumunun getirdiği problemlerin en çok yaşandığı alanlardan biri olan piyasa ekonomisi, ilgili gazetenin birçok nüshasında dile getirilmiş, Ankara Hükümeti'nin bu sıkıntılı süreçte yapmaya çalıştığı iktisadi uygulamalarına *Hâkimiyet-i Milliye*'de sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle Ankara piyasasının nabzını, gıda ürünleri ve günlük hayatta ihtiyaç duyulan malzemeler üzerinden irdeleyen *Hâkimiyet-i Milliye*, halkın mal bulma konusunda sıkıntı yaşadığını, elde edilen ürünlerin ise karaborsa yöntemiyle daha pahalıya geldiğini dile getirmektedir. Bunun yanında, farklı ülkelerin para birimleri ve emtia fiyatları karşısında Türk kuruşunun hangi değerlerde olduğuna da yer veren söz konusu gazete, Anadolu'da yaşanan ekonomik gelişmeler hakkında halkı bilgilendirmeye özen göstermiştir.

Araştırma neticesinde ortaya çıkan ve değinilmesi gereken bir diğer husus, yabancı basın Sakarya Savaşı'nda izlediği tutumdur. Çalışmada, aktarılan bilgilerin dış basında nasıl değerlendirildiği ile alakalı yapılan açıklamalar hem metin içerisinde hem de dipnotlarda verilmiştir. Nitekim *The Times*, *The New York Times*, *The Guardian*, *The Boston Globe*, *Yorkshire Post*, *Belfast Newsletter*, *The Pall Mall And Globe*, *Western Daily Press Bristol* gibi bazı basın yayın organları üzerinden analiz edilerek elde edilen bulgular, bu gazetelerin savaş sürecinde genel olarak Yunan ve Ankara Hükümetlerinin mevcut durumları ile ilgili zengin içerik sunmaktadır. Bununla birlikte haber içeriklerinde görülen önemli bir husus, dış basının savaşın askeri gidişatını net olarak görememesidir. Bunun nedeninin, Türk ve Yunan kaynaklarından edinilen bilgilerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilememesidir. Zira iki tarafın gerek psikolojik gerekse kısmi askeri başarılar üzerinden yayınladığı bilgiler tezatlık teşkil etmekte ve bu durumun uluslararası basın tarafından yeterince irdelenmeden aktarıldığı düşünülmektedir.

Gazete içeriklerinde yayınlanan bazı köşe yazılarında, önemli şahısların verdiği bilgilerin ve yaptığı analizlerin kıymetli olduğu da kayda değer bir başka bulgu olarak zikredilebilir. Örneğin çalışma içerisinde ayrıntıları ile verilen İngiliz yazar Ellsworth Thayer'in, 8 Eylül 1921 tarihli *The Boston Globe* gazetesinde yayınlanan "Ankara'nın Kaderi" başlıklı yazısı, bu minvalde değerlendirilmesi gereken önemli bir metindir. Nitekim Millî Mücadele boyunca gelişen siyasi ve askeri sürecin kısa bir analizi şeklinde değerlendirilen bu metinde Thayer, Türk ve Yunan Hükümetlerinin mevcut durumlarını belirtirken uluslararası konjonktüre de vurgu yaparak, meselenin çok katmanlı olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Toplumsal meselelerde Yunan tezlerine daha yakın bir eğilim gösteren dış basın, özellikle Anadolu'da devam eden kargaşada, Yunanların haklı olduğunu hatta bu süreçte çıkan olaylarda meşru müdafaa hakkını kullanmaya çalıştıklarını dile getiren haberler yapmıştır. Yunan ordusunun işgal ettiği bölgelerde yaptığı katliamları da bu görüş çerçevesinde ele alan bazı yabancı gazeteler, haber içeriklerindeki analizlerini, umumiyetle Yunan haber kaynaklarında geçen içeriklerden ve tarafgir yayın yapan basın organlarından alarak yayınlamışlardır. Anadolu'da Yunanların yaptığı yağma ve katliamları genelde örtülü olarak dile getiren ve bu tip hukuk dışı hadiselerin

aktarılmasından oldukça kaçınan dış basında, gazetelerin arka sayfalarında az da olsa bazı köşe yazılarına ve haber kırıntılarına rastlamak mümkündür. Örneğin *The New York Times*, 31 Temmuz 1921’de yayınlanan “Yeni Yunan Kazanımları” başlıklı yazısını bu konuya ayırmıştır. İlgili yazıda Türk köylerinin Yunan ordusu tarafından kundaklanmasına değinen gazete, bu ve buna benzer hadiselerde kendi köyünü savunanları çetecilikle suçlamış ve Yunan askerlerinin kendilerine mukavemet gösterenlerden kurtulmak için bazı yerleşim yerlerini ateşe vermelerini meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Tezde askeri, siyasi ve toplumsal durum sadece Türk kamuoyu üzerinden değil, ulusal ve uluslararası kaynaklar üzerinden mukayeseli olarak verilmiştir. Çalışmada Millî Mücadele basınında neşredilen haberlerin yorumları ile yabancı gazetelerde çıkan değerlendirmeler tahlil edildiği gibi Türk, İngiliz ve Amerikan Arşivleri de bu sürece dâhil edilmiştir. Sakarya Savaşı’nı çok yönlü takip etmeye çalışan İngiliz Savaş Ofisi’nin, kabineye ilettiği raporlar bu kapsamda değerlendirilmiştir. Özellikle Kütahya-Eskişehir savaşları sonucunda gelişen askeri vaziyet ve tarafların konumları, ifade edilen raporlarda sık rastlanılan hususlar olduğu gibi bu raporlarda, Sakarya Savaşı’nda Türk ve Yunan ordularının hazırlıklarını bildiren saha bilgilerine de ulaşılabilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde değerlendirilen uluslararası antlaşmaların ve antlaşma maddelerinin bütün detayları ile takip edildiği Amerikan Arşiv Belgeleri ise araştırma bulgularının diğer bir yönünü oluşturmaktadır. Öyle ki Anadolu’da vuku bulan Türk-Yunan savaşı seyrinde, Türk Hükümeti’nin farklı devletlerle antlaşmalar yaparak kurmaya çalıştığı diplomatik dengeyi izlemeye çalışan ABD, gelişen bu süreci yakından takip etmiştir.

Millî Mücadele döneminde Türk ve Yunan tarafları açısından büyük önem arz eden Sakarya Savaşı, çok yönlü stratejik bir değer taşımaktadır. Yunan ordusunun; Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra kazandığı başarıları taçlandırmak, Türk ordusunu imha ederek Ankara Hükümeti’ni işlevsiz hale getirmek, Sevr sürecini yeniden antlaşma masasına taşımak, Anadolu’da büyümeye devam eden milli hareketi bitirmek, Türk milletini esaret altına almaya çalışarak *Megali İdea* çerçevesinde topraklarını genişletmek ve uluslararası alanda jeopolitik bir denklem içerisinde yer almak amaçları ile başlatmış olduğu son taarruz harekâtı olan söz konusu savaş, her ne kadar Yunan Hükümeti’nin pozitif planları çerçevesinde kurgulansa da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bütüncül değerlendirildiğinde, Yunan ordusunun imkânları ve silah üstünlüğü yapılan planların doğruluğunu gösterse de bu durum, Türk ordusunun lojistik kabiliyeti ve cesareti karşısında zayıf kalmıştır. Zira Yunanistan, Sakarya Savaşı’nda aldığı ağır yenilgi sonrası siyasi ve askerî açıdan çıkmaza sürüklenmiştir. Türk ordusunun topyekûn harp vaziyeti, Türk milletinin ekonomik ve psikolojik desteği ile beklemediği bir sonuç alan Yunan Hükümeti, sahada yaşanan bu duruma karşılık diplomatik çareler arasa da artık mevcut durumun ve psikolojik üstünlüğün Türk tarafına geçtiğini kabul etmiştir. Esasında savaş öncesinde yapılan değerlendirmelerde de öne çıkan husus, Yunan ordusunun en nihayetinde Anadolu bozkırında büyük problemler yaşayacağı ve savaş azmini yitirmemiş Türk ordusu karşısında ağır bir yenilgi alacağı yönündeydi. Ancak bütün bunlara rağmen, bulundukları jeopolitik hat itibarı ile saldırıya açık bir konumda olma düşüncesi

çerçevesinde; Ankara'ya ulaşmadan kesin bir zaferin kazanılamayacağı kanaatini taşıyan Yunan Genelkurmayı ve hükümet yetkilileri, bu taarruz harekâtının zorunlu bir süreç olduğunu kabul ederek İzmir'in işgali ve sonrasında gelişen askeri ve siyasi bir sürecin neticesini almaya odaklanmışlardı. Nitekim Kütahya-Eskişehir hattında bulunması sebebiyle, Türk ordusunun saldırılarına maruz kalıp mevcut cephe hattını korurken uzun vadede yıpranmaktansa Ankara'yı ele geçirerek Türk Meclisi'ni dağıtma ve Türk ordusunun daha fazla gelişmesini önleme hedefine dayalı taarruz planının daha doğru olacağını düşünen Yunanlı yetkililer, bu fikir dairesi içinde hazırlık yapılmasını istemişlerdir. Yunan ordusunun bu stratejisi karşısında başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türk Genelkurmayı, arz edilen umumi Yunan taarruzunun başarılı sonuçlanması durumunda nasıl bir sürecin başlayacağını idrakiyle, genel bir seferberliğin şart olduğu fikriyatında hareket etmişlerdir. Bu doğrultuda Başkomutanlık Kanunu'nun kabulü ve ordunun tek merkezden yönetilme anlayışı, komuta kademelerinde yapılan stratejik değişiklikler, ordu sisteminin yenilenmesi, Tekâlif-i Milliye Emirleri ile bizatihi Türk milletinin savaşa dâhil edilmesi, alan savunması, yıpratıcı ve bezdirici cephe savaşları üzerine kurulu, özetle savaş sonrası *Times* gazetesinin Yunanlardan aktardığı bilgilerde dile getirdiği gibi "şaheser bir savaş planı" yapılmıştır. Türk ordusunun bu taktik savunma organizasyonu karşısında lojistik hatların zorluğu, ikmal problemleri ve harp arazisinin yapısı gibi birçok sorunlu durumla baş başa kalan Yunan ordusu, savaşın ilk on gününde gayretli taarruzlar yapmasına rağmen geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Sakarya Nehri'nin batısına doğru çekilen Yunan ordusunun bu ahvali ile birlikte tarihi bir kırılma evresi artık başlamış ve İsmail Habip Sevük'ün ifade ettiği gibi "13 Eylül 1683 günü Viyana'da başlayan çekilme, 238 sene sonra Sakarya'da durdurulmuştur."

Siyasi gelişmeler kısmında gerek kamuoyu görüşleri gerekse arşiv kaynakları üzerinden edinilen değerlendirmeler, Ankara Hükümeti'nin Batı ve Doğu siyaseti, esasında Emperyalizm ve Bolşevizm arasında bir denge politikası yürütmeye çalıştığını göstermektedir. Bağımsızlığını kazanma amacıyla gerekçesi Misak-ı Milli'de açıklandığı üzere en hızlı ve hukuki yoldan siyaset yapmaya gayret gösteren Ankara, Batı blokunun başını çektiği İngiltere ile Doğu blokunun başını çektiği Bolşevik Rusya arasında dengeli bir politika sergilemeye çalışmaktadır. Fransız ve İtalyan Hükümetlerinin uzlaşma çabalarına rağmen İngiltere'nin Yunan tezlerindeki ısrarı, Ankara'yı zorunlu olarak Bolşevik Rusya'ya itmiştir. Özellikle Londra Konferansı ile beliren Sevr Antlaşması'ndaki kati ısrar ve Misak-ı Milli'nin dikkate alınmaması, Ankara Hükümeti'ni ortak bir mücadele etrafında Rus Hükümeti ile antlaşma yoluna sürüklemiştir. Bu birliktelik yalnızca Ankara'nın kişisel çabaları ile değil konjonktürel olarak Rusların da böyle bir dayanışmaya ihtiyaç duymaları sonucunda gerçekleşmiştir. Zira İngilizlerin Kafkasya üzerinde hâkimiyet kurma çabaları, Rus yayılmacılığı ve güney sınırları için tehlike arz etmekte, dolayısıyla Bolşevikleri Ankara ile bir uzlaşmaya sevk etmektedir. Her ne kadar taraflar Kafkasya için birbirleri ile mücadele verseler de İngiltere'ye karşı ortak bir duruş sergilemekten çekinmemişlerdir.

Türk kamuoyunda umumiyetle paylaşılan bilgiler ve yapılan yorumlar, Ankara Hükümeti'nin uluslararası arenada meydana gelen bu karmaşık ve zor gelişmeler karşısında varlığını sürdürme ve

bağımsızlığını kabul ettirme yolunda rüştünü ispat etmesi gerektiği yönündedir. Öyle ki Yunanlar, Ermeniler ve Fransızlarla sahada verilen mücadeleler, bu mantıkla yürütülmüştür. Ankara'nın hem Doğu'da hem de Batı'da siyasi varlığını kabul ettirebilmesi için yaşanan en kritik eşik, Sakarya Savaşı'dır. Bu savaşın kazanılması ile birlikte diplomatik atılımların önü açılmış ve Ankara, Doğu'da Ruslar, Güney'de Fransızlar ile yaptığı antlaşmalarla varlığını net bir şekilde kabul ettirmiştir. Bu gelişmelere kayıtsız kalmayan İtalyanlar her ne kadar antlaşma girişiminde bulunsalar da iktisadi isteklerinin ısrarı neticesinde bu durum kabul görmemiş ve dolayısıyla İtalya ile TBMM arasında resmi bir antlaşma yapılamamıştır. Esasında sahada Türk ordusu ile bir mücadeleye girişmemiş olan İtalyanlar, Ankara Hükümeti ile bir antlaşma resmiyetini başaramamış olsalar da daha önce başlattıkları Anadolu'yu tahliye işlemlerini devam ettirmişlerdir. İngiltere ise Sakarya Savaşı'ndaki Türk zaferinin getirmiş olduğu ortam, müttefiklerin peşi sıra Ankara ile uzlaşma çabaları ve Türk-Rus ittifakının getirmiş olduğu yeni siyasal ortamı görmezden gelememiştir. Londra Konferansı'nda Ankara Hükümeti'ni resmi olarak tanımamak için birçok politik manevralar sergileyen İngiltere, Sakarya Savaşı sonrasında ortaya çıkan denklem içerisinde bu tavrın aksine hareket etmeye başlamış ve Ankara ile Anadolu'da bir barış yapılabilmesi için daha ciddi girişimler içerisinde olmuştur.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE)

- ATASE, İSH, K. (Klasör): 632, D. (Dosya): 28/266, (9 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 29.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 632, D. (Dosya): 28/266, (6 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 28.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 1074, D. (Dosya): 107/62, (6 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 75.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 632, D. (Dosya): 28/266, (6 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 28.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 1074, D. (Dosya): 107/62, (15 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 123.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 1074, D. (Dosya): 107/62, (16 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 184-1.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 1074, D. (Dosya): 107/62, (16 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 185.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 1018, D. (Dosya): 24/29, (20-21 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 86/1.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 1018, D. (Dosya): 24/29, (22 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 9.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 1018, D. (Dosya): 24/29, (25 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 119.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 4/45, D. (Dosya): Okunmuyor, (28 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 21.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 4/4478, D. (Dosya): 74, (28 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 23-6.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 4/472, D. (Dosya): 44, (28 Ağustos 1921), F. (Fihrist): 18-11.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 4/4472, D. (Dosya): 6, (9 Eylül 1921), F. (Fihrist): 34.
- ATASE, İSH, K. (Klasör): 4/4478, D. (Dosya): 6, (12 Eylül 1922), F. (Fihrist): 38.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, HR.SYS, 2287, 7, (5 Ağustos 1921).
- BOA, HR.SYS, 2305, 15, (5 Şubat 1921).
- BOA, HR.SYS, 2465, 49/1, (14 Ocak 1921).
- BOA, HR.SYS, 2465, 59/1, (9 Şubat 1921).
- BOA, HR.SYS, 2702, 1/1, (30 Ocak 1921).
- BOA, HR.SYS, 2702, 1/3, (30 Ocak 1921).
- BOA, HR.SYS, 2287, 7/3, (5 Ağustos 1921).

BOA, HR. SYS, 2399,12, (28 Ekim 1921).

BOA, HR.SYS, 2311, 1/7, (5 Temmuz 1921).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.18.1.1.1.18.13, (9 Kasım 1920).

BCA, 30.18.1.1.1.5.3, (20 Temmuz 1920).

BCA, 30.18.1.1.2.33/14, (6 Şubat 1921).

BCA, 30.18.1.1.2.33/15, (6 Şubat 1921).

BCA, 30.10.00.194.326.6 (3 Ekim 1921).

BCA, 30.18.1.1.2.33./13, (5 Kasım 1921).

BCA, 30.18.1.1.3.29/13, (5 Temmuz 1921).

BCA, 30.18.1.1.4.45/14, (22 Ocak 1921).

BCA, 30.10.262.764/3, (30 Haziran 1921).

BCA, 30.10.195.336.1, (21 Nisan 1921).

BCA, 30.18.1.1/4.45.13, (22 Ocak 1922).

BCA, 30.18.01.01.5.21.3, (20 Temmuz 1922).

BCA, 30.11.1.49.22.8, (24 Ağustos 1922).

BCA, 30.10.194.326.25, (1 Mart 1923).

BCA, 30.10.194.326.29, (15 Temmuz 1923).

BCA, 30.11.1.22.6.3, (10 Şubat 1926).

BCA, 30.11.1.31.10.12, (28 Mayıs 1927).

BCA, 30.11.1.30.6.7, (21 Mart 1927).

BCA, 30.18.1.1.24.28.14, (4 Mayıs 1927).

BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937).

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

TİTE, K. (Kutu): 68, G. (Gömlek): 31, B. (Belge): 1-2, (Tarih Yok).

TİTE, K. (Kutu): 68, G. (Gömlek): 29, B. (Belge): 1-2, (Tarih Yok).

TİTE, K. (Kutu): 68, G. (Gömlek): 38, B. (Belge): 1-2, (Tarih Yok).

TİTE, K. (Kutu): 68, G. (Gömlek): 38, B. (Belge): 4, (Tarih Yok).

TİTE, K. (Kutu): 68, G. (Gömlek): 34, B. (Belge): 1-2, (Tarih Yok).

TİTE, K. (Kutu): 68, G. (Gömlek): 38, B. (Belge): 6, (Tarih Yok).

TİTE, K. (Kutu): 65, G. (Gömlek): 214, B. (Belge): 1, (29 Mart 1922).

TİTE, K. (Kutu): 46, G. (Gömlek): 92, B. (Belge): 1-2, (21 Şubat 1922).

TİTE, K. (Kutu): 53, G. (Gömlek): 152, B. (Belge): 1-2, (28 Ağustos 1922).

Kızılay Arşivi

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 74, B. (Belge): 138, (6 Ağustos 1921).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 252, B. (Belge): 94, (29 Kasım 1921).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 12, B. (Belge): 388, (16 Kasım 1921).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 1060, B. (Belge): 6, 6, 1, 6, 2, (26 Kasım 1921).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 389, B. (Belge): 45, (29 Eylül 1921).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 570, B. (Belge): 468, (2 Ocak 1922).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 570, B. (Belge): 451, (17 Ocak 1922).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 1295, B. (Belge): 24, (12 Ağustos 1924).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 570, B. (Belge): 544, (7 Aralık 1921).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 389, B. (Belge): 81, (13 Aralık 1921).

Kızılay Arşivi, K. (Kutu): 1155, B. (Belge): 8, 8, 1, (5 Kasım 1921).

Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 1, (1920).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 7, Cilt: 1, (1920).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 131, Cilt: 7, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 133, Cilt: 7, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 57, Cilt: 11, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima: 37, Cilt: 2, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt 2, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 149, Cilt: 8, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 8, Cilt: 9, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 63, Cilt: 4, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 51, Cilt: 11, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtimâ: 48, Cilt: 11, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 102, Cilt: 14, (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtimâ: 79 Cilt: 12, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 8, Cilt: 9, (1921).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 14, Cilt: 18, (1922).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 14, Cilt: 18, (1922).

UK Cabinet Documents (İngiltere Kabine Belgeleri)

NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 2.

NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 2-3.

NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 3.

NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 4.

NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921), s. 5.

United States National Archive (Birleşik Devletler Ulusal Arşivi)

NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 1.

NA (United States) Central File: Decimal File 767,00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 2.

NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 3.

NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 4.

NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 5.

NA (United States) Central File: Decimal File 867.51/136-179, (12 Temmuz 1915-27 Ocak 1923).

b. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlimi II-Anadolu'da Yunan Mezâlimi, (1996), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (95), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2481

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1490.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1491.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (95), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2528.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (95), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2513.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1501.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1498.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1499.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1497.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1500.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1501.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1496.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (69), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1503.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1499.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (69), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1503.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1497.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (68), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1500.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1966), (57), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1305.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (95), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2523.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1966), (57), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1310.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (69), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1504.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1620.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1981), (79), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1750.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1623.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1621.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1981), (79), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1751.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (95), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2527.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1966), (57), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1308.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1973), (69), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1510.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2531.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2533.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2534.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1622.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2537.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1974), (70), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1522.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1974), (70), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1523.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1974), (70), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1526.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (2013), (131), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 32.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 43.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2544.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2546.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (2013), (131), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 47.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2545.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2548.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (2013), (131), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 54.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2551.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1974), (70), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1529.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (2013), (131), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 56.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1993), (96), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2559.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1624.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1974), (70), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1531.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1974), (70), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1532.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1625.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1956), (11), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 277.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1966), (58), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1323.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1966), (58), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1324.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1992), (93), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2403.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1992), (93), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2404.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1992), (93), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2407.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1992), (93), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2408.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1992), (93), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2409.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1992), (93), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2410.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1992), (93), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 2406.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1966), (58), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1325.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1626.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1627.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1630.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1628.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1976), (75), Genelkurmay Basımevi, Ankara, Belge No: 1629.

Düstur, 3. Tertip, 2. Cilt, Matba-i Osmaniye, İstanbul, 1330.

Kavânin Mecmuası, Cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1925.

c. Süreli Yayınlar

Albayrak

Açıksöz

Anadolu'da Yenigün

Alemdar

Akşam

Babalık

Belfast Newsletter

Hâkimiyet-i Milliye

Hadisat

Islahat

İstikbâl

İkdam

İleri

İzmir'e Doğru

Minber

Osmanlı Hilal-i Ahmer

Öğüt

Peyâm-ı Sabah

Sebilürreşad

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat

Tevhid-i Efkâr

The Times

The New York Times

The Guardian

The Boston Globe

The Pall Mall And Globe

Vakit

Varlık

Western Daily Press Bristol

Yenigün

Yeni Adana

Yorkshire Post

d. Diğer Kaynaklar

Adivar, Halide Edip (1999), **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, 2, Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul.

Ahmet İzzet Paşa (2017), **Feryadım**, II, Timaş Yayınları, İstanbul.

Akşin, Sina (2004), **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakiyete Dönüş 1918-1919**, I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Akal, Emel (2006), **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) Yayınları, İstanbul.

Yahya Akyüz, (1988), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, 2.Baskı, TTK Yay., Ankara.

Altay, Fahrettin (1970), **10 Yıllık Savaş ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul.

Altıntaş, Ahmet (Tarih Yok), “Türk Kızılay Cemiyeti (Hilali Ahmer)”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-kizilay-cemiyeti/> (08.03.2023).

- Anadolu’da Ortodoksluk Sadâsı** (2014), (Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker), Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Andre Prens, (1932), **Felakete Doğru**, Askerî Matbaa, İstanbul.
- Apak, Rahmi (1990), **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK Yayınları, Ankara.
- _____ (1988), **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yayınları, Ankara.
- Argun, Mehmet Turgut (2014), **İstiklal Harbi ve Anadolu (1921-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Armaoğlu, Fahir (2003), **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995**, Alkım Yayınevi, 14. Baskı, Yayın Yılı Yok.
- Arıkan, Mustafa (2021), **Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Dış Politika Yönelimleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan, Zehra (2016), “Türk-Rus İlişkileri ekseninde Türkiye’de İktidarların “Sol” Algısı” (1923-1960), **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, (51), 171-190.
- Aslan, Yavuz (2002), “Moskova Antlaşması’ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri”, **Atatürk Dergisi**, 3 (2), 21-57.
- Atatürk, Mustafa Kemal (2019), **Nutuk/Söylev**, Cilt 1-2, TTK Yayınları, Ankara.
- Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri** (1991), ATAM Yayınları, Ankara.
- Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923** (1992), 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları** (2007), (Der. Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Avcı, Cemal (1995), “Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XI (31), 223-238.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1972), **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, Cilt III, Yükselen Matbaacılık, İstanbul.
- Ayışığı Metin, (2012), “Sakarya Zaferinin İstanbul’daki Yansımaları”, (Haz. Hakan Uzun vd.), **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 189-193.
- Bardakçı, Murat (2006), **Şahbaba**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Başak, Tolga (2013), **Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)**, IQ Yayınları, İstanbul.

- Başak, Ünsal (2022), “Yunanca Kaynaklara Göre Sakarya Muharebesi’nde Yunan Ordusunun Lojistik Sorunları”, **Sakarya Melhame-i Kübrası 100’üncü Yıl Dönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu**, (Haz. Gültekin Yıldız, Mehmet Fatih Baş), Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, Ankara, 142.
- Başar Bilal ve Gençcan Mehmet İhsan (2016), **22 Gün 22 Gece Sakarya Meydan Savaşı ve Öyküleri**, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1989), **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, TTK Yayınları, Ankara.
- Belen, Fahri (1983), **Türk Kurtuluş Savaşı, Askeri, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Benhür, Çağatay (2008), “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (24), 277-313.
- Bolat, Cansu (2019), **Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bolat, Mehmet Ali (2021), **Milli Mücadele Dönemi’nde Türkiye’nin Kafkasya Politikası**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Bozkurt, Abdurrahman (2010), “İtilaf Devletleri’nin Türk-Yunan Savaşı’nda Tarafsızlık İlânı (13 Mayıs 1921)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 26 (76), Ankara, 27-54.
- Budak, Mustafa (2014), **Misâk-ı Millî’den Lozan’a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, Küre Yayınları, İstanbul.
- Bujak, Emile (1939), **(1918-1922 Yunan Ordusunun Seferleri**, (Çev. İbrahim Kemal), Askeri Matbaa, İstanbul.
- Cebesoy, Ali Fuat (2010), **Millî Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul.
- _____ (2002), **Moskova Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul.
- Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu (2015), “Sakarya Savaşı Öncesinde Yunan Savaş Meclisi’nin Kütahya Toplantısı”, (Haz. Temuçin F. Ertan, Sedef Bulut), **Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu III**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 99-112.
- Coşkun, Yasin (2021), “İtalyan La Stampa Gazetesinin Yaklaşımı Çerçevesinde 1921 Londra Konferansı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Belgi Dergisi**, (22), 95-122.
- Clogg, Richard (2015), **Yunanistan’ın Kısa Tarihi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Çalışlar, İzzettin (2019), **Gün Gün Saat Saat İstiklâl Harbi’nde Batı Cephesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Çakıcı, Nurettin (2021), **Türk Millî Mücadelesine Sovyet Rusya'dan Gelen Yardımlar (1919-1922)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çankaya, Özlem (2019), "Millî Mücadele Döneminde Asker Firarileri", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, (29), 176-203.
- Çapa, Mesut (1989), "Sakarya Savaşı'ndan Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler", **Atatürk Yolu Dergisi**, I (3), 399-418.
- Çavdar, Tevfık (2001), **Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm**, Cilt 1, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul.
- Çelebi Mevlüt (2002), **Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- _____ (1995), "Oriente Moderno Dergisi'nde Türkiye (1921-1922)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XI (31), 259-279.
- Daver, Bülent (1993), **Siyaset Bilimine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Demirel, Ahmet (2003), **Birinci Mecliste Muhalefet**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Duman, Süleyman (2021), **Kütahya-Eskişehir Kurtuluş Savaşı'nın Unutulan Muharebeleri**, Kronik Kitap, İstanbul.
- Ediz, İsmail (2011), **Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919-1922)**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2015), **Diplomasi ve Savaş-İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922**, ATAM Yayınları, Ankara.
- Eldem, Vedat (1994), **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdem, Nilüfer (2009), **Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı 1919-1923**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Erdoğan, Selim (2020), **Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez**, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Erikan, Celal (2014), **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erol, Mine (1972), **Türkiye'de Amerikan Mandası**, İleri Basımevi, Giresun.
- Ertürk, Hüsamettin (2012), **İki Devrin Perde Arkası**, (Yaz. Sami Nafiz Tansu), İstanbul.
- Eser, Murat (2019), **Eleftherios Venizelos Yunan Arşiv Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkileri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

- Grassi, Fabio L. (2010), **İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika**, (Çev. Nevin Özkan, Durdu Kundakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- General Papulas'ın Hatıratı**, (1969), Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul.
- Goloğlu, Mahmut (2017), **Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gökbilgin, M. Tayyip (2011), **Millî Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gökçe, Orhan (1996), "Kamuoyu ve Kitle İletişim Araçları", **Bilig**, (163), 163-171.
- Gökçen, Salim (2010), **Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü**, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Gönlübol, Mehmet vd. (1987), **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Gökay, Bülent (1998), **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Görgülü, İsmet (2014), **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gözen, Ramazan (2009), **İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası**, Palme Yayıncılık, Ankara.
- Güneş, İhsan (1997), **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Güven, Cemal (2012), **Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri**, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Güvenbaş, Sehernaz (2020), "İstihbarat Raporları Işığında Türk İstiklâl Harbi'nin Yunanistan'a Etkisi", **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)**, (32), 121-176.
- Halil Paşa, (1997), **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, (Haz. Taylan Sorgun), Kamer Yayınları, İstanbul.
- Hatemi, Nilüfer (2010), **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Howard, Harry N. (2018), **Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnönü, İsmet (2009), **Hatıralar**, (Haz. Sabahattin Selek), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Jaeschke, Gothard (1989), **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Kandemir, Feridun (1965), **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul.
- Karabekir, Kazım (2018), **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2020), **İstiklâl Harbimiz**, Cilt I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2020), **İstiklâl Harbimiz**, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karadenizde İsyân Mübadele ve Propaganda**, (Haz. İsmail Hakkı Demircioğlu vd.), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.
- Karakütük, Harun (2021), **Türk Basınında Sakarya**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2015), **Vatan Yolunda**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keskin, Mustafa (1991), **Hint Müslümanlarının Millî Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Kılıç, Mehmet (2004), **Amasya Genelgesi ve Protokolü**, Amasya Valiliği Kültür Yayınları, Ankara.
- Kocatürk, Utkan (2015), **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Köylü, Murat (2015), "İnönü Muharebeleri'nden Sonra Anadolu'daki Yunan Harekâtı ve İoannis Metaksas'ın Öngörülleri", **Akademik İncelemeler Dergisi**, 10 (2), 165-189.
- _____ (2016), "Millî Mücadele Döneminde Türk-Yunan Lojistik Sisteminin Karşılaştırılması", **Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi**, 3 (5), 65-90.
- Kurt, Yılmaz (1995), **Pontus Meselesi**, TBMM Basımevi, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Ömer (2006), **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Kurtuluş Savaşında Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri** (2007), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- MacCarthy, Justin (2014), **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MacMillan, Margaret (2004), **Paris 1919**, (Çev. Belkıs Dışbudak), ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Martin, Volkan (2019), **Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Metel, Reşit, (1983), **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Konuşmaları ve Nedenleri 23 Nisan 1920-29 Ekim 1923**, Cilt 2, Deniz Basımevi, İstanbul.

- Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)** (1994), Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Milas, Herkül (1994), **Yunan Ulusunun Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Milli Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Sosyo-Ekonomik Dinamikleri**, Editör: Necmettin Şahin, Vergi Müfettişleri Derneği Yayınları, Ankara.
- Mutlu, Cengiz (2014), **Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Müderrişoğlu, Alptekin (1974), **Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları**, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara.
- _____ (2004), **Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü**, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- _____ (2007), **Sakarya**, Cilt 2, Deniz Kültür Yayınları, İstanbul.
- Olçay, Osman (1981), **Sevres Andlaşmasına Doğru**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Oran, Baskın (Ed.) (2015), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Osmanlı Gazetelerinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti**, (Haz. Şeref Küçükateş vd.), Limit Ofset Metin, İstanbul, 2018.
- Öksüz, Hikmet (2015), “Bristol Günlüklerinde Sakarya Muharebesi”, (Haz. Temuçin F. Ertan v.d.), **Sakarya Zaferi ve Haymana II Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 135.
- Öney, Orhan (Tarih Yok), “Sakarya Meydan Muharebesi” (23 Ağustos-13 Eylül 1921), **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sakarya-meydan-muharebesi-23-agustos-13-eylul-1921/> (28.01.2021).
- Özçelik, Mücahit (2013), **Türk Kamuoyunda Sakarya'dan Büyük Taarruz'a (Eylül 1921-Ağustos 1922) Sessiz Bekleyiş**, Yalın Yayıncılık, İstanbul.
- Özkaya, Yücel (1981), “I. ve II. İnönü Başarılarının Türk Kamuoyu ve Basın Tarafından Yorumlanması”, **Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan**, Ankara, 229-247.
- Özalp, Kazım (1985), **Millî Mücadele 1919-1922**, TTK Yayınları, Ankara.
- Özüçetin, Yaşar vd. (2011), “Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun Müzakereleri ve Kabulü”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, (5), 251-281.
- Özlü, Hüsnü (2012), “Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi'nin Analizi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XXVIII (82), 25-52.

- _____ (2012), “Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 3 (8), 31-46.
- Öztoprak, İzzet (2000), “Birinci İnönü Savaşı’nın Anadolu, İstanbul ve Dış Basında Karşılması ve Yorumu”, **Belleten**, 64 (240), 523-540.
- _____ (2006), **Kurtuluş Savaşı İle İlgili Yunan Belgeleri**, TİTE, Ankara.
- _____ (2014), **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Pallis, Alexander Anastasius (1995), **Yunanların Anadolu Macerası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Perinçek, Mehmet (2007), **Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Sabis, Ali İhsan (2021), **Millî Mücadele Hatıraları**, (Haz. Erhan Çiftçi), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Salışık, Selahattin (1968), **Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya**, Kitap Yayınları, İstanbul.
- _____ (1999), **Kurtuluş Savaşı’nın Gizli Örgütü M.M. Grubu**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Sarıhan, Zeki (1986), **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 3, Öğretmen Yayınları, Ankara.
- _____ (1996), **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sakallı, Bayram (1997), **Millî Mücadele’nin Sosyal Tarihi**, İz Yayınları, İstanbul.
- Sarıkaya, Makbule (2011), **Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Saydam, Abdullah (1990), “Kurtuluş Savaşı’nda Trabzon’a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, VI (17), 421-434.
- Sazak, Emin (2007), **Emin Beyin Defteri Hatıralar**, Tolkun Yayınları, Ankara.
- Selek, Sabahattin (1968), **Anadolu İhtilâli**, Burçak Yayınevi, İstanbul.
- Selvi, Haluk (2012), “Sakarya Savaşı Günlerinde Anadolu”, (Haz. Hakan Uzun vd.), **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 161-162.
- _____ (2016), **Millî Mücadele’de Erzurum (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Sezer, Cemal vd. (2013), “Balkan Savaşlarından Millî Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 32 (54), 167-182

- Sofuğlu, Adnan (1944), **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu, 1919-1921**, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Smith, Michael Llewellyn (2002), **Yunan Düşü**, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Sonyel, Salahi R. (1995), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2003), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2008), **Mustafa Kemal Atatürk ve Kurtuluş Savaşı**, Cilt 2 Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soysal, İsmail (2000), **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sönmezoğlu, Faruk (2015), **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1914-1945**, Der Yayınları, İstanbul.
- Sürmeli, Serpil (1998), **Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- _____ (2001), **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Şahin, Enis (2015), "Sakarya Meydan Savaşı'nın İngiliz "The Times" Gazetesindeki Tezahürleri", **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, (Haz. Temuçin Faik Ertan, Hakan Uzun vd.), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 181-216.
- Şapolyo, Enver Behnan (1965), "Atatürk ve Üç Kılıç" **Türk Kültürü Dergisi**, (35), 82-92.
- Şener, Cemal (1994), **Çerkes Ethem Olayı**, Ant Yayınları, İstanbul.
- Şekerci, Erkan (1994), **Siyasal Boyutlarıyla Türk-Yunan İlişkileri (1830-1952)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşir, Bilâl N. (Tarih Yok), "Malta Sürgünleri", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/malta-surgunleri/> (24.08.2022).
- _____ (1972), **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)**, Milliyet Yayınları, İstanbul,
- Tağmat, Çağla D. (2015), "Sakarya Savaşı Öncesi Yunan Hükümetinin Komutan Arayışları: Gounaris-Metaksas Görüşmeleri", (Haz. Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun), **Sakarya Zaferi ve Haymana II**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 29-42.

- Tansel, Selahattin (1973), **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt I, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara.
- _____ (1973), **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt III, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara.
- _____ (1974), **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, IV. Cilt, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- _____ (1977), **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-I**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara.
- Tanör, Bülent (2016), **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tavukçu İbrahim (2019), **Milli Mücadele'de İnönü Muharebeleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Tengirşek, Yusuf Kemal (1981), **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tevetoğlu, Fethi (1998), **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tezel, Yahya (2015), **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tosun, Ulvi Ufuk (2021), **Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri Sorunu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara,
- Tunaya, Tarık Zafer (1989), **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt 2, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tural, M. Akif (1995), "Tekâlif-i Milliye Halka Borcu Kalmayan Devlet", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XI (32), 535-559.
- Turan, Mustafa (1991), "İstiklâl Harbi'nde Milne Hattı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 7 (21), 567-579.
- _____ (2018), **Yunan Mezalimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Tunçay, Mete (2009), **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı** (1999), ATASE Yayınları, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi** (1999), II. Cilt, 2. Kısım, ATASE Yayınları, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi** (1974), 2. Cilt, IV. Kısım, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara.
- Türk İstiklal Harbi** (1973), 2. Cilt, V. Kısım, I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

- Türk İstiklâl Harbi** (1974), VI. Cilt, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi** (1999), 2. Cilt, III. Kısım, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi** (1973), 2. Cilt, V. Kısım, II. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi İç Ayaklanmalar (1919-1921)** (1964), Cilt VI, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi** (1339), Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti, İkdâm Matbaası, İstanbul.
- Türkiye’de Yunan Fecayii** (1337), 1. Kitap, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul.
- Türkiye’de Yunan Fecayii** (1337), 2. Kitap, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul.
- Türkman, Sayım (1997), **Kurtuluş Savaşı’nda Batı Cephesi’nde İaşe**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Türkmen, Zekeriya (2001), **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkgeldi, Ali Fuat (1949), **Görüp İştittiklerim**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uyanıker, Ferhat (2007), **Milli Mücadelede Türk Kadını**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Üçüncü, Uğur (2015), **Trabzon’da İttihatçı Bir Sima: Kâhya Yahya**, Serander Yayınları, Trabzon.
- _____ (2017), “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane’de Rumlar ve Pontus Hareketi”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (23), 107-142.
- _____ (2010), **Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz**, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vandemir, Baki (1936), **İstiklâl Harbinde Demirci Akıncıları**, Askeri Matbaa, Ankara.
- _____ (1946), **Türk İstiklâl Harbinde Sakarya’dan Mudanya’ya Kadar**, Askerî Matbaa, İstanbul.
- Yalazan, Talat (1994), **Türkiye’de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)**, II. Cilt, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Yalçın, E. Semih ve Koca, Salim (2005), **Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Geçışı**, Berikan Yayınevi, Ankara.

- Yavuz, Bige (1992), “1921 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması’nın Hazırlık Aşamaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 8 (23), 273-308.
- _____ (1994), **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Fransız İlişkileri 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, Hatice (2020), “Türk Basınına Göre Venizelos’un 1920 Seçimlerini Kaybetmesi ve Yankıları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XX (41), 509-539.
- Yuca, İrşad Sami (2013), “Milli Mücadelede Enver Behnan Şapoyo’nun İzlenimleri ve Kağrı Kolları”, **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1 (2), 69-81.
- Yurtsever, Serdar (2013), **Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri (Örnek Olay İncelemeleri 1919-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Yüceer, Saime (2012), “Sakarya Zaferine Giden Yolda Önemli Bir Devrim: Mustafa Kemal Paşa’ya “Başkomutan” Unvanının Verilmesi”, (Haz. Hakan Uzun, Necdet Aysal), **90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 103-134.
- _____ (2016), **Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Sentez Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, Eric Jan (1987), **Millî Mücadelede İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul.

EKLER

Ek 3: Sakarya Savaşı Günlerinde İngiliz Kabinesi'ne Sunulan İstihbarat Raporunun İlk Sayfası.

The National Archives' reference CAB 24/127/68

This document is the property of His Britannic Majesty's Government.

353

SECRET.

3

C.P. 3266.

THE CABINET.

THE TURCO-GREEK OPERATIONS IN ANATOLIA, JULY AND AUGUST, 1921.

MEMORANDUM BY THE SECRETARY OF STATE FOR WAR.

I circulate herewith a memorandum by the General Staff on the Turco-Greek operations in Anatolia, July and August, 1921.

L. W. E.

121
5
2173

THE WAR OFFICE,
29th August, 1921.

1. Situation before the commencement of the Greek advance.

The situation on 9th July, 1921, immediately prior to the present operations, may be summarized as follows:—

The Greek Army was divided into two main groups, a Northern Group round Brusa and a Southern Group in the Ushak area. The composition of these armies, exclusive of line of communication troops, was as follows:—

Northern Front	IIIrd Corps:—3rd, 7th, 10th and 11th Divisions (18,000 rifles).	
(Brusa area)	Ist Corps:—Cavalry Brigade, 1st, 2nd and 12th Divisions.	} 33,500 rifles.
Southern Front	IIrd Corps:—4th, 5th, 9th and 13th Divisions.	
(Ushak area)		

The Turkish Nationalist Army was similarly subdivided into two main groups, the principal differences being:—

- (a.) That the Turks had concentrated a large force in the Kutaya—Eskishehr area, a central position, facing the gap between the Greek Northern and Southern Fronts.
- (b.) That a part of the Turkish force was in the Ismid—Adabazar area, which had previously been evacuated by the Greeks.

The Turkish Nationalist forces immediately available were believed to be distributed as follows:—

Northern front	Six divisions.
(Sea to Eskishehr, exclusive.)	One cavalry division. (23,000 rifles.)
Southern front	Ten divisions.
(South of Eskishehr, inclusive.)	Two cavalry divisions. (23,000 rifles.)
West of Angora	Three divisions.
	One cavalry division. (8,000 rifles.)

In addition, it was considered that the following divisions might be made available later:—

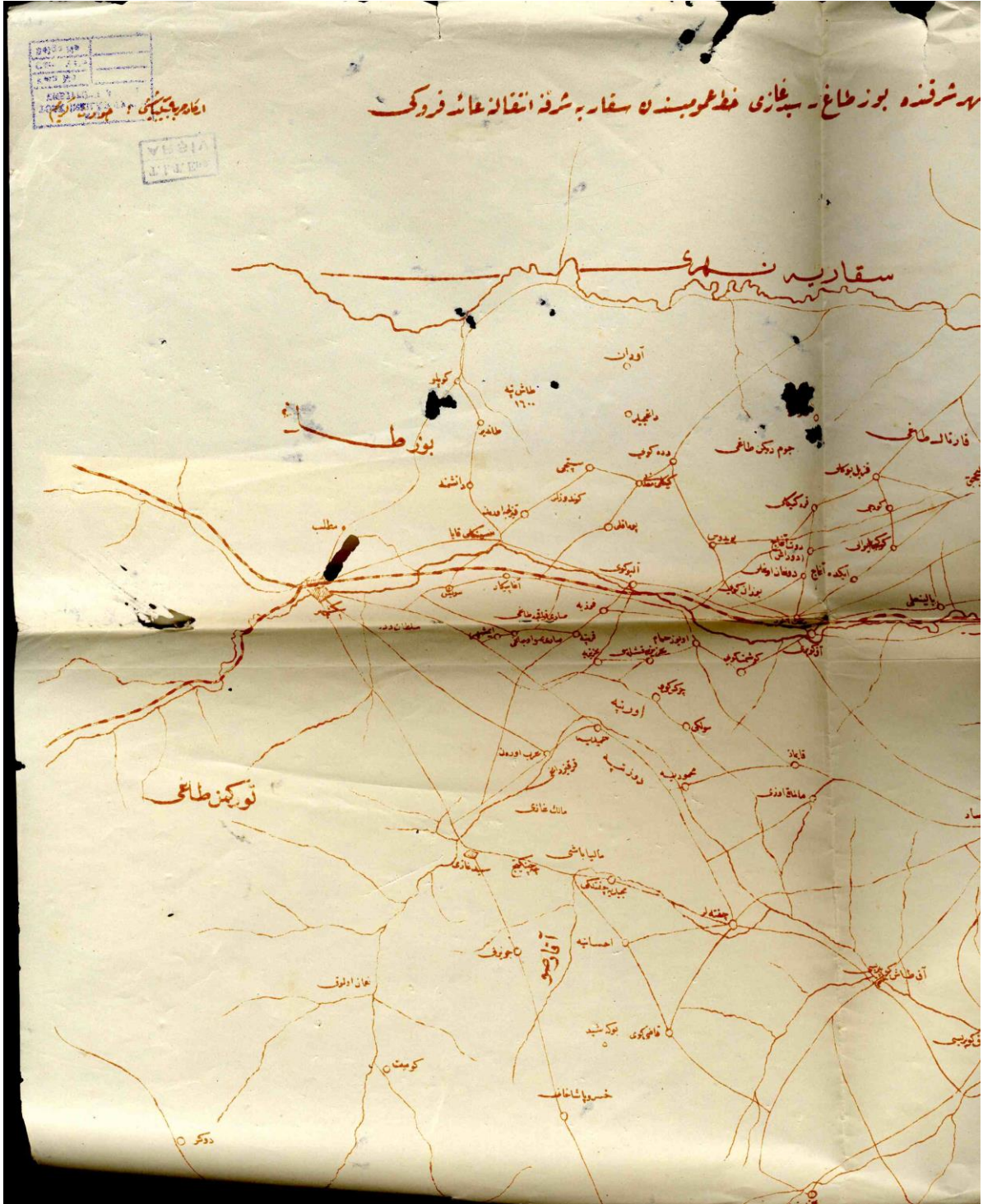
From Cilicia	Two divisions (5,000 rifles).
From Amasia area (170 miles East of Angora).	Three divisions.
	Two cavalry divisions. (6,500 rifles and sabres.)

Note.—In comparing Greek and Turkish divisions it must be remembered that Greek divisions are considerably stronger, averaging 4,500 rifles, as compared with an average strength of less than 3,000 rifles in a Turkish division.

(HS1/285) 70 8/21 H&S, Ltd. 9422wo

Kaynak: NA CAB 24/127/68, C.P. 3266, (29 Ağustos 1921).

Ek 4: Türk Ordusunun Eskişehir'in Doğusunda Bozdağ-Seyidgazi Hattından Sakarya'nın Doğusuna İntikaline Ait Kroki.

Kaynak: TİTE, K. 68, G. 31, B. 1-2. Tarih Yok.

Ek 5: Türk-Rus Dostluk Antlaşması'na Dair Haber.

Kaynak: Anadolu'da Yenigün, (22 Mart 1921).

Ek 7: İkinci İnönü Muharebesi'nde Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber.

İkinci İnönü Muharebesi
1921 Nisan 3-4

Akşam

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber
1921 Nisan 3-4

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber
1921 Nisan 3-4

Akşam

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber
1921 Nisan 3-4

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber
1921 Nisan 3-4

Akşam

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber

Yunan Ordusunun Hezimetini İfade Eden Haber
1921 Nisan 3-4

Kaynak: Akşam Gazetesi (3 Nisan 1921).

Ek 9: Fransızlarla İmzalanan Ankara İtilafnamesi İle İlgili Haber.

يکشنبه سنه - ۳۵۷۱ - ۱۳۵۱ هـ - ۲۰ آبان ۱۳۲۹
 روزنامه خراسان
 شماره ۲۰
 تهران
 چاپخانه مطبعه خراسان

روزنامه خراسان
 شماره ۲۰
 تهران
 چاپخانه مطبعه خراسان

اتفاقنامه سی و سه و دو معاہدوسی

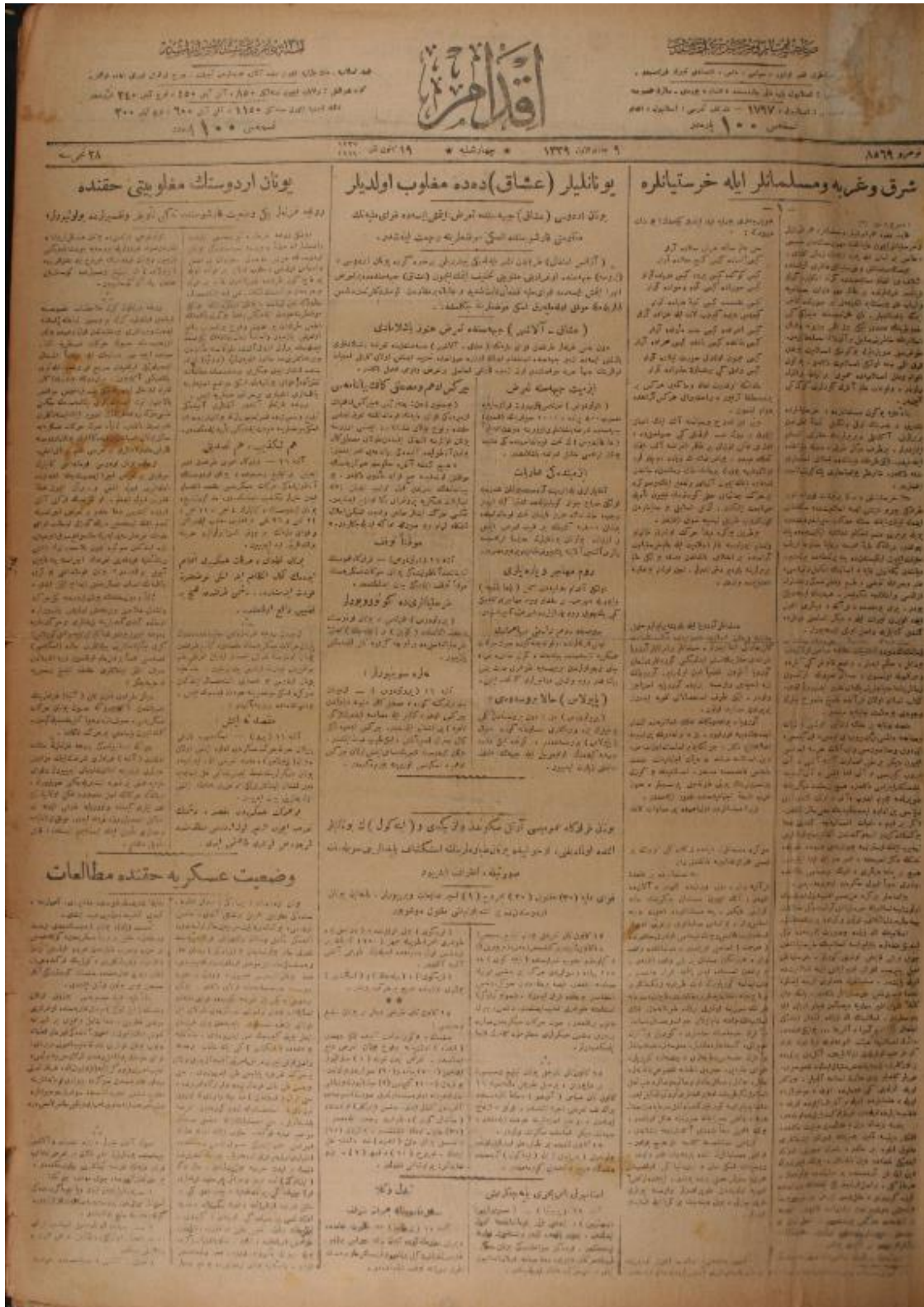
اتفاقنامه سی و سه و دو معاہدوسی
 این اتفاقنامه در روز یکشنبه ۲۰ آبان ۱۳۲۹ در تهران بین نمایندگان دولت ایران و نمایندگان دولت عثمانی امضاء شد. این اتفاقنامه در ۱۲ ماده تنظیم شده و در مورد مرزهای ایران و عثمانی در مناطق مختلف امضاء شده است. این اتفاقنامه در ۱۲ ماده تنظیم شده و در مورد مرزهای ایران و عثمانی در مناطق مختلف امضاء شده است.

وهی بک افندی وزارت وکلی

وهی بک افندی وزارت وکلی
 این وزارت در روز یکشنبه ۲۰ آبان ۱۳۲۹ در تهران تشکیل جلسه داد. در این جلسه در مورد مسائل مختلف بحث و تبادل نظر شد. در این جلسه در مورد مسائل مختلف بحث و تبادل نظر شد.

اتقرو سهارنده اذربایجان ستجانی

اتقرو سهارنده اذربایجان ستجانی
 این اتفاق در روز یکشنبه ۲۰ آبان ۱۳۲۹ در تهران اتفاق افتاد. در این اتفاق در مورد مسائل مختلف بحث و تبادل نظر شد. در این اتفاق در مورد مسائل مختلف بحث و تبادل نظر شد.

Ek 12: Sakarya Harbi Süreci ve Gelişmeleriyle İlgili Detaylı Haber İçeriği.

وقت و بوعنته

1337

تاریخ و جغرافیه...
تاریخ و جغرافیه...
تاریخ و جغرافیه...

شماره ۱۰۰

۱۳۳۷

شماره ۱۰۰

مقاومته شدت

۲۴ آغوستده قریب ۱۰۰۰۰ نفر...
۲۵ آغوستده قریب ۱۰۰۰۰ نفر...
۲۶ آغوستده قریب ۱۰۰۰۰ نفر...

سقاریه حربی آلان دوام اییدیور

عاریتک تیجیمی شنده یوگون ملومات کلی عتقد...
ایوزن سقاریه سرائه ائنگه وئش قوشونلری یوگون - قریب...
قلم یاقیتلر...

مداغه من شتله دوام اییدیور

یوزان تابی مقال تخریشلرک وعتدک یحت اییدیور...
انطی قنارک اوردونلر آقیر قنارلار ائیزلر ائیزلر...
سراج ائیزلر ائیزلر ائیزلر ائیزلر...

قرد کز سفینک ماهیتی نه در؟

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

یونانیلر یوگونکی وضعیتین مضطرب

یوزان قنارلر ساقیتلر ویتلر قوشون - ملت سکوت والی پر افراده...
ایستمدکده...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

قرد کز ساقی قنارلر

دوچه قنارلر یوگون سفینهلر کمرک مکرک یحت اییدیور...
یوزان سفینلر قلم - سادجه یوزانلر وعتلر...
قرد کز ساقی قنارلر...

Ek 14: Batı Cephesi'ndeki Vaziyet-i Umumiye Hakkında Bilgi Veren Haber.

Kaynak: İzmir'e Doğru Gazetesi (20 Kasım 1919).

Ek 15: Tekâlif-i Milliye Kapsamında Halktan Toplanan Malzemenin Detaylı Verileri.

Cinsi	Kilo Fiyatı		Miktarı	
	KURUŞ	SANTİM	TON	KG
Un	10	50	1.890	586
Buğday	7	-	16.703	703
Bulgur	9	50	1.274	568
Arpa	4	75	14.074	556
Mercimek	12	-	87	395
Fasulye	14	25	231	68
Nohut	12	25	1.441	106
Ot	2	50	533	656
Yulaf	3	50	386	008
Çavdar	4	50	18	848
Saman	2	-	5.354	709
Odun	2	-	8	346
Peynir	70	-	15	34
Pirinç	27	50	98	650
Mum	7	50	2.697	Adet
Tuz	6	-	352	867
Şeker	62	50	224	627
Et	34	-	315	728
Sadeyağ	120	-	126	921
Sabun	66	-	180	475
Mısır	5	-	11	227
Zeytinyağı	82	50	140	605
Çay	154	-	14	417
Kahve	120	-	-	5
Kırmızı Biber	100	-	-	39
Soğan	5	50	101	554
Zeytin Tanesi	45	-	2	-
Gazyağı	39	50	260	968
Melez	4	-	853	45
Börülce	10	-	1	75
Patates	7	50	591	536
Burçak	3	-	28	530
Ekmek	7	-	2	387
Bakla	6	-	2	960
Kömür	10	-	27	688
Üzüm	27	-	48	51
Pekmez	25	-	8	83
Kepek	3	-	499	499
Fiğ	4	-	17	675
Fındık	25	-	1	160
Kasaplık Hayvan	30	-	3.905	60
Sığır	20	-	95	350

Ek: 15'in Devamı.

Cinsi	Fiyatı	Miktarı
Yemeni	160	9.940 çift
Pamuk	140	14.631 kg
Yün	20	119.329 kg
Tiftik	20	280.410 kg
Boş Çuval	35	138.891 adet
Karavana Bakraç	180	5.194 adet
Urgan	60	9.356 kg
Urgan	75	9.891 kg
Su Kovası	200	1.950 adet
Ekmek Saçı	300	1.123 adet
Saç Levha	90	4.133 kg
Yular	30	19.090 adet
Gebre	15	1.834 adet
Kaşağı	15	311 adet
Belleme	120	995 adet
Kolan	27	975 adet
Kolan	27	975 adet
Yem Torbası	65	1.862 adet
Hayvan Çulu	350	660 adet
Çeşitli Semer	520	160 adet
Çeşitli Nal	100	13.032 kg
Çeşitli Nal	25	27.251 adet
Çeşitli Mıh	90	2.055 kg
Çeşitli Mıh	1	262.012 adet
Ağaç Kundura Çivisi	35	3.985 kg
Kundura Çivisi	42	1.132 kg
Kunduracı İpliği	220	420 kg

Kaynak: Serpil Sürmeli, **Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, ATAM Yay. Ankara, 1998; Sayım Türkman, **Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'nde İaşe**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1997.

Ek 16: Osmanlı Hükümeti'nin 1921 Yılında Mali Durumuna İlişkin ABD Ulusal Arşiv Raporu.

Central File: Decimal File 867.51, Internal Affairs Of States, Turkey, Financial Conditions. Budget. Dept. Bond Issues, Loans, Public Securities, Credits, July 12, 1915 - January 27, 1923. July 12, 1915 - January 27, 1923. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States). Archives Unbound, <https://link.gale.com/apps/doc/SC3111565716/GDSC?u=cumhuri&sid=GDSC&id=13d5f12c>. Accessed 9 Apr. 2020.

"	23. Naval duties	26,500
"	24. Duties on sanitation	30,000
"	25. Fishing and Shooting	100,090
"	26. Salt	6,000,000
"	27. Income from Pegie	1,652,833
"	31. Poste, Telegraph, Telephone	1,300,000
"	32. Schools, industrial, agricultural, instituti- ons,	45,000
"	34. Income from sanitary admi- nistration	25,000
"	35. Governmental Quinine	50,000
"	38. Mines	85,000
"	40. From Government lands	1,620,000
"	41. " Forests	975,000
"	42. Returns from goods sold	400,000
"	43 From irrigation and drainage works at Konia	40,000
"	43. Income from Angora-Sivas railway	125,000
"	46, From dealings of treasury	510,000
"	48. Miscellaneous incomes	400,000
"	49. Suspense from Pensions	720,000
"	53. Returns from Indemnity	200,000
"	56. Monopoly of cigarette paper	2,000,000
"	57. From Playing Cards	1,000
"	57. Billiards, Dama, etc.	5,000
"	58. On Matches, etc.	100,000
"	58(A) Sugar	3000,000
"	"(B) Coffee	
"	"(C) Tea	
"	"(D) Petroleum	
Grand Total		79,333,440

Total of expenditures is 86,519,650 and Income 79,333,440. The deficit of some 7,000,000 will be balanced with different incomes and expenditures.

Kaynak: NA (United States) Central File: Decimal File 867.51/136-179, (12 Temmuz 1915-27 Ocak 1923).

Ek 17: 16 Mart 1921'de İmzalanan Türk-Sovyet Antlaşması'nın ABD Ulusal Arşiv Raporu.

AMERICAN CONSULATE,

Angora, Asia Minor,
July fourteenth,
Nineteen twenty-two.

FA
02
file

SUBJECT: Treaties and Agreements Entered Into by the
Turkish Nationalist Government to date of
July fourteenth, nineteen twenty-two.

THE HONORABLE
THE SECRETARY OF STATE,
WASHINGTON.

SIR:

I have the honor to transmit, for the in-
formation of the Department, under cover of this dis-
patch, copies of all open treaties or agreements enter-
ed into by the Turkish Nationalist Government.

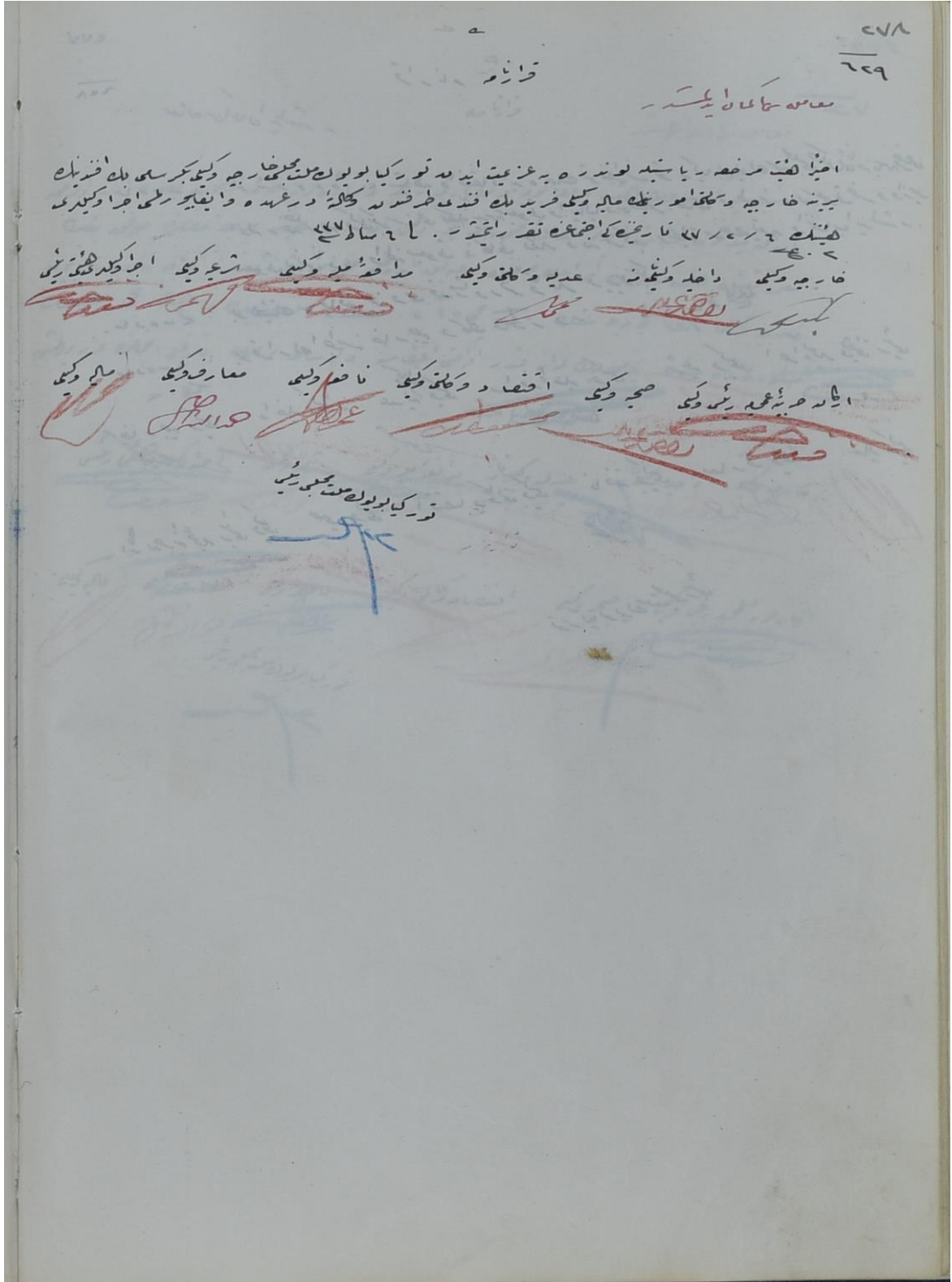
These treaties or agreements are:

First; Treaty between the Turkish Nat-
ionalist Government and the Russian Soviet Government,

767.001
INDEX BUREAU
DIVISION OF
NEAR EASTERN AFFAIRS.
JUL 22
F11 H1D
NOV 21 1923

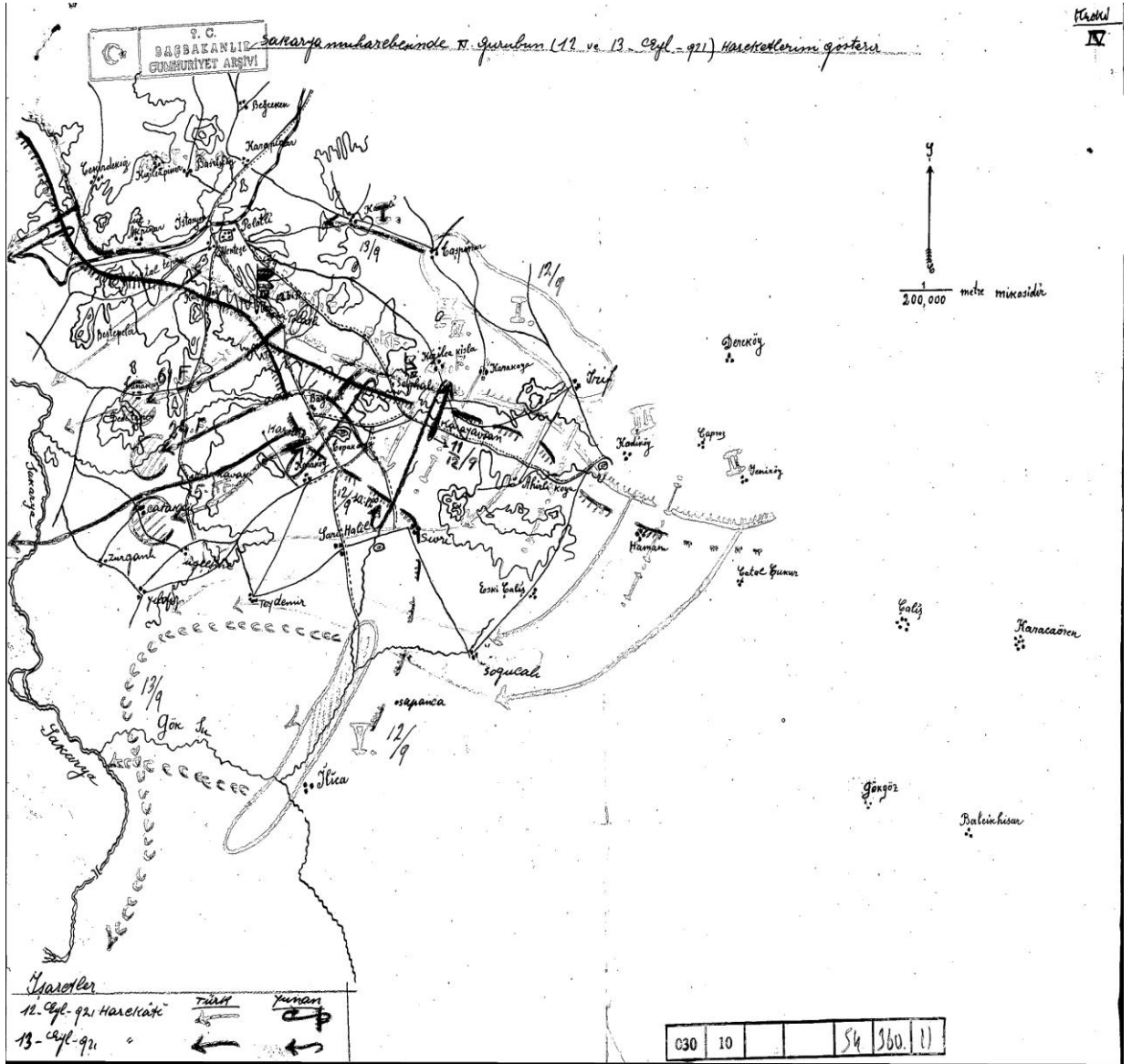
Kaynak: NA (United States) Central File: Decimal File 767,00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923).

Ek 18: Bekir Sami Bey'in Londra Konferansı'na Katılması Sonrasında Dışışleri Nazırlığı'na Vekâleten Ferit Bey'in Getirilmesiyle İlgili Belge.

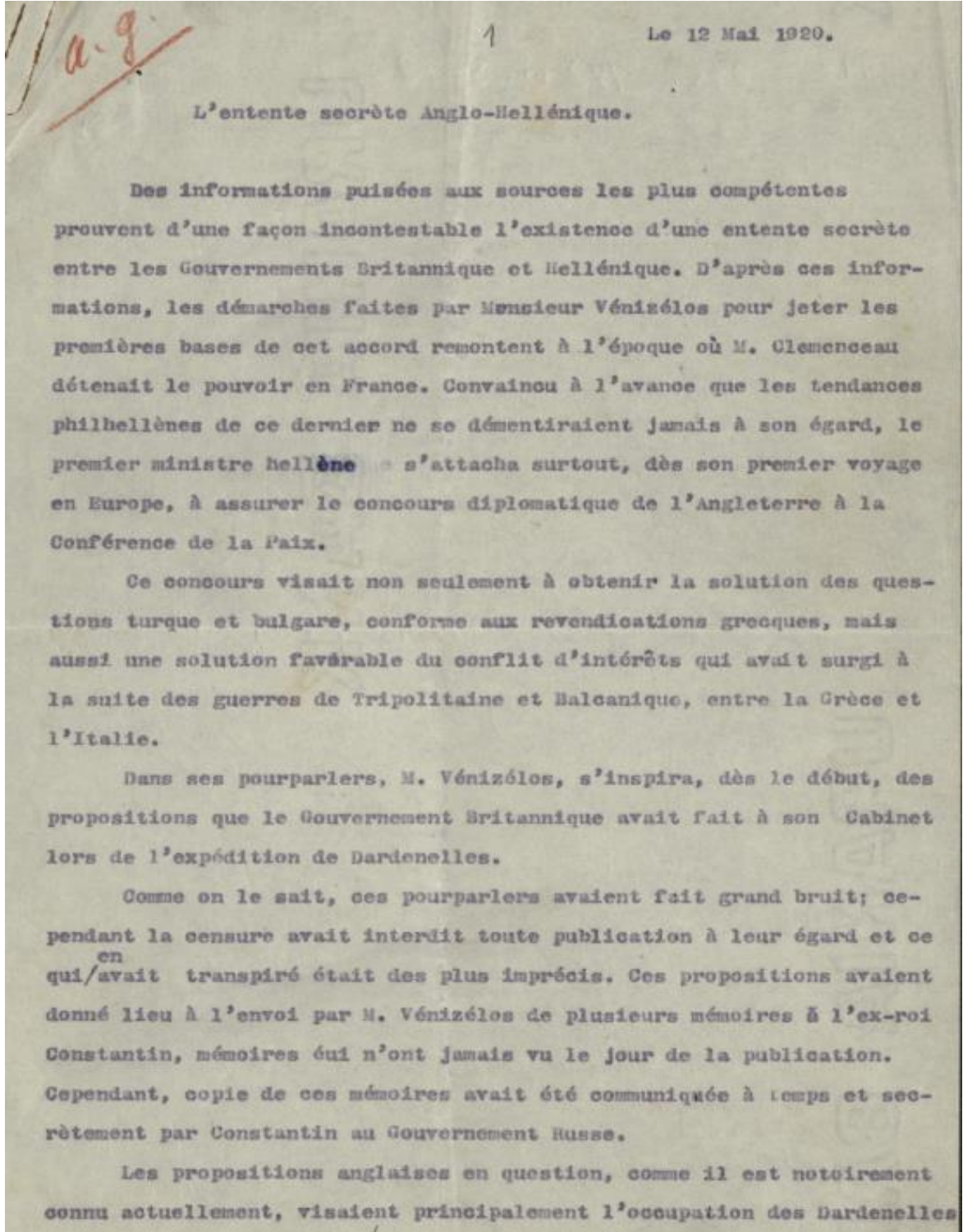
Kaynak: BCA, 30.18.1.1.2.33/15, (6 Şubat 1921).

Ek 19: Sakarya Savaşı'nda IV. Grubun 12-13 Eylül Günleri Cephe İntikal Hareketleri.

Kaynak: BCA, 30.10.54.360.11/2, (24 Eylül 1937). Belge Tarihinin Savaştan Yaklaşık 6 Yıl Sonrasını Göstermesi, Arşiv Kayıtlarına 1927 Tarihinde Eklenmesiyle İlgilidir.

Ek 20: Paris Konferansı Sonrasında Gelişen İlişkilere Müteakiben İngiltere-Yunanistan Arasında 12 Mayıs 1920'de İmzalanan Gizli İttifak Antlaşması.

Kaynak: BOA, HR.SYS, 2287, 7, (5 Ağustos 1921).

Ek 21: Öncesi ve Sonrasıyla Uluslararası Basında Sakarya Savaşı Haberleri.

Kaynak: The Times, The New York Times, The Guardian, vd.

Ek 22: Yunan Mezaliminden Kurtulup Hilal-i Ahmer Vasıtasıyla Gülnihal Vapuruyla Yalova'dan İstanbul'a Nakledilen Muhacirler.

Kaynak: Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası, (15.10.1921).

Ek 23: Sakarya Savaşı'ndan Sonra Taktirname Alan Ordu Mensupları.

Mülâzım-ı Evvel Mehmet Nazmi Efendi Tarsus, Kaymakam Timur Ali Bey Yenişehir, Kaymakam Kâmil Bey Trabzon, Kaymakam Mehmet Fehmi Bey Sofya, Binbaşı Nazmi Bey Üsküdar, Yüzbaşı Mustafa Refik Efendi Harput, Yüzbaşı Ahmet Feyzi Efendi Sivas, Mülâzım-ı Evvel Hasan Niyazi Efendi Selânik, Mülâzım-ı Evvel Mustafa Efendi Erzincan, Mülâzım-ı Evvel İbrahim Efendi Ortaköy, Mülâzım-ı Evvel Ömer Lütfi Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Mehmet Fehmi Efendi Dersaadet, Yüzbaşı İsmail Efendi Çerkeş, Yüzbaşı Muharrem Efendi Dimetoka, Binbaşı Hasan Basri Bey Dersaadet, Yüzbaşı Ahmet Fikri Efendi Sivas, Tabip Kıdemli Yüzbaşı Saim Efendi, Yüzbaşı Faik Efendi Erzurum, Yüzbaşı Bahaaddin Efendi Şehzadebaşı, Erkân-ı Harp Kaymakam Derviş Bey Yenice-i Vardar, Miralay Mehmet Hayri Bey Bursa, Yüzbaşı Faruk Efendi Keçeciler, Yüzbaşı Kâmil Efendi Sürmene, Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi Karacaahmet, Kaymakam Hulûsi Bey İstanbul, Erkân-ı Harp Binbaşı Hüseyin Rahmi Bey Babaeski, Mülâzım-ı Evvel Mehmet Muzaffer Efendi Erzurum, Mülâzım-ı Evvel Hüseyin Avni Efendi Sivas, Mülâzım-ı Evvel Ömer Lütfi Efendi Çorum, Mülâzım-ı Sâni Mehmet Kâzım Efendi Kütahya, Mülâzım-ı Sâni Mustafa Fevzi Efendi Isparta, Mülâzım-ı Sâni Şerefeddin Efendi Demirci, Mülâzım-ı Sâni Hâlid Ziya Efendi Gelibolu, Mülâzım-ı Sâni Salih Efendi Kayseri, Mülâzım-ı Sâni Bekir Efendi Zile, Mülâzım-ı Sâni Mustafa Ziya Efendi Bursa, Mülâzım-ı Sâni Rıfat Efendi Mardin, Mülâzım-ı Sâni Ali Efendi Nevşehir, Mülâzım-ı Sâni Gâlib Efendi Bilecik, Mülâzım-ı Sâni Nusret Efendi Humus, Zâbit Vekili Kemâl Efendi Adana, Yüzbaşı Mustafa Efendi Cihangir, Yüzbaşı Râkım Efendi Ortaköy, Yüzbaşı Aşir Efendi, Yüzbaşı Şükrü Efendi Kırım, Yüzbaşı Refik Efendi İzmir, Yüzbaşı Sami Efendi Erzurum, Yüzbaşı Kemal Efendi Selânik, Yüzbaşı Ali Rıza Efendi Van, Mülâzım-ı Evvel Remzi Efendi Ayazma, Mülâzım-ı Evvel Faruk Efendi Dersaadet, Binbaşı Hüsnü Bey Köprülü, Binbaşı Hamdi Bey Sinop, Binbaşı Osman Zeki Bey Trabzon, Binbaşı Nusret Bey Erzurum, Yüzbaşı Şemseddin Efendi Bitlis, Yüzbaşı Hâlid Rıfat Efendi Sivas, Yüzbaşı Bekir Sıtkı Efendi Tophane, Yüzbaşı Yusuf Kenan Efendi Üsküdar, Yüzbaşı Ahmet Refik Efendi Van, Mülâzım-ı Evvel Selâhaddin Efendi Manastır, Mülâzım-ı Evvel Mehmet Şevki Efendi Erzincan, Mülâzım-ı Evvel Nazmi Efendi Akşehir, Mülâzım-ı Evvel Ferit Efendi Ankara, Mülâzım-ı Sâni Hasan Fehmi Efendi Üsküp, Mülâzım-ı Sâni Rıfat Efendi Trabzon, Binbaşı Mustafa Bey İnebolu, Yüzbaşı Süleyman Sırrı Efendi Kozan, Yüzbaşı Hilmi Efendi Girit, Mülâzım-ı Evvel Vehbi Efendi Erzurum, Mülâzım-ı Evvel Sabri Efendi Kastamonu, Kaymakam Sâbit Bey Çarşamba, Yüzbaşı Ali Efendi Yedikule, Yüzbaşı Necib Efendi Ermenek, Yüzbaşı Ziya Efendi Edirne, Yüzbaşı Hasan Efendi Kastamonu, Yüzbaşı Said Efendi Sivas, Yüzbaşı Nuri Efendi Dimetoka, Yüzbaşı Necati Efendi Kirmastı, Yüzbaşı Hâki Efendi Van, Yüzbaşı Nusret Efendi Karahisar-ı Şarkî, Yüzbaşı İbrahim Hakkı Efendi Erzurum, Mülâzım-ı Evvel Fehmi Efendi Manastır, Mülâzım-ı Evvel Hasan Basri Efendi Dersaadeti Mülâzım-ı Evvel Salih Şemsi Efendi Üsküdar, Mülâzım-ı Evvel Âkif Efendi Van, Mülâzım-ı Evvel Hüseyin Hüsnü Efendi Dağıstan, Mülâzım-ı Sâni Hasan Efendi Bursa, Mülâzım-ı Sâni Mustafa Efendi Bursa, Mülâzım-ı Sâni Hikmet Efendi Bilecik, Mülâzım-ı Sâni Naci Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Hasan Efendi Trabzon, Mülâzım-ı Sâni Tahsin Efendi Söğüt, Mülâzım-ı Sâni Emin Efendi Trablusgarb, Mülâzım-ı Sâni Ruhi Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Azmi Efendi Şehremini, Kaymakam Zeki Bey Selânik, Miralay Hâlid Bey Beşiktaş, Yüzbaşı Tahsin Efendi, Binbaşı Salih Zeki Bey Manastır, Binbaşı İsmail Hakkı Bey Kılıç Ali, Binbaşı Rasim Efendi Cuma-i Bâlâ, Binbaşı Refet Bey Selânik, Yüzbaşı Hacı Nuri Efendi Kayseri, Yüzbaşı Cemil Efendi Dersaadet, Yüzbaşı Hilmi Efendi Çemişkezek, Yüzbaşı Niyazi Efendi İzmir, Mülâzım-ı Evvel Ethem Pertev Efendi Afyonkarahisar, Mülâzım-ı Evvel Hasan Fehmi Efendi Gerede, Mülâzım-ı Evvel Abdülkerim Efendi Debre-i Bâlâ, İsmail Hakkı Efendi Yalvaç, Mülâzım-ı Sâni Abdülkadir Efendi Gümüşhacıköy, Mülâzım-ı Sâni Vahideddin Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Hasan Basri Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Alâeddin Efendi Bilecik, Kamacı Ustası Abdurrahman Efendi Küçükçekmece, Tayyareci Yüzbaşı Fâzıl Efendi Işkodra, Tayyareci Mülâzım-ı Sâni Hamdi Efendi Karahisar, Tayyareci Mülâzım-ı Sâni Vecihi Efendi Dersaadet, Tayyare Makinisti İsmail Efendi Dersaadet, Yüzbaşı Hasan Efendi Diyarbekir, Yüzbaşı Fikret Efendi İzmir, Miralay İzzeddin Bey Yanya, Miralay Kemaleddin Sami Bey Sinop.

Kaynak: Hâkimiyet-i Milliye, (30.09.1921).

Ek 24: Sakarya Savaşı'ndan Sonra İstiklal Madalyası Alanlar.

Mirliva Yusuf İzzet Paşa, Miralay Selahaddin Âdil Bey, Miralay Şükri Nâilî Bey, Miralay Nureddin Bey, Miralay Süleyman Emin Bey İstanbul, Miralay Hâlid Gâlib Bey Halep, Miralay Salih Ulvi Bey Manastır, Kaymakam Salih Bey Kayseri, Kaymakam Şemseddin Bey Kandiye, Kaymakam Hâlid Bey Katamonu, Kaymakam Ali Rıza Bey Trabzon, Kaymakam Ragıp Bey Erzurum, Kaymakam Naci Bey, Kaymakam Nazmi Bey Karesi, Binbaşı Tevfik Bey Çanakkale, Kaymakam Hâlis Bey Çanakkale, Kaymakam Zeki Bey Bandırma, Kaymakam Mahmut Nedim Bey Trabzon, Kaymakam Ali Rıza Bey Çengelköy, Binbaşı Osman Ağa, Binbaşı Mustafa Sabri Efendi Maçka, Binbaşı Ali Nizâmî Bey Dersaadet, Binbaşı Yusuf Ziyâeddin Bey Siroz, Binbaşı Sabri Bey Soğukçeşme, Binbaşı Kerâmi Bey Ohri, Binbaşı Mümtaz Efendi Dersaadet, Binbaşı İhsan Efendi Bursa, Binbaşı Fâik Efendi Sinop, Binbaşı Sakıp Efendi Üsküp, Binbaşı Osman Nuri Efendi İvranye, Binbaşı Fâik Efendi Selânik, Binbaşı İhsan Efendi Kadırga, Binbaşı Şerif Efendi Manastır, Binbaşı Şevki Efendi Trabzon, Binbaşı İbrahim Hakkı Efendi Yenibahçe, Binbaşı Şevket Bey Bayramiç, Binbaşı Âgah Bey Gemlik, Binbaşı Fahri Efendi Amasya, Binbaşı Osman Bey Edirne, Binbaşı Reşat Efendi Manastır, Binbaşı Hâşim Efendi Manastır, Binbaşı Hamdi Efendi Kastamonu, Yüzbaşı Âsım Bey Üsküp, Yüzbaşı Fehmi Efendi Bolu, Yüzbaşı Hilmi Efendi Erzurum, Yüzbaşı Hakkı Efendi, Manastır, Yüzbaşı Süreyya Efendi Yeniçeşme, Yüzbaşı Suphi Efendi Kasımpaşa, Yüzbaşı Nureddin Efendi Ayasofya, Yüzbaşı Hikmet Efendi Dersaadet, Yüzbaşı Cevdet Efendi Amasya, Yüzbaşı Hasan Sabri Efendi Batum, Yüzbaşı Yakup Efendi Van, Yüzbaşı Salih Efendi Süleymaniye, Yüzbaşı Hayri Efendi Sarıgözel, Yüzbaşı Tahir Efendi Adapazarı, Yüzbaşı Cemal Efendi Kastamonu, Yüzbaşı Tevfik Efendi Samsun, Yüzbaşı Gâlib Efendi Beykoz, Yüzbaşı Osman Nuri Efendi Zaho, Yüzbaşı Ferhat Efendi İstanbul, Yüzbaşı Zâhid Efendi Balıkesir, Yüzbaşı İbrahim Efendi Manastır, Yüzbaşı Bahri Efendi Batum, Yüzbaşı Ziya Efendi Manastır, Yüzbaşı Hilmi Efendi Ardahan, Yüzbaşı Abdülvahab Efendi Bağdat, Yüzbaşı Âdil Efendi Tokat, Yüzbaşı Cemâil Efendi Üsküp, Yüzbaşı Hasan Basri Efendi Üsküp, Yüzbaşı Abdülkadir Efendi Üsküp, Yüzbaşı Hayreddin Efendi Yunus Bağ, Yüzbaşı İskender Efendi Dersaadet, Yüzbaşı İbrahim Efendi Karagömrük, Yüzbaşı Nâil Efendi Selânik, Yüzbaşı Necmi Efendi Kıbrıs, Yüzbaşı Tevfik Efendi Sivas, Yüzbaşı Ziya Efendi Sungurlu, Yüzbaşı Cemil Efendi Erzincan, Yüzbaşı Hüsnü Efendi İzmit, Yüzbaşı Sami Efendi Üsküp, Yüzbaşı Hulûsi Efendi Van, Yüzbaşı Osman Efendi, Yüzbaşı Cemal Efendi Aksaray, Yüzbaşı Kemal Efendi Manastır, Yüzbaşı Nuri Efendi Kırşehir, Yüzbaşı Mekki Efendi Yeni Mahalle, Yüzbaşı Vâhit Efendi Selânik, Yüzbaşı Vâsıf Efendi Erzincan, Yüzbaşı Nâci Efendi Sivas, Yüzbaşı Safvet Efendi Yanya, Yüzbaşı İhsan Harput, Yüzbaşı Şükrü Efendi, Yüzbaşı Necati Efendi Kirmastı, Yüzbaşı Hayri Efendi Beylerbeyi, Yüzbaşı Zeynelabidin Efendi Diyarbakir, Yüzbaşı Remzi Efendi Eyüp Sultan, Yüzbaşı Hamdi Efendi Kengiri, Yüzbaşı Celâl Efendi Sürmene, Yüzbaşı Ali Efendi Süleymaniye, Yüzbaşı Mustafa Sabri Efendi Süleymaniye, Yüzbaşı Râgıp Efendi Dersaadet, Yüzbaşı Eyüp Sabri Efendi, Mülâzım-ı Evvel Zeki Efendi Yanya, Mülâzım-ı Evvel Fahri Efendi Kırcaali, Yüzbaşı Behçet Efendi Sivas, Mülâzım-ı Evvel Süleyman Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Mehmet Efendi Yenişehir, Mülâzım-ı Evvel Sıtkı Efendi Dersaadet, İsmail Hakkı Efendi Ayancık, Mülâzım-ı Evvel Ferit Efendi Niğde, Mülâzım-ı Evvel Ferit Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Neşet Efendi Manastır, Mülâzım-ı Evvel Fevzi Efendi Bilecik, Mülâzım-ı Evvel Fevzi Efendi İhsaniye, Mülâzım-ı Evvel Fevzi Efendi Bilecik, Mülâzım-ı Evvel Mehmet Ali Efendi İstanbul, Mülâzım-ı Evvel Fevzi Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Cemil Efendi Mekke, Mülâzım-ı Evvel İrfan Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Remzi Efendi Trabzon, Mülâzım-ı Evvel Abdülhüdâ Efendi Süleymaniye, Mülâzım-ı Evvel Muhiddin Efendi Eskişehir, Mülâzım-ı Evvel Nâzım Efendi Eleşkirt, Mülâzım-ı Evvel Mehmet Ali Efendi, Mülâzım-ı Evvel Abdülkudüs Efendi Diyarbakir, Mülâzım-ı Evvel Sabri Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Hakkı Efendi Trabzon, Mülâzım-ı Evvel Cemal Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Siret Efendi Erzurum, Mülâzım-ı Evvel Esad Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Ali Rıza Efendi İhsaniye, Mülâzım-ı Evvel Rasim Efendi Razlık, Mülâzım-ı Evvel Nazmi Efendi Kayalar, Mülâzım-ı Evvel Kemaleddin Efendi Manastır, Mülâzım-ı Evvel Ali Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Hakkı Efendi Adana, Mülâzım-ı Evvel Şevki Efendi Diyarbakir, Mülâzım-ı Evvel Sadi Efendi Vefa, Mülâzım-ı Evvel Bâhir Efendi Adana, Mülâzım-ı Evvel Mahmut Şevket Efendi Trabzon, Mülâzım-ı Evvel Mazhar Efendi Fatih, Mülâzım-ı Evvel İsmail Efendi Bağdat, Mülâzım-ı Evvel Ethem Efendi Üsküdar, Mülâzım-ı Evvel Ahmet Efendi Diyarbakir, Mülâzım-ı Evvel Hamdi Efendi İşkodra, Mülâzım-ı Evvel Tevfik Efendi Bayburt, Mülâzım-ı Evvel Hüsnü Efendi Edirne, Mülâzım-ı Evvel Hilmi Efendi Harput, Mülâzım-ı Evvel

Ek 24'ün Devamı.

Celâleddin Efendi Şehzadebaşı, Mülâzım-ı Evvel Vehbi Efendi Bitlis, Mülâzım-ı Evvel Nusret Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Remzi Efendi Şumnu, Mülâzım-ı Evvel Cevat Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Sabri Efendi Bursa, Mülâzım-ı Sâni Cemil Efendi Manisa, Mülâzım-ı Sâni Said Efendi Konya, Mülâzım-ı Sâni İzzet Efendi, Mülâzım-ı Sâni Hilmi Efendi Nişantaşı, Mülâzım-ı Sâni Remzi Efendi Yenişehir, Mülâzım-ı Sâni Mehmet Danyal Efendi Van, Mülâzım-ı Sâni Necati Efendi Bursa, Mülâzım-ı Sâni Uhud Efendi Selânik, Mülâzım-ı Sâni Mehmet Emin Efendi Bilecik, Mülâzım-ı Sâni Ahmet Efendi Rize, Mülâzım-ı Sâni Mustafa Efendi Kocamustafa Paşa, Mülâzım-ı Sâni Nebi Efendi İnegöl, Mülâzım-ı Sâni Cevat Efendi Hezargrad, Mülâzım-ı Sâni Avni Efendi Ankara, Mülâzım-ı Sâni Rıdvan Efendi Şam, Mülâzım-ı Sâni Ali Rıza Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Sadeddin Efendi Trablusgarb, Mülâzım-ı Sâni Vehbi Efendi Taşköprü, Mülâzım-ı Sâni Abdullah Efendi Üsküp, Mülâzım-ı Sâni Kâmil Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Hikmet Efendi Beşiktaş, Mülâzım-ı Sâni Hamdi Efendi Sana, Mülâzım-ı Sâni Fehmi Efendi Filibe, Mülâzım-ı Sâni Said Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Ziya Efendi Zile, Mülâzım-ı Sâni Mâhir Efendi Tokat, Mülâzım-ı Sâni Hüseyin Efendi Gemlik, Mülâzım-ı Sâni Fehmi Efendi Şam, Mülâzım-ı Sâni Sabri Efendi Zile, Mülâzım-ı Sâni Hakkı Efendi Tophane, Mülâzım-ı Sâni Rahmi Efendi Zile, Mülâzım-ı Sâni Ramazan Efendi Dinar, Mülâzım-ı Sâni Abdullah Efendi Karahisar-ı Şarkî, Mülâzım-ı Sâni Hakkı Efendi Gördes, Mülâzım-ı Sâni İhsan Efendi, Mülâzım-ı Sâni Şaban Efendi Giresun, Mülâzım-ı Sâni Kemal Efendi Köyceğiz, Mülâzım-ı Sâni Cevat Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni Remzi Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Sâni İbrahim Efendi Üsküdar, Mülâzım-ı Sâni Burhaneddin Efendi Kastamonu, Mülâzım-ı Sâni Yusuf Efendi Edirne, Mülâzım-ı Sâni Abdurrahman Efendi Kilis, Mülâzım-ı Sâni Naşit Efendi Erzurum, Mülâzım-ı Sâni Abdülbaki Efendi Kastamonu, Mülâzım-ı Sâni Emin Efendi Kütahya, Mülâzım-ı Sâni Şerefeddin Efendi Dersaadet, Mülâzım-ı Evvel Vehbi Efendi İskilip, Mülâzım-ı Sâni Basri Efendi Maraş, Mülâzım-ı Sâni Hulûsi Efendi Adapazarı, Mülâzım-ı Sâni Sırrı Efendi Çeşme, Mülâzım-ı Sâni Rıza Efendi Anamur, Mülâzım-ı Sâni Tevfik Efendi Erzincan, Mülâzım-ı Sâni Hamdi Efendi Demirci, Mülâzım-ı Sâni Hasan Efendi Alaca, Mülâzım-ı Sâni Kâmil Efendi Harput, Mülâzım-ı Sâni Ethem Efendi Harput, Mülâzım-ı Sâni Mazhar Efendi Van, Mülâzım-ı Sâni Hüseyin Efendi Urfa, Zâbit Vekili Hamdi Efendi Gerede, Zâbit Vekili Tevfik Edirne, Zâbit Vekili Hulûsi Efendi Bilecik, Zâbit Vekili Hikmet Efendi, Zâbit Vekili Kâzım Efendi Göksun, Zâbit Vekili Sami Efendi Bandırma, Zâbit Vekili İshak Efendi Hopa, Zâbit Vekili Cevat Efendi Tarsus, Zâbit Vekili Refet Efendi Bergama, Alay Müftüsü Kâmil Efendi İzmir, Tayyare Makinisti Eşref Efendi Adana.

Kaynak: Hâkimiyet-i Milliye, (30.09.1921), BCA, 30.10.00.194.326.6 (3 Ekim 1921).

Ek 25: Türk-Afgan Dostluk Antlaşması'nın Metni.

Madde 1- İlâ-maşaallah bir hayat-ı müstakil süren Türkiye devleti en samimi ve vicdani revâbıt ile merbut bulunduğu Devlet-i Aliyye-i Afganistan'ı mânâ-yı hakiki-i tammıyla müstakil tanımayı bir fariza bilir. Madde 2- Tarafeyn-i Âliyen-i Âkideyn bütün Şark milletlerinin azadı ve hürriyet-i kâmileye ve hakk-ı istiklâlê mâlik olduklarını ve bunlardan her milletin bizâtihî ve arzu ettiği herhangi bir usûl ve tarz-ı idare-i hükümet ile kendisini idarede muhtar olduğunu Buhara ve Hive devletlerinin istiklâlini tasdik eder. Madde 3- Devlet-i Aliyye-i Afganistan, asırlardan beri İslâmiyet'e rehberlik ve hidemât-i bergüzîde ifâ etmiş olan ve âlem-i hilâfeti elde tutan Türkiye'nin bu bâbda muktedâbihâ olduğunu bu münasebetle de tasdik eder. Madde 4- Tarafeyn-i Âkideyn'den biri, şark'ı istilâ veya istimsâr siyasetini takip eden herhangi emperyalist bir devlet tarafından diğerine vâki olacak tecavüzü bizzat kendine vâki olmuş addederek vesâit-i mevcûde ve mümkünesiyle def' eylemeyi kabul eder. Madde 5- Tarafeyn-i Âkideyn'den her biri diğerinin hâl-i ihtilâfta bulunduğu üçüncü bir devletin menâfiine muvafık veya taraf diğer âkidin menâfiine muzır hiçbir muâhede ve mukavele-i düveliyeyi akdeylememeyi ve herhangi bir devletle muâhede akdedeceği zaman evvelce diğer tarafı haberdar eylemeyi taahhüd eder. Madde 6- Tarafeyn-i Âkideyn aralarındaki münâsebât-ı iktisâdiye ve ticâriyelerinin ve şebenderlik muâmelâtının tanzimi için lâzım gelen mukavelâtı ayrıca akdedecekler ve şimdiden merkezlerine sefir göndereceklerdir. Madde 7- Tarafeyn-i Âkideyn iki memleket arasında muntazam ve hususî postalar ihdâs ederek vaziyet-i siyasiyeleriyle maarif, ticaret vesâir ahvâl ve vaziyetten her nev' ihtiyâcât ve arzularının mütekabilen ve en seri bir surette yekdiğerine malûmat vereceklerdir. Madde 8- Türkiye Afganistan'a harsen yardımı, muallim ve zabıt göndermeyi ve bu heyet-i muallimin ve zabitân lâakal beş sene hidmette kalmasını ve müddet-i mezkûrenin iktizâsında Afganistan talep ettiği takdirde tekrar bir heyet-i muallime göndermeyi taahhüd eder. Madde 9- Bu muâhedenâme, asgarî bir müddet zarfında tasdik edilecek ve o andan itibaren mer'û'l-ahkâm olacaktır. Madde 10- Bu muâhedenâme, iki nüsha olarak Moskova'da tanzim ve tarafeyn murahhasları tarafından imza ve teâtî edilmiştir. Bu muâhede, bin üç yüz otuz dokuz sene-i hicriyesi cemâziyelâhîrinin yirmi birinci gününe müsâdif bin üç yüz otuz yedi senesi martının birinci salı günü imza edilmiştir.

Kaynak: İstikbâl, (13.04.1921); Hâkimiyet-i Milliye, (25.04.1921); **Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi**, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1339.

Ek 26: Türkiye-Ukrayana Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın Metni.

Madde 1- Bağlıklı Taraflardan her biri, onlardan birine zorla kabul ettirilmek istenilen hiçbir barış andlaşması ya da başkaca hiçbir uluslararası bağıtı ilke olarak tanımamağı kabul eder. Ukrayna Sovyetler Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti Türkiye ile ilgili olup bugün Büyük Millet Meclisi'nce temsil edilen Türkiye Milli Hükümeti'nce tanınmış olmayan hiçbir uluslararası bağıtı tanımamağı kabul eder. Bu Andlaşmada söz konusu Türkiye deyiminden, İstanbul'da 28 Ocak 1336 (1920) de Osmanlı Millet Meclisi'nce hazırlanıp basına ve tüm devletlere bildirilen Misak-ı Milli'de yazılı ülkeler anlaşılır. Ukrayna Hükümeti 16 Mart 1337 (1921)'de bağtlanan Türk-Rus Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması'nın 1. ve 3. maddeleri ve andlaşmanın eklerinde belirlenen Türkiye sınırlarını kabul eder. Ukrayna Hükümeti ayrıca, Kars Konferansı'nda Türkiye ile Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri arasında yapılmış anlaşmaların tüm hükümlerini de tanımağı yükümlenir. Madde 2- Türkiye, Ukrayna Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetini eski Rus İmparatorluğu içinde Ukrayna ile müttefik Rusya Cumhuriyeti ve komşuları tüm devletler arasında bağtlanmış andlaşmalarla belirlenen ülke sınırları içinde, "Ukrayna İşçi ve Köylülerin" isteğı ile kurulmuş, bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanıdığını açıklar. Madde 3- Bağlıklı iki Taraf, Türkiye ile Rus İmparatorluğu arasında, 16 Mart 1921'den önce yapılmış tüm andlaşmaların karşılıklı çıkarlarına uygun düşmediğini kabul ederler. O nedenle bu andlaşmaları geçersiz ve ortadan kaldırılmış saymakta anlaşmışlardır. Ukrayna, eski Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olarak, Türkiye'yi Çar Hükümeti ile yaptığı uluslararası bağtlara dayanan tüm parasal ve başka nitelikteki yükümlülüklerden kendisi karşısında aklanmış saydığını özellikle açıklar. Madde 4- Boğazların tüm ulusların ticaret alışverişine açık ve geçişlerin serbest olmasını sağlamak üzere, bağlıklı iki taraf Karadeniz'in ve Boğazların uluslararası statüsünün kesinlikle düzenlenmesini ileride kıyı devletlerinin temsilcilerinden oluşacak bir konferansa bırakılması ve bu konferansta alınacak kararların Türkiye'nin ve onun başkenti İstanbul'un egemenliğine zarar getirmemesi üzerinde anlaşmışlardır. Madde 5- Bağlıklı iki Taraf, Karadeniz'in kıyı devletleri olarak, bu denize dökülen uluslararası ırmaklarla ilgili olup kendilerinin katılmadığı herhangi bir düzenlemenin (rejim) sürdürülmeyeceğini ve kurulmayacağını belirtmekte anlaşmışlardır. Bu amaçla iş birliğinde bulunmak ve haklarının tanınmasını sağlamak üzere gerekli gördükleri tüm yollardan birbirlerine yardım etmek kararlılıklarını açıklarlar. Madde 6- Bağlıklı iki Taraf, ülkeleri üzerinde karşı ülkenin ya da onun ülkesinin bir parçasının yönetimi ile ilgili yetkiye sahip olduğu savında bulunan örgüt ve toplulukların kurulması ve yerleşmesini, ayrıca öteki ülkeye karşı savaşım açmak niyetindeki toplulukların ya da onların memurlarının ya da temsilcilerinin yerleşmesini kesinlikle kabul etmemeğı yükümlenirler. Türkiye ve Ukrayna aynı yükümlülüğü, Rusya Sovyetleri Federal Sosyalist Cumhuriyeti ile Kafkasya Sovyetleri Cumhuriyetleri için de kabul ederler. Bu Madde ile Türk ülkesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin doğrudan doğruya sivil ve askersel yönetimi altındaki topraklar anlaşılmaktadır. Madde 7- Bağlıklı iki Taraf, ülkeleri üzerinde oturan karşı tarafın uyruklarına en çok kayırılan ulus kuralını uygulamamağı kararlaştırmışlardır. Bu Madde, Türkiye'nin müttefik Müslüman devletlerin ve Ukrayna'nın müttefik Sovyet Cumhuriyetleri'nin uyruklarının haklarına uygulanmaz. Bu hükümler ticaret ilişkileriyle ilgili konulara uygulanamaz. Onlar ayrı bir sözleşme ile düzenlenecektir. Madde 8- İki Bağlıklı Taraftan herbirinin karşı taraf ülkesinde oturan uyrukları, oturdukları ülkenin yasalarıyla belirlenmiş haklar ve yükümlülükler temeline göre işlem görürler. Ancak, milli savunmaya ilişkin yasalar onlara uygulanmaz. Tarafların uyruklarının aileye, mirasa ve medeni yeteneğe ilişkin sorunları da bu maddenin kapsamı dışında kalır. Bunlar özel bir anlaşma yolu ile düzenlenecektir. Madde 9- Ukrayna, kapitüler haklara sahip olduklarını ileri süren devletlerle ilgili kapitülasyon rejiminin geçersizliğine ilişkin 16 Mart 1921 günlü Türk-Rus Andlaşması'nın 7. maddesi ve 13 Ekim 1921 günlü Kars Andlaşması'nın 3. maddesinin hükümlerini bütünüyle benimsediğini açıklar. Madde 10- Olanak bulunur bulunmaz, radyo ile iletişim de dâhil olmak üzere, bir posta ve telgraf iletişimi sözleşmesi, ayrıca bir konsolosluk sözleşmesi hazırlanması kararlaştırılmıştır. Madde 11- 10. maddede öngörülen konsolosluk sözleşmesi yapıncaya dek, iki Bağlıklı Tarafın her birinin, ötekinin ülkesinde bir üçüncü devletin benzeri memurlarının bulunduğu kentlere, limanlara ve ticaret merkezlerine atayacağı başkonsoloslar, konsoloslar ve konsolos yardımcıları, ayrıcalıkları ve görevleri bakımından karşılıklı olmak üzere, uluslararası hukuk temeline göre işlem göreceklerdir.

Ek 26'nın Devamı.

Hiçbir konsolosluğun bulunmadığı yerlerde konsolosların atanması için, o yerin bağlı olduğu tarafın önceden izninin alınması gerekecektir. Madde 12- İki ülke, arasındaki bağlantıların kesintisiz yürütülmesini sağlamak üzere, Bağlı Taraflar, ortak bir kararla, denizyolu, demiryolu ve telgraf vb. iletişiminin sürdürülmesi ve en kısa zamanda geliştirilmesi, bundan başka, kişilerin ve ticari malların hiçbir engelle karşılaşmaksızın serbestçe geçişinin sağlanması için gerekli tüm önlemleri alacaklardır. Bununla birlikte, bir ticaret sözleşmesinin yapılmasına değin, kişilerin ve malların giriş ve çıkışı için iki ülkede bu konuda yürürlükteki hükümlerin bütünüyle uygulanması kararlaştırılmıştır. Madde 13- Ekonomik, parasal vb. nitelikteki sözleşmeler konusunun en kısa zamanda ele alınması kararlaştırılmıştır. Madde 14- İki Bağlı Taraf, Karadeniz'de kendi ülkelerine bağlı limanlarda uygulanacak sağlık önlemlerine ilişkin bir düzenlemenin ortak bir kararla en kısa zamanda hazırlanmasını karşılıklı olarak yükümlenirler. Madde 15- Bu Andlaşma imzalanır imzalanmaz, iki Bağlı Tarafın Hükümetleri düzenli diplomasi ilişkilerinin kurulması işine gireceklerdir. Bu yapılmca, ulusal bayrakları ve devlet armalarının tarifini ve resmini birbirlerine ileteceklerdir. Bu andlaşma onaylanacaktır. Onay belgeleri imza gününden başlayarak üç aylık bir süre içinde Harkov'da verişilecek ve andlaşma onay belgelerinin verişildiği gün yürürlüğe girecektir.

Kaynak: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000; NA (United States) Central File: Decimal File 767.00, (2 Kasım 1916-17 Mayıs 1923), s. 2. Türk Hükümeti ve Ukrayna Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti arasında 2 Ocak 1922 tarihinde imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclis'nde 22 Ocak 1922 günü görüşülerek kabul ve tasdik edilmiştir. Bkz: BCA, 30.18.1.1.4.45.13, (22 Ocak 1922).

Ek 27: Mefkûre Kartları Kapsamında Sakarya Zaferini Anlatan Kartpostal.

Kaynak: Mahall-i Tevzii: İstanbul Matba-i Osmaniye'de Şirket-i Fahriye, (1337).

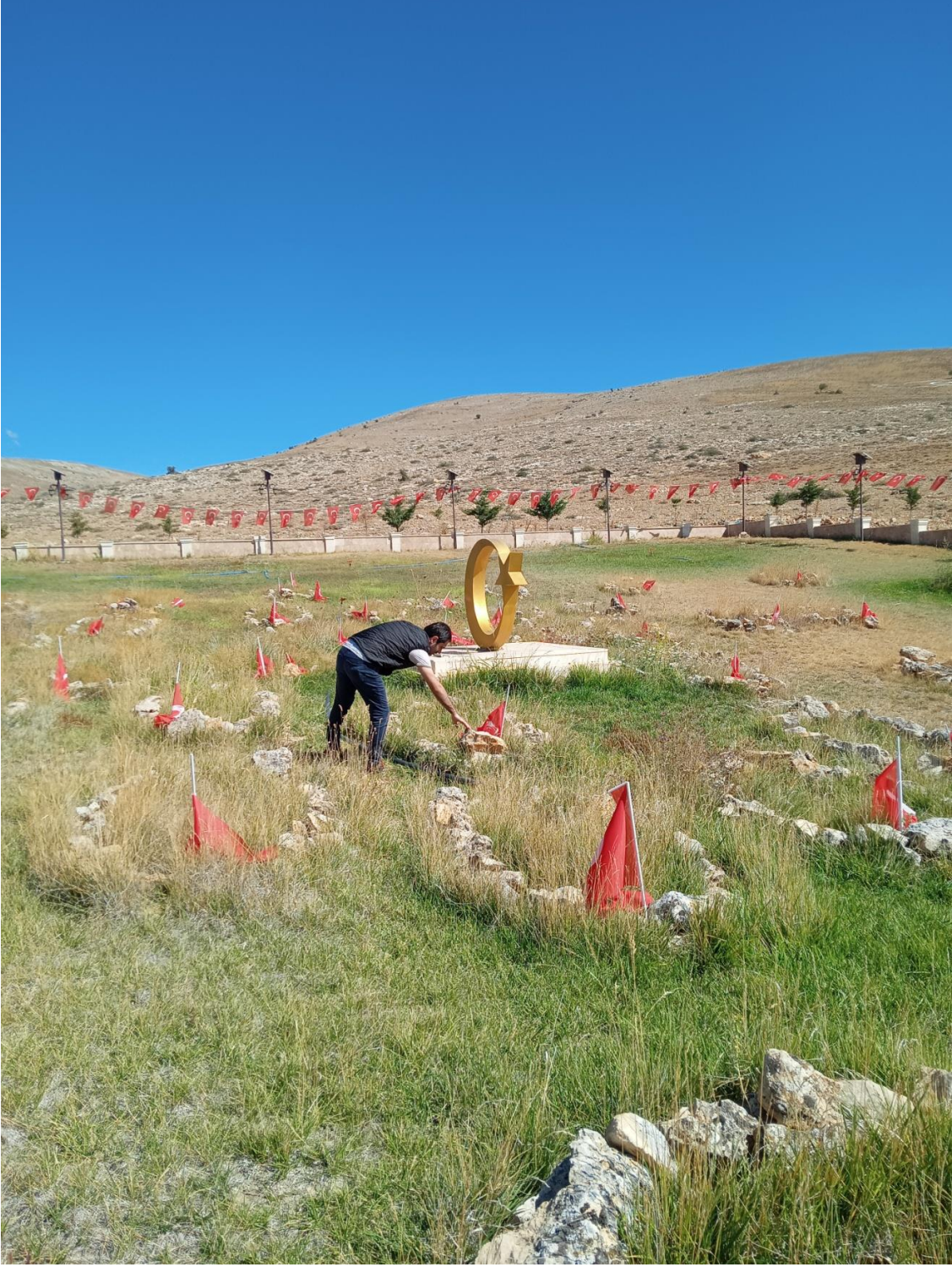
Ek 28: Haymana Mangal Dağı Türk Siperleri.

Ek 29: Tarihi Polatlı Tırnaksız (Sakarya) Köyü.

Ek 30: Mangal Dağı Şehitliği.

Ek 31: Polatlı Tırnaksız Mevkii 12. Grup Şehitliği.

Ek 32: Polath Merkez Şehitliği.

ÖZGEÇMİŞ

Muhammet YILDIZ, 2001 yılında Ardeşen Yavuz Selim İlkokulu'nu; 2004 yılında Fındıklı Lisesi'ni; 2010 Yılında Atatürk Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü; 2012 yılında Atatürk Üniversitesi - Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programını bitirdi. 2019 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora programına başladı.

YILDIZ, evli ve iki çocuk babası olup, İngilizce bilmektedir.